

श्रीश्रीजगन्नाथः शरणम् ।

गदाधरपद्धतौ—

कालसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

षविंशमसु ।

अशेषवर्णाग्रमधर्मवृद्धये

अरौरिमात्रस्य च श्रीप्रमुक्तये ।

निजालये श्रीपुरुषोत्तमाङ्गये

दधद्वपुर्दारुमयं महः अये ॥

रचितजननिकायामौष्टदानेकदक्षः

चपयतु विमलाया दीनपत्रः कटाक्षः ।

रुतिनिकरगभीराभोधिमध्यार्थरत्ना-

नयनरुतिविधाने नूतनयत्नेऽन्तरायम् ॥

कृष्णान् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंशाद् वृहत्पण्डिता-

नीतिपन्थकृतः स रायगुरुरित्यासीद् वदान्यायणीः ।

पुत्रः शारदवाजपेयमखण्डद् विद्वान् हरेकृष्णभू-

नायश्रीमद्विषीगुरुर्हलधराभिष्योऽयजो ग्रामकृत् ॥

वेदान्तादिमस्तग्रास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज
 स्तस्य स्नानार्चनरोऽतिदेवविदभृत्साहित्यविधारणवः ।
 सद्वैद्याकरणस्य नीतिनिपुणः श्रीनीलगैलेशितु-
 र्मञ्जुस्नानमुखोत्सवान^(१)वयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववित्तैर्णदापितमहासत्प्राप्तनेपूतमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् दिजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो यगः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 कृष्णार्यचित्तिपेश्वरेभपतिना श्रियेण सत्मानितः ।
 सौवर्णेऽङ्गुचतुष्टयाच्युतपदाम्बोजाङ्ककृष्णातप-
 चाणेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चात्मीयचिह्नैः परैः ॥
 यज्वा यच्चरमो यमेश्वर इति भार्ता दृढत्पण्डित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीं मातरम् ।
 नत्वा राजगुहर्गदाधरसुधीस्तं कालाक्षाराभिधं
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंग्रयाः स्युर्जनाः ॥
 कालो दिविधः, नित्यो जन्यश्चेति । तत्र कालकालापरनामा
 ईश्वर एव नित्यकालः । स विश्वकृद्विश्ववेदात्मा योऽभिन्नः काल-
 कालो गुणी सर्वविद्यः प्रधानसेवमिति निर्गुणः संसारमोहस्थिति-
 बन्धहेतुरिति श्रुतेः ।

(१) मञ्जुस्नानमुखोत्सवाद्यवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ।

कौर्मिऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

पुनस्तत्र,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव हि सृज्यन्ते स एव यमते पुनः ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि,—

भूतानामन्तस्तत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् अन्यस्य कालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालकालः
परमेश्वरः तस्य सर्वकर्मारम्भे भर्त्तव्यत्वात् तन्निर्हणमथपेक्षितम् ।

तथाच स्मरन्ति,—

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वगोषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः ॥

यस्य सृष्ट्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

नूनं सम्पूर्णतां याति यद्यो वन्दे तमश्नुतम् ॥

वामनपुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभं ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥ इति

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तत्स्मरणमिति चेत्, उच्यते,—

नित्यो अन्यस्य कालो द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मानसगम्योऽपि^(१) देही भक्तालुकमया ॥ इति

तस्य देहवत्त्वाच्च विरोधः ।

तथाच वाग्निधरामायणे,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचाम्बितः ।

ष्टतुषट्कमयोदारवक्त्रपट्टसमन्वितः ॥

मासद्वादशकोट्यामभुजद्वादशकोट्टटः ।

स्त्राकारसमया वज्रा वृतः किङ्करसेनया ॥ इति

कालस्वरूपं यद्यप्यस्ति तथापि भक्तातुजिह्वया स्त्रीकृतनाना-
मूर्त्तिस्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथाच भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भाषा अद्वयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां अद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा अद्वया युक्त स्तस्याराधनमीक्षते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विदितान् दितान् ॥

तथा,—

यजन्ते सात्विका देवान् यचरत्नांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

अतएव लोकेष्वाविदिदा गोपाक्षं सर्व्वेऽपि स्वेच्छया एकेका देव-
तामुपासते । एवं च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् नानाविध-
शक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽत इति ।

भोजराजश्रीवागमसङ्ग्रहोक्तावपि अन्यकालस्य मायाकार्य्यत्वं सङ्ग-
च्छते । भाविभवद्भूतमयमित्येकं पदं स्वार्थं मयद्प्रत्ययः । आरम्भ इव

कर्माणोऽन्तेऽपि ईश्वरस्मरणं कर्त्तव्यम्^(१) ।

यत्करोषि यदग्रासि यच्चुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति भगवदुक्तेः ।

पूर्ववदत्रापि यो यां यां देवतां समुपास्ते स तत्र समर्पयेत्
चेत् न कश्चित् विरोधः । देवीपूजादौ श्रिष्टा अपि तथा एव
आचरन्ति^(२) । ईश्वररूपात् नित्यकालात् जन्यकालोत्पत्ति-
सैत्तिरीयशाखायां नारायणीये श्रूयते ।

सर्वे निमेषा जजिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कलाः काष्ठा मुहूर्ताश्च अहोरात्राश्च^(३) सर्वशः ॥

अर्द्धमासा मासा षटतवः संवत्सराश्च कल्पाः इति ।

मनुरपि,—

कालं कालविभक्तौश्च नक्षत्राणि यद्वांस्रया ।

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

तत्र निमेषादिपराद्भान्तेषु जन्यकालेषु संवत्सरः प्रधानभूतः,
अन्ये गुणभूताः ।

सोऽकामयत, द्वितीयो मम आत्मा जायेत इति मनसा वाचं
मिथुनश्च समभवत् तदाश्रितः समभवदिति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुश्च महच्छश्च सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति श्रुतेश्च ।

(१) कार्यम् ।

(२) तथाचरन्ति ।

(३) अहोरात्रश्च सर्वशः ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरचिप्रगत्ययोपाधिदारेण कलयत्याचिप-
तीत्यर्थः इति व्युत्पत्तिः । तथाच जन्यकालेष्वादौ संवत्सरो नाम
मासायनाद्यवयवयुक्तो अवयवौ कालविशेषः, सम्यग् वसन्त्यस्मिन्न-
थनर्त्तुमासादय इति व्युत्पत्तेः । स च द्वादशमासात्मकः द्वादशमासाः
संवत्सर इति श्रुतेः । स पञ्चविधः, तथाच ज्योतिःशास्त्रे,—

सौरो वर्षः पञ्चपञ्चुत्तरत्रिंशतवासरैः ।

वार्हस्पत्य एकपञ्चुत्तरत्रिंशतवासरैः ॥

सावनोऽब्दः पञ्चधिकत्रिंशतैर्वासरैर्भवेत् ।

चतुःपञ्चाशदधिकत्रिंशताहैस्तु चान्द्रकः ॥

नाचत्रोऽब्दश्चतुर्विंशत्यधिकैस्त्रिंशतैर्दिनैः ।

पञ्चेत्यब्दाः सौर-जैव-सावनैन्दव-तारकाः ॥

तारकाणामयं तारको नाचत्र इत्यर्थः । तत्र,

सौरसावनचान्द्राणां त्रैतस्मार्त्तेषु कर्मासु ।

उपयोगोऽथ नाचत्रस्त्रायुर्द्वायेऽधिवत्सरे ॥

वार्हस्पत्यस्योपयोग इति वर्षेषु पञ्चसु ॥

तथाच माधवाचार्याः,—

अब्दे पञ्चविधे चान्द्रो व्रतादौ, तिलकादिके ।

सुजन्मादिब्रते सौरो गोसत्रादिषु सावनः ॥

चयोऽप्याचार्यसेवादौ विकल्पन्ते निजेच्छया ।

आयुर्द्वाये हि नाचत्रो वार्हस्पत्योऽधिवत्सरे ॥

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्परीदान्विदित्येतत् शब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥

तिलं यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु ।

तत् स्फुटं विष्णुधर्मोत्तरे,—

संवत्सरे तु दातृणां तिलदानं महाफलम् ।

परिपूर्वं तथादानं यवानां द्विजसत्तम ॥

इदरपूर्वं तु वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके ।

इत्पूर्वं रजतस्यापि दानं दत्तं महाफलम् ॥

इति संवत्सरनिर्णयः ॥

अथ अयनम् । अयनतावितिधातोर्निष्पन्नं, अयते यात्यनेन
चतुर्वधेण सूर्यो दक्षिणाग्रामुत्तराग्रां चेति, चतुर्वधमयनम् । तच्च
द्विविधं, दक्षिणायनमुत्तरायणं चेति ।

यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति यान् षण्मासान् उदगा-
दित्य एतीति श्रुतेः ।

अयनप्रकरणे, सौरमानमधिकृत्य चतुर्वध स्यादिति विष्णुधर्मो-
त्तरोक्तेः । एतेन अयनद्वयं सौरमानेनैवेति सिद्धम् ।

तच्च सत्यव्रत,—

देवतारामवाण्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाग्रामुखे कुर्वन् न तत्-फलमवाप्नुयान् ॥

भविष्योत्तरे,—

पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने ।

उग्रदेवतानां तु प्रतिष्ठा अत्रैव^(१) कार्या । तथाच वैश्वानरस-
ंहितायाम्,—

मातृभैरववाराहनारसिंहचिविक्रमाः ।

महिषासुरहन्त्री च स्याप्या वै दक्षिणायने ॥

एतासां देवतानां गृहप्रासादादिकमप्यत्र कार्यम् ।

यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।

गर्त्तापूरशिलान्यासे स कालः परिकीर्तितः ॥ इति देवी-
पुराणोक्तेः ।

येषां येषां कर्मणां यत्र यत्र त्रयने उल्लेखः, तत्र तत्र तानि
कार्याणि । दक्षिणायने कार्याकार्यविचारो य खल्वन्यः, स चातुर्मास्य
प्रकरणे वाच्यः । इत्ययननिर्णयः ॥

अथ ऋतुः । स च ऋगतावित्यस्माद्भातोर्निष्पन्नः । इयर्त्ति गच्छति
अशोकपुष्पाद्यसाधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेषः ऋतुः ।
स षड्विधः, वसन्तपौष्णवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरभेदादिति,^(१) षड्वा
ऋतवः इति श्रुतेः । यन्तु, द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेनेति श्रुतावुक्तम् । तदनुमन्तणीयस्य षष्ठस्य प्रयाजस्य अभा-
वात् प्रयाजातुमन्त्रणार्थम् । न तु ऋतूनां पञ्चत्वप्रतिपादनार्थ-
मिति ज्ञेयम् । ते च ऋतवः^(२) चैववैशाखाभ्यां वसन्त इत्यादि
मासाभ्यां मासाभ्यां भवन्ति । तथाच काण्वशाखायां, इष्टकोषाधा-
नमन्त्रेषु पद्यते, मधुश्च माधवश्च वासन्तिका ऋतुः, शुक्रश्च शुचिश्च
शेषा ऋतुः, नभश्च नभस्यश्च वार्षिका ऋतुः, इशश्चोर्जश्च शरदा ऋतुः,
सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिका ऋतुः, तपश्च तपस्यश्च शिशिरा ऋतुः इति,
तत्र वसन्तः प्रथमः । मुखं वा एष ऋतूनां यद्वसन्त इति श्रुतेः ।

(१) शिशिरा इति ।

(२) ते च विशेषा ऋतव ।

ते च प्रत्येकं द्विविधाः, चान्द्राः सौराद्येति । चेचाद्यात्मकानां वसन्ता-
दीनां चन्द्रगतिकल्पितत्वात्, चन्द्रमाः सश्रोतापङ्क चतुर्न् कल्पयती-
ति श्रुतेः । ननु चतुर्णां मासद्वयात्मकत्वमेवेत्युक्तं अधिभासपाते
चान्द्रर्त्तौ कथं निर्वाह इति चेत् उच्यते । ययोर्मासयोर्मध्ये मलमा-
सपातः^(१) तयो र्यो मास उत्तरः तस्मिंस्तु स्थान्तर्भावः, तथासौ षष्टिदि-
नात्मको मलिनशुद्धभागद्वयात्मक इति न का प्यनुपपत्तिः । तच्च
मलमासविचारे स्पष्टी^(२) भविष्यति । सौरेषु षड्दश मीनादित्वं
मेषादित्वञ्च वैकल्पिकम् ।

तदाह वृद्धगार्ग्यः,—

मीनमेषौ रविर्धावत् वसन्तस्तददेव हि ।

वशिष्ठः,—

यावन्मेषवृषौ भातु वसन्तस्तावद्विद्यते । इति

उभयोर्विकल्पः, तदनुसारेण शीघ्रादयोऽपि यथायथं विक-
स्यन्ते । चतुर्णां विनियोगस्तु श्रुत्याद्यवगतः, तथाच श्रुतिः, वसन्ते
ब्राह्मणः अग्नीनादधीतः^(३) यौग्रे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य
आदधीतेत्यादि । स्मृतिस्तु, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत यौग्रे राजन्यं
शरदि वैश्यमित्यादि ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

षण्मूर्त्तिव्रते षट्सु वसन्ताद्यृतुषु पृथक् पृथक् पूजाविशेषा
उक्ताः । तथा वसन्ते स्नानानुलेपनादि दानं, एवमन्यवाप्युदाहार्यम् ।

इत्युत्तुनिर्णयः ॥

(१) मलमासो दृश्यते ।

(२) स्पष्टी ।

(३) यग्रीन्नादधीत ।

अथ मासाः । मासिति सान्तं चन्द्रवाचकं प्रातिपदिकं
तस्यायमिति सम्बन्धार्थं अण्^(१) मासः, एवं सति चान्द्र एव मासो
मुख्यः, अन्यत्र गौणः, सर्वेषां साधारणाय अर्थान्तरमुच्यते, मसी
परिमाणे इति धातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः, मास्येते परिमीयेते
यावता कालेन चन्द्रवृद्धिचयौ, स चान्द्रमासः, चन्द्रवृद्धिघटाभ्यां
स्वयं मस्यत इति वा मासः । तथाच

(१) सिद्धान्तशिरोमणौ,—

मास्यन्ते परिमीयन्ते स्वकालवृद्धिहानितः ।

तस्मादेते स्युता मासा विंशत्तिथिसमन्विताः ॥

सूर्यस्य राशिगतित्यत्र परिमीयते स सौरो मासः । अहोरा-
चाणां विंशत्सङ्ख्या यत्र परिमीयते, स सावनो मासः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः, ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

भास्करस्यायमिति भास्करः सौरः । नक्षत्राणां सप्तविंशतिसङ्ख्या
परिमीयतेऽनेनेति नाक्षत्रो मासः ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

सर्वेष्वपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ।

तथाच चान्द्रसौरसावननाक्षत्राद्यतुर्विधा मासाः । तत्र सौरमा-

सस्य आद्यन्तो सेषादिराग्नीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितः । भावनैष पुरु-
षेच्छादिनियामकः^(१) । चान्द्रो द्विविधः दर्शान्तः पूर्णिमान्तश्चेति ।

दर्शान्तत्वे लघुद्वारौतः,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पित्रषोमकौ । इति

दर्शपौर्णमासयाजिना शुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टिदैवते इन्द्राग्नी ह्येते,
पौर्णमासे अग्निषोमौ इष्टिदैवते^(२) ह्येते । दर्शं पिण्डपित्रयज्ञे
पित्रषोमकौ देवौ इति दर्शान्तो मासः ।

पूर्णिमान्तत्वे तु महालयप्रकरणे स्मर्यते,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आर्द्रं कार्यं दिने दिने । इति

दर्शान्तत्वे तु भाद्रकृष्णपक्ष इत्युक्तं स्थात् । तस्मात् दर्शान्त
पौर्णमास्यन्ततयोः समो विकल्पः । अनुष्ठानन्तु कुचक्षित् वचन-
विशेषात् शिष्टाचाराद्वा व्यवस्थितम् ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते,—

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्थात् ब्राह्मणस्य तु ।

सङ्क्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः ॥

इत्युक्तं तत्कर्मविशेषे बोध्यं ।

यथा विष्णुपुराणे,—

माघाश्विने पञ्चदशी कदाचित् उपैति योगं यदि वारुणेन ।

इति शतभिषायुक्तमाघदर्शे यत् आर्द्रं विहितं तद् ब्राह्मणस्याधिक-

फलदमिति । एवं चचविशोः सौरपौर्णमास्यन्तमासयोरुदाहार्यम् ।
 तेन सर्वकर्मसु सामान्यतः सर्वेषामपि पौर्णमास्यन्तमासो ग्राह्यः ।
 तस्य सुखत्वादाचाराच्च । चान्द्रमासानां चैत्रादिसंज्ञा नचत्रप्रयुक्ता ।
 तथाच, चित्रायुक्ता पौर्णमासी चैत्रौ चास्मिन् मासे अस्ति इति
 चैत्रो मासः । दर्शान्त-चान्देऽपि मध्ये तादृशपौर्णमासीसत्वात् चैत्रादि-
 संज्ञाण्यविरुद्धा, एवं वैशाखादिषूक्तम् । तच्च चित्राविशाखादि-
 योगस्योपलक्षणत्वात् तत्प्रत्यासन्नस्वात्यनुराधादियोगोऽप्यविरुद्धः ।
 तदुक्तं,

ज्योतिःशास्त्रे,—

चित्रादिचित्तयं चैत्रश्रावणान्तेषु पञ्चसु ।

वास्तवादित्रयं भाद्रेऽश्याश्विने रेवतीचिकम् ॥

ऊर्ज्जादिमाघान्तेषु स्यात् कृत्तिका रोहिणी तथा ।

फाल्गुने पूर्वफाल्गुन्यादित्रयन्तु प्रयोजकम्^(१) ॥

तच्च सामान्यतः कर्त्तव्यानि । श्रुतेः, मासि मासि वोऽग्रं वा
 पितृणाम् ।

तथा स्कान्दे,—

एकभक्तेन यो देवि मासं मार्गं चिपेक्षरः ।

इत्यादि मतानि, एवं माघमासादिषु तिस्रदानादीनि विष्णु-
 धर्मात्तरायुक्तानि । कर्मविशेषेषु मासविशेषाणां प्राशस्त्यं, यथा,—

आभ्युदये रवेर्मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याहुः चर्चमृचप्रतेषु च ॥

आभ्युदये विवाहादौ ।

पादौ,—

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-बूडाकरण-मेखलाः ।

शौरमानेन कर्त्तव्या अभिषेकस्तथाब्दिकः ॥

व्यासः,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दगस्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तियु सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥ इत्यादि

इति शुद्धमासनिर्णयः । मलनिर्णयस्तु अशुद्धकालप्रकरणे लेख्यः ।

अथ मासकृत्यानि । यद्यपि महाभारतादियु मार्गश्रीषादित्वेन तत्कृत्यानि लिखितानि तथापि चैत्रस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तत्वात् तमारभ्य लिख्यते ।

तथाच ब्राह्मे,—

चैत्रे मासि जगद् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समपन्तु तथा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

यष्टान् नागानृतान् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥ इति ।

षष्ठमासकृत्यां, महाभारते,—

चैत्रन्तु नियतो मासमेकमन्तेन यः चिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताढ्यो कुले महति जायते ॥

मासप्रतीादिकमसादेशे पूर्णिमान्त^(१) एव कुर्वन्ति ।

ब्राह्मे कार्तिकपूर्णिमान्तमुक्त्वा,—

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नववर्षसमारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥ इति ।

पूर्णिमान्तस्य मासस्य^(१) मुख्यत्वेन कल्पितत्वादिति दिक् । तत्र
वक्ष्यमाणे मथाङ्गरूपैकभक्तकाले मासादिप्रतिपत्तियेरुभयदिन-
गामित्वे उत्तरदिने प्रतारम्भः कार्यः^(२) ।

तथाच सति,—

मासि संवत्सरे चैव तिथिदैधं यदा भवेत् ।

तुषोत्तरोत्तमा ग्राह्या पूर्वा तु स्यात् मल्लिङ्गुचः ॥

मासादितिथेर्वर्षादितिथेश्च द्वैधे यत् कर्मारम्भं तत्कर्मयुक्तका-
लस्य दिनद्वये सम्भवे इत्यर्थः । सर्वकर्मारम्भे सङ्कल्प आवश्यकः ।

तथाच भविष्ये,—

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

फलश्चाप्याल्पिकं तस्य धर्मस्यार्द्धचयो भवेत् ॥

शुक्तिशङ्खाश्वक्षैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा ।

सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृगये च कदाचन ॥

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

दर्भचयं सायमूलं फलपुष्पावतान्वितम् ॥

जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः ।

साधारणे चोत्तराख्ये शैशान्यां निषिपेत्पयः ॥^३

ताम्रपाचस्य अत्यन्तासम्भवे जलमात्रं^(१) गृहीत्वा तत्करणम् ।

गृहीत्वौदुम्बर पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

उपवासन्तु गृहीयात् यदा वार्येव धारयेत् ॥ इति वारा-

द्योक्तेः ।

पौर्णमास्युल्लेखेन शक्तपचोक्ते वैयर्थ्येऽपि

मासपचतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥ इति भवि-

व्योक्तेः पचोल्लेखः कार्य्य एव ।

एवं कृष्णपचामावास्थयोरुल्लेखः ।

व्रतमारभ्यासमापने दोषः ।

परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादशादिकं नरः ।

न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् ॥ इति विष्णु-

रचस्योक्तेः^(२) । आपदि तु जलादीर्णा न व्रतप्रत्नं ।

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आयो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ इतिशास्त्रात् ।

सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुश्रासनम् ।

अव्रतघ्नानि चोच्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥ इति भवि-

व्योक्तेश्च ।

अथ वैशाखमासकृत्यम् ।

भारते,—

निसुरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।

नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥

• स्कान्दे धनदत्तमप्युक्तम् ।

पादो च,—

यः परित्यज्य वैशाखं व्रतमन्यदुपाचरेत् ।

स्वकरस्य महारत्नं हित्वा सोऽङ्गं हि यास्यते ॥

अवैशाखी भवेत्पापी विप्रः श्रौतपरोऽपि च ।

तथा च,—

वक्ष्यमाणसंयोगपृथक्त्वन्यायेनेदं व्रतं नित्यं काम्यम् ।

पुनः पादो,—

वैशाखं सकलं मासं नित्यस्वाद्यौ जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तीर्थं चानुदिते ह्यनमिति च ।

तथा,—

माधवं सकलं मासं तुल्यं योऽर्चयेन्नरः ।

क्षिप्तं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥

• मास्ये,—

वैशाखे पुष्यलवणे वर्जयित्वाथ गोमदः ।

भूत्वा विष्णुपदे कृत्यं कृत्वा राजा भवेदिह ॥

गोदानं मासान्ते । पुष्यलवणवर्जनस्य निषेधरूपत्वात् “निषेधः कालमाचके” इत्युक्तेः वैशाखमासप्रवेशमारभ्यैव कार्य्यत्वं । इदं पुष्यवर्जनं देवार्चनकास्त्रीननिर्मात्यपुष्येतरपरं, तदुपहणस्य पूजाङ्गत्वेन विहितत्वात् ।

तत्त्वानमन्त्रः । पादो,—

वैशाखं सकलं मासं मेषसङ्क्रमणे रवेः ।

प्रातः सुनियतः स्नात्वे प्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।

निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्त्रहम् ॥

माधवे मेषगे भानौ सुरारे मधुसूदत ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहा ॥

एतत् काम्यप्रातःस्नानं नित्यप्रातःस्नानोत्तरं सन्ध्यातः पूर्वमेव कार्यम् । प्रातःस्नायी अरुणकिरणयुक्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुस्मृतौ सर्वसाधारणेन काम्यनित्यस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधानात्^(१) । प्रातःस्नानस्य देहशुद्धिद्वारा कर्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्यस्य स्नानान्तरस्य प्रातःस्नानानन्तरमेव काल इति कालभेदसम्भवाच्च न नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥

ननु सन्ध्याया अकरणे सर्वकर्मानर्हत्वात् सन्ध्योत्तरं काम्यं प्रातःस्नानमिति चेत् न । सन्ध्यायाः सूर्योदयावधिकत्वात् सूर्योदयोत्तरकालीनकर्माणामेव सन्ध्योत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात् ॥

ननु सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्यां समाप्य काम्यं स्नानं कर्तव्यमिति चेन्न । सूर्योदयावधिजपरूपमन्ध्यावाधापत्तेः सन्ध्यावसाने काम्यप्रातःस्नानं कार्यमिति वाक्याभावाच्च ॥

ननु “न वासोभिः सहजस्रम्” इति अजस्रस्नानस्य अनुना

निषिद्धत्वात् कथं ब्रह्मज्ञानमिति चेत् न । तस्य यादृच्छिकज्ञान-
त्वेन निर्णयादित्यलमिति विस्तरेण^(१) । एवं माघादिकाम्यप्रातःस्नाने-
ष्वपि बोध्यम् ॥ यत्तु,—

तुलायां मकरे मेघे प्रातःस्नानं तिलैः सह ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

इति भारते उक्तम् । तत्तिलसहितस्नानपूर्वकं काम्यं व्रतान्तरम् ॥

यत्तु, पाप्मे नारदेनोक्तम्,—

मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।

पञ्चदश्याञ्च भो वीर मेषसंक्रमणेऽपि च ॥

वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुश्रया ।

मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

इति । तत्र व्यवस्थितो विकल्पः । तथाच, वैष्णवानां कार्तिकव्रत-
वच्चैत्रशुक्लैकादश्यामारम्भपक्षः । स्वस्य वैष्णवत्वादादौ तदुद्देशः कृतः ।
व्रतस्यास्य वैष्णवानामावश्यकत्वमिति हरिभक्तिविलासादौ लिखितम् ।
चत्रियाणां संक्रमणाद्यारम्भः । तेषां शौरमासेऽधिकफलप्राप्त्युक्तेः ।
ब्राह्मणाणां वैश्वानराञ्च चान्द्रमास एवाधिकारात् पौर्णमास्यादिपक्षः ।
शुद्धाणामप्ययं पक्षः । “शुद्धा वाजसनेयिनः” इति आपस्तम्बोक्त्या
तेषां सर्वकर्मसु वाजसनेयिसमाचरणात् इति व्यवस्था ॥

ननु वक्ष्यमाणचातुर्मास्यव्रतवत् अत्रापि एकादश्यादिपक्षाणां
सर्वमाधारणमस्तु इति चेन्न । तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां “द्वादश्यामेव

पारणम्” इति सर्वसाधारणस्य वाचकत्वात् तथाचारात् । अत्र तु तादृशवाक्याभावात् तथाचाराभावाच्च ॥

अत्रास्मत्पितृचरणाः, चैवपौर्णमास्युपादानमपि अस्य व्रतस्य पौर्णमास्यन्तमासाभिव्यञ्जकम्, व्रतन्तु वैशाखकृष्णप्रतिपदाद्येवेत्याहुः ॥

केचित्तु, पौर्णमास्युपादानं सङ्कल्पपरमिति, तदपि युक्तम् । प्रातः प्रतिपदि सन्ध्यातः पूर्वं कर्मस्थानधिकारात् सङ्कल्पकरणस्यानुचितत्वात् । सन्ध्योत्तरं सङ्कल्पकरणे तु “वैशाखं सकलं मासम्” इत्युक्तस्य साकल्यस्य बाधापत्तिरिति । अतो मासादितिये द्वैधे उत्तरविद्धाया साक्ष्यत्वेऽपि एतदचनबलात् पूर्वविद्धा साक्षा । एवं माघादिमासेऽपि^(१) बोध्यम् ॥ सङ्कल्पवाक्ये तु अद्य चैवपौर्णमास्यामित्याद्युक्ता श्वः प्रातरारभ्य वैशाखपौर्णमासोपर्यन्तं वैशाखव्रतमहं करिष्ये इति विशेषः । केवलस्नानपत्रे तु वैशाखस्नानमहं करिष्ये इति ॥

अत्र जपन्निति सामान्येनोक्तत्वात् सङ्ख्यानुक्तौ शतं सहस्रमद्युतं वेति सिद्धान्तितत्वात् शतसंख्यकजपेनापि पापक्षयात् शतजपेऽपि व्रतमिद्धिः । शक्तौ तु प्रत्यहं सहस्रजपोऽत्यन्ताशक्तौ मासेन स्रजजपः कार्यः । जपोऽयं वहिर्जपविधिना कार्यः । स जपविधिरस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु ध्यानम्,—

ब्रह्मचरविशास्त्रैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च कुरनन्दन ॥

इति महाभारतोक्तेरमन्त्रकमचापीति न शङ्कनीयम् । अत्र
मन्त्रशब्दस्य वैदिकमन्त्रपरत्वात् । प्रकृते तु मन्त्रशब्दस्य पौराणि-
कत्वेन स्मार्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारः । आचारोऽपि तथैव ।
एतद्विचारः श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यते ॥

अथ हविष्यद्रव्याणि । भविष्योत्तरे,—

हैमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यमुद्गास्त्रिंशं यवाः ।

कलायकन्दुनीवारा वासुकं ह्रीडमोचिका ॥

कालेयं कालशाकञ्च मूलकं केयुकेतरत् ।

कन्दं सैन्धवसामुद्रे लवणे दधिसर्पिषी ।

पयोऽनुष्टुतसारञ्च पनमञ्च हरीतकी ।

विष्मली जौरकश्चैव नागरं तित्तिङ्गीफलम् ॥

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैद्यवम् ।

अतैलपक्व मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥

छन्दोगपरिग्रहे,—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्व्यास्ताभेऽपि वर्जयेत् ॥

मास्थे— कलायाश्चणका मुद्गा मिथुनानां हवींषि च ।

एतेभ्योऽन्यानि नाश्रीयात् मिथुनानामनापदि ॥

अगस्त्यसंहितायाम्,—

नारिकेलफलश्चैव कदली लवलीं तथा ।

आममामलकश्चैव पनमञ्च हरीतकीम् ॥

मतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधः ॥

हैमन्तिकं हैमन्तपक्षं शास्त्रपरनामकं । मुद्राः स्थूलमुद्रव्यति-
रिक्ताः, स्थूलमुद्रानां सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । “निष्पावा आदृका
मुद्रा” इति वक्ष्यमाणस्कान्दोक्तौ मुद्रस्य हविव्यत्वाभावोऽपि स्थूल-
मुद्रपर एव । अन्यथा वज्रवाक्यप्रतिपादितं मुद्रहविव्यत्वं व्याहतं
स्यात् । कालेयं तिरुणाकविशेष इति वृद्धाः । कन्दं शूरणादि ।
पयोदधिघृतानि गयान्धेव ।

अमाह्वयं तथा सर्पिर्दधिचौरमथापि वा ।

एतद्व्रतं^(१) मतं विप्रा मैथुनस्य विपर्ययः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः । पनसं दाक्षिणात्यप्रसिद्धभूभोतफलकं
‘पनसव्यतिरिक्तम् । हरीतकी वन्येव । भूभोतफलकपनसस्य घाम्य-
हरीतक्याश्च सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । जीरकमण्य^(२) शुक्लजीरकं,
क्षुण्णजीरकस्य आद्वेऽपि निषेधात् । नागरं शुण्ठी तस्य आर्द्रक-
प्रकृतिकत्वात् आर्द्रकस्य हविव्यत्वमिति आचार्याः । ऐश्वर्यपदेन
‘दक्षुरस एव घाह्यः । खण्डादीनां गुडप्रकृतिकत्वात् गुडत्वम् इत्य-
स्मात्पितामह-क्षुण्णवृक्षत्पण्डितादीनामाग्रहः ॥ वस्तुतस्तु यथा दक्षु-
रसस्य पाके गुडत्वं तथा गुडस्य पुनःपाकेन खण्डादित्वमिति हवि-
व्यत्वमेव । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते । ब्रौहिः शरत्पक्षधान्यम् ।
‘गौराः श्वेतसर्षपाः । “मुख्यालाम्भे प्रतिनिधिरपि शास्त्रार्थः”
इति प्रतिनिध्यधिकरणन्यायेन प्राप्तान् माषकोद्भवगौरादीन्
वर्जयेदित्यर्थः । मिथुनानां द्विदलानां मध्ये कलायचणकाः खुडि-

याचणा इति प्रसिद्धा हविष्याः । हविष्यनिषेधं प्रकृत्य “वर्तुला-
 चणकाद्यापि” इति स्कान्दोक्ते, वृहच्चणकादीनां निषेध इति
 केचित् । बहवः स्थूलकलायचणकयोः^(१) पार्थक्यं । चणकश्चोला
 इति देशान्तरीयः । कलायो वर्तुलकलायः इति नानाविध-
 संग्रयात् अस्मद्देशचणकवाच्यानां देशान्तरवाच्यकोलानामप्युभयो
 र्नेव हविष्यत्वमिति वदन्ति । इति परिगणनपक्षो बह्व्यन्यकाराणां
 सम्मतः ॥ हविर्योग्यं हविष्यमिति विज्ञानेश्वरः^(२) । कल्पतस्-
 कारास्तु मधुमाषमांसेतरग्राह्यदेयं हविष्यमित्याहुः । तदनुया-
 यिनस्तु हविष्यदेयेष्वपि^(३) विविच्यागणयन् । तथाच वेशवार-
 चिह्नमरौषादीनां व्यञ्जनसंस्कारकत्वेनोपात्तत्वात् न तेषां हवि-
 ष्यत्वम् ॥ भविष्योत्तरादिगणितद्रव्येभ्योऽधिकहविष्याणि, यथा,—

गोधूमश्यामाकर्द्रियङ्गवो धान्यानि । सुखागिकाख्यकर्कटीभेद-
 पटोलतिन्दुकखर्जूराभ्रातककर्म्मरणा इति प्रसिद्धफललक्षुचवृहदरी-
 वैकङ्कतदाडिमवृहतीफलानि । मध्यालुकशालूककसेरुविदारौशता-
 वरीतालमूलीफलालूयतिरिक्तसर्वालुभेददीर्घमूलकानोति मूलानि ।
 पालङ्काखदिरतुलसीतण्डुलीयकसर्षपपिप्पलीकुशाण्डवार्त्ताकु^(४)काक-
 जङ्घाकुसुमभूमृणकफेलुवर्जिताणि शाकानि । सर्व्यगव्यविकाराः ।
 वेत्राङ्कुरं कर्पूरं लाजाश्वेति ॥ एतद्रव्याणां हविष्यत्वादिविवेकः आह-
 प्रकरणे लेख्यः ॥

(१) बहवः कलायचणकयोः । (२) हविर्योग्यं हविष्यं स्यात् ।

(३) आहृदेयेष्वपि ।

(४) वार्त्ताकी ।

ननु मधुमापमांसानां श्राद्धदेयत्वेन हविव्यवमिति चेन्न ।
माषमसूरमधुमांसपराश्रमैथुनानि व्रत्येऽहनि वर्जयेदिति वाक्यात्,
माषस्य हविव्यप्रतिनिधित्वनिषेधाच्च ॥

यदा वैशाखपौर्णमासी परदिने जपादिकालव्यापिनौ तदा
परदिने जपादिमासकृत्यं^(१) कार्यम्, “कर्मणो यस्य यः कालः”
इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः । हविव्यभोजनस्य तु हविव्येतरभोजन-
निवृत्तिरूपत्वात् । “निषेधः कालमात्रके । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा
कालमात्रमपेक्षते” ॥ इति वृद्धगार्ग्योक्तेः । एकमासकाले पौर्णमास-
भावात् हविव्याकरणेऽपि न व्रतहानिः ॥ एवं कार्तिकाद्येक-
भक्तादिषु बोध्यम् ॥

अथ ज्येष्ठमासकृत्यम् ।

भारते,—ज्येष्ठामूलान्तु यो मासमेकभक्तेन शङ्क्षिषेत् ।

ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिविन्दते ॥

श्रेष्ठमिति भ्रातृणामिति शेषः “भ्रातृणां भवति श्रेष्ठः” इति
स्कान्दोक्तेः ।

अथ आषाढमासकृत्यम् ।

भारते,—आषाढमेकभक्तेन स्त्रित्वा मासमतन्द्रितः ।

वज्रधान्यो वज्रधनो वज्रपुत्रश्च जायते ।

(१) तदा जपादिवैशाखमासकृत्यं कार्यम् ।

अथ श्रावणमासकृत्यम् ।

भारते,—श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

यत्र तत्राभिषेकेण पूज्यते जातिवर्द्धनः ॥

अथ भाद्रमासकृत्यम् ।

भारते,—प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।

गवाक्ष्यं स्फुटितमतुलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥

एकाहार इति एकभक्तागौ ।

अथ आश्विनमासकृत्यम् ।

भारते,—अथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

मृजावान् वाहनाढ्याश्च बज्रपुत्रश्च जायते ॥

मृजा शुद्धिः ॥

अथ कार्तिकमासकृत्यम् ।

भारते,—कार्तिके नरो मासं यः सुख्यादिकभोजनम् ।

शूरश्च बज्रभाग्यश्च कौर्त्तिमाश्चैव जायते ॥

स्कान्दे, अश्वमेधफलप्राप्तिर्विज्जिलोकफलप्राप्तिश्चोक्ता ।

नारदीयपुराणे,—

एकभक्तेन नष्टेन तथैवायाचितेन च ।

श्रुते व्रते धराप्राप्तिर्जायते दीपमालिनी ॥

इति केवलैकभक्तादिके फलम् ॥

सुपुण्ड्रे कार्तिके मामि देवर्षिपितृभेदिते ।

क्रियमाणे व्रते नृणां खल्वेऽपि च महाफलम् ॥

इति विष्णुरहस्ये यत्किञ्चित्प्रतापमात्रेऽपि फलम् ।

अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मांसं दामोदरप्रियम् ।

तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

इति नारदीयोक्तेः यत्किञ्चित्प्रताकरणे दोषः ॥

नारदीये,— न कार्तिकसमो मामः न कृतेन समं युगम् ।

न वेदेन समं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥

तथा,— मांसाशिनोऽपि भूपाला अत्यथे^(१) मृगधारताः ।

ते मांसं कार्तिके त्यक्त्वा गता विष्णुसालयं शुभम् ॥

तथा,— न मांस्यं भक्षयेत् मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात् ॥

स्कान्दे,— दुष्प्राप्य प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोऽक्षरेण हि ।

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं स मादृषित्वा^(२) भवेत् ॥

स ब्रह्महा स गोप्राय खल्वस्तेष्वी मदानृती ।

न करोति मुनिश्रेष्ठ यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥

विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके^(३) ।

करोति मुनिशार्ङ्गं नरकं याति दारुणम् ॥

तथा,— यतिस्य विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।

(१) अत्यन्तम् ।

(२) मादृषित्वातकः ।

(३) व्रतं या न तु कार्तिके ।

कार्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥

एवं गृहस्थस्याप्यन्ये वज्रदोषा अकरणे उक्ताः ॥

तथा,— न गृहे कार्तिकं कुर्यात् विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

चेत्ते तु^(१) कार्तिकीं कुर्यात् सर्वयत्नेन भाविनि ॥

नन्दीपुराणे,— यो नरः कार्तिकं मांसं मांसं तु परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य क्षभते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

असामर्थ्यं शुक्लपक्षेऽपि मांसं वर्ज्यम् ।

कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥

इति वाक्यात् । कौमुदं कार्तिकम् ।

तत्राप्यसामर्थ्यं भौषपक्षके मत्स्यमांसादिकं वर्ज्यम् । तेनात्र मांसवर्जनं नित्यं काम्यञ्च ॥

नारदीये,— कार्तिके वर्जयेत्तेलं, कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं, कार्तिके शुक्ति सन्धितम् ॥

कार्तिके वर्जयेत् स्विद्यमिति क्वचित् चतुर्थपादे पाठः ।

सन्धितं आसत्रादि ।

काशीखण्डे,— ऊर्जे यवान्नमश्रीयादेकान्नमथवा पुनः ।

वृन्ताकं शूरणं चैव शुकमिन्वीञ्च वर्जयेत् ॥

शूरणं ओल्व इति स्यात् ।

नारदीये,— आमिषं मैथुनञ्चैव कार्तिके यस्तु वर्जयेत् ।

सर्वकालकृतं पापं दुष्कृतं वापि नश्यति ॥

विष्णुः,— कार्तिकेऽग्निदेवत्योऽग्निश्च देवानां सुखं तस्मात् कार्तिके मासि वह्निःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सद्यदेव हविव्याशी संवत्सरकृतात् पापात् मुक्तो भवति ॥ पुनः स एव,—

कार्तिकं सकलं मासं वह्निःस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविव्यभुग्नान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अत्र कल्पतरुकाराः आवश्यककृत्यान्तरवर्जिते काले कार्तिके वह्निःस्नानं प्रातःकालेतरकालेऽपि प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन काम्यं स्नानान्तरम् । यत्तु, “प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन्” इति मास्यादायुक्तं, तच्छ्राद्धादिविषयमिति । अतएव, श्रिष्टास्तदनुसारेण दिवसे यदा कदापि कार्तिकव्रतकाम्यस्नानं कुर्वन्ति । वह्निःस्नायी प्रातःस्नानादहिरित्यर्थापयन्ति । एतदेव विधिवाक्यमित्यपि वदन्ति । वह्निर्नद्यादाविति केचित् ॥

कार्तिकं सकलं मासमित्युक्तेर्मासादितिथिः पूर्वविद्धापि ग्राह्या । तस्मात् पूर्वदिवसमारभ्य व्रतस्मारमात्रे प्रातःकाले काम्य-स्नानप्राप्तिः ॥

ननु,— कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रौत्थये तव देवेश दामोदर मया सह ॥

इति मन्त्रलिङ्गात् प्रातःस्नानस्य प्राप्तिरिति चेन्न । वैशाख-माघयोस्तु प्रातःस्नानस्यावश्यकताभिप्रायेणैव चैवपौर्णमास्यां पुष्य-पौर्णमास्यां च सङ्कल्पसोक्तिर्नात्र तथोक्तेः । वैशाखे वाक्यमुक्तम् । माघे वक्ष्यते ॥

ननु, मन्ते प्रातःशब्दस्य का गतिरिति चेत् उच्यते । “अहं
सायं अहं प्रातः” इति प्राजापत्यकृच्छ्रादाविव प्रातःशब्दस्य दिवस-
परत्वमित्यभियुक्ताः ।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

कार्त्तिके सकले मासि प्रातःस्नायी भवेन्नरः ॥

इति वाक्यस्य केवलज्ञानपक्षे सावकाशत्वमिति केचित् । तथा-
चारस्य दर्शनात् । मन्ते मयेति लक्ष्या सह ॥

ननु,— तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नानं प्रशस्यते ।

हवियं ब्रह्मचर्यं महापातकनाशनम् ॥

इति राजमार्त्तण्डोक्तेः का गतिरिति चेदुच्यते । तत्^(१) सौर-
मासत्रयात्मकमन्यदेव व्रतमिति पूर्वाचार्याः ॥

ननु, एतदपि न साधु । मासत्रयस्य संहतत्वविवक्षायां “आक्रामा
वेषु यत्स्नानम्” इत्यादावपि पौर्णमासीचतुष्टयकालीनपृथक्स्नान-
विधानापत्तिः^(२) । न तत् केषाञ्चिदपीष्टं । सौरमासोपादानं
तुलादिपदोपादानादिति चेत् वाच्यम् । तर्हि “कन्यां गते सवि-
तरि” इत्यादौ सौरमासोपादानादाश्विनमासि महालयश्राद्धं कथं
स्यादिति चेत् सत्यं । राजमार्त्तण्डोक्तौ यत्प्रातःस्नानमुक्तं तत् केवल-
स्नानमभिप्रेत्यैव । अत एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । “हवियं ब्रह्मचर्य-
चेति” पुनर्यदुक्तं तत् यत्किञ्चिद्भ्रताभिप्रायेण इति वाक्यद्वयं तत् ॥
अतएव,— तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

द्विविध्यमुक् ब्रह्मचारी सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

दत्तार्पवाक्यानन्तरेऽपि पृथक्क्रियादयमुक्तम् ॥

किञ्च कार्तिकव्रतासम्भवे यक्षीशपञ्चकमुक्तम्, तत्र प्रातःस्नान-
मुक्ता पुनः स्नानान्तरं तर्पणान्तरमुक्तमिति दिवसे यदा कदापि
काम्यं स्नानान्तरमिति सिद्धम् ॥ अन्य स्नानस्य काम्यत्वा^(१)त्तैर्य
करणम् । तदसम्भवे स्वकारिते पितृकारिते वा जलाशये अत्यन्ता-
सम्भवे तु पञ्चपिण्डोद्धारणादिपूर्वकं परजलाशयेऽपि कार्यम् ॥

जलवर्द्धिष्णुरोगवता तु,—

आपः स्वभावतो मेधाः किं पुनर्वह्निमयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति षट्त्रिंशन्नतोक्तोष्णजलेनापि स्नातव्यं । अस्य नित्य-
काम्यत्वाद् यथाकथञ्चिन्निर्वाह्यत्वात् । एतत्सर्वमस्मत्काले आचारसारे
द्रष्टव्यम् ॥ स्नानोत्तरमर्घदानम् । तत्र मन्त्र,—

व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिम्बद्वन ॥

नित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो भवान् ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य योऽप्ये मह्यं प्रयच्छति ।

स यूपपूर्णश्रित्वीदानस्य फलमश्नुते ॥

अत्र गायत्रीजपसंख्याया अनुक्तावपि सर्वपापमुक्त्यर्थं लक्षजप-

स्योक्तत्वात्तन्मासे लक्षजपः कार्यः । “सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति लक्ष-
जपं प्रकृत्य विष्णुसूतेः । तत्रासामर्थ्यं प्रत्यहं सहस्रजपः कार्यः ॥

सहस्रस्रतस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्तच्चेवाहिर्विमुच्यते ॥

इति मनूक्तेः । त्रिकं प्रणवव्याहृतिगायत्र्यात्मकम् । अत्र “गायत्री-
जपनिरत” इति निरतपदोपादानात् सहस्रजपाद्भूतजपो न कार्यः ॥
वहिर्यामादहिरिति बहवः । असम्भवे तु,—

जलान्ते शान्त्यगारे च जले देवालयेऽपि वा ।

गवां गोष्ठे सुष्यतीर्थे विद्वत्तेजेऽथवा गृहे ॥

इत्युक्तेरनादृते गृहेकदेशेऽपि शिष्टा जपन्ति ॥

स्कान्दे,— गवामयुतदानेन यत्फलं लभते खग ।

तुलसीपत्रकैकेन तत्फलं कार्त्तिके स्मृतम् ॥

विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।

कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्ता वाजपेयफलं लभेत् ॥

सायंसन्ध्याकालारभे आकाशदीपदानम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—

आश्वयुज्यामतीतायां चावद्राजेन्द्र कार्त्तिकौ ।

तावत् दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥

तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं सदा निशि ।

तुङ्गे देशे वहिस्तेषां महत्पुण्यफलं भवेत् ॥

अथन्धकारे गहने प्राकाशं तेन जायते ।

प्राकाशाद् यदुगार्हल तेन यान्ति तथा सुखम् ॥

ब्रह्माण्डे,— तुलसीयां तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यान्नाममेकं निरन्तरम् ।

मथौकाय श्रीपतये स श्रिया न वियुज्यते ॥

दीपदानमन्त्रः, शतानन्दमङ्गले,—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया मह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशमण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥

लोलया लक्ष्म्या । एवञ्च तिलतैलगव्याज्ययोर्दीपदाने विकल्पः ॥

वाङ्मे तु,—अत्युच्चैर्दीपमाकाशं यो दद्यात् कार्तिके निशि ।

सप्तजन्मतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

चतुष्पथेषु रथ्यासु नाद्याणावमथेषु च ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥

विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥०॥

अथ भीष्मपञ्चकम् ।

भविष्योत्तरे,—कार्तिके शक्रपक्षे षष्ठ्यु धर्म पुरातनम् ।

एकादश्यां समारभ्य विज्ञेयं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,—शाकाहारेण मुन्यन्ते कृष्णार्चनपरैर्नरेः ।

स्त्रीभिर्वा भर्तृवाक्येन कर्त्तव्यं सुखवर्द्धनम् ॥

विधवाभिर्य कर्त्तव्यं पुत्रपौत्रविद्वद्भ्ये ।

सर्वकामसमृद्धयर्थं मोक्षार्थमपि पार्थिव ॥

इत्यादि विधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

विष्णुरहस्ये,—भीष्मेणैतत् यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ।

सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,— व्रतस्थस्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवादृते ।

तथा,— कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद्भूतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रतौ ।

नद्यां निर्झरगते वा समास्रभ्य च गोमयम् ॥

यवत्रौहितिलैः सम्यक् प्रकुर्यात्तर्पणं क्रमात् ॥ इत्यादि ।

ब्राह्मे,— एकादशीं समारभ्य राका यावत् प्रबोधने ।

वक्तोऽपि तत्र नाश्रीयान्मत्स्यं मांसञ्च किञ्चन ॥

तेन मत्स्यादिकं सर्व्वथा न भक्ष्यम् ॥ अतएव वक्पञ्चकमिति प्रसिद्धिः ॥ इति कार्तिकव्रतं^(१) अकरणे प्रत्यवायाद्युक्तेः फलश्रवणाच्च नित्यकाम्यम् । तच्चान्द्रमानेनैव ।

कार्तिकस्य तु यत् ज्ञानं माघे मामि विशेषतः ।

कृच्छ्रादिनियमानाश्च चान्द्रमानं प्रशस्यते ॥ इति पितामहोक्तेः ॥

चैतन्यदेवानुयायिगौड़वैष्णवैस्तु आश्विनशुक्लैकादश्यामारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशीं यावद् व्रतमाचरन्ति तत्र शुक्लदादश्यां पारणे सम्यक् प्रमाणं न दृश्यते । इति तत्पक्षेऽपि पूर्णिमावधि व्रताचरणं समीचीनम् । तथाचारस्य श्रीपुरुषोत्तमखेत्रे श्रीजगन्नाथप्रासादे दर्शनात् । इति कार्तिकव्रतविचारः ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतम् ।

भारते,—आषाढस्य श्रिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद् यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥

वाराहे,—आषाढशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रान्ते ॥

अभावेऽपि तुलार्कैऽपि मन्त्रेण नियमं प्रती ।

कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥

चतुर्धापि हि तत् चौर्यं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

तुलार्कैः कार्तिके । चौर्यं शुद्धकैरिति शेषः । “चतुर्धा शुद्धकै-
चौर्यं”मिति भारतोक्तेः । नारदीये,—

एकभक्तेन नक्तेन तथेवाद्याचितेन च ।

शते व्रते धरामाप्तिर्जायते क्षीपमाशिनी ।

भविष्ये,—यस्तु सुप्ते चषीकेशे नक्तमाचरते प्रती ।

वस्तुयुग्मं नरो दत्त्वा विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥

मात्स्ये,—आषाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नानायै भवेन्नरः ।

वाराहे,—चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नरः किञ्चिन्मक्षीपते ।

नान्यथा त्वान्दिकं पापं विनिहन्त्यप्रयत्नतः ॥

पञ्चचतुष्टयाशक्तौ तु स्कान्दे,—

अशक्तः कार्तिके मासि व्रतं कुर्यात् पुरोदितम् ।

तत्रापि चेदशक्तः स्वाङ्गीशपञ्चकमुत्तमम् ॥

पुरोदितं चातुर्मास्योक्तम् । एतेन चातुर्मास्यव्रतस्य नित्यत्वम् ॥

तस्यारम्भमन्त्रो विष्णुरहस्ये,—

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
 निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे त्रियाम्यहम् ।
 तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जनार्दन ॥

उद्यापनमन्त्रोऽपि तत्रैव,—

इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
 नूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥
 चातुर्मास्यनियमाः स्कान्दे,—

मध्वखट्वादिग्रयणं वर्जयेद्भक्तिमाश्रयः ।
 अनृतौ न व्रजेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ॥
 पटोक्षं मूलकश्चैव वार्त्ताकीं नैव भक्षयेत् ।
 अभक्ष्यं वर्जयेत् दूराग्नधुरं सितसर्षपम् ॥
 राजमाषान् कुक्षुय्यांश्चाणुधान्यञ्च वर्जयेत् ।
 शाकं दधि पयो माषान् श्रावणादौ क्रमादिमान् ॥
 राज-गोप-यतींस्त्यक्त्वा नारोहेचर्मपादुके ।
 तैलाभ्यङ्गं दिवास्त्रग्नां मृषावादञ्च वर्जयेत् ॥

एतेनात्र नृपगोपालयतीनां चर्मपादुकारोहणं न निषिद्धम् ।
 हविष्यस्यापि दीर्घमूलकस्याच वर्जनम्, साद्यान्निषेधात् । केषाञ्चि-
 न्नते पटोक्षस्यापि तथा ॥ मात्स्येऽच काम्यनियमाः,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
 मधुसूरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
 तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराग्नः प्रजायते ।

सुभते सन्ततिं दीर्घां स्नात्नीपाकमभवयन् ॥
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
 निर्व्वराधि नीरुगोजस्त्री विष्णुभक्तस्य जायते ॥
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 धारणाञ्जखलोष्ठां वै गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
 नमो नारायणायेति जप्त्वाऽनग्रनजं फलम् ।
 पादादिवन्दनादिष्णोर्लभेद् गोदानजं फलम् ॥
 एवमादिभूतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः ॥

नाच कालशुद्धपेक्षा । तथाच गार्ग्यः,—

न ग्रीशवं नैव मौक्त्यं शुक्रगुर्वो न वा तिथेः ।
 खण्डलं चिन्तयेच्चातुर्मासप्रतविधौ नरः ॥

एवञ्च सति,—

असृगे च हरौ शुके बाले वृद्धे मलिन्नुचे ।
 लघापनसुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवाक्यं सामान्यत्वादितरव्रतविषयम् ॥

याम्नायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्माणि वर्जयेत् ।

इत्यपि विहितेतरविषयम् ॥ तथाचात्र कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषये
 अस्मत्कृतशुद्धिसारकारिका स्तुत्याहचर्य्यव्याख्या च अशुद्धकालप्रकरणे
 लेख्याः ॥ तत्र श्रीभुवनेश्वरचेत्रे निवासफलं शिवपुराणे,—

चातुर्मासं नरस्तत्र कृत्वा शिवपरायणः ।

राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मान्यथा ॥

तत्र एकाग्रचेत्रे श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे । तत्र निवासफलं ब्राह्मे,—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यस्तिष्ठेत् पुरुषोत्तमे ।
 विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 पृथिव्यां धानि तीर्थानि चेवाण्णायतनानि च ।
 तिष्ठन्ति चतुरो मासान् चेत्तु श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 पुष्करिष्ठाच्च नद्याच्च वाण्यां कूपे सरित्सु च ।
 तिष्ठन्ति सर्वतीर्थानि शयनोत्थापने हरेः ॥

स्कान्दे,—काश्यां षडयुगे वासाक्षियमव्रतसंस्थितेः ।

फलं यदुक्तं तद्विद्यात् चेत्तु श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 चातुर्मास्ये निवसतिः चेत्तु श्रीपुरुषोत्तमे ।
 साक्षात् दृष्टिर्भगवतस्तद्वयं मोक्षसाधनम् ॥
 दिने दिने महापुण्यं सर्वचेचनिवासजम् ॥

इत्यादि षड्फलानि विस्तरभयान्न लिखितानि ॥

यतीनां तु एकस्यानावस्थानादिचातुर्मास्यधर्माः श्रावणादि-
 मासद्वय एव । ऊर्द्धे वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्यानवाधः स्यादिति
 तद्वर्त्मपु शङ्खगोत्रैः ॥

एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षांषु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥

इति काकगृहभत्यन्ताग्रक्तविषयम् ॥

अथ मार्गशीर्षमासकथम् ।

भारते,—मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत् ।

—.. भोजयेत्तु दिजान् भक्त्या स मुच्येद्वाधिकिन्वियैः ॥

सर्वकल्याणसम्पन्नः सर्वौषधिसमन्वितः ।

उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥

हृषिभागी वज्रधनो वज्रधान्यश्च जायते ॥

अथ पौषमासकृत्यम् ।

भारते,— पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः चिपेत् ।

सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥

अथ माघमासकृत्यम् ।

भारते,— पितृभक्तो मघास्त्रेवं चिपेद्यस्त्रेकभोजनः ।

श्रीमत्कुले जातिमांश्च^(१) सुमहांश्चैव जायते ॥

मघासु मघायुक्तपौर्णमासीके माघ इत्यर्थः । भविष्योत्तरे,—

दुर्लभो माघमासस्तु वैष्णवानामतिप्रियः ।

देवतानामृषीणाञ्च मुनीनां सुरनायक ॥

तथा,— माघमासे रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं मुनीमहे ॥

किञ्चिदभ्युदित इति प्रातःकालावधिरूपम् ।

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोष्पदेऽपि जले स्नानं मोक्षदं पापिनामपि ॥

इति पाद्मोक्तेः ॥ भविष्योत्तरे,—

यो माघमास्युपसि सूर्यकराभिताम्ये

स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ।

उद्धृत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृवंशान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥

अत्र सूर्यकराभिताम्र इति उक्तं न तु सूर्याभिताम्र इति ।

तथा,— दारिक्रपापदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय वै ।

माघस्नानाच्च चान्योऽस्ति उपायो नरसत्तम ॥

अविमुक्ते प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

यत्फलं दशभिर्घर्षैः प्राप्यते त्रिघर्षे नरैः ॥

तत्फलं लभते माघे गृहस्नानान्न संशयः ।

ब्रह्मक्ष हेमहारी च सुरापो गुस्तत्पगः ॥

माघस्नाथी विपापः स्नात् तत्संसर्गो तु पञ्चमः ।

आधुर्विन्तकलषादिसम्पदः प्रभवन्ति च ॥

तथा,— कामादिकञ्च यत्पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।

स्नानमात्रेण नश्येत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥

पादौ,— सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा ।

कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्भूतहृषी नरोत्तमैः ॥

फलातिशयहेतोर्वै किञ्चिद्भोक्तव्यं त्यजेद्बुधः ।

हरेरर्चा तु वैशाखे तपः पूजा तु कार्तिके ॥

तपोऽभ्यर्चा तथा दानं चयं माघे विप्रिय्यते । इति ॥

माघव्रतं यद्यपि नित्यकाम्यम् तथापि बह्मवाक्येषु स्नाने बह्म-
फलोक्तेः केवलस्नानमावश्यकम् ॥

ब्रह्माण्डे,— माघे प्रतिदिनं प्रातःस्नानाग्रहौ तु पर्वणि ।

स्नातव्यं यत्नतो धीरैरवशं देवपूजनम् ॥

आद्ये चान्ते च मध्ये च अर्घं च ध्यानमाचरेत् ।

• वसवान् पुरुषो नित्यं बालवृद्धातुरैर्विना ॥

नारदीये, माघप्रातःस्नाने जलोक्तिः,—

पुनौमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संग्रयः ॥

तथा,— माघमासे वरारोहे शस्तं वै निम्नगाजस्तम् ।

तदभावे तु स स्नायात् कूपे भाण्डाश्रिते तथा ॥

तथा,— सरितामयभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं विदुः ॥

तथा,— न वक्त्रिं सेवयेत् स्नातो नास्नातो वा वरानने ।

क्षोमायं सेवयेद्वक्त्रिं न शीतार्थं कदाचन ॥

शैवे,— माघमासे नरो यस्तु स्नायात् शीतेन वारिणा ।

स याति ब्रह्मणः सद्य ब्रह्महत्यायुतोऽपि सन् ॥

यत्रातिशीतलं तोयं पुण्यं तत्राधिकं भवेत् ॥

अत्यन्ताशक्तौ तु पादौ,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।

पडब्दफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

अत्र वक्त्रिप्रज्वलनादिकं वस्त्रादिदानं (१) च अस्मात्कृतदानसारे

द्रष्टव्यम् ॥

भविष्ये,— बालास्त्रहणका वृद्धा नरो नारी नपुंसकाः ।

स्नात्वा माघं शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तोऽपि फलम् ॥

विष्णुः,—दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

चिंशद्दिनानि पुण्यानि मकरस्थे दिवाकरे ॥

तत्र चोत्थाय नियमं गृहीयाद्विधिपूर्वकम् ।

माघमासमिमं पूर्णं स्नात्वेऽहं देव माधव ॥ इत्यादि ।

अत्र प्रतारभाः पुष्यपौर्णमास्यामिति न भ्रमः कार्यः । “दर्शं वा पौर्णमासीं वा” इति द्विविधचान्द्रमासस्यैवादरो न मासान्तराणामित्यभिप्रायात् । पौर्णमास्यारम्भे तु “चिंशदहानीति”

विरोधः स्यात्, तस्मान्माघकृष्णप्रतिपद्येवारम्भः ॥ स्पष्टं स्कान्दे,—

पौष्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।

माघमासस्य राजेन्द्र विष्णोः पूजा विधीयते ॥

इति पूर्णिमाकथनं सङ्कल्पपरमिति नारायणोपाध्यायाः ॥

अत्र दर्शान्तपक्षो^(१)ऽस्मद्देशे नाचर्यते ॥ माघसुपक्रम्य स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

दद्यान्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा यान्ति नरकं चत्रविट्शूद्र एव हि ॥

वर्जनौद्यं प्रयत्नेन मूलकं यदि वागममिति ।

स्नानमन्त्रो नारदीये,—

सवितुः प्रसवस्थेऽहं परं धाम जले मम ।

तत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं ममाच्युत ॥

इमं मन्त्रं सर्वे पठन्ति ॥ पाश्चे तु,—

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माघव ।

स्नानेनानेन देवेश यथोक्तफलदो भव ॥

यथा नारायणः सूर्यो यथा नारायणो जलम् ।

यथा नारायणो माघ स्तथा पाप विनश्यतु ॥

इति मन्त्रान्तरं तदपि पठन्ति ॥ माघस्नानं प्रयागेऽधिकफलम् ।

महाभारते,—

क्षिताक्षिते च यैः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

भाष्ये,— षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।

माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गवां शतसहस्रस्य सन्धग्दत्तस्य यत् फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अर्हं स्नातस्य तत् फलम् ॥

माघस्नानमन्त्रे स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः पौराणिकत्वादिति पूर्व-
मुक्तम् ॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम् ।

भारते,— भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन सञ्चिपेत् ।

स्त्रीषु वल्लभतां याति वग्नाद्यैव भवन्ति ताः ॥

भगदैवतं, पूर्वफाल्गुनीनवच तदुपलक्षित मासं फाल्गुनमित्यर्थः ॥

विष्णुः,— स इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्ययोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमोऽप्यधिकमाह,—

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

देवपित्रर्चनं तर्पणादिना ॥

इति मासकृत्यानि ॥

अथ पचनिर्णयः ।

पचशब्दः पच परिग्रह इति धातोर्निष्पन्नः । चन्द्रस्य पञ्चदशक-
लानां पूरणं चथो वा यत्र पच्यते गृह्यते स पचः । यदा देव-
पितृकार्यार्थं पच्यते यः कालविशेषः स पचः । तथा च स द्विविधः,
शुक्लः कृष्णश्चेति । तथा च हारौतः, उदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वाह्नस्य
तद्देवानां, दक्षिणायनं तमिस्रो रात्रिरपराह्नस्य तत् पितृणामिति ।
शुक्लः शुक्लपचः । तमिस्रः कृष्णपचः । तथा च माधवीये,—

दैवे मुख्याः शुक्लपचः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

तिथिशब्दोऽपि तनु विस्तार इति धातोर्निष्पन्नः । वर्द्धमानया
चौर्यमाणया वा चन्द्रकलया तन्यते यः कालविशेषः सा तिथिः ।
मिद्धान्तशिरमणौ,—

तन्यन्ते कलया यस्मान् तस्मात्तास्तिथयः सृताः ।

यदा तनोति वर्द्धमानां चौर्यमाणां वा चन्द्रकलामेनां यः का-
लविशेषः सा तिथिः । यद्विंशत्यते,—

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्रः कृष्णः चन्द्रचयात्मकः ।

पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्युताः ॥

पञ्चतिः प्रतिपत् । तथा च सोमोत्पत्तौ पश्यते,—

प्रथमां पिवते वज्रिर्दितौयां पिवते रविः ।

विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥

पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिवति वायवः ।

षष्ठमीं नृषयो दिव्यामष्टमीं मज्ज एकपात् ।

नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति^(१) वै कलाम् ॥

दशमीं पिवते वायुः पिवत्येकादशीं शुभा ।

द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राप्नन्ति भागशः ॥

त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिवते कलाम् ।

चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ॥

निष्कलस्य कक्षाशेषस्यन्द्रमा न प्रकाशते ।

कक्षा षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा ॥

अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।

तमोपधिगतं गावः पिवन्त्यम्बुगतं च यत् ॥

तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं दिजातिभिः ।

ऊतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी ॥

दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां च पूर्णता ॥

एवं प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ताभ्यः पञ्चदशतिथिभ्योऽतिरिक्ता
अमावास्या तिथिरिति सामान्यविशेषरूपेण तिथयो द्विविधाः । तत्र

अमावास्यातिथिः सामान्यरूपा । अन्याः प्रतिपदाद्यास्तिययो विशेषरूपाः ॥

ननु ज्योतिःशास्त्रादौ कलानां सूर्यप्रवेशनिर्गमाभ्यां तिथुत्पत्तिरुक्ता, अत्र पानमुक्तमिति तद्विरोध इति चेन्न । अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् अत्र च वज्रादिदेवानां तत्कालप्रयुक्तत्वेर्विवक्षितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु सूर्यप्रवेशनिर्गमौ वा वज्रादिदेवतापानं वा सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिययः । तत्र तिथिविशेषेषु प्रथमा कला इति प्रतिपन्नास्त्री । प्रतिपच्छब्दः प्रत्युपसर्गात् पदगताविति धातोर्निष्पन्नः । चान्द्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते आरभ्यते यस्यां सा तिथिः प्रतिपत् । सा च शुक्लपक्षे चन्द्रं प्रविशेत् कृष्णपक्षे चन्द्रान्नि सरेदित्युभयथापि प्रथमैव । तदुपलक्षितः कालविशेषः प्रतिपच्छब्देनोच्यते । एवं द्वितीयादिषु बोध्यम् ॥ तत्र ज्योतिःशास्त्रे,—

षष्टिदण्डात्मिकाः सर्वास्तिययस्तत्र तु चयः ।

षड्दण्डावधिका वृद्धिः पञ्चदण्डावधिर्मता ॥

तथा च द्वाषष्टिविधेन सन्देहात् तन्निर्णयः कार्यः ॥

द्वाषष्टौ तु गार्ग्येणोक्तम्,—

खर्वो दर्पं स्तथा द्विस्तु स्त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रेधा विदन्ति ते^(१) ॥

नृणां धर्माधर्मवशादिति कालादर्शः । बोधायनः,—

खर्वा समतिथिर्ज्ञेया दर्पा वृद्धिमती स्यता ।

चौयमाणा तिथि हिंसा निर्णयः प्रागुदीरितः ॥

खर्वाः साम्यमल्पक्षयो वा हिंस्रोऽधिकक्षय इति माधवाचार्याः ।

एतच्चैविध्यस्य विपरिवर्त्तनविशेषात् तिथिर्द्विविधा सम्पूर्णा खण्डा चेति । तत्र स्कान्दे,—

प्रतिपन्नभूतयः सर्वा उदयादोदयाद्भवेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

हरिवासर एकादशी । तत्र वैष्णवमते अरुणोदयवेधात्तद्वर्जिता इत्युक्तम् । नारदीये तु,—

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः ।

या तिथिः सा तु शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः ॥

या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डा । एतेन सम्पूर्णा शुद्धा खण्डा विद्धेति बोध्यम् ॥ तत्र शुद्धायां विधिनिषेधयोर्न सन्देहः ॥

विद्धायां विधिनिषेधयोर्यवस्था गार्ग्यणोक्ता,—

निमित्तं कालमासाद्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥

तिथीनां पुज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

वृत्तिः पालनम् । तथा च पूज्यकालमाश्रित्य विधेरनुष्ठानरूपपालनमिति तिथिमाश्रित्य निषेधस्थाननुष्ठानरूपपालनमिति । तयोः पालने कालस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । यथा, यस्मिन्नहनि एकादशी उदयमात्रव्यापिनी तत्र “एकादशीमुपवसेत्” इति विधिवत्ता-

तद्भ्रते शस्त्रमहो गृह्यते इति तिथेः पूज्यता । तैलाभ्यङ्गादि-
निषेधे तु कालमात्रापेक्षा । तथा च शिवरहस्ये,—

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥ इत्यादि ।

तस्मादिद्वितीयौ पूज्यत्वं निर्णयम् ॥ तत्र पराशरः,—

त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युष्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥

मरीचिः,— खखण्डव्यापिमार्त्तण्डा स्यात्सूर्यादयगा तिथिः ।

सा खखण्डा व्रतानां स्यात् तच्चारम्भसमापनम् ॥

अन्यत्र,— उदितो यत्र मार्त्तण्डः खखण्डादतिवर्त्तते ।

अखण्डा सा तिथिर्याद्या स्नानदानव्रतादिषु ॥

सत्यव्रतः,— उदयम्या तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यगा ।

सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भस्य समापनम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया आह्लादौ त्वस्तुगामिनी ॥

भवित्ये तु व्रतोपवासनियम इति पाठः । इति कर्मकाल-
व्याप्तिः ॥ तत्र व्रते वेध उक्तः पैठौनसिना ।

पञ्चदशेऽपि तिथयस्तिथि पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

पूर्वेद्युरदयानन्तरममावास्या त्रिसुहर्ता चेत् सा प्रतिपदं विध्यन्ति
परेद्युरस्तमयात् प्राक् द्वितीया त्रिसुहर्ता चेत् सापि पूर्वा प्रतिपदं

विध्यति । एवं सर्वत्र । तत्र चान्द्राणां तिथीनां अहोरात्रविभागं
विना व्यवस्था कर्तुमशक्येति तद्विभागो गर्गणोक्तः ।

अक्षिपक्षपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः ।

द्वौ निमेषौ चुटि नाम द्वे चुटी तु स्रवो मतः ॥

द्वौ स्रवौ क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।

त्रिंशत् काष्ठाः कला प्रोक्ता कलास्त्रिंशन्मुहूर्तकाः ॥

ते च त्रिंशदहोरात्रमित्याह भगवान् हरः ।

एतादृशाहोरात्रस्य युति-स्रति-पुराण-ज्योतिःशास्त्रेषु दिवसस्य
पञ्चदशमुहूर्तानां पञ्चदशनामानि रात्रेरपि तथा नामाविधानि
पठितानि । प्रकृते तु रात्रिनाम्नामनुपयोगात् दिवसस्य मुहूर्त-
नामान्युच्यन्ते । तथा च शङ्खः,—

रौद्रस्यैवस्य मैत्रस्य तथा शालकटः स्रतः ।

सार्वत्रस्य जयन्तस्य शान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्य विरश्चिस्य विजयो नैर्ऋतस्तथा ।

मङ्गेश्वरौ वरुणस्यैव भेदाः पञ्चदश स्रताः ॥

उत्तरायणे दिवसद्वयौ मुहूर्तानां स्रतिः । दक्षिणायने दिव-
सस्य द्वौ त्रयो द्वौ द्वौ । तथा च ज्योतिःशास्त्रे,— अक्षः
पञ्चदशांगो मुहूर्त इति । एवं अथनयोः रात्रावपि वैपरीत्येन
द्वादशद्वौ ज्ञातव्ये । एवं पञ्चधा विभागादिष्वपि बोध्यं । एवं
पञ्चदशधा विभागः, पञ्चधा विभागोऽपि । तथा च व्यासः,—

मुहूर्तचित्तयं प्रातः तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्त तादृशः ॥

सायाह्नस्तिमुहूर्त्तं तु सर्वकर्मवहिष्कृतः ।

चतुर्धा विभागोऽपि । तथाच गोभिलः,—

पूर्वाह्नः प्रहरस्त्राह्नः मध्याह्नः प्रहरस्तथा ।

आह्नतीयादपरान्हः सायकृद्य ततः परम् ॥

त्रिधा विभागोऽपि स्कान्दे,—

ऊर्ध्वं सूर्यादयात् प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाह्नः पञ्चकं प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् ॥

अपरान्हस्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

द्वेधा विभागोऽपि । स्कान्दे,—

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नो ह्यपरान्हस्ततः परः ।

तत्र पञ्चधा विभागस्य बहुप्रमाणसम्मतत्वात् प्रायेण तं समान्त्रित्य विधिनिषेधौ निर्णयेते । यत्र यत्र विशेषविधिस्तत्र तत्रान्ये पक्षा स्तेष्व्याः ॥

तत्रोपवासैकभक्ते नक्तं चायाचितं व्रतं ।

दानं चाध्ययनं सप्तविधं दैवकर्मं ब्रूये ॥

उपवासशब्दार्थो विष्णुधर्म,—

उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो शुणैः सहः ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वत्र भोगवर्जितः ॥

तत्रोपवासः सर्वनिषिषु विहितः । नारदीये,—

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रमृतीन् तिथीन् ।

उपोष्यैव वस्त्रं दत्वा विधिना ह्यपरेऽहनि ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

इत्युपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् सम्पूर्णव्यापिन्यां न सन्देहः । तद-
सम्भवे त्रिसन्ध्यव्यापिन्याम् । तदसम्भवे खण्डतिथौ । तत्र वाक्यान्तु-
दाहतानि । तत्र शुक्रपक्षे अमावास्याविद्धा प्रतिपदुपोष्या । तत्राप्य-
पराह्व्यापिनी मुख्या । तदसम्भवे मायाऋत्यापिनी ग्राह्या । न तु
उदयचिमुहूर्तव्यापिनी । तथा च व्यासः,—

प्रतिपत्त्यैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मनुस्मृती ॥

पैठीनसिः,—पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥

सम्मुखीलक्षणं स्कान्दे,—

सम्मुखी नाम मायाऋत्यापिनी दृश्यते यदा ।

प्रतिपत्तिसम्मुखी कार्त्तव्या या भवेदापराह्निकी ॥

निगमोक्तिरपि,—

युग्माग्निद्युग्भूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्नयोः ।

रद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दशा च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्द्युग्म महाफलम् ।

एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥

युग्मं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।

षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुः अष्टमी । रन्ध्रं नवमी । रद्रेः

एकादशी । अच द्वितीयादिसप्तयुग्मेषु पूर्वतिथिः उत्तरविद्धा

ग्राह्या । उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्यर्थः । द्वितीयाद्वितीययोर्द्युग्मं मेक्षणं

महाफलम् । तत्तत्तिथिनिमित्तके कर्मणीति ज्ञेयः । एतद्व्यस्तं

युग्मादिविपरीतम् । प्रतिपद्वितीययोरित्याद्योर्मेलनं महाघोरम् ।
एवं चतुर्थीपञ्चम्यादिषु बोध्यम् ॥

अथ उपवासविचारः ।

इदं युग्मशास्त्रमुपवासविषयमेव ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यामावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति शङ्करगीतावचनादिषु उपवासस्यैवोक्तत्वात् ॥

ननु व्यासोक्तौ दैवशब्देन प्रतादीनामपि विवचेति चेत्, न ।
तेषूदयतिथिप्राशस्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा युग्मोक्तिः शुक्लपक्ष-
विषया, प्रतिपद्यमावस्येति ज्ञापनात् । अतएव,—

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तिः भविष्योत्तरोक्तिश्च कृष्णप्रतिपद्विषया ।
तथाच, कृष्णप्रतिपत् परेद्युर्दयादूर्ध्वं चिमुहूर्तां ततोऽप्यधिका वा
स्यान्तदा सैवोपोष्या नात्रापराहृत्याग्निः । कृष्णपक्षे द्वितीयायुतायाः
प्रतिपदो विशेषमुख्यत्वेन पञ्चमी सप्तमीत्यादिवचनस्याप्रवृत्तेः ॥

ननु,— यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोन्मिता ॥

अत्र बौधायनोक्त्वा पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि प्रतिपत्प्रवेश
एव सङ्कल्पः प्रतीयते ।

प्रातः सङ्कल्पयेत् विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

प्रातरापूर्व्यं मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् ॥

नापराह्णे न मध्याह्ने पितृकालौ हि तौ स्मृतौ ।

इत्यादि सतिषु प्रातरेव मङ्गलस्य कार्य्यत्वात् । तदुभय
कथं सङ्गच्छत इति चेदुच्यते । तिथिव्याप्ति द्विविधा । अथोति-
शास्त्रप्रसिद्धस्वाभाविकी एका । सत्युक्तमाकल्यापादकवचनोत्पा-
दितान्या चेति । तथा च देवल,—

या तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिं सकला ज्ञेया ज्ञानदानजपादिषु ॥

तथा,— या तिथिं समनुप्राप्य उदय^(१) याति भास्करः ।

सा तिथिं सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मासु ॥

कर्मास्त्रिति वङ्गवचनात् निखिलदैवोपवाससङ्ग्रह^(२) ।

सौरपुराणे,—

या प्राण्यास्तमुपेत्यर्कं सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णा ता विदुर्बुधा ॥

एव च विशेषवचनाभावे त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव साकल्यापादिका ।

तथा सति,

आदित्योदयवेलाया यान्तापि हि तिथिर्भवेत् ।

सा पूर्णेत्येव मन्त्राया प्रभूता नोदयं विना ॥

इति देवलोक्तौ ।

उदये सा तिथिग्राह्या विपरौता तु पैतृके ।

इति स्कान्दोक्तौ च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेवेति बोध्यम् ॥

एव च सति साकल्यापादकवचनादसत्यामपि शक्तप्रतिपदि

(१) अस्त याति दिवाकरः ।

(२) निखिलदैवोपसङ्ग्रहः ।

अमावास्यायाः प्रातरेव सङ्कल्प इति सर्वं सङ्गतम् । एवमन्यत्र
तिथिष्वपि ज्ञेयम् ॥

अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्कल्पः प्रातरित्यते ।

इति माधवाचार्याः ॥ सधवास्त्रीणां तु,—

नास्ति स्त्रीणां पृथक् धर्मो न व्रतं मायुपोषणम् ।

इति मनूक्तेरुपवामादिषु निषिद्धेष्वपि, भर्ताद्यनुज्ञायां न दोषः ।

भार्या भर्तृमतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

नारौ खल्वननुज्ञाता भर्ता पित्रा सुतेन वा ।

निष्कलं तु भवेत्तस्याः यत् करोति व्रतादिकम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । आदिशब्देनोपवामाद्युपसङ्गः ॥

इत्युपवासनिर्णयः ।

असमाप्ते व्रतादौ दोषः । परिगृह्येत्यादिविष्णुरहस्याद्युक्तौ दोष-
श्रवणेऽपि प्रतिनिधिद्वारा तत्समापनेऽप्यदोषः । तथा च पैठीनसिः,—

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्यात् भार्याद्यास्तु पति व्रतम् ।

असामर्थ्यं परस्ताम्नां व्रतभङ्गो न विद्यते ॥

स्कान्दे,— पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

सत्यन्तरेऽपि,—

पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्वादिभ्यभुजाम् ।

अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयं च फलभाग् भवेत् ॥

पितृमातृस्वसृभ्रातृगुरुर्वर्षं च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पूष्टं क्रतुशतं लभेत् ॥

दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषाविहिता च सा ।

ब्राह्मे,— शिष्यव्रतं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्बन्धिवान्भवाः ।

पुनः स्कान्दे,—

आत्मा पुत्रः पुरोधसश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

आत्मा आत्मौय इति कृतिस्तद्व्यतिः ॥ अत्यन्तासम्भवे तु,—

उपवासासमर्प्येदेकं विभ्रं तु भोजयेत् ।

तावद्भूतानि वा दद्यात् यद् भुक्ताद्विगुणं भवेत् ॥

सहस्रसन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात् ।

कुर्व्यात् द्वादशसङ्ख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः ॥

देवीं गायत्रीम् ॥

अथ उपवासादिनियमाः ।

आदित्यपुराणे,—

अञ्जनं रोचनं वापि गन्धः सुमनसस्तथा ।

व्रतस्थे चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

रोचनं, हरिद्रादिना गात्रोज्ज्वलीकरणम् ॥

सत्यन्तरे,— व्रते चोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

इति प्रायश्चित्तं चोक्तम् ॥

मुखगुह्यिभ्यु द्वादशगण्डूपैरासपचादिना वेति दन्तधावननिषे-
धकाशप्रकरणे लेख्यम् ॥

सधवास्त्रीणां तु व्रतादिष्वपि हरिद्राघट्टणादिकं आवश्यकम् ।

वस्त्रालङ्कारपुष्पाणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्चनम् ॥

इति मनूक्तेः । तैलस्य प्रतिप्रसवाभावात् तदुपहृणाभावः ।

आचारोऽप्येवमेव ॥

कौर्म,— कांश्च मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूपकान् ।

शाकं मधु परान्नञ्च वर्जयेदुपवासकालात् ॥

वृहस्पतिः,— दिवानिद्रां परान्नञ्च पुनर्भाजनमैथुनम् ।

चौरं कांश्चामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

एतत् पारणमात्रोपलक्षणम् ॥

विष्णुधर्म,— असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शङ्कति ॥

असक्तत् जलपानञ्च दिवास्त्रापञ्च मैथुनम् ।

ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्भूतवासरे ॥

क्षारीतः,— पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणं अनृतास्त्रीलादिकमुप-
वासदिने वर्जयेत् । कौर्म,—

वह्निर्गाम्यान्धजान् सूतं पतितञ्च रजस्वलात् ।

न स्पृशेन्नापि भाषेत नेचेत व्रतवासरे ॥

स्त्रीणान्तु प्रेक्षणात् सङ्गात् ताभिः संकथनादपि ।

निःसन्दते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतसङ्गमात् ॥

गरुडपुराणे,—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च कार्यनिष्पत्तिरेव च ॥

एतन् मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तत्र पारणमावश्यकम् ।

पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनम् ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्रतान्तकम् ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—सर्वेस्त्वोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते पारणधारणात् ॥

तथापि पूर्वाह्णे एव,—

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तत्फलस्याद्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इति देवलोकैः । धर्मं यमम् ॥ पूर्वाह्णे पारणासम्भवे,—

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः ।

अद्विष्टं पारयित्वा तु नैत्यकानि भुजिक्रिया ॥

इत्युक्तेर्जलपारणं कृत्वा नित्यकर्माणि समाप्य पुनःपारणे न

दोषः ॥ तच्च स्कान्दे स्पष्टम्,—

पारयित्वा दत्तेनापि भुञ्जानो नैव दुष्यति ।

अशितानशिता यस्मादायो विदह्निरीरिताः ॥

ननु,— तिथीनामेव सर्वाणामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवस्तुर्दशौम् ॥

इति स्कान्दोक्तेस्तिथ्यन्तप्रतीचायां कथं पूर्वाह्ने पारणमिति चेत् सत्यम्,—

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामवयोर्द्धवर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ॥

इति स्मृत्यन्तरात् प्रहरचयपर्यन्तं तिथ्यन्तापेक्षा । अन्यथा पूर्वाह्ण एव ॥ व्रतादिवित्यत्र आदिशब्देन एकभक्तनकायाचितव्रतानि गृह्यन्ते, इति साधवाचार्याः ॥ इति च साधारणपारणाविधिः । विशेषस्तु कृष्णजयन्त्यादिषु लेख्यः ॥

यद्यपि पारणशब्दः पार तौरसमाप्ताविति धातोरुत्पन्नत्वेन समाप्तिमात्रवाचकस्तथापि लोकशास्त्रयोरुपवाससमाप्तावेव पञ्चजा-दिशब्दवत् योगरूढः ॥

अथैकभक्तं निर्णीयते ब्राह्मे वैश्वानरव्रते,—

प्रतिपद्येकभक्ताग्री समाप्ते कपिलाप्रदः ।

इति । तच्च एकभक्तं त्रिविधम् । स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवासप्रति-निधिरूपश्चेति । तच्च वैश्वानरव्रतादिषु स्वतन्त्रम्,—

पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।

तथा “मध्याह्ने पूजयेत् नृप” इत्यादिविहितगणेशव्रतादाव-न्याङ्गम् ।

तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः ।

इति सुमन्तुवाक्यादिविहितमुपवासप्रतिनिधिरूपम् । तच्चान्याङ्गे प्रधानानुशारेण गुणस्य नेतव्यत्वादङ्गिनः पूजाविधेर्मध्याह्ने विहितत्वेन अङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ प्राप्यमाणत्वाच्चैव मुख्यकालापेक्षा ॥

किञ्च यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि वेनचिन्त्रिमित्तेन मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते । तदा किं वाच्यमन्याङ्गे । उपवास-
प्रतिनिधिरूपस्य च उपवासतिथौ कार्यत्वं तस्य गौणोपवासत्वात् ।

“तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः”

इति सुमन्तूक्तेः । तच्च मार्कण्डेयपुराणे । “एकभक्तेन नक्तेन”
इति वक्ष्यमाणैकादशीव्रतादावुक्तम् ॥ एवञ्च, पारिशेष्यात् स्वतन्त्रै-
कभक्ते मुख्यकालापेक्षा ॥

तत्कर्मकालस्तत्स्वरूपञ्च स्कान्दे,—

दिनार्द्धसमयेऽतौते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्मात् दिवैव हि ॥

देवलोक्तौ तु न्यूनप्राप्तयेण तु इति विशेषः । नियमेनेत्यनेन
इविष्यभोजनप्राप्तिः । तन्मुख्यकालसु पञ्चधाविभक्ताहर्मध्याह्नापर-
भागरूपो दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुहूर्त्तपरिमितः कालः । दिनार्द्ध-
ऽतौते सति समनन्तरभाविलादस्तमयात् प्राचीनोऽवशिष्टः कालो
गौणः । दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् ॥

एवं व्यवस्थिते सति मध्याह्नव्यापिनी तिथिराद्या,—

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी याह्ना एकभक्तव्रते तिथिः ॥

इति बौधायनोक्तेः । तत्र निर्णयस्य विषयस्य षोढाभेदा
ऊह्याः । पूर्वधुरेव मध्याह्नव्याप्तिः । परेधुरेव तद्व्याप्तिः । उभयत्र
तद्व्याप्तिः । नोभयत्र तद्व्याप्तिः । उभयत्र साम्येन तदैकदेशव्याप्तिः ।
उभयत्र वेपथ्वेण तदैकदेशव्याप्तिश्चेति । तथाचद्वितीययोर्न सन्देहः ।

अन्यदिने मध्याह्नव्याप्तेरभावात् । तृतीये पूर्वविद्धा याह्या । मुख्य-
 कालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । चतुर्थे पूर्वविद्धेव ।
 दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तेरभावेऽपि गौणकालव्याप्तिरूपाभात् । पञ्चमे-
 ऽपि पूर्वविद्धेव । मुख्यकालव्याप्तेरुभयत्र साम्येऽपि अधिकगौणकाल-
 व्याप्तिप्राप्तेः । षष्ठे तु यदा पूर्वद्युर्मध्याह्नैकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा-
 धिक्यात् गौणकालव्याप्तेः पूर्वविद्धेव । तस्मिन्नेव षष्ठे यदा परेद्यु-
 र्मध्याह्नैकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा परविद्धेव परेद्युर्गौणकालव्याप्त्यभावे-
 ऽपि मुख्याकालव्याप्त्याधिक्यात् । इत्येकभक्तनिर्णयः ॥

अथ नक्तनिर्णयः ।

भविष्ये,—स्तुर्दश्यामयाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽङ्गि नित्यं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो नरः ॥

तथा,—नक्तं कृष्णचतुर्दश्यां तथा कृष्णाष्टमौषु च ।

कृत्वा भोगानिहाप्रोति परत्र च शिवे रतिम् ॥

एवमादौ नक्तं सिद्धम् । तच्च त्रिविधम्, अन्याङ्गं उपवास-
 प्रतिनिधिरूपं स्वतन्त्रञ्चेति । तत्रान्याङ्गे नक्तव्रते दुर्गापूजादौ पूजा-
 विधेरङ्गिनोऽनुसारेणाङ्गस्य नक्तभोजनस्य रात्रौ ग्रहरोत्तरमपि प्राप्य-
 माणत्वात् मुख्यकालापेक्षा । उपवासप्रतिनिधिरूपेऽपि तस्मिन्नेव
 मुख्यकालापेक्षा । तस्य उपवासदिन एवानुष्ठानात् । तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनौ याह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।

उद्यम्या सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः ॥

इति ज्ञायते । पञ्चमषष्ठयोरपि परैव । सायंकालस्य गौणस्य
तत्तिथिव्याप्तत्वात् । रात्रिनक्तभोजने नाङ्गीचयमुत्तमः कालः,—

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमिष्यते ।

इति स्युतेः । मुहूर्त्तत्रयं मध्यमः कालः,—

चिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति ।

इति व्यासोक्तेः । निग्रीयपर्यन्तो जघन्यः कालः, “नक्तं निग्रायां
कुर्वीत” इति सामान्येनाभिधानात् ॥

• ननु,—सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।

तथा,—चत्वारौमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं नैद्युनं निद्रां स्वाध्यायञ्च चतुर्यकम् ॥

इति स्युतेश्च सन्ध्याकाले कथं भोजनमिति चेत्, न । क्रत्व-
र्थेन व्रतार्थनक्षत्रदर्शनभोजनविधिना पुरुषार्थस्य सन्ध्याकालनिषेधस्य
बाधात् । यथा पुरुषार्थप्राप्तिहिंसाप्रतिषेधः क्रत्वर्थाग्निष्टोमीयहिंसा-
विधिना बाध्यते ॥

यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौरनक्तं विहितम् । तत्र पूर्वोक्त-
विपर्यायेन सायंकालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः ।
तत्र षोढाभेदे पूर्वस्मिन्नेव परस्मिन्नेव वा सायंकालव्याप्तौ न
सन्देहः । उभयत्र सायंकालव्याप्तौ पूर्वतिथिरेव । उभयत्रापि
तत्तिथेर्विद्यमानत्वात् । नोभयत्र तद्वाप्तौ पूर्वतिथिरेव । सायंकाले
तदभावेऽपि प्रदोषकालेऽपि तत्तिथेः सत्त्वात् । उभयत्र साम्येन
वैषम्येण वा तदेकदेशव्याप्तौ पूर्वैव । गौणस्य प्रदोषकालस्य तत्ति-
थिव्याप्तत्वात् । सौरनक्तभोजने दिवसस्थान्तिममुहूर्त्तं उत्तमः ।

प्रदोषव्यापिनी न स्यात् दिवानक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणं क्वायामतिक्रामति भाष्करे ॥

तच्चक्रं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायान्ते तु भुजिक्रियाम् ॥

सुव्यासक्रमती नक्तफलं भवति निश्चितम् ।

वत्स,—प्रदोषव्यापिनी याद्या तिथिर्नक्तमते सदा ।

एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णे तथा स्मृताः ॥

तथाच प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यकल्पः । सायंकालव्याप्तिरनुकल्पः । तच्च
नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम् । तदेवं नक्ततत्कालौ व्यव
स्थितौ ॥ अत्रापि रात्रिनक्ते षोढाभेदाः । पूर्वद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः ।
परेद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । नोभयत्र प्रदोष-
व्याप्तिः । उभयत्र साम्येन प्रदोषैकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येण
प्रदोषैकदेशव्याप्तिश्चेति । तत्र नाद्यद्वितीययोः सन्देहः । द्वितीये
परतिथिरेव,—

यदैव तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तचोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति जावालिवाक्यात् । उभयत्रापि दिवा रात्रावपि सा तिथि-
विद्यते यत इत्यर्थः । चतुर्थेऽपि परैव ।

“अतथान्ते परत्र स्यादुभयतोऽर्वागस्ततो हि सा ।

इति जावालिवाक्यात्” । प्रदोषे तदभावेऽपि अस्तमयादर्वाक्
यतः सा विद्यते ततो याद्येत्यर्थः । “अर्वागस्तमयात्” इत्यनेन अस्त
च दिवारात्रिमतेन प्रदोषव्याप्तिवत् सायंकालव्याप्त्यापि निर्णय

एतदुपलक्षणम् । नक्ते हविष्यद्रव्यमेव भोज्यमित्यर्थः । स
विचारो हविष्यप्रकरणे लेख्यः ॥ इति नक्तनिर्णयः ॥

अथ अयाचितं निर्णयते ।

प्राजापत्यह्नादौ सप्तमौत्रतादौ च तद्विहितम् । तस्य
द्वावर्थौ । न याचितमयाचितमित्येकः प्रतिषेधरूपः । तथाच
प्राजापत्यह्नादौ व्याख्याने गौतमः । अयापरं अहं कश्चन न याचे-
तेति । अतः उपवासवदहोरात्रमेव विषयीकरोति । अत एव
संकल्पोऽयस्मिन्नहोरात्रे याचितमत्रं न भोक्ष्य इति वाच्यम् ।
तथा पर्युदासोऽपि । तथा च वृहस्पतिः,—

अहं प्रातः अहं सायं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परस्य नाश्रीयात् प्राजापत्यश्चरन् दिजः ॥

सूत्यन्तरेऽपि,—

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।

इति । दश्यासभोजित्वं मितभोजित्वम् । “अयाचिते दौ चाष्टौ”
इति चतुर्विंशतिमतीकैः । तथाच, याचितादन्यदयाचितमित्यस्या-
प्रयत्नलभ्यस्य परदत्तस्य भोजनं विवक्ष्यते । तदापि पराधीनत्वादेव
कालविशेषविधानस्याशक्तत्वादहोरात्रमेव विषयीकरोति । स्नातृह-
स्तितवस्तुनः इदानीमयाचितत्वेऽपि पूर्वयत्नसञ्चितत्वाद्याचितमेव ।
तथाच पर्युदासः । यदा निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वाद्याच्चाप्रसक्तस्य
परद्रव्यविषयत्वादयाचितशब्दोऽपि परद्रव्यमेव विषयीकरोति । तच्च
भोक्ष्यद्रव्यं परकीयमयत्नोपनीतञ्च । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“सुहृत्तानं दिनं नक्तम्” इत्युक्तेः । अन्तिमाधो सुहृत्ता मध्यमः,—

— सदिवाकरं यत्रोक्तमन्तिसे घटिकादये ।

इत्युक्तेः । ततः प्राचीनो जघन्यः,—

त्रिमुहूर्तैः सृष्टेदाह्नि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां शौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥

इति सुमन्तूक्तेः । “आत्मनो दिगुणां छायां” इत्यादि अत्रैव
पर्यवस्यति,—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नं कुर्वन्ति मानवाः ।

ते दिनान्तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्वाचिभोजने ॥

इति भविष्ये रविवासरे राचिनक्तस्य निषेधात् गृहस्थस्यापि
दिवैव भोजनम् । एवं रविसंक्रान्तादिष्वपि ज्ञेयम् ॥

माधवाचार्यैस्तु एकस्मिन्नेव दिने एकभक्तनक्तयोः प्रसक्तौ गौण-
कालस्याप्यसम्भवपक्षे भाव्यापुत्रादिना कर्त्तव्येण नक्तं करणीयमिति
लिखितमनुसन्धेयम् ॥

धवलसंग्रहे,— हवित्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारसाधवम् ।

ब्रह्मचर्यमधः शय्यां नक्तभोजी षड्वाचरेत् ॥

भविष्ये,— “अग्निकार्यमधःशय्याम्” इति पठित्वा अग्निकार्ये
व्याहृतिभिराज्यहोम इति लक्ष्मीधरः ।

स्कान्दे,— एतानि वर्जयेत् नक्ते अन्नानि सुरमुन्दरि ।

निष्पावा आढकी मुद्रा माषाश्चैव कुलुथकाः ॥

— मसूरा राजमाषाश्च गोधूमा स्त्रिपुटास्तथा ।

चणका वर्त्तुलाश्चापि सुमुक्ताश्चैवमादयः ॥

एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि । तत्र,—

पौर्वाहिकास्तु तिथयो दैवकार्ये फलप्रदाः ।

इति दृढ्याञ्जवल्गवाक्ये देवे पूर्वाह्णव्याप्यभिधानात् पूर्वाह्णस्य
पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात् ।

पञ्चदशेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विन्ध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति पैठौनसिवचनाच्चोदिते भानौ त्रिमुहूर्त्तां तिथिर्याह्वा ।
एकभक्तनक्तन्त्रात् प्रतिपदोक्तकालविशेषशास्त्राभावात् सामान्यशास्त्रस्य
प्रवृत्तेः । अतएव माधवाचार्याः,—

सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्याद्दानं व्रतानि च । इति ।

ननु,— यां तिथिं समनुग्राह्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

इति देवलादिवाक्यस्य,

प्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याह्वा आह्वादौ चास्ननाग्निनी ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य, “आदित्योदयवेलायाम्”
इत्यादिवैधायनोक्तेस्तु का गतिरिति चेत्, उच्यते । वैश्वानराधि-
करणन्यायेन अवयुत्यानुवादरूपतया तेषां त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिप्रशंसापर-
त्वम् । तत्र षोढा भेदः । उदयकाले पूर्वधुरेव त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी ।
परेधुरेव उदयकाले त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी । उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्त-
व्यापिनी । नोभयत्र त्रिमुहूर्त्तस्यर्गिनी । उभयत्रापि साम्येन वैप-
र्येण वा त्रिमुहूर्त्तैकदेशस्यर्गिनी चेति । तत्राद्ये खण्डतिथित्वा-

अयाचिताद्धतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

यतिधर्मेपूशनाः,—

भिक्षाग्रनसमुद्योगात् प्राक्तेनापि निमन्त्रितम् ।

अयाचितं हि तद्गच्छं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदास उभयथापि एकमक्तादि-
वन्न कालो विशेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात् पर्युदासे पराधी-
नत्वाच्च । असति कालविशेषविधौ न कर्मकालव्याप्तिवचनमत्र प्रव-
र्तते । तथा सति कालविशेषविध्यभावात् शुक्लकृष्णप्रतिपदादौ
उपवासवत् पूर्वोत्तरविद्धे ग्राह्ये । एवमयाचिते सर्वतिथिषु उपवास-
वत् निर्णयः इति सुस्थितम् ॥ इत्ययाचितनिर्णयः ॥

अथ दानव्रतकालौ निर्णीयेते ।

भविष्योत्तरे,— प्रतिपत्तु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम् ।

सौवर्णमरविन्दश्च कारयित्वाष्टपत्रकम् ॥

कृत्वा त्रौदुम्बरे पात्रे सुगन्धिघृतपूरिते ।

पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

ग्राह्ये मण्डलव्रते,—

मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ ।

नेवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडशत्रिगुणानि च ॥

फलानि पिष्टपक्वानि दद्यात् विप्राय षोडश ।

देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रथमतः ॥

भुण्यन्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमास्तथः ।

कार्तिकशुक्रप्रतिपदि वलिराजोत्सवः । तत्र ब्राह्मे,—

तस्माद्युतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैरित्यादि ।

म च पूर्वविद्धायां प्रतिपदि कार्यः ।

पाद्मे,— आवणी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धेव कर्त्तव्या शिवरात्रि वल्लेर्दिनम् ॥ इति ।

माधवाचार्यास्तु,— वक्ष्यत्सवस्य पूर्वद्युरपवासवदाचरेत् ।

इति । उपवासवत् शुक्रप्रतिपदुपवासवदित्यर्थः । एवं च माधवीये
व्याख्यातम् । कृष्णप्रतिपदि परविद्धायामुपवासस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

अथ द्वितीयाविचारः ।

अथ द्वितीया । सा च पूर्वविद्धा याच्या,

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

ननु,— एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदश्यामावास्या उपोष्याः सुः पराम्बिताः ।

इति भृगुस्मृतिवचनस्य, युगमवचनस्य च का गतिरिति चेदु-
च्यते । पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एव परदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एत-
दचनात् परविद्धा याच्या । अत्रानन्तमष्टीये यज्ञवस्थापितं तत्र
कस्यापि समतम् । तथाच माधवाचार्याः,—

पूर्वद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा ॥ इति ।

यमद्वितीया । लैङ्गे । अन्नं दत्त्वा भगिन्या प्रार्थनीयम्,—

भावात् न सन्देहः । द्वितीये चयगामित्वे त्रिमुहूर्त्तामप्युत्तरविद्धां
परित्यज्य पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम् । वृद्धिगामित्वे मास्ये च परेद्युरेव ।
तथाच उग्रनाः,—

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्वदर्पो परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकौ ॥

तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु अस्तमयव्याप्तेः कर्मकालवाङ्मयस्य च
लाभात् पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम् ॥

अस्तमयव्याप्तेर्निर्णायकत्वम्, पादौ,—

व्रते स्नाने तथा नक्त्रे पितृकार्यं विशेषतः ।

यस्यामस्तंगतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

तौर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देन संगृहीता इति माधवाचार्याः ।

इति दानव्रतकालौ ।

अथ व्रतविशेषेषु काला निरूप्यन्ते । तत्र वत्सरादिः प्रतिपत् ।

ब्राह्मे,— या शुक्ला चैत्रमासस्य वत्सरादितिथिः स्मृता ।

या शुक्ला प्रतिपच्चैत्रमासस्य वत्सरस्य सा ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ।

नन्दां संवत्सरादौ तु दर्शविद्धां न कारयेत् ॥

परविद्धा प्रकर्त्तव्या द्विमुहूर्त्ता भवेद्यदि ।

मुहूर्त्तमेव कर्त्तव्या प्रतिपद् द्वितीयान्विता ॥

मुहूर्त्तदितयं चैव मुहूर्त्तं यदि चापरे ।

वर्त्तते वासरे यस्मिन् प्रातः साब्दतिथि भवेत् ॥

कार्तिकशुक्लप्रतिपदि वलिराजोत्सवः । तत्र ब्राह्मे,—

तस्माद्धूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैरित्यादि ।

स च पूर्वविद्धायां प्रतिपदि कार्यः ।

पाद्मे,— श्रावणी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रि वल्लेर्दिनम् ॥ इति ।

माधवाचार्यास्तु,— वल्लुत्सवश्च पूर्वशुरुपवासवदाचरेत् ।

इति । उपवासवत् शुक्लप्रतिपदुपवासवदित्यर्थः । एवं च माधवौघे
व्याख्यातम् । कृष्णप्रतिपदि परविद्धायामुपवासस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

अथ द्वितीयाविचारः ।

अथ द्वितीया । सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या,

प्रतिपत् मद्भितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

ननु,— एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

चयोदश्यामावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ।

इति भृगुस्मृतिवचनस्य, धुग्मवचनस्य च का गतिरिति वेदु-
च्यते । पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एव परदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एत-
द्वचनात् परविद्धा ग्राह्या । अत्रानन्तभट्टीये यद्भवस्थापितं तन्न
कस्यापि सम्यक्तम् । तथाच माधवाचार्याः,—

पूर्वशुरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा ॥ इति ।

यमद्वितीया । लैङ्गे । अन्नं दत्त्वा भगिन्या प्रार्थनीयम्,—

भ्रातस्त्वानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा चेदग्रजाताहमित्यूह्यम् ।

कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।

या न कुर्यात् विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥

तस्या इति शेषः ।

भारते,— कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः खगृहे स्वयम् ॥

तस्यां निजगृहे राजन् न भोक्तव्यमतो बुधैः ।

पत्नेन भगिनीहस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ।

अष्टाष्टधा विभक्तदिवसस्य पञ्चमभागो मुख्यः कर्मकालः ।

“भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्” इति विधिसमभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजन-

नियमस्य प्राधान्यात् । पञ्चमभागस्य च भोजनकालत्वात् । तिथिद्वये

“द्वितीया प्रतिपद्युता” इत्युक्तेः पूर्वविद्धा याज्ञा, इति अनन्तमष्टीये

यल्लिखितं तस्मै । तस्या उक्तेः कृष्णपक्षविषयत्वेन निर्णयात् । तथाच

युगोक्त्या परविद्धैव याज्ञा । ज्योतिःशास्त्रे,—

तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भुवम् ।

इति द्वितीयाविचारः ।

अथ तृतीया ।

सा चतुर्थीयुता याज्ञा । आपस्तम्बः,—

द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कारयेत्तु यः ।

स याति नरकं घोरं काससूचं भयङ्करम् ॥
द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनोविणः ॥

एवं स्कान्देऽपि बहूनि वाक्यानि सन्ति । अत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्तैव
व्यवस्था । वेधशास्त्रे तथैव निर्णयात् ।

कला काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते ।
सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ॥

इति यत् स्कान्दवचनं, तत् कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तं द्रढय-
तीति माधवाचार्याः । परदिने तृतीयाया अभावे एव पूर्वविद्धा
ग्राह्या ।

वशिष्ठः,—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धा च कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥
युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयत्वेन निर्णयमिति न विरोधः ।
रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ॥

अक्षयतृतीया ।

भविष्ये,—वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीया चन्दनस्य च ।
कलधौतं तथा धान्यं घृतं वापि विशेषतः ॥
तस्यां दत्तन्वचयं स्यात् तेनेयमवद्या स्रुता ।

तृतीया चन्दनस्ये^(१)त्युक्तेरत्र चन्दनदानं शस्तम् ॥

दानात्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संशयः ।

इति वचनाच्च । कञ्जजो ब्रह्मा ।

आग्नेयादिषु उपानच्छत्रजलपात्रदानान्युक्तानि,—

या शुक्ला कुरुशार्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः ।

तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥

द्योऽस्यां ददाति करकाम् वारिवाजसमन्विताम् ।

स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः ॥

करकान् कुम्भान् । वाजमखम् । हेममालिनः सूर्यस्य ।

विष्णुधर्मेत्तरे नक्षत्रविशेषे गुणविशेषः,—

अक्षया सा तिथिर्ज्या कृत्तिकाभिर्युता यदि ।

भविष्यति महाभागे विशेषेण फलप्रदा ॥

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे च या तिथिः ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता अक्षया सा प्रकीर्तिता ॥

तथा,— वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम ।

यद्ददाति नरश्रेष्ठ तत्तदक्षयमश्रुते ॥

विशेषेण तथा दानमक्षयानां महाफलम् ।

ब्राह्मे,— वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां जनार्दन ।

यवानुत्पादयामास युगमारभवान् क्षतम् ॥

ब्रह्मल्लोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।

तस्यां कार्या यवैर्हामो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥

यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ।

पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलामं तुहिनाचलम् ॥

भगीरथं नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।

स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादि किञ्चन ॥

श्रद्धया क्रियते यत्तु तदानन्त्याय कल्पते ।

सिन्धोस्तोत्रे विज्ञेयेण सर्वमवयमश्रुते ॥

श्राद्धन्तु श्राद्धप्रकरणे लेख्यम् । दानादौ पूर्ववत् परविद्धा याज्ञा ॥

अथ रम्भाद्वतीया ।

भविष्योत्तरे,— भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्यैष्ठशुक्लद्वतीयायां स्नाता निधमतत्परा ॥

तथापरं रम्भाव्रतं तत्रैव,—

रम्भाद्वतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

मार्गशीर्षे तथा मासि द्वतीयायां नराधिप ॥

शुक्लायां प्रातस्त्याय दन्तधावनपूर्वकम् । इत्यादि ।

उपहारसंहारे,— सौभाग्यार्थं पुरा चीर्णं रम्भया राजसत्तम ।

तेन रम्भाद्वतीयेयं सर्वसौभाग्यदायिनी ॥

सा च पूर्वविद्धा याज्ञा ।

स्कान्दे,— वृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या समुखी तिथिः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,— रम्भाख्यामित्यादि ।

गौरीव्रतम् ।

शतानन्दसंग्रहे,— गुडपूपाः प्रदातव्या भासि भाद्रपदे सिते ।

तृतीयायां सर्वदानं वासुदेवस्य प्रीतये ॥

उमां शिवं गणेशञ्च विधिवत् पूजयन्ति याः ।

गौरीवरप्रसादेन परं सौभाग्यमाप्नुयुः ॥

तिथिद्वये परदिने व्रतम् । नात्र त्रिमुहूर्त्तवेधोऽपि अपेक्ष्यते ।

तथा च माधवाचार्याः,—

मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

शुद्धाधिकायामध्येवं गणयोगः प्रशस्यते ॥

अथ चतुर्थी ।

साच परविद्धा याज्ञा,—

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोध्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति वृहदश्विष्टोक्तेः, युग्वचनाच्च ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ॥

इति वृहदश्विष्टवचनान्तरं व्रतान्तरविषयमित्यवधेयम् ।

मङ्गलवारचतुर्थीर्यागे फलाधिक्यम्,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अत्रयादपि चाक्षया ।

इति भविष्योक्तेः ॥

शिवचतुर्थी ।

शतानन्दसंग्रहे,— मासि भाद्रपदे शुक्ला चतुर्थी शिवपूजिता ।

तस्यां स्नानं तथा दानं सुपवासो जपस्तथा ॥

तावत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्यतिनो नृप ।

यतिनो योगिनः शिवस्येति यावत् ।

रौद्रत्वादपराहोऽपि पूजाकाल इति निबन्धनकृतः । तिथिद्वये परेऽपि व्रतम् ॥

गौरीगणेशचतुर्थी ।

लिङ्गपुराणे,— चतुर्थ्यां तु गणेशस्य गौर्यास्यैव विधानतः ।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं सौभाग्यञ्च नरः क्रमात् ॥

इति । सिद्धिसौभाग्यरूपफलविशिष्टकामो यस्यां कस्याश्चित् चतुर्थ्यां गौरीगणेशौ पूजयेत् । पूजाकालव्यवस्था वक्ष्यमाणगणेश-व्रतवत् द्रष्टव्या ॥

विनायकव्रतम् ।

भविष्ये,— विनायक सम्भक्त्यं चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।

सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,— विनायकव्रते कार्या सर्वमासेषु षण्मुख ।

चतुर्थी च जयायुक्ता गणनाथसुतोपिणी ॥

प्रातः शुक्तितिलैः खाला मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।

इति कथ्यवचनात् ।

चतुर्थीं गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात् परतश्च परेऽहनि ॥

इति वृक्षस्यतिवचनाच्च, परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने
व्रतमन्येषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नात्र सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधः, मध्याह्नस्य
कर्मकाशत्वात् । जयायुक्ता तृतीयायुक्ता । मातृविद्धा तृतीयाविद्धा ।
शुक्लतिलैः स्नानं, शुक्लतिलान् शिरसि निक्षिप्येति काश्लादर्शकारः ।
स्नान्दे,—गजवक्त्रं तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्मृग ।

मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे विशेषतः ॥

यदा चोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः ।

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ॥

अथवा गणनायस्य व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।

एवं सति यदा आत्याधिककार्यसिद्धिकामो भवेत्, तदैव
यस्मिन् कस्मिंश्चन मासे शुक्लचतुर्थ्यां गणेशव्रतं कुर्यात् ॥ “यदा
चोत्पद्यते” इति वचनात् । भाद्रमासे यद्ब्रतारम्भं कुर्वन्ति तत्र
विशेषत इति फलाधिकात् प्रतीक्षासह-कार्येष्वेवेति ज्ञेयम् । अन्यथा
चीतान्वेषणार्थं हनूमता आचरितस्य व्रतस्य शरत्काले कार्यत्वं
न स्यात् । एवं अमृताहरणादावपि ज्ञेयम् । एतदपि एकमास-
पक्षे प्रमाणम् । तथा कार्यगौरवमपेक्ष्य द्विमासं व्याप्य व्रतं दिवार-
मित्यर्थः । तथा अधिकविप्राशङ्कायां षण्मासं व्याप्य व्रतम् । षण्मा-
सैरेव व्रतस्य समाप्तिः । वत्सरपक्षेऽपि द्वादशभिर्मासैर्मलमासपाते
तु चयोदशमासैरिति काश्लाशुद्धिप्रकरणे लेख्यम् । अत्यधिक-
कार्यगौरवे द्वादशवर्षपक्षे प्रतिशुक्लचतुर्थिं द्वादशवर्षपर्यन्तं व्रतं
कार्यमिति साधीयः । अस्मिन् द्वादशवर्षपक्षे यत् प्रतिवत्सरं

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यामेकवारमनुतिष्ठन्ति, तदपि अज्ञानविलसितमिति ज्ञेयम् ॥

अत्र वर्षाषु भवं वार्षिकं व्रतं द्वादशेति केचिदर्थोपपन्नि, तन्म-
न्दमेव । एकवचनान्तव्रतशब्दस्य द्वादशेत्यनेनान्वयाभावात् । एक-
मासमित्यस्य एकैकमासमित्यर्थः कुतो भवेत् । एवं द्विमासादिषु
ज्ञेयम् । “संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीष्णार्थत्वमिष्यते” इति भाष्य-
कारोक्त्वा यथाकथञ्चिन् समाधेयमिति चेत्, वत्सरं तथेत्याहृतौ
न काचित् गतिरस्तीति सोऽर्थो हेय एव । किञ्च हनुमतगण्डा-
दीनामेकवारानुष्ठाने फलप्राप्तिरपि विरुद्धा स्यादिति दिक् ॥

व्रतेऽस्मिन् विशेषो, वाराहे,—

शुक्ला चतुर्थी कन्यार्कभौमवारेण संयुता ।

महती तत्र विज्ञेशमर्चिलेष्टं लभेन्नरः ॥

अर्कवारेण भौमवारेणेति वा कालादर्शवचनात् बोध्यम् ॥

इति विनायकव्रतम् ।

अथ तद्दिनकर्त्तव्यानि ।

विनायकं समभ्यर्च्यत्यनन्तरं भविष्ये, “तद्दिने निद्रां मतिं
शिवाम्” इत्याद्युक्ता,

विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम् ।

इति विहितस्य सरस्वतीपूजनस्य तु यस्यां रात्रौ चतुर्थी भवति
तस्यामेव करणं समाचारमूषम् । अस्यां भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां रात्रौ
चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच पादो,—शुक्रपक्षे चतुर्थी तु सिंहं चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिग्रमनं कुर्यात् तस्मात् पण्डितं तं सदा ।

सिंहं भाद्रे मामि ।

भाद्रे,—वासुदेवोऽभिग्रस्तस्तु निगाकरमरीचियु ।

स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यायापतेष भः ॥

अतश्चतुर्थी चन्द्रन्तु प्रमादादौघ्य मानवः ।

पठेद्वाचेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥

धानौवाक्यं तच्चैव,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मारोदीस्तव क्षेप स्यमन्नकः ॥

लण्योऽपि तद्रात्रौ चन्द्रकिरणेषु स्थित इति ।

अभिग्रापमाप, अद्यापि सोऽभिग्रापोऽपवाद इति यावत् मनुष्याय आपतेदित्यर्थः । अतएवेयं चतुर्थी हरितालिकेति प्रसिद्धा । हरेः श्रीलण्यस्य, ताडिका अपवाददायिका इति यावत् । इल्लयो-रैक्यात् । तस्मात् चन्द्रेषणं निषिद्धम् । प्रमादात् तदौघे सिंहप्रसे-नमित्यादिमन्नं पठेदित्यर्थः । चतुर्थी चन्द्रदर्शनस्य निषेधात् । “निषेधः कालमात्रके” इत्युक्तेस्तद्रात्रौ तृतीयया पञ्चम्या वा विद्धार्या तद्रात्रिगततृतीयापञ्चम्योश्चन्द्रदर्शनसमाचारः ।

पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥

इत्यत्र शुद्धमासमलमासाभिप्रायेण पक्षयोरित्युक्तेर्मलमासेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । अतएव पञ्चाननगते इति सौरमासोक्तिः ।

अतएव,— भीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवशय्या नवः शशौ ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितञ्च यत् ॥

इति सत्यन्तरान्मलमासेऽपि नैमित्तिकचन्द्रदर्शननिषेधस्य परि-
पालनसमाचारः । उदितशब्दोऽचार्द्धोदितव्यावृत्तिपरः, स्वरूपव्या-
ख्यानपरो वेति तिथितत्त्वकाराः । यत्ने तु पञ्चाननगते भानाविति
वाक्यमवलम्ब्य शुद्धकृष्णपक्षेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धमित्यलिखन्, तत्
शुक्लपक्ष इत्यादिपाशादिवाक्यविरोधान्नाद्रियत एवासुद्देशे । नाग-
चतुर्थीव्यवस्था नागपञ्चम्यङ्गत्वात् तत्र लेख्या ॥

वरदाचतुर्थी ।

नारदीये,— माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरौमाराधयेद्बुधः ।

चतुर्थीं वरदा नाम गौरौ तत्र सुपूजिता ।

अत्र प्रतप्तमान्यात् सोदयत्रिसुहृत्कर्त्तव्याग्निर्घाक्षा । तिथिद्वये
द्वितीयाविद्वैव । नाच युग्मोक्तेः प्रसरः ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थीं ह्रसते यदि ।

जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धां न कारयेत् ॥

इति विशेषसूतेः । तथा च माधवाचार्याः,—

गौर्याः शुद्धजयाप्यस्तु नागविद्धा निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी ।

सा वोपवासे चतुर्थीयुता याच्या । व्रतेऽपि तथा ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया नतु ।

पञ्चमी तु सदा ग्राह्या चतुर्थीसहिता विभो ।

यत् प्रध्वर्वैवर्त्तः—

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या पष्ठ्या युक्ता तु नारद । इति ।

तत् स्कन्दपष्ठ्यां स्कन्दोपासनाय विहितं पञ्चम्युपवासं विषयीकरोति

“स्कन्दोपवासे स्त्रीकार्यां पञ्चमी परमंयुता” ।

इति वाक्यशेषात् । तथा च, स्कन्दोपवासपञ्चमीत्यतिरिक्त-
पञ्चमीषु पूर्वविद्धैव ॥

आवणशुक्लपक्षे जायद्गौरीपञ्चमी ।

पुराणे,—पद्मनाभे गते शय्यां सर्वे देवै रनन्तरम् ।

पञ्चम्यामग्नितौ पक्षे समुत्तिष्ठन्ति पञ्चगाः ॥

सप्ते तु देवदेवेषु पञ्चमी व्यासपञ्चमी ।

कुर्युस्तत्र यथागत्या जायद्गौरीमहोत्सवम् ॥

देवैरिति महार्धे द्वितीया । अग्नितौ शुक्लपक्षे । अग्निर्धवलमे-

वकाविति कोपान्, शुक्लपक्षे समाधानम्— हरिशयनानन्तरं

आवणमात्र इत्यर्थः । आपादे गयनविधा— आवा

जायद्गौरी इत्याद्या । इयं पूजा ३ १)

अथवा—

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।

तस्य तुष्टिं समायायन्ति पञ्चगास्तचकादयः ॥

आसप्तमात् कुलान्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद् बुधः ॥

इयं नागपूजा दिवैव । नागानां नामानि पञ्चम्यां लेख्यानि ।

रक्षाविधानं तु रात्रौ क्रियते । रात्रिपदेन प्रदोष एवात्र ज्ञेयः ।

भविष्ये,—यः श्रावणे स्तवति श्रौतजले सुरेन्द्र

रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः ।

आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं

पुत्रप्रीत्यादिसहितः समुद्भव्यतश्च ॥

श्रावणे इति चैवशुक्लादिमासाभिप्रायेण ।

रक्षाकरणमन्त्रो यथा,—

घण्टाकर्णं महावीर सर्वव्याधिनिवारण ।

सर्वोपद्रवसंघातविद्रावण हरप्रिय ॥

कण्ठे यस्य महानीलं भूषणं यस्य पञ्चगाः ।

तेर्जासि तस्य देवस्य रचन्तु मम मन्दिरम् ॥

रञ्जुधारणमन्त्रो यथा,—

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महासुरः ।

तेन त्वामपि वध्नामि रक्षामाचर मा चक्ष ॥

यदोभयदिने पञ्चमी रात्रिं स्पृशति । तदा पूर्वदिने रक्षावि-

धानमिति निवन्धनकृतः ॥

अष्टपञ्चमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—भाद्रे सितेऽपराह्णे तु पञ्चमी यत्र तिष्ठति ।

विश्वामित्र ऋषिः स्मार्त्तः पूज्यः सन्तानवृद्धये ॥

अपराह्णः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये पूर्वविद्वैव ग्राह्या ।

षष्ठीयुक्ता पञ्चमी या महर्षेस्तत्र पूजने ।

पतिपुत्रहता नारी सा नारी नरकं प्रयेत् ॥

इति शतानन्दसंग्रहोक्तेः ॥

घोटकपञ्चमी ।

देवीपुराणे,—आश्विनस्यासिते पक्षे पञ्चमी या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत अश्वानां वृद्धये सदा ॥

इत्यादिना रेवन्तादिपूजाविधिमुक्ता^(१),

एवं नमस्कृत्य मुहुर्घः शान्तिं कारयेन्नृपः ।

तस्यास्याः प्रविवर्द्धन्ते अश्वपूर्णं च मन्दिरम् ॥

इत्युक्तत्वात् नृपस्यावश्यकी पूजा । “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति वाक्यात् *सायाऋग्व्याष्टा व्यवसेत्यस्मत्पितामहकृतनीतिरद्वाकरे लिखितम् ॥

नागपञ्चमी ।

भविष्ये,—आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

दारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोष्ट्वणाः ॥

अमन्तो वासुकिश्चैव राजीवो मणिभद्रकः ।

(१) इत्यादिपूजामुक्ता ।

ऐरावतो धतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥

पूजयेद्विधिवदीर दधिदुर्वाङ्कुरैः कुग्रैः ।

गन्धपुष्पोपचारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति । श्रावणमासे विहितमपौदं व्रतं कार्तिकमासे कुर्वन्ति ॥

एवं चतुर्षु मासेषु पञ्चम्यां यः प्रपूजयेत् ।

श्रावणमात् कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

इति वाक्यान्तरे चातुर्मास्यमध्ये यस्मिन् कस्मिन्नपि मासे
शुक्लपक्षे तद्ब्रतलोकेः ।

पुराणान्तरे,— तिथौ युगाङ्ग्यायां च समुपोष्य यथाविधि ।

शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः ॥

पूजा कार्या गन्धपुष्पचौराण्यायनपूर्वकम् ।

* इति । अन्यनागानां पूजोक्तेति तेषां नागानां विकल्पः । युगा-
ङ्ग्या युगसंज्ञका चतुर्थीत्यर्थः । तत्र तिथिद्वये विचारः । तत्रादौ
तद्ब्रह्मभूता नागचतुर्थी विचार्यते । तत्र मध्याह्नः कर्मकालः ।

युगं मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ।

चौरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः ॥

विषाणि तेषां नश्यन्ति न च हिसन्ति पक्षगाः ।

इति देवलोकैः । “पञ्चम्यां पूजयेत्” इत्येतदचनात् पञ्चमी-
योगस्य प्रागस्त्यमवसीयत इति । तद्ब्रह्मभूता नागचतुर्थी पूर्वद्युरेव
मध्याह्न्याप्तौ पूर्वद्युः । अन्येषु पञ्चसु भेदेषु उत्तरविद्भेव । नागपञ्चम्यां

सोदयचिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव याज्ञा । कैश्चित्तु “द्युगं मध्यन्दिने”
इत्युक्ते नांगपञ्चम्यां मध्याह्नः कर्मकाल इति लिखितम् । तत्
प्रमादविलसितमेव । चतुर्थीवचनस्य पञ्चम्यामप्रवृत्तेः । नागपञ्चम्यास्तु
नागचतुर्थ्यधीनत्वेन मध्याह्नव्याप्तेरनियतत्वाच्च ॥

श्रीपञ्चमी ।

धवलसंपदे,—पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः कौन्दी पूज्या समृद्धये ।

कौन्दी सरस्वती । तथा,—

सौभाग्यमुत्तमं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ।

श्रीरच सरस्वती । वरदाचतुर्थ्यनन्तरं एतद्वचनस्योक्तत्वादियं
माघशुक्लपञ्चमीति ज्ञायते ।

यद्यपि गौड़संवत्सरप्रदीपे,—

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।

तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सारस्वतीस्त्वः ॥

तथाप्यस्मद्देशेऽपि रात्रौ रात्रावेव सरस्वतीपूजा क्रियते ॥

अथ षष्ठी ।

सा च सप्तमीयुता याज्ञा ।

एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

इति विष्णुधर्मोक्त्युगमवचनाच्च ।

न हि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी कृतपुण्यवया भवेत् ॥

सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदा ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तके व्रंतेऽपि सप्तमीयुतैव ग्राह्या । नागः पञ्चमी ।
पुण्यस्य चयो यस्यां सा तथोक्ता । यदि कदाचित्तिथिचयवशादुत्त-
रविद्धा न लभ्यते । तदाऽगत्या पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥ तदाह वशिष्ठः,—

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव चयोदशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥

आरण्यकषष्ठी ।

सत्यः,—ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यामारण्यकव्रते ।

या विन्ध्यवासिनीं देवीं पूजयेयु र्वनेगताः ॥

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ।

राजमार्त्तण्डे,—ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञका ।

व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ॥

स्कन्दषष्ठीमित्युच्यते सन्ततिर्वाप्ये द्वितीया । तथाचास्याः आरण्य-
कषष्ठी स्कन्दषष्ठी चेति नामद्वयम् । चैवकृष्णपक्षे वक्ष्यमाणा तु
स्कन्दषष्ठ्येव । तिथिद्वये पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

शृण्वाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिस्तुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ॥

षष्ठीदेवीषष्ठी ।

यथा भाद्रस्य शुक्लायां षष्ठ्यां षष्ठी प्रपूजिता ।

जीवत्पुत्रा च सौभाग्यधनधान्यसमन्विता ॥

तस्माद् यत्नेन नार्यस्तां पूजयन्ति सदैव तु ।

अथ षष्ठीसाधारणेन व्यवस्था, विशेषाभावात् ।

प्रावरणषष्ठी ।

कौर्म,— या तु मार्गशिरे शुक्ला महाषष्ठी नराधिप ।

देवद्विजसुब्रह्मस्य ग्रीतघ्नं तच्च दापयेत् ॥

ग्रीतघ्नशब्देन वस्त्रकम्मलपटीप्रभृतयः । अत्र दानोक्त्या सौदय-

चिसुहृत्तः कर्मकालः ॥

चैत्रकृष्णस्कन्दषष्ठी ।

चैत्रमधिकृत्य देवोपुराणे,—

षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वापकारिका ।

इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

लैङ्गेऽपि,—प्रत्यब्दमपि पूजा च षष्ठ्यां कार्या शुद्धस्य च ।

व्यवस्थातृका ॥

अथ सप्तमी ।

सा च पूर्वविद्धा याज्ञा । युगोक्तेः, सम्मुखीतिथित्वाच्च ।

षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोयं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कान्दे उत्तरविद्धाया निषेधाच्च । ऋतेऽपि षष्ठीविद्भैव ।

पठौ तु सप्तमी यत्र अन्योन्यं तु समाश्रिते ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी तथा^(१) ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यदा पूर्वद्युरस्तमयपर्यन्ता पठौ, परेद्युः
तिथिचयवशादस्तमयादर्वाक् अष्टमी त्रिमुहूर्त्ता, तदा पूर्वविद्धाया
अलाभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात् कुचानुष्ठानमिति चेन्नि-
षेधमुक्तस्यापि उत्तरविद्धायामनुष्ठानम् । “गेपिलोपस्यान्याय्यत्वादु-
त्तरविद्धा गौणकालत्वेन स्वीकार्या” इति माधवाचार्याः । तथाच
सर्वेषु सप्तमीव्रतेषु “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति पैठीनस्युक्तेः,

सन्मुखौ नाम सायाह्नव्यापिनौ दृश्यते यदा ।

इति स्कान्दोक्तेः सायाह्नव्याप्तौ व्यवस्था ॥

कुक्कुटीव्रतम् ।

भविष्ये,—भाद्रे मासि चिते पक्षे सप्तम्यां लक्षितालये ।

स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा च साम्बकम् ॥

भक्त्या संपूज्य विधिवत् करे बद्धा सुडोरकं । इत्यादि ।

अथ सप्तमीसाधारणी व्यवस्था ॥

माघसप्तमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी । .

अरुणोदयवेलायां स्नानं तत्र महाफलम् ॥

तत्रैव,—सूर्याय फलगन्धार्कपञ्चरक्तप्रसूनवत् ।

दद्यादुत्थाय तत्रार्घ्यं सप्तधा यदि वा त्रिधा ॥

षष्ठीदेवीषष्ठी ।

यथा भाद्रस्य शुक्लायां षष्ठ्यां षष्ठी प्रपूजिता ।

जीवत्पुत्रा च सौभाग्यधनधान्यसमन्विता ॥

तस्माद् यत्नेन नार्यस्तां पूजयन्ति सदैव तु ।

अथ षष्ठीसाधारण्येन व्यवस्था, विशेषाभावात् ।

प्रावरणषष्ठी ।

कौर्मै,— या तु मार्गशिरे शुक्ला महाषष्ठी मराधिप ।

देवदिजसुचङ्गस्य ग्रीतघ्नं तच्च दापयेत् ॥

ग्रीतघ्नघ्नेन वस्त्रकमलपटीप्रभृतयः । अथ दानोक्त्या सोदय-
चिसुहृत्तः कर्मकालः ॥

वैचक्षणस्कन्दषष्ठी ।

वैचमधिकृत्य देवीपुराणे,—

षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपकारिका ।

इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

• लैङ्गेऽपि,—प्रत्यब्दमपि पूजा च षष्ठ्यां कार्या शुद्धस्य च ।

व्यवस्थातृता ॥

अथ सप्तमी ।

सा च पूर्वविद्धा याद्या । युग्मोक्तेः, सम्मुखीतिथित्वाच्च ।

षष्ठ्येकादशभावाद्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोयं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कान्दे उत्तरविद्धाया निषेधाच्च । व्रतेऽपि षष्ठीविद्वैव ।

पृथी तु सप्तमी यत्र अन्योन्यं तु ममाश्रिते ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी तथा^(१) ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यदा पूर्वधुरस्तमयपर्यन्ता पृथी, परेषुः तिथिचयवशादस्तमयादर्वाक् अष्टमी त्रिमुहूर्त्ता, तदा पूर्वविद्धाया अलाभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात् कुचानुष्ठानमिति चेन्निषेधमुक्तस्यापि उत्तरविद्धायामनुष्ठानम् । “शेषिस्तोपस्थान्याय्यत्वादुत्तरविद्धा गौणकालत्वेन स्वीकार्या” इति माधवाचार्याः । तथाच सर्वेषु सप्तमीप्रतेषु “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति पैठीनयुक्तेः,

सम्मुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति स्कान्दोक्तेः सायाह्नव्याप्तौ व्यवस्था ॥

कुक्कुटीप्रतम् ।

भविष्ये,—भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितास्तये ।

स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा च साम्बकम् ॥

भक्त्या संपूज्य विधिवत् करे बद्धा मुखोरकं । इत्यादि ।

अत्र सप्तमीसाधारणी व्यवस्था ॥

माघसप्तमी ।

स्तुतिसमुच्चये,—सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां स्नानं तत्र महाफलम् ॥

तत्रैव,—सूर्याय फलगन्धार्कपत्ररक्तप्रसूनवत् ।

दद्यादुत्थाय तत्रार्घं सप्तधा यदि वा त्रिधा ॥

मात्से,— माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भाष्करे ।

विधिवन्तु तिलस्नानं महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,— माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात्स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि स्नभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा ॥

कोटिभास्करा सप्तम्याः भास्करदेवताकत्वेन कोटिसप्तमीतु-
ल्येत्यर्थः । स्नानमन्त्रो यथा,—

यद्यद् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरो हन्तु सप्तमी ॥

अर्घमन्त्रस्तु,— जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तशक्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

सप्तशक्तिवद् ग्रीत सप्तदीपप्रदीपक ।

नमस्कारमन्त्रस्तु,— सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधने ॥

अनाचारभोजनं कुर्वन्तीति कृत्यकौमुदीकाराः ।

तद्द्रव्याणि यथा,—

गन्धमस्त्रिघ्नमम्रश्च तिलमुद्गौ च मागधी ।

तथा,— अमृतण्डुलमुद्गाश्च सद्योदधिघृतं^(१) पयः ।

अक्षराः कथिता ह्येते अन्ये चाराः प्रकीर्तिताः ॥

दन्नकाष्ठं तथैवापस्त्रिकटु चिफला तथा ॥

भोक्ष्यपाचं तथैवैतदक्षरं परिचक्षते ।

सुण्ठीपिप्पलीमरीचानि चिंकटु ।

शरीतकीविभीतक्यामलक्यस्त्रिफला तथा ।

उभयचारुणोदयकास्तथाप्तौ पूर्वच स्नानम् ।

चतस्रो घटिकाः प्रातरुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकासोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राङ्मुख्याद्यन्तचतुष्टयम् ।

माङ्गीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञके ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्येन पूर्वस्नानोदयकास्तस्य परदिनाङ्गलोकेः ।

एतच्च सप्तमीस्नानं नित्यप्रातःस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वं पुन-
र्माघस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वमेव पुनः कार्यम् । एतद्विचारो
वैशाखमासेऽनुसन्धेयः ।

अथ कोणार्कचेत्रे विशेषफलम् । ब्राह्मो,—

माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां संयतेन्द्रियः ।

कृतोपवासो यस्तत्र गत्वा तु भकरालये ॥

कृतशौचो विशुद्धात्मा क्षरेद्देवं दिवाकरम् ।

सागरे विधिवत् स्नात्वा शर्वर्यन्ते समाहितः ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्य च दिशाम् ।

उत्तीर्य वाससी धौते निर्मले परिधाय च ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा तीरे तस्य महोदधेः ।

इत्यादि ब्रह्मवैवर्त्तेषु सूर्यपूजाधादिकमुक्त्वा,

सूर्यगङ्गाम्भसि स्नात्वा कुशैराभिच्य मूर्द्धनि ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति त्रिपिष्टपम् ॥

तथा,—योगं विवस्वतः प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

अत्र विधिवाक्यानि ब्राह्मे द्रष्टव्यानि ॥

अथ अष्टमी ।

तत्र कृष्णाष्टमी सप्तमीविद्धा याज्ञा । तथाच निगमे,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धेव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

उपवासादिकार्येषु क्षेप धर्मः सनातनः ।

शुक्लाष्टमी तु नवमीयुता याज्ञा ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

उपवासादिकार्येषु क्षेप धर्मः सनातनः ।

इति निगमोक्तेः । युग्मवाक्यमपि शुक्लपक्षपरम् । एवं,

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।

नवम्या मद्य कार्या स्यादष्टमी नात्र संग्रहः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यान्यपि शुक्लाष्टमीपराख्येव ।

तत्र काम्योऽष्टम्युपवासो देवीपुराणे,—

एकादशी कोटिषट्सप्ततुल्याऽमिताष्टमी पर्वतराजपुत्र्याः ।

ततोऽपि शुक्ला शुणिता शक्तेन पराशरव्याभवशिष्ठमुख्यैः ॥

भविष्ये,—शुक्लपक्षे तथाष्टम्यामुपवासपरायणः ।

मासतीकरवीरेण विलम्बवैद्य पूजयेत् ॥

दुर्गेति नाम जप्तयं पुरतोऽष्टशतं नृप ।

सर्वमङ्गलानामेति जप्तं किल भारत ॥

तथा,—चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पचयोः शुक्रकृष्णयोः ।

योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सचयाजिनाम् ।

तत् फलं सकलं तस्य शिवलोकं स गच्छति ।

सततसचयजनाक्षयपुण्यप्राप्तिः, शिवलोकप्राप्तिश्च फलम् । फाल्-
गुनशुक्लाष्टमौचतुर्दश्यांरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमौचतुर्दश्यापवा-
स्यतम् ॥

अशोकाष्टमी ।

चैत्रगाहय्योः,—अशोकस्याष्टकलिका ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

बुधवारयोगे विशेषः,—

चैत्रे मासि सिते पक्षे वृषलग्ने पुनर्वसौ ।

स्रोतः स्नात्वा बुधाष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥

अशोकैरर्चयेद्यमशोककलिकाः पिवेत् ।

उग्रं शिवम् । इति नक्षत्रवारयोगे फलाधिक्यम् । तथोरभावे-
ऽपि तिथिमात्रे तत्पानम् ।

मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमी ।

पिवेदशोककलिकाः स्नायात्सोदितवारिणि ॥

इति स्कान्दोक्तेः । सोदितवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले ।

काम्यं स्नानमाह विष्णुः,—तदभावे स्रोतोमात्रेऽपि,—

पुनर्वसुवधोपेतां चैत्रे मासि शिताष्टमीम् ।

स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

इति । जलगण्डूषेऽष्टाशोककलिकाः स्नापयित्वाभिमन्त्रणम् ।

मन्त्रस्तु,— त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमासममुद्भव ।

पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

इमं मन्त्रं पौराणिकत्वात् स्त्रिय शूद्रा अपि पठेयुः । स्त्री-
भिरत्र नोदः कर्त्तव्यः प्रकृतावपूर्वत्वादिति । जैमिनिन्यायेन प्रकृ-
तावूहाभावात् । एतत्पानस्य भोजनरूपत्वादष्टधाविभक्तस्याङ्गः
पञ्चमभागः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये परविद्वैव ग्राह्या ।
सामान्यशुक्लाष्टमीत्वात् । फलं तत्र मन्त्रलिङ्गात् शोकाभावः ।
ज्येष्ठाव्रतादीनामस्यदेशे समाचाराभावात् न तद्व्यवस्थोक्ता ॥

कृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ।

तत्स्वरूपं स्कान्दे,—जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।

रोहिणीसहिता कृष्णाष्टमी या श्रावणाष्टमी ।

विष्णुधर्मान्तरे,—रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां युधिष्ठिर ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तदकरणे स्कान्दे,—शूद्रान्नेन तु यत्पापं जवहस्तस्यभोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्त्यां भोजने हते ॥

ब्रह्मपुत्रश्च सुरापत्य गोबधे स्त्रीबधेऽपि वा ।

न भोको यदुशार्दूल जयन्तीनिमुखस्य च ।

तथा,—न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकौ व्यथाम् ॥

विष्णुरहस्यविष्णुपुराणयोस्तत्करणे फलम्,—

रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

भविष्योत्तरे,— जयन्त्यामुपवासञ्च कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्धरिम् ।

तस्य जन्मशतोद्धूतं पापं नाशयतेऽच्युतः ॥

कौमारे यौवने वात्ये वार्द्धके यदुपार्जितम् ।

तत्पापं नाशयेत् कृष्ण स्तथा तस्यां सुपूजितः ॥

एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।

वर्षे वर्षे भागवतो मङ्गको धर्मनन्दन ॥

नरो वा यदि वा नारौ यथोक्तं फलमश्नुते ।

पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद् गृहम् ॥

शालीचुयवसम्पूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ।

तस्मिन् राष्ट्रे प्रभुर्भुङ्क्ते दौर्घायुर्मनसेषितान् ॥

परचक्रभवं नास्ति तस्मिन् राष्ट्रेऽपि पाण्डव ।

पर्जन्यः कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत् ॥

यस्मिन् गृहे पाण्डुपुत्रः लिख्यते देवकीव्रतम् ।

न तत्र मृतनिष्क्रान्तिर्न गर्भपतनं भवेत् ॥

न च व्याधिभयं तत्र भवेदिति मतिर्मम ।

न वैधव्यं न दौर्भाग्यं न तत्र कलहो गृहे ॥

सम्पर्केणापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ॥

इति प्रत्यवायवीप्सयोः श्रवणात् फलश्रवणाच्च एतद्भूतं नित्य-
काम्यम् ।

नित्यं सदा यावदायुर्वीप्सायोगः फलाश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधिकाः ॥

इति संप्रज्ञोक्त्यादिषु एषां नित्यादिशब्दानामष्टानां मध्ये एक-
स्याप्युक्तौ नित्यत्वसिद्धेः । काम्यतया करणे नित्यत्वस्यापि सिद्धिः ।

काम्येन नित्यसिद्धिः स्यात् प्रयोगो नोभयात्मकः ।

इति स्मृतेः । एकस्य तदभयत्वे, संयोगप्रयत्नमिति जैमिनि
न्यायेन, “अग्निहोत्रं जुहुयात्” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम”
इत्यादिवदेकप्रयोगादुभयसिद्धिः । किन्तु काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारे,
नित्ये तु अङ्गवैगुण्येऽपि फलमिति । अथ शूद्रादेरप्यधिकारः, नरो
वेति मनुष्यमात्राधिकारोक्तेः । स्त्रीणां स्फुटोऽधिकारः ।

जयन्त्याकुपवासश्च महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्यैः महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥

इति भविष्योक्तेः, सर्वैः शैवादिभिः सर्ववर्णैश्च कार्यमिदं
व्रतम् । भविष्योत्तरे तु,—

श्रावणे वज्रले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ इत्यादि ।

तथा,— वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महाश्रीं व्याली भवति कानने ॥

स्कान्देऽपि,— ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञा व्याला व्याप्राश्च कानने ॥

अतौतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतम् ।

पातनं^(१) नरके घोरे भुञ्जता कृष्णावासरे ॥

अन्यत्रापि,—नभःकृष्णाष्टमीप्राप्तौ भुञ्जते ये दिजाधमाः ।

चैलोक्यसम्भव पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

इत्यादिषु यः केवलाष्टम्युपवासोऽभिहितः । स जयन्त्युपक्रमो-
पसंहारमध्यपठितत्वाद्देशानरद्वादशकपालान्तर्गताष्टादशकपालादिव-
द्वयुत्थानुवादेन जयन्तीव्रतप्ररोचनापर एव । तच्च स्पष्टं ब्राह्मे,—

तथा भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥

इत्याद्युक्ता,—अभिजिन्नाम मन्त्रं जयन्ती नाम शर्वरौ ।

सुहृत्ता विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न शौदति ।

इति तदन्त एवोपसंहृतम् । एवमाग्नेयपुराणेऽपि,—

कृष्णपक्षे भाद्रपदे अष्टम्यां रोहिणी शुभे ।

उपोषितोऽर्चयेत् कृष्णं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

इति जयन्तीमुपक्रम,—

जन्माष्टमीव्रतकरः पुत्रवान् विष्णुलोकभाक् ।

वर्षे वर्षे तु यः कुर्यात् पुत्रार्थी वेत्ति नो भयम् ।

इत्युपसंहृतम् । न भयं जानातीत्यर्थः । एवं सत्यपि यस्मिन्नब्दे
रोहिणीयोगाभावस्तत्रापि व्रतमाचरणीयमेव । तिथिनक्षत्रयोगस्य

प्राशस्त्यावगमात्तन्नाभेऽष्टमीमात्रमप्रशस्तं न ग्राह्यम् । नक्षत्रयोगाभावे
तु प्रतिनिधिवत्तिथिमात्रमाश्रयणीयमेव ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥

इति पुराणोक्तेः समाचाराच्च ।

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं दिजोत्तम ।

• पैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं दिजोत्तम ॥

इति स्मृत्युक्तेस्तथिमात्रेऽप्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् प्रतिवर्ष-
विधानाच्च । तथाच, जन्माष्टमीति व्यवहारोऽपि संगच्छते ॥
अथ व्रतस्वरूप, उपवासजागरणकृष्णपूजाचन्द्रार्घादि । तथाच,
तत्प्रकरणे नारदीये,—

उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणं निशि ।

अर्द्धरात्र्युताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

भविष्योत्तरे,— तस्मान्मां पूजयेद्भक्त्या शुद्धः सम्यगुपोषितः ।

प्राश्नाणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

हरिश्च रजतं गावो वासांसि विविधानि ॥

यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ॥

तत्रैव,— चन्द्रोदये ग्राशाङ्गाय अर्घं दद्यात् हरिं सरन् । इति ।

इदं काम्यत्वे, काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारेण फलसिद्धेः । निष्काम-

स्यापि सामर्थ्यं । असामर्थ्यं तु,—

केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।

मृतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संग्रहः ॥

इत्येव जयन्तीं प्रकृत्य, भविष्ये,—

एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संग्रहः ॥

तत्र कर्मकालः, भविष्ये,—

रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादधर्योर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ॥

महापुण्यतमः कालो जयन्त्याख्यः प्रकीर्तितः ।

योगीश्वरः,—अर्द्धरात्रादधर्योर्द्धमेकार्द्धघटिकान्विता ।

रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासप्रतादिषु ॥ इति ।

एका च अर्द्धघटिका च एकार्द्धघटिके, ताभ्यां अन्वितेत्यर्थः ।

एतेन घटिका ग्राह्या, तदसंभवेऽर्द्धघटिकापि ।

ब्राह्मे,—सुहृत्तां विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः । इति ।

एवं मुख्यकालस्य त्रैविध्येऽपि घटिकासम्बन्धग्रीत्यधिकशतत-

मभागरूपायाः कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लभ्यत्वाच्च व्यवस्थापकत्वम् ।

नायर्द्धघटिकायाः, तत्रापि सन्देहात्^(१) । तथाच पूर्वापरदण्डद्वयो-

पेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्मकालः । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

नियतात्मा शुचिः स्नात पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

अथ ग्राह्यतिथिनिर्णयः ।

तत्रादौ जयन्तीमङ्गला रोहिणीयुताष्टमी शुद्धा विद्धा शुद्धा-
धिका विद्धाधिका चेति चतुर्विधा । तत्र षष्टिदण्डात्मिकायां

शुद्धायामष्टम्यां सम्पूर्णयोगार्द्धरात्रयोगाहोरात्रान्तर्गतकिञ्चिन्मुहूर्त-
योगेषु न संदेहः । एवं सप्तमीविद्धायामष्टम्यां संपूर्णरोहिणी-
योगार्द्धरात्रतद्योगाहोरात्रान्तर्गतकिञ्चिन्मुहूर्ततद्योगेष्वपि पूर्वत्र
प्रथम् । एतेषु षट्षु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावात् । किन्तु
योगतारतम्यात् प्राशस्त्यतारतम्यम् । यत्किञ्चिन्मुहूर्तयोगः प्रशस्तः ।
अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः । संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः ।

• मुहूर्तमण्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि सलभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणी षष्ठं तां पुण्यां समुपावसेत् ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः, पूर्वद्युः सम्पूर्णष्टमी परेद्युरपि वर्द्धते
चेत् शुद्धाधिका भवति । सापि पूर्वद्युरेव रोहिणीयुता । परेद्युरेव
तद्युता । उभयत्र तद्युता चेति । तत्राद्यद्वितीययोर्न संदेहः ।
तृतीये पूर्वद्युरेव, परदिनार्द्धरात्रेऽष्टम्यभावात् । निशीथे तिथिगण-
नयोगस्य प्रशस्ततरत्वात् ।

ननु,— उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ॥

अपि वर्षगतेनापि सलभ्यते वा नवा विभो ।

इति स्कान्दोक्त्वा परेद्युः किं न स्यादिति चेन्न । तस्याः पूर्वद्युः
नक्षत्रयोगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः । पूर्वद्युः निशीथात्प्राक् सप्तम्या युता
परेद्युः निशीथोद्धे तत्पर्यन्तं वा विद्यमाना विद्धाधिका । सापि
त्रिविधा । पूर्वद्युरेव रोहिणीयुता । परेद्युरेव तद्युता । उभयत्र
तद्युता चेति । आद्ये पूर्वद्युरेव,

विना षष्ठं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ।

Maghazi of Waqid (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	Rs	1	14
Muntakhabat-i-Fawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /8/ each		5	10
Muntakhabat-i-Tawarikh (Farsi) Vol I Fasc 1-7; and 2 Indexes			
Vol II Fasc 1-5 and Index; Vol III, Fasc 1 @ /12/ each	12	0	
Muntakhabat-i-Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	-	
Masari: Alangiri (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	3	4	
Nukhbatul-Ikhr (Text) Fasc 1	0	1	
Nizam-ul-Khuralnamah-i-Ishkandari (Text) Fasc 1-2 @ /12/ each	1	8	
Riyaz-ul-Salat (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
*Suyuti's Itqan on the Exegetic Sciences of the Koran with Supplement (Text) Fasc 7-10 @ 1/ each	4	0	
Tabaqat-i-Nawis (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8	
Ditto Index	1	0	
Tarikh-i-Firuz Shahi of Firuz Shah of Zayn al-Din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10	
Tarikh-i-Firuz Shahi of Shamsi Siraj Aini (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4	
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1-2 @ 1/8/ each	3	0	
Wasit Ramzi (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-8 @ /6/ each	8	0	
Zunbi: Jahangiri (Eng) Fasc 1	0	22	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

- 1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each 50 0
- 2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No
- 3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1813 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (12) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (12) 1850 (7) 1851 (6) 1852 (8) 1853 (8) 1854 (7) 1855 (8) 1856 (8) 1857 (7) 1858 (8) 1859 (8) 1860 (8) 1861 (7) 1862 (6) 1863 (6) 1864 (6) 1865 (6) 1866 (8) 1867 (7) 1868 (7) 1869 (10) 1870 (11) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (11) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (6) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members
- 4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
- 5 A sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkistan by R. H. Shaw (Extra No J A S B 1878) 4 0
- 6 Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868) 2 0
- 7 Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E. Blyth (Extra No J A S B 1875) 4 0
- 8 Introduction to the Marathi Language of North Bihar by H. A. Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B, 1889) 4 0
- 9 Anasni Mucharraban 3 0
- 10 Catalogue of Fossil Vertebrata 3 0
- 11 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W. A. Bion 3 8
- 12 Ittihat-us-Sufyah edited by Dr. A. Sprenger &c 1 0
- 13 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV @ 18/ each 32 0
- 14 Jawanul-Jam'iyat 168 pages with 17 plates 4to Part I 2 6
- 15 Khazanatul-Ilm 4 0
- 16 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each 40 0
- 17 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each 18 0
- 18 Sharaya-ul-Islam 4 0
- 19 Tibetan Dictionary by Csoma de K6ros 10 0
- 20 Ditto Grammar 8 0
- 21 Kaqim-rucubdamta Parts I & II @ 1/8/ 3 0

Notes of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-29 @ 1/ each

29 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr. R. L. Mitra

0 0

NB—All Cheques Money Orders &c must be made payable to the Treasurer, Asiatic Society only

Books are supplied by V. P. P.

7-7-1900

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 981.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY

GADADHARA RAJAGURU

EDITED BY

SADAÇIVA MIÇRA

OF PLPĪ

VOL. I FASCICULUS II

~~~~~
CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET

1901.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET LONDON W C AND MR OSTO

HARRASSOWITZ BOOKSELLER LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some

of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Sādhā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	Rs	1	R
* Agni Purāṇa (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitareya Brāhmaṇa, Vol I Fasc 1 5 and Vol II Fasc 1 = Vol III Fasc 1 = Vol IV Fasc 1 5 @ /6/		7	8
Ann Bhasyam (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sāṅkhya (English) Fasc 1		0	12
Aśvaśāstrīya Prajñāparamitā (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Āyurvedaśāstra (Text) Fasc 1 @ /6/ each		1	14
Avadāna Kālpalātā (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1 = Vol II Fasc. 1 5 @ 1/ each		10	0
* Bhāṣya (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1	14
Bhāṣya Dīpikā Vol I Fasc 1 2		0	12
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	6
Bṛhadāraṇyaka Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		4	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 2 @ 7/ each		4	0
Ātmapāṭha Brāhmaṇa Fasc 1 2		0	10
* Caturvarga Chāṇakya (Text) Vols II 1 2 III Part I Fasc 1 15 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		14	14
Ālokaśāstra (English) Fasc 1		0	1
* Ārta Sūtra of Apastamba (Text) Fasc 4 15 @ /6/ each		4	8
Ārta Sūtra of Āśvaśāstrīya (Text) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		1	10
Ār Bhasyam (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		0	12
Ādityahara Paddhati Kalasara Vol I Fasc 1 2		1	14
Kālī Mādhava, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	6
Kālī Vivaha Fasc 1-4		1	6
Kātantra (Text) Fasc 1-6 @ 12/ each		4	6
Kāṭīya Sūtra Sāgara (English) Fasc 1-14 @ 12/ each		10	0
Kurma Purāṇa (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	6
Lalitā Vāstava (English) Fasc 1-3 @ 12/ each		4	4
Mādhava Śāstra, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each		4	0
Mādhava Bhāṣya prācīnā, (Text) Fasc 1 8 @ /6/ each		3	0
Manuśāstra (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa (English) Fasc 1 6 @ 12/ each		4	4
* Mīmāṃsā Darśana (Text) Fasc 1 1 @ /6/ each		4	14
Nārada Smṛiti (Text) Fasc 1 3 @ /6/		1	6
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/		1	6
* Nyāyika (Text) Vol III Fasc 1-6 Vol IV Fasc 1 8 @ /6/ each		1	6
Nyāyānandika (Text)		1	6
Nyāya Kusumajñāna Irokarana (Text) Vol I Fasc 1-6; Vol II, Fasc 1-3 @ /6/ each		0	10
Pañcatantra Fasc 1 3 @ 2		3	6

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमी ॥ इति
आदित्यपुराणोक्तेः,

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

श्रवणपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्यात्तु पारणम् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । द्वितीये परेद्युः, “सुहृन्मयहोरात्र
इत्युक्तेः” । उभयत्र रोहिणीयुतायां विद्वाधिकायां चातुर्विध्यम् ।
पूर्वेद्युरेव निशीथे उभयोर्योगः । परेद्युरेव निशीथे तद्द्युता ।
उभयत्रापि निशीथे तद्द्युता । उभयत्रापि निशीथे योगाभाव-
श्चेति । आद्ये पूर्वैव,

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति पाशोक्तेः । अन्येषु पक्षेषु परेद्युरेव । तथाच,—पूर्वेद्युरेव
निशीथे नक्षत्रयोगाभावात्परा । द्वितीये पूर्वद्युर्निशीथे रोहिणी-
योगेऽपि परेद्युः नक्षत्रकालावधिसर्वकाले तिथिनक्षत्रयोगसत्त्वात् ।

सा सर्वाऽपि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

चतुर्थपक्षस्तु त्रिविधः । पूर्वद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं
प्रवृत्तं, परेद्युर्निशीथात् प्राक् समाप्तमित्याद्यः प्रकारः । पूर्वद्युर्नक्षत्रं
महत् परेद्युः स्वल्प अष्टमी निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्वद्युः स्वल्पा,
परेद्युर्महतीति दिनद्वयेऽपि निशीथे योगो नास्तीति द्वितीयः
प्रकारः । पूर्वद्युरष्टमी महती, परेद्युः स्वल्पा, रोहिणी तु निशी-
थादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वाद्दत्त्वा परेद्युर्महती इति तृतीयः प्रकारः । तत्राद्ये

परैव निशीथयोगाभावेऽपि मङ्गल्यक्रान्तमारभ्य योगस्य सत्त्वात् ।
द्वितीये परैव ।

यममीषहिताष्टमां भूत्वा ऋचं दिजोत्तम ।
प्राजापत्ये द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ॥
तदाष्टयामिकं पुष्पं प्रोक्तं व्यामादिभिः परा ।

इति स्कान्दोक्तेः । द्वितीयेऽपि परैव ।

पूर्वविह्वाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।
मुहूर्त्तमपि मंयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत् ॥

इति पाद्मोक्तेः । एतेषु जयन्तीभेदेषु यदा कदापित् बुध-
वारयोगो यदा सोमवारयोगो भवति, तदा चतुर्थी मङ्गलवारवत्,
अमावास्यायां सोमवारवत्, सूर्य्यग्रहणे रविवारवत् फलाधिक्यम् ।
तथाच पाद्मे,—प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं मागितं गरैः ।

यैः कृता व्यावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा ।
भवेत्तु मुनिशार्दूल किं कृतैर्भक्तकोटिभिः ॥

तथाच,—“उदये चाष्टमी किञ्चित्” इति स्कान्दोक्तिरपि
एतत्समानार्थैव । तस्मात् वारयोगे फलश्रुतेर्गुणफलबोधकत्वमिति,
न वारविशेषानुसारेण व्यवस्थेति, माघवाचार्थनिधितत्त्वकृतप्रभृतयो-
ऽस्मद्देशवह्निबन्धकतश्च ॥

ननु अनयैव रौत्या रोहिणीगुणफलमस्तु इति चेत्, न ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्त्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला ॥ इति सप्ततै,

वासरे वा निशायां वा यत्र युक्ता तु रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासि सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इति वशिष्ठोक्तौ च, एवकारयुतेः रोहिण्या नियामकत्वेना-
भिधानात् ।

एकादशीशताद्राजस्रधिकं रोहिणीप्रतम् ।

इति श्रवणाद्येत्यलमतिविस्तरेण ॥

अथ रोहिणीरहिताष्टमी विचार्यते, तत्र श्रद्धाष्टम्या न
सन्देहः । विद्धा चतुर्विधा । पूर्वधुरेव निग्रीयव्यापिनी । परेधुरेव
निग्रीयव्यापिनी । दिनद्वयेऽपि निग्रीयव्यापिनी । दिनद्वयेऽपि
निग्रीयव्याप्तिरहिता चेति । आद्ये पूर्वोपोष्या, परेधुर्निग्रीयव्या-
प्तिरभावात् । अन्येषु चिपु पक्षेषु परैव, सङ्कल्पकालमारभ्य सर्वकर्म-
कास्तथाष्टमीयोगात् ।

अथ जयन्तीपारणे विशेषः ।

तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

इति स्कान्दोक्तेरुभयान्ते च पारणं कार्यम् ॥

नन्वेवं सति यदा दिवा तिथिनक्षत्रयोर्द्वयोरन्तो न लभ्येत
तदा कथमिति चेत्, उच्यते ।

तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं न तु कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संवयः ॥

इति नारदीयोक्त्या एकतरान्तेऽपि पारणम् ॥

ननु पारणं दिवा तत्रापि पूर्वाह्न इति पूर्वमुक्तम् । यदा तु पूर्वधुरर्द्धरात्रमारभ्य तिथिनक्षत्रयोः प्रवृत्तिः परदिने रात्रिप्रहर-
पर्यन्तं व्याप्तिस्तदा कथमिति चेत्, उच्यते । तदा रात्रावपि
पारणम् ।

तिथ्यक्षयो र्यदा ऋदो नक्षत्रान्तस्तथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति प्रतिप्रसवस्मृतेः । अपिग्रन्थादिवापूर्वाह्नयोः कैमुतिक-
न्यायेन प्राप्त्यभाव एव । अत्यन्ताग्रक्तस्य तु गारुडे ।

जयन्त्या पूर्वविद्धाया मुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा त्रयी कुर्यात् पारणम् ॥ इति ।

तथाच परेद्युः प्रातः औष्ठ्यपूजापूर्वकं त्रयं समाप्य तत्ररूपो-
त्सवान्ते पारणम् । एवं तिथ्यक्षयोरुभयोरन्ते पारणं मुख्यः कल्पः ।
एकतरान्तोऽस्तुकल्पः । उत्सवान्ते पारणमप्रगल्भमिति बोध्यम् ॥

याः काश्चिन्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।

अक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् ॥

इति स्मृतेर्नाच रोहिण्यन्तापेक्षेति चेत्, न ।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं कचित् ।

अन्यत् पुराहृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टशुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । विना श्रवणरोहिणीमिति तु मन्त्रोपवास-
विषयम् । उपद्रवादिवशात् पारणाया अशक्यत्वे ज्ञानपारणं कार्यम् ।

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः ।

अङ्गिष्ठ पारयित्वाथ नैत्यकान्ते भुजिर्भवेत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

जयन्तीपूजाविधिस्तु, अस्मात्कृते व्रतसारे द्रष्टव्यः । जयन्त्यष्टम्याः

प्रातः श्रीदुर्गादेव्या जन्मोत्सवं कुर्यात् ।

तथा च भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णवाक्यम् ।

कर्त्तव्यं तत्तृचणाद्वाचौ प्रभाते नवमीदिने ।

यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महोत्सवः ॥ इति ।

अत्र नवमीति यदुक्तं तदष्टमीसमाप्त्यनन्तरं नवमीप्रवृत्त्यभि-
प्रायं, न तु नवमीनियमपरम् । अन्यथा, तत्तृचणाद्वाचौ प्रभाते
इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । अष्टमीप्रकरणे पारणविषये, ब्राह्मे,—

अरुणोदयवेलायां नवम्यां च तथा स्त्रियः ।

इत्यादौ यदुक्तं नवमीपदं, अष्टम्यनन्तरभावित्वादेवोक्तम् । तथाच,
अष्टम्याः प्रभाते सत्वेऽपि दुर्गाजन्मोत्सवं निःसन्दिग्धमेव समाच-
रन्ति । अतएव नीतिरत्नाकरेऽस्मात्पितामहकृष्ण दृष्टत्पण्डितमहा-
पात्रैः जन्माष्टम्यनन्तरदिनार्द्धरात्रे राजगृहे दुर्गाजन्मोत्सवो यत् क्रियते
तद्भ्रान्तिमूलमिति लिखितम् ॥ इति श्रीकृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ॥

अथ दूर्वाष्टमी ।

एतद्व्रतं नित्यं काम्यम् ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां च भारते

या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथाविधि ॥

चौणि जन्मानि वैधय्यं लभते नात्र संग्रहः ।

तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥

सुखमन्तानजननी भाद्रमौख्यप्रदा भद्रा ।

इत्यादि वचनात् । अत्र त्रतमामान्यव्यवस्थया भोदयन्निमुह्यन्तं-
वेधो गृह्यते । तत्र तिथिदेधे अस्याः शुक्लपक्षवर्त्तिन्येऽपि पूर्वविद्वैव
पाद्या ।

आवणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम् ॥ इति

नारदीयेः । मासि भाद्रपदे शुक्ला या भवेदष्टमी नृप ।

दूर्वाष्टमीति विज्ञेया पूर्वविद्धा प्रशस्यते ॥

तथा,—दूर्वाष्ट्या साष्टमी ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ।

इत्याद्युक्तेषु । अत्र “काण्डात् काण्डात्” इति मन्त्रेण भविष्य-
वाक्यात् नक्षत्रदुर्गापूजां कुर्वन्ति । तस्मिन्नेव भविष्यपुराणे स्त्री-
पुरुषसाधारणेन नानाकामार्थसिद्धये, दुर्गासहितमङ्गेशपूजनं यत्
लिखितं तत् काम्यम् । एकवर्षसमाप्यं प्रतान्तरं विधन्तरेण कार्यम् ।
स विधिसिद्धेवातुमन्वेयः ॥

भाद्रशुक्लाष्टम्यां दुर्गाप्रथमम् । तत्र देवानां सामान्येन प्रथम-
पक्षो राजमार्त्तपञ्चे,—

वक्रिः स्कन्दपुरन्दरौ गणपतिः श्रीर्द्धर्मराज् भास्करो

देवः पर्वतपुत्रिका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।

ब्रह्मा वायुशिवादयः प्रतिपदारम्भे तिथौ श्रेते

चोत्तिष्ठन्त्यमुना क्रमेण वरदाः स्त्रे स्त्रे तिथौ पूजिताः ॥

विशेषस्तु तत्र भगवतौपुराणे,—

सर्वदेवोत्थिता तिष्ठेत् दुर्गा लोकहिताय वै ।

स्वपेक्षाद्रसिताष्टम्यां त्रिपञ्चदिवसात् परम् ॥

उत्तिष्ठत्यर्चिता देवी षोडशेऽङ्गि न रात्रितः ।

दिवा स्वापे भवेद्रोगो निगुत्याने जमघ्नयः ॥

दिनत्रयो यदि भवेत् स्वपेद् घसांश्चतुर्दश ।

न वर्द्धयेत् स्वापदिनं तिथिद्वयौ कदाचन ॥

इति तिथिद्वयौ षोडशदिने स्वापननिषेधात्, पञ्चदशदिन-
पर्यन्तं स्वापदिनम् । तथाच, भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्य षोडश-
दिवसे बोधनोक्तेः उत्थाने नैवाष्टमीनियमः । एवं सति तिथिद्वयौ
सप्तमीदिने देवौमुत्थाप्य परदिने दुर्गास्ववारम्भः कार्यः ॥ इति
दुर्गाश्रयनम् ।

अथ शरत्कालीनदुर्गास्ववारम्भः ।

स च आश्विनकृष्णाष्टमीमारभ्य तत्शुक्लाष्टमीपर्यन्तः । स च
संयोगप्रयत्नव्यायेन नित्यः काम्यश्च । तथाच देवौपुराणे,—

एवं च यजनं कुर्यात् वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।

यो न पूजयते सम्यक् चण्डिकां भक्तवत्सलाम् ॥

भक्षीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहत्यवमानिता ।

एवं वीष्णाश्रवणात् अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च वक्ष्यमाणानुकल्प-
विधानात् नित्यः । तथाच दुर्गाकल्पे,—

यदा दैववशादस्मिन् मासे पूजा न जायते ।

तदा तु कार्तिकाष्टम्यां कर्म चेतत् प्रकीर्तितम् ॥

छण्णाष्टमीं समारभ्य यावत् शुक्लाष्टमी भवेत् ।

दिवसे दिवसे पूर्वप्रोक्तं कर्म प्रशस्यते ॥

आश्विने कार्तिके वापि छण्णाष्टम्यां समारभेत् ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं कर्मदं दुर्लभं स्मृतम् ॥

कर्मदं कुरुते यत्तु मष्टद्विंशत्य जायते ।

वेदविच्च भवेत् वर्णीं चिवर्गं साधयेत् क्रमात् ॥

कृत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्द्धनसम्पदः । इति ॥

अनुकल्पविधानं फलश्रवणं च, भविष्योत्तरे,—

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे शक्तिपरै र्गामे याने वने वने ॥

स्नातैः प्रमुदितैर्षष्टै र्ब्राह्मणैः सचिवैर्विग्रैः ।

शूद्रैर्भक्तियुतैर्जम्बूद्वैरन्यैश्च भुवि मानवैः ॥

स्त्रीभिश्च कुशार्दूलैस्तदिधानमिदं शृणु ।

शक्तिपरैर्देवीपरायणैः । श्रेष्ठैः किरातादिभिः । अन्यैरनुसौ-

मजातिभिः । देवीपुराणे ब्रह्मवाक्यम्,—

महासिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।

सर्वलोकोपकारार्थं विशेषादसिद्धिभिः ॥

कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु सचिवैर्लोकपालकैः ।

गोधनार्थं तथा वैश्वैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ॥

सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ।

महाप्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ॥

एतेनास्य व्रतत्वमपि स्पष्टं । अत्र यत्तिथितत्त्वकारैः ।

“चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम्” ।

इति श्रीभागवतवाक्यमस्य व्रतत्वप्रतिपादनाय उदाहृतं तत्र-
मादकृतम् ।

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दप्रजकुमारिकाः ।

इति तत्पूर्वार्द्धांशेऽस्मिन् व्रतान्तरत्वात् । तथा, कृष्णाष्टमीमि-
त्यादिवाक्यादस्य षोडशदिनात्मकत्वम् । यत्तु देवीपुराणे,—

पञ्चमेकं तु ये भृपाः पूजयिष्यन्ति चण्डिकाम् ।

न तेषां विप्र राश्रेषु भयं किञ्चिद्भविष्यति ॥

इत्यादि बहूनि फलान्युक्ता,—

चण्डिकापूजनाद् वीर पूजिताः सर्वदेवताः ।

इत्युक्तं पञ्चदशदिनात्मकत्वम्, तत्तिथिचयाधीनम् ।

तत्र मूलाष्टमीविषये, आदित्यपुराणे,—

मौष्ठपद्यामतीतायां धा सा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामवश्यं कर्त्तव्या दुर्गापूजा यथाविधि ॥

विश्वरूपनिबन्धे,—

यदाष्टमीं तु सम्प्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

तत्र दुर्गात्सवं कुर्याच्च कुर्यादपरेऽहनि ॥

कुलं पुत्रं धनं राज्यं दीर्घञ्चायुस्तथैव च ।

प्रथमा चाष्टमी पूज्या ये काङ्क्षन्ति सदा शम्भम् ॥

आश्वयुज्याष्टमी यत्र पूज्यते नवमीश्रिता ।

दुर्मिच्छं तत्र जानीयाद्दशवर्षाणि पञ्च च ॥

तथा,— सप्तम्यामुदिते सूर्य्यं परतस्याष्टमी यदि ।

तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

प्रथमाष्टमी, मूलाष्टमी । तथाचात्र अस्तमयवेधस्य प्रातिस्निकत्वात् तिथितत्त्वकारलिखितस्थितिमामान्यप्रवृत्तसौदयचिमुहूर्त्त-वेधो न ग्राह्यः । एवं सति, “प्रातरावाहयेत् देवीं प्रातरेव विमर्जयेत्” इत्यादिवाक्यं अस्तमयवेधस्य साकल्यापवादकत्वेन प्रातरारभ्य पूजाकर्मारम्भणीयं, न तु अष्टमी अपेक्षणीयेत्येवं परं बोध्यम् ।

षोडशदिनासामर्थ्यं स्कान्दे, काशीखण्डे,—

नवरात्रं प्रयत्नेन प्रत्यहं सा समर्चिता । .

नाशयत्येव विघ्नौघान् सुगतिश्चैव दास्यति ॥

भविष्योत्तरे,— आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

शुक्ले, शुक्लपक्षे । नवरात्रकम्, नवरात्रसम्बन्धिपूजादिकं कर्म । तत्र विद्वायां प्रतिपदि सायाह्नवेधं गृहीत्वा पूर्वविज्ञैव ग्राह्या । सम्मुखीतिथिषु सायाह्नवेधस्योक्तत्वात् । माधवाचार्यास्तु, “आश्वयुजे मासि योऽयं नवरात्रोत्सवः क्रियते तस्य नक्तप्रतत्वाश्रक्तकालेन व्यवस्था” इति पञ्चम्यादिनवम्यन्तपञ्चदिनपक्षेऽपि सायाह्नवेध एव, पञ्चम्याः सम्मुखीतिथित्वात् । एतत्पक्षे प्रमाणमत्रैव लेख्यम् ॥

त्रिदिनपक्षे रुद्रयामलभविध्ययोः,—

त्रिदिनं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

तत्रापि सप्तम्याः सम्मुखीतिथित्वात् सायाह्नवेध एव ॥

यत्तु,— व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

दाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्रासष्टद्विवशात्तिथेः ॥

इति तिथितत्त्वकारैर्भविष्यवाक्यमुदाहृतम्, तत् गौड़देशे
आद्रियते । तच्च सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधस्यैव पूजायामुपवासे च आहृत-
त्वात्, बलिदानस्य दिवानुष्ठानाच्च ।

अस्मद्देशे तु तिथिद्वयावपि महाष्टमीपरदिन एव महानवम्या
नियतत्वात्, परदिने च पूर्वापरदण्डदयोपेतनिशीथे नवम्या
असम्भवाच्च पूर्वदिने महानवमौसमाप्तौ तत्परदिने पूजायाः क्षुतः
प्राप्तिरिति नाद्रियत एव । अतएव महाष्टमीपद्धतिकारादिभिः
प्राचीनैरपि तदाक्यमनाहृतमेव । तस्मात् न चतुरहः पक्षः सम्भवति ।
“क्षत्रचयेऽपि मूलादौ” इति वृद्धयामस्तभविष्ययोर्नक्षत्रोपजीवनेन
यत् त्रिदिनपूजनमुक्तं तदपि अस्मद्देशे नाद्रियते । नक्षत्रस्य न
व्यवस्थापकत्वमित्यप्युच्यते । द्विदिनपक्षे यथाप्राप्तमहाष्टमीमहा-
नवम्योः । तथाच भविष्यस्त्वान्दयोः,—

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च जगन्मातरमन्निकाम् ।

पूजयित्वाग्निने मासि विशोको जायते नरः ॥

एकदिनपक्षे तु, यथाप्राप्तमहानवम्यां । तथाच भविष्योत्तरे,—

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ।

इत्यादि महानवमीप्रकरणे लेख्यम् ॥

नवरात्रादिपञ्चपक्षेषु, भविष्ये,—

शुक्ले चाश्वयुजे राजन् सोपवासो भवेन्नरः ।

नीरुजो निष्प्रतिदन्धो निर्दुःखः स भवेत् सदा ॥

यः करोत्युपवासन्तु नवम्यां विधिवन्मृप ।

एतांस्तु एकभक्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

पञ्चमी च तथा षष्ठी सप्तमी चाष्टमी नृप ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेच्चण्डिकां बुधः ॥

नवरात्रोपवासेन यथाग्रत्या तथा नृप ।

चिराचेण द्विराचेण एकरात्रेण वा पुनः ॥

एकभक्तस्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं प्रवर्तयेत् ।

अथाचितन्तु सप्तम्यामष्टम्यां च उपोषितः ॥

एतच्च तथा योग्याधिकारिविषयम् । तथास्मिन् व्रते षट् पचाः,

तथाचागमे संयहः ।

तत्र दिनैः षोडशभिर्नवभिरथो पञ्चभिर्द्वाभ्याम् ।

एकेन च यदिहितं क्रमशः प्रप्तौमि तदिधानमहम् ॥

अत्र परे न्यूनाः । भाष्यद्वये केवलाष्टम्यामपि पूजा ।

यत्स्वेकस्यामषाष्टम्यां नवम्यां वाच साधकः ।

पूजयेद्दरदां देवीं + + + + ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः । एतत् सर्वाधिकारिकं व्रतमिति

वाक्येषु स्पुटमेव तथा समाचारोऽपि । “शरत्काले महापूजा”

इत्यादिमार्कण्डेयपुराणोक्तेरत्र चण्डौपाठनियमः ।

अथ महाष्टमी ॥

तत्र व्रतोत्पत्तिः कालिकापुराणब्राह्मणयोः,—

अत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।

ततोऽर्घ्यं पूजनीया सा तस्मिन्वहनि मानवैः ।

तथा ब्राह्मो तदनन्तरम्,—

उपोषितैर्वस्तधूपमाख्यैः रत्नानुलेपनैः ।

दीपै रक्षैस्तथा भक्ष्यैः फलपुष्पैश्च धान्यकैः ॥

आमिषैर्विविधैः कापि होमै ब्राह्मणतर्पणैः ।

विल्वपत्रैः श्रीफलैश्च चन्दनेन हृतेन च ॥

पशुभिः पासकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च ।

दुर्गागृहे तु शास्त्राणि^(१) पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

मद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ।

रात्रौ च शिल्पिभिस्तानि तानि पूज्यानि सर्वदा ॥

भगवतौपुराणे पूर्वोदाहृतोक्तिभिः स्थापविधिमुक्त्वा,—

मूलेन प्रतिबोधयेद्भगवतौ चण्डौ प्रचण्डाकृतिम् ।

अष्टस्यामुपवाससंयतधिया कृत्वा नवम्यां वलिम् ॥

मानायाश्वमांसमज्जहिरै र्भक्ष्या समाराधयेत् ।

नचचे अवणे तिथिञ्च दशमीं सम्राप्य समोषयेत् ॥

निशाचामष्टमौप्रोक्तं दुर्गात्सर्वं तु कारयेत् ।

अन्यत्र चोपवासादौ नवविद्वाष्टमौ भवेत् ॥

उत्सवपदेन पूजोपवासयोः सङ्गच्छः । अन्यत्र दुर्गात्सर्वव्यतिरिक्ते
उपवासादौ । अन्योपवाहप्रतपु युग्मवाक्यस्यैव सोदयचिमुहूर्त्तमादायैव
प्रसरो न महाष्टस्युपवासे इत्यर्थः ।

अष्टम्यां यत्र नवमी तत्र पूजां विमर्जयेत् ।

अष्टमीधेदनुग्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥

तत्र दुर्गात्मवं कुर्या न कुर्यादपरेऽहनि ।

वृथा पशुघ्नतां याति नवमीवासराक्षिते ॥

अष्टमीनिशि सन्तुष्टा पूजां गृह्णाति पार्वती ।

तथा,— अष्टमी नवमीविद्धा तत्र दुर्गां न पूजयेत् ।

पूजयेत् क्षेत्रभागी स्यात् यथा वज्रहतो गिरिः ॥

अष्टमी नवमीयुक्ता शान्तिं कुर्यात् दिजो यदा ।

स्त्रियते क्रियमाणे तु तत्र राजा विनश्यति ॥

गरुडपुराणे,— पूजनीया शिवा सर्वैरेकधाऽभिषेकपर्वणि ।

भिन्ने भूपादिभिः पूर्वं परं पाछां दिजातिभिः ॥

पूर्वपर्वणि भुक्त्यर्थं मुक्त्यर्थञ्च परेऽहनि ।

पशुमांसेर्बलिं कुर्यात् निशि चेश्वरपतेरतः ॥

पूर्वपर्वं दिजातीनां परं व्रतवतां सदा ।

यस्मिन्नहनि यत् कार्यं तस्मिन् तत्करणात् परम् ॥

फलं स्यात् पिबदेवानामतः कालं न लब्धयेत् ।

सा विद्या सायविद्या चेत् सा भीमा सा शिवा ततः ॥

अतस्तस्या द्विधा पूजा द्विधा कर्म च धर्मतः ।

या पूर्वतिथिसंयुक्ता सा तिथिर्व्रतकर्मसु ॥

नेष्टा चेद्दैवकार्याणि कुतस्तस्यां दिजन्मानाम् ।

तिथी पूर्वापरौ प्रेते दैवकार्येषु चेत् क्रमात् ॥

नातो देवी दिजैः पूज्या विधिज्ञैः पूर्वपर्वणि ।

दिजानामुपवासादि राजन्यसार्चनं परम् ॥

देवी द्विजातिभिर्नाच कार्यं प्रेतगतेऽहनि ।

पशुमांसवलिदानं यत्तूक्तं तद्राजन्यानां नियतं ब्राह्मणाना-
मनियतम्, सालिक्यादिपूजया चारिताय्यात् ।

तथाच स्कान्द-भविष्ययोः,—

पूजा तु चिविधा प्रोक्ता सालिक्यादिप्रभेदतः ।

सालिकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च गिरामिषैः ॥

राजषी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।

सुरामांसोपहारैश्च जपयज्ञैर्विना तु या ॥

विना मन्त्रैस्तामषी स्यात् किरातजनसेविता । इति ।

देवीपुराणे,— प्राष्टदकाले विशेषेण आश्विनेयाष्टमीयु च ।

महाशब्दो नवम्बाञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥

अतएव महाष्टमी महानवमीति ख्यातिः ।

ननु महाष्टम्यां किं सोदयचिमुहूर्त्तवेधो शास्त्रे उक्त प्रातिष्ठीकः
कालोऽस्ति इति चेत्, उच्यते । पूर्वापरदण्डदयोपेतमर्द्धरात्रमत्र
कर्मकालः, तत्र देव्युत्पत्तेः । कृष्णजन्माष्टम्यादौ सर्वत्र जन्मकाले
पूजाविधानवदत्रापि बलिदानान्तायाः पूजायाः अर्द्धरात्रे विहितत्वेन
तज्जन्मकालनिर्णयात् ।

बलिदानं ततो विधादर्द्धरात्रे न संग्रहः ।

इति वायुलोकौ अर्द्धरात्रे बलिदानमुक्तमेव । कृष्णजन्मदिने
अर्द्धरात्रे देव्युत्पत्तिः सिद्धैव । एवञ्च अर्द्धरात्रे दिनद्वयेऽष्टमीसम्बन्धे
पूर्वेषुः पूजादिकं परेषुरूपवास इति सिद्धम् । एवमष्टाहात्मक-
दुर्गाप्रतेऽपि अर्द्धरात्रे दिनद्वये अष्टमीयोगे परत्र व्रतम् ।

आश्विनस्याष्टमी शुक्ला पूर्वविद्वार्चने स्यता ।

व्रतोपवासादौ श्रिष्टैः परविद्धा प्रशस्यते ॥

इति सङ्ग्रहोक्तेः ॥ यत्तु कैश्चिद्विहितम्,—

मक्तकाले तु सम्राप्ते मण्डलं कारयेद्भूती ।

इति देवीपुराणोक्तेः प्रदोषः कर्मकाल इति तदतीवायुक्तम् ।

मण्डलकरणादिसम्भारकालो यदि कर्मकालत्वेनात्र ग्राह्यः, तर्हि
क्षयजन्माष्टम्याम्,—

तत्र स्नात्वा तु पूर्वाह्ने नद्यादौ विमले जले ।

देव्याः सुशोभनं कुर्यात् देवक्याः सूतिकागृहम् ॥

इति भविष्योत्तरोक्तसूतिकागृहमण्डमादिकाक्षः पूर्वाह्नः कर्म-
कालः किं न स्यात् ।

ननु दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेऽष्टम्यभावे कथमिति चेत्, परेद्युरिति
ब्रूमः मुख्यकाले अष्टम्यभावेऽपि सङ्कल्पमारभ्य तिथेः प्रवृत्तत्वात् ।

ननु,—उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति महाष्टम्यामुपवासनिषेधः श्रूयते इति चेत् न । एतद्वा-
क्यस्य पूजाङ्गमहाष्टमीनिमित्तकोपवासविषयत्वात् । तथाच,—

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गहतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति जैमिनिः ।

. देवीपुराणे,— अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥

तेनैव विधिनाब्रन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ।

इति यत् मांसपारणमुक्तं तन्मांसमस्याग्निनां काम्यव्रतपरं ।
अन्यथा यतिब्रह्मचारिविधवानामपि तत् प्रसज्येत । तस्मात्
कृतमस्यवर्जनमङ्गत्पानामपि न मांसमस्यपारणम् । अर्थकर्मणो-
मांसादिवर्जनान्मांसादिपारणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वलत्वाच्च ।
सधवस्त्रीणां तु मांसभक्षणनिन्दोपलब्धेः सर्वदा मांसभक्षणाभाव-
समाचारात् नस्यपारणमेव, नैव मांसपारणम् ॥

अथ महानवमीविचारः ।

अथाष्टमीप्रकरणमध्ये सौकर्याय महानवमी विचार्यते ।

भविष्योत्तरे,—

अष्टम्यां तु नवम्यां तु देवदानवराक्षसैः ।

गन्धर्वैश्चरैर्गर्ग्यैः पूज्यते किन्नरैर्नरैः ॥

अन्यैरपि युगादौ तु सृष्टैः पूर्वं प्रपूजिता ।

पूजितेयं पुरा देवैस्तेभ्यः पूर्वतरैरपि ॥

तस्मादिदं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।

उपोष्य सप्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः ॥

तथा,— कन्यां गते सवितरि शृङ्गपक्षेऽष्टमी च या ।

भूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी श्रुता ॥

तथा,— पुण्या महानवम्यस्ति तिथीनामुत्तमा तिथिः ।

अनुष्ठेया नरैः सर्वैः प्रजापालैर्विशेषतः ॥

भवानीतुष्टये पार्थ संवत्सरसुखाय वै ।

भृतप्रेतपिशाचानां प्रीत्यर्थं चोत्सवाय च ॥

तथा,— संतर्जयन्ती ङ्कारैर्विघ्नौघान् पातकान् वराम् ।
 नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ॥
 सा पुण्या सा पवित्रा च सा सर्वसुखदायिनी ।
 तदा तस्यां पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

तथा,— मन्वन्तरेषु सर्वेषु कल्पेषु कुरुनन्दन ।
 तेषु सर्वेषु चैवासीन्नवमीयं सुरार्चिता ॥
 प्रसिद्धा नवमी धन्या वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।
 भूयो भूयोऽवतारैश्च भवानौ पूज्यते सुरैः ॥
 अवतीर्णा च सा देवी भुवि दैत्यनिवर्हणी ।
 स्वर्गपातालमर्त्येषु करोति स्थितिपालनम् ॥
 अग्निहोत्रपरे विप्रे वेदवेदान्तपारगे ।
 सुवर्णस्य शते दत्ते कुरुचेचे च यत् फलम् ॥
 तत् फलं लभते राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।
 न तद्देशे च दुर्भिक्षं च दुःखं प्रवर्त्तते ॥
 न कश्चिन् म्रियते राजा पूज्यते यच्च चण्डिका ।
 ये दुर्गां पूजयन्तीह पूजितं तैर्जगत्त्रयम् ॥
 तस्माद्दुर्गार्चनं श्रेष्ठमृषिभिर्गीयते कलौ ।

देवीपुराणे,— मासि चाश्वयुजे वीर शुक्लपक्षे चिशुक्लिनीम् ।
 नवम्यां पूजयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य वै ।
 तत् फलं लभते वीर देवीदेवगणैर्हृतः ॥

तथा,— महानवम्यां पूजेयं सर्वसिद्धिप्रदायिका ।

सर्वेषु वत्सु वर्णेषु तद्गत्वा परिकीर्त्तिता ॥

कृत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसम्पदः ।

स्कान्दे,— अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य नवम्यां वै वरानने ।

उपवासपरो भूत्वा यज्ञां पश्यति भक्तिः ॥

तस्य पापं क्षयं याति तमः सूर्यादये यथा ।

तथा, तत्प्रकरणे, दुर्गां सुदुर्गगहनान्नितरन्ति मर्त्याः ॥

भविष्ये,— नक्ताश्वयुजे राजा अष्टम्यां शुक्लपक्षे ।

आश्विने मासि शुक्लायां नवम्यां निशि चण्डिकाम् ॥

पूजनात् शुचुनाशः स्यात् राष्ट्रं जयति सौख्यम् ।

तथा,— वर्षपद्मसहस्रेषु यत् फलं समुपार्जितम् ।

तस्यां दानं जपो होमः खानं चाद्यमुच्यते ॥

अत्रापि, “नवम्यां विधिवत् बलिः” इति वाक्यात् निशीथः कर्मकांसः । तत्र तिथिद्वये, “आवणीदुर्गनवमी” इति वाक्यात् पूर्वविद्धा याद्या ॥

अथ गोष्टाष्टमी ।

पाद्मे,— शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्यात् गोष्टाष्टमी बुधैः ।

तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः सर्वर्तुवत्सवः ॥

तत्र कुर्यात् गवां पूजां गोप्रासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कार्यं सर्वकामानभीप्सता ॥

कौर्मे तु, सर्वपापविशुद्धये इति पाठः ॥

मार्गशीर्षकृष्णपक्षे प्रथमाष्टमी ।

तत्रासुदेशे प्रथमगर्भात्पञ्चस्यायुर्विष्टद्वयं, गणपत्यादिवरपूजा-

पूर्विकां वन्दापनां कुर्वन्ति । समाचार एवात्र प्रमाणम् ।
 श्रीभुवनेश्वरचेत्रे चतुर्दश्यात्रामध्ये एकावपुराणे प्रथमाष्टमीयात्राया
 लिखितत्वात् प्रमाणमथवास्तीति वदन्ति । तत्र सोदयत्रिमुहूर्त-
 व्याप्ता व्यवस्था । तिथिद्वये पूर्वद्युर्वन्दापना कृष्णाष्टमीत्वात् ।

यत्तु,— मध्याह्नादधिकं किञ्चित् परत्र प्रथमाष्टमी ।

तत्र पूजादिकं कार्यं न्यूना चेत् पूर्ववामरे ॥ इति ।

तदसम्बलमिति निबन्धकृतः । भद्राष्टमी, अलभ्ययोगे लेख्या ।

भीमाष्टमी आह्वयकरणे लेख्या ॥

अथ नवमी ।

सा सोपवासे पूर्वविद्धा याच्या, युगोक्तेः । व्रतेऽपि तथा ।

अष्टम्या नवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या न कदाचन ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः, तथा ब्रह्मोक्तेश्च । अत एव माधवीये,—

नवमी पूर्वविद्धैव पक्षयो रुभयोरपि ।

इति नवम्याः साधारणनियमाः ॥

अथ रामनवमी ।

तद्व्रत नित्यं काम्यं च नरमात्राधिकारिकम् । तथाचागस्त्य-
 संहितायाम्,—

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् ।

मतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥

तथा,— तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासमतं सदा ।

तथा,— कुर्याद्रामनवम्यां तु उपोषणमतञ्जितः ।

मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमीव्रतम् ।

मुच्यन्ते यातकैः सर्वे यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

इति केवल्योपवासेनापि नित्यसिद्धिः । काम्यत्वे तु,

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहोपमा ।

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तद् भवत्यकारकम् ।

उपोषणं जागरणं पिबेत्तुद्दिश्य तर्पणम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ।

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः सर्वान्नोपसंशरः कार्यः ।

तथा,— सूर्यग्रहे कुरुचेत्रे महादानैः कृतैर्मुक्तः ।

यत् फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

अथ मध्याह्नः कर्मकालः । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

मेघं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाक्षये ।

आविरासीत् स कलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥

तथा,— चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामस्य पूजनं भवेत् ।

ततो मध्याह्नवेलायां सञ्जातो हि जगत्पतिः ॥

चैत्रे शुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥

शुद्धा, शुक्ला । चैवशुक्लनवम्यां तु इति वाक्यान्तरात् । एते-
नात्र तिथितत्त्वकारैः शुद्धायां षष्ठादरो न विद्धायामिति यत्
व्याख्यातं तन्निरस्तमेव । वस्तुतस्तु नवचयोगस्य फलाधिक्यापादकत्वं
न व्यवस्थापकत्वं । तथा च तत्रैव फलमुक्तम् ।

पुनर्वस्वर्चसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि लभ्यते ।

चैवशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

मध्याह्ने दिनद्वये नवमीयोगे परविद्धैव याह्या ।

श्रीरामजन्मनवमी संपूर्णा फलदा सदा ।

विद्धा चेत् परविद्धैव कर्त्तव्या तु विग्रेषतः ॥

दधोर्मध्याह्नुक्ता चेन्नोपोष्या पूर्वसंयुता ।

परविद्धैव कर्त्तव्या मध्याह्नव्यापिनी यदा ॥

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः, दिनद्वये मध्याह्ने नवमीयोगेऽपि परवि-
द्धैव । सङ्कल्पकालमारभ्य नवमीसत्त्वात्, “नवमी षाष्टमी विद्धा
त्यान्या” इत्युक्तेः । “विद्धा चेत् परविद्धैव” इत्यनेन पूर्वदुर्मध्याह्ने
योगाभावे परविद्धाया एव प्राप्तेः । तिथितत्त्वकारैस्तु दशमी-
पारणासत्त्वे सर्वैरेषाष्टमीविद्धा नोपोष्येत्युक्तं । वैष्णवानां तु हरि-
भक्तिविलासे सङ्गहकारिका । “नवमी षाष्टमी विद्धा” इत्यादि
लिखित्वा,

दशम्यां पारणायाश्च निययान्नवमीचये ।

विद्धापि नवमी याह्या वैष्णवैरप्यसंग्रहम् ॥ इति ।

अत्र याज्ञिकग्रामशिलायां पूजाकरणे फलाधिक्यम् ।

सालग्रामशिलायां तु तुलसीदत्तकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कीटिकोटिशुभाधिका ॥

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः । महानवमी तु लिखिता ।

अथ दशमी ।

तत्र शुक्लदशम्यां सोदयचिमुहूर्त्तवेधस्य प्राशस्यादेकादशीविद्धा याद्या । कृष्णदशम्यां तु चिमुहूर्त्तात्मकास्तमयवेधस्य प्राशस्यानवमीविद्धा याद्या ।

शुक्लपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामभुदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति सर्वतिथिसाधारणमार्कण्डेयोक्तेः, एतेन “दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजवत्तम” इति स्कान्दवाक्यम् । पक्षमी सप्तमी चेत्यादिवाक्ये समुखौत्तमपि कृष्णपक्षविषयं ज्ञेयं । एवमन्यान्यपि परविद्धानिषेधवाक्यानि कृष्णपक्षविषयाण्येव । सदुर्गा नवमीमिश्रा ॥

ननु तिथिषामान्यप्रवृत्तां मार्कण्डेयोक्तिमवलम्ब्य विशेषवाक्यानामेषां पक्षद्वयपरता किमिति निरस्यत इति चेत् न । पक्षद्वये, पूर्वविद्धास्त्रीकारे ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयापि वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मान्तिथिः सा सर्वतोमुखी ॥

इत्यङ्गिरोवाक्ये यथा सम्पूर्णा दशमी दोषरहिता, तथा पूर्वतिथ्या परतिथ्या वा विद्धापीति विशिष्य प्रवृत्तस्य परविद्धाभिधानस्यनिरवकाशत्वेन बलवत्त्वात् । अतएव माधवाचार्याः,—

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

दशहरादशमी ।

ज्येष्ठशुक्लदशमीमधिकृत्य श्रीपुरुषोत्तमचेत्रविषये ब्राह्मे,—

यः तस्यां हस्तिनं कृष्णं पश्येत् भद्रां सुसंयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥

स्कान्दे,— ज्येष्ठशुक्लस्य दशमी संवत्सरमुखी सृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् भरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

ब्राह्मे,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्मात् दशहरा सृता ॥

भविष्ये,— ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु भवेत् भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्क्षसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथाच, केवलदशमी पुण्या, हस्तनक्षत्रयुता पुण्यतरा मङ्गल-
वारहस्तनक्षत्रयुता पुण्यतमेति विवेकः । गङ्गायां तु शङ्खः,—

ज्येष्ठे मासि चितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां ।

विश्वामित्रः,— हस्ते ग्रैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।

पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याह्वरार्थाः ॥

पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥

विश्वामित्रः,— पारुष्यमनृतञ्चैव पेशन्यं वापि सर्वशः ।

असंवद्भूतप्रलापस्य वाङ्मयं स्थास्यतुर्विधम् ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टधित्तनम् ।

वितयाभिनिवेशस्य मानसं धिविधं सतम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं चिविधं सूतम् ॥

दशपापं हरत्येवं स्वयसे त्वं सुरासुरैः ।

इर तानि सदा गङ्गे पापानि भञ्जतो मम ॥

विष्णुपादाग्रसंयुत इति प्रकृतमन्त्रोऽपि पठनीयः, तथा वाल्मी-
क्युक्तेरिति गौडाः । तत्र तिथिद्वैधे शुक्लदशमीत्वात् परविद्धा याद्या ।
अपराजितादशमी ॥

ग्रतानन्दसङ्गहे,—

श्रवणेन युता चेत् स्यात् दशमी चापराजिता ।

तत्र नीराजनं कृत्वा याचा कार्या जिगीषुणा ॥

अन्यत्र,— आश्विने दशमी शुक्ला श्रवणेन समन्विता ।

विजया दशमी प्रोक्ता सा चैवात्यन्तदुर्लभा ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्या तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥

लसत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुल्लिख्यतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ॥

तथाचाच सार्यसन्ध्यासमागम एव मुख्यः कालः ।

मार्त्तण्डस्योदये पुण्या वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे तु सा भवेज्जयदा नृणाम् ॥

इत्यादिवाच्यादुदयावधि सायङ्कालस्यापि तिथेः पुण्यत्वं
जयत्वं चेत्यधिकं ज्ञेयम् । जयवशाद्दिनदयेऽपि सायङ्कालासम्भवे
तु विजयनामक एकादशमुद्दर्त्तो याद्याः ।

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु ।
सायङ्काले शुभा याचा दिवा वा विजयक्षणे ॥

इत्युक्तेः । अत्रैकादशीयुक्ता दशमी शस्ता ।

एकादशीयुक्तायां च दशम्यामुत्सवादिकम् ।
शुक्लायामाश्विने मासि कुरु त्वं भरतर्षभ ॥
इषस्य दशमीं शुक्लां पूर्वविद्धां परित्यजेत् ।

अवशेनापि संयुक्ता मित्युक्तेः । आदिना उपवासादि ।
परेद्युः सायङ्काले दशम्यभावे तु नवमीयुतापि ग्राह्या ।
सायङ्काले यदा न स्यात् दशमी चापरेऽहनि ।
नवमीसंयुता कार्या सर्वदा जयकाङ्क्षिभिः ॥
नवमीशेषसंयुक्तदशम्यां विजयोत्सवम् ।
कुरु राम त्वमित्युक्तं वशिष्ठेन महात्मना ॥

इत्युक्तेः । एव च,—

आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥

इति शिवरक्षस्योक्तिरेतत्परैव । कालस्य नियमात् अवशा-
योगे फलाधिक्यं न तदनुसारात् व्यवस्था ।

तिथिनवमयोयोगे दशोरेवानुपासनम् ।
योगाभावे तिथिर्याह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥

इति देवलोक्येः ।

दशमी यः समुल्लास्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।
तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥

इत्युक्तौ केवलदशम्या एव उक्तत्वाच्च । अतएवात्र राज्ञो याचा
आवश्यकौ । याचायां तु वात्सीकिः,—

दुर्गोत्सवानन्तरवैष्णवर्चै
तिथौ दशम्यामपराजितायां ।
रामो जिगीषुर्दशदिक्षु वेधं
कृत्वा जगामारिपुरं प्रवीरः ॥

याचा समाप्य पुनर्वलिः । “विनिवृत्तस्तु वलिं दद्यात्” इति
वाक्यात् ।

शमीमभ्यर्चयेत् देशयाचानिर्विघ्नसिद्धये ।
वारशृङ्गादि हिला तु दिव्य प्रस्यागमाचरेत् ॥
याचाकरणाशक्तौ तु ज्योतिःशास्त्रे,—
कार्यवशात् स्वयमगमे भूभक्तुः केचिदाचार्याः ।
हृत्पायुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्युः ॥

तथा खञ्जनादिदर्शनफलं स्थिरलग्ननिषेधादिकं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
अत्र विशेषविधिरस्मात्पितामहकृष्णलङ्घत्पण्डितमहापात्रकृते नीति-
रक्षाकरे द्रष्टव्यः । श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे जगन्नाथप्रासादे उदयव्यापि-
दशम्याम्, “दैवे ह्योदयिकी” इति व्याख्यात् । याचेयं दुर्गादेव्या
अपि कार्या । विधिपूजास्तु अन्ते प्रेषणसंज्ञाः ।

तथाच, आश्विनकृष्णाष्टमीमारभ्य मन्त्रवरमंहितायाम्,—
अष्टम्यां बोधयेद्देवी नवम्यां च प्रभावतः ।
ततः प्रभातममये मुखप्रक्षालनं जलम् ॥
जातीक्षवद्गतोयेन क्षालयेत् मुखमन्ततः ।

दन्तकाष्ठं दशम्यां तु प्रदद्यात् कार्यसिद्धये ॥
 एकादश्यामलक्तञ्च द्वादश्यां नखशोधनम् ।
 त्रयोदश्यां ततो दद्यात् गात्रोदत्तनकं शुभम् ॥
 चतुर्दश्यां तु देव्यास्तु केशसंयमनं स्मृतम् ।
 अमावास्यायाङ्गन्धं तु गात्रोदत्तनकं तथा ॥
 प्रतिपत्तु च सिन्दूरं अञ्जनं चापरेऽहनि ।
 तृतीयायां शुभे वस्त्रे चतुर्थ्यां भूषणं शुभम् ॥
 पञ्चम्यां सद्घृतैः स्नानं षष्ठ्यां मद्योपहारकैः ।
 सप्तम्यां पत्रिकापूजा नानोपकरणैः शुभैः ॥
 अष्टम्यां पूजयेद्देवीं नानोपकरणैः शुभैः ।
 नवम्यां वलिदानञ्च विजयार्थं नृपो^(१) नरम् ।
 दशम्यां प्रेषणं कुर्यात् क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

मद्यं मादकं जातीफलदि । षोडशदिनात्मकव्रतपक्षे मलमास-
 पाते सिन्दूरसैवावृत्तिरित्याचार्याः । एतस्मिन् दिने श्रीपुरुषोत्तम-
 चेन्द्रादौ विष्णुप्रतिमाया अपि यात्रा क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

रथमारोप्य देवेजं सर्वभरणशोभितम् ।
 सासित्वणधनुर्वाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ॥
 खलौलया जगच्चातुमाविर्भूतं रघूदधम् ।

राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥

मीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयद्वरम् ।

अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रये ॥

तत्र मन्त्रः,— शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्ठका ।

धरिव्यर्जुनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

करिष्यमाणा या याचा यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतं मृदम् ।

गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥

कैश्चिदृचैः स्नात्र मायं कैश्चिद्वायञ्च वाजरैः ।

कैश्चिद्वाग्ध्रमुखैर्भावं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।

रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति भुवन् ॥

आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहामने सुखम् ।

ततो नौरान्य देवेभ्यं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥

महाप्रसादवस्तादि धारयेद्देष्णवैः सह ।

सीता दृष्टेति हनुमदाक्षं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ॥

विजयं दानवैः शार्ङ्गं वाससोऽस्मात् शमीतलात् ।

तथा च विष्णुप्रतिमानामपि विजयोत्सवः शास्त्रीयः ।

कुष्माण्डशमी ।

शास्त्रपुराणे,— आश्विनस्य मिते पक्षे दशम्यां नियतः शुचिः ।

प्रातःस्नानादिकं कर्म कृत्वा पश्चादनन्तरम् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।

तथा,— शिवं दशरथं तत्र लक्ष्मीदेवीं च पूजयेत् ।

वह्निः कुशाण्डकुसुमैर्दशाक्षं दशभिः क्रमात् ॥

पूजयेत् विधिवत्तावत् यावत्क्षणचतुर्थिका ।

तस्यामर्घं शशाङ्काय दत्त्वा न विधवा भवेत् ॥

अथैकादशीविचारः ।

एकादशुपवासो नित्यः काम्यश्च, नित्यत्वापादकानामष्टानामपि
विद्यमानत्वात् । तथा च पूर्वोक्तकारिकाक्रमेण नित्यशब्दादयः ।

उपोष्यैकादशी नित्यं पचयोरुभयोरपि ।

इति गारुडे ।

एकादशी सदोपोष्या पचयोः शुक्लरुणयोः ।

इति सनत्कुमारसंहितायाम् ।

उपोष्यैकादशी राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः ।

इति आग्नेये ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदीये ।

परमापदमापन्नो हर्षं वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां न भूञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

इति कात्यायनीये ।

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं तममावृतम् ॥
 निष्कृतिर्मद्यप्योक्ता धर्मशास्त्रे मनोयिभिः ।
 एकादशमकामस्य निष्कृतिः कापि नोदिता ॥
 मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ पातैव नरकं व्रजेत् ।
 एकादशमकामस्तु पितृभिः सह भजति ॥

इति सनत्कुमारः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्दादश्रिको भवेत् ॥
 इति मार्कण्डेयः ।

इति नित्यादिशब्दाः । कारिकान्नरोक्तानतिक्रमोऽपि ।

तथा च कण्वः,—

एकादशोपपद्येन कदाचिदतिप्रसूते ।
 एवमन्यान्यपि । तथा च कौमंस्कान्दयोः,—
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।
 नारदीये,— यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
 अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 तानि पापान्युपाश्रान्ति संध्याप्ते हरिवासरे ।
 अग्निवर्णायसन्तीक्ष्णं क्षिपन्ति यमकिङ्कराः ।
 सुखे तेषां महादेवि भुञ्जते ये हरेर्दिने ॥

नारदीये,— व्याजेनापि क्षता राजन् न दर्शयति यातकम् ।

फलयोगात् काम्यस्य । तथा च कौमं,—

यदीच्छेद्विष्णुमायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥

नारदोऽपि,— स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा पुत्रपौत्रप्रदायिनी ।

अकरण इवासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये,—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

अस्य भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

उपवासाङ्गतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् दशमीवेधो निरूप्यते ।

अरुणोदयवेधः, कलाकाष्ठादिवेधः, पञ्चदशदण्डवेधश्चेति त्रिविधः ।

तत्राद्यवेधो वैष्णवानामेवेति वक्ष्यते । द्वितीय इतरेषां । तृतीयस्तु

नोपवासविषयः । तथा च निगमे,—

सर्वप्रकारवेधोऽथमुपवासस्य दूषकः ।

सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतम् ॥ इति ।

नाचोपवासे पञ्चदशदण्डवेधः नापि त्रिमुहूर्त्तवेधः ।

नारदीये,—लववेधेऽपि विप्रैश्च दशम्यैकादशीं त्यजेत् ।

सुराद्या विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाक्षं इव निर्मलम् ॥

सत्यन्तरेऽपि,— कलार्द्धेनापि विद्धा स्वादृशम्यैकादशीं यदि^(१) ।

तत्राप्यैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा,— अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्यताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥ इति

तथा च श्रौतस्मार्त्तानां सूर्योदयवेधः, यत्रोदये कलाकाष्ठति
वक्ष्यमाणोक्तेः ।

अथाधिकारिणः ।

भविष्ये,— नित्यमेतद्भूतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्षिकम् ।

सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेषु श्रेष्ठतमम् ॥

नारदीये,— अष्टाब्दादधिकोमर्त्यो ह्यपूर्णशीतिवत्सरः ।

यो भुङ्क्ते मानवः सोऽभूदेकादश्यां च पापकृत् ॥

तत्र व्यवस्था, कौर्म,—

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

वानप्रस्थोऽप्यतिथौ च शुक्लमेव सदा गृही ॥

भविष्योत्तरे,— एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लमेव सदा गृही ॥

अथ नारी विधवा,

विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने ।

तस्यासु सुकृतं नश्येत् मरणस्य दिने दिने ॥

इति धौरधर्मोक्तेः,

नास्ति स्त्रीणां व्रतघर्मा न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

इति मनुष्या पतिमत्यास्तत्रिविधात् ।

तदनुवृत्तौ,— आयुष्यं धरते पत्यु र्नरकश्चैव गच्छति ।

इति विष्णुक्तेः । यस्तु एकादशीप्रस्तावे, तत् भर्त्तुजापरम् ।

“भर्त्तुमतौ तथा” इति स्काण्डे उक्तम् । यस्तु रविवारैकादश्यां

सधवस्त्रीभिः किञ्चिद्भक्षणपूर्वकं व्रतं क्रियते, तत्,—

भानुवारसमोपेता तथा सङ्क्रान्तिमयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥

इति नारदोक्तेः, “सर्वसम्पत्करो तथा” इति सनत्कुमारीयो-
क्तेश्च काम्यतया न दोषावहं, वारव्रतेषु स्त्रीणामधिकाराचारात्,
उपवासनिषेधे अनोदनादिभक्षणेन निषेधपरिपालनाच्च ।

ब्रह्मवैवर्ते,— शयनौबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोया गृहस्थेन शान्त्या कृष्णा कदाचन ।

इत्यादौ, “एकादशीषु कृष्णासु” इति वक्ष्यमाणवाक्येऽपि
उपवासाङ्गनियमनिषेधो नोपवासनिषेधः । “यानि कानि च”
इत्यादि वङ्गवाक्येषु भोजनस्य^(१) निषेधात् इति बहवः । प्राची-
नास्तु गृहस्थेतरेषां पक्षद्वयेऽपि व्रतं गृहस्थानां शुक्लास्तेव । शय-
नौबोधनीमध्येऽपि “एकादशीषु कृष्णासु” इति निषेधात् पुन-
रुद्गृहिणां किञ्चित् भक्षणपूर्वकं व्रतमिति ।

तथा च वायवीये,— उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दूष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यकल्पनापि तत्रैव,—

भक्तं चविश्यान्नमनोदनं वा,

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाज्यम् ।

यत्पञ्च गव्यं यदि वापि वायुः

प्रशस्तमनोत्तरमुत्तरं स्यात् ॥

वायुभक्षणस्याप्युपवासानुकल्पत्वम्^(२) ।

तथा च रामायणे,— जलाश्री मारुताहारो निराहारस्तथैव च ।

इति श्रुत्युक्तेः ।

(१) भोजनस्य सर्वथा निषेधात् ।

(२) नोपवास्तत्वम् ।

भविष्ये,— दन्तखाद्यं भवेत् यद्धि तदोदनमिति स्मृतम् ।

भक्ष्यं चोद्यं^(१) तथा लेह्यं ओदनं चिः प्रकीर्तितम् ॥

पेयञ्चनोदनं प्रोक्तं + + + + + । इत्यादि ।

स्कान्दे,— अशक्तावुपवासस्य भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

विष्णुरहस्ये,— असामर्थ्यं ग्ररीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्भूर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयाश्रितम् ॥

भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमस्य न लङ्घयेत् ।

भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ॥

स्कान्दे,— नारी च पतिसुदृश्य एकादश्यामुपोषिता ।

पुण्यं क्रतुव्रतं प्राञ्ज मुनयः पारदर्शिनः ॥

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ।

राज्यस्यचचियार्यं च एकादश्यामुपोषितः ॥

पुरोधाः क्षत्रियैः सार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम् ।

मातामहादीनुदृश्य एकादश्यामुपोषणे ॥

कृते क्रतुफलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ।

कर्त्ता द्वात्रिंशत् पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न भंगयः ॥

अन्येषां केषाञ्चिदप्यधिकारः पूर्वं लिखितः ।

मनु,— एकादशीषु कृष्णासु रविसङ्क्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृह्णी ॥

इति कात्यायनोक्तौ,

सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्लदिने तथा^(२) ।

(१) शोथम् ।

(२) रविसंक्रमणे तथा ।

इति कौर्मेऽपि, शुकैकादश्यामपि सङ्गान्यादिपाते उपवासो न कार्य इति चेत्, न । “तन्निमित्तोपवासस्य” इति जैमिन्युक्तेः सङ्गान्यादिनिमित्तोपवासस्य गृह्यं प्रति निषेधात् ।

तथा च तद्भाक्तम् विष्णुधर्मोत्तरे,—

शृगभानुदिनोपेता सूर्यसङ्गान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥

प्रत्युत, “सङ्गान्तौ रविवारोवा” इत्यादि सनत्कुमारीयोक्तौ च फलाधिक्यमपि कथितम् ।

कात्यायनः,— उपवासो यदा नित्यः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं प्रकुर्वीत आध्याय पित्र्येष्वितम् ॥ इति ।

वाराहे,— सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतच्चिह्न्यते^(१) ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां यदा नरः ।

पुस्तक्यः,— एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

अग्नौ च तु काम्यकृतेऽपि^(२) पूजादिवर्जं शरीरनियमकरणमिति पूर्वं लिखितम् । अथ “पूजादिकमग्नौ चान्ते कार्यम्” इति माधवीये ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जगद्गन्तम् ।

दामं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमप्नुते ॥

इति मात्स्येकेः ।

माधवाचार्याः,— शुक्लायामेव नित्योपवासो नैमित्तिककाम्यो-
पवाभौ तु कृष्णायामपि कार्यौ । तत्र नैमित्तिकः शयनीयोधिनी
मध्ये ।

काम्यस्तु मात्से,— एकादशान्तु कृष्णया सुपोष्य विधिवन्तरः ।

पुचानायुः समृद्धिश्च सायुज्यश्च समृच्छति ॥ इत्यादि ।

काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारः । नित्यत्वे तु केवलोपवासेनापि सिद्धिः ।

अथ नित्योपवाभौ चेत्याद्यं प्रातर्भुजिक्रियाम् ।

वर्जयेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः ।

शक्तौ तु कात्यायनः,— शक्तिमांसु ततः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् ।

अथैकादशां द्वैधे निर्णयः ।

यत्रोदये कलाकाष्ठामुल्लर्त्तमपि दृश्यते ।

सैवैकादशुपोष्या स्यान्नतु पूर्वा कथञ्चन ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशौचद्वौ सर्वेषामुत्तरैव ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशौ यदि ॥

इति उभयाधिक्ये नारदोक्तेः ।

यत्तु ह्यत्यकौमुद्यान् "उभयाधिक्ये विधवानां सुपवासद्वयं"
लिखितं, तदाचारविरोधात् प्रत्यक्षशास्त्रविरोधात् सर्वस्मृतिकारै-
रनादृतत्वाच्च सर्वथा नाद्रियते ।

द्वादशीचये तु,— संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

द्वादशी च त्रयोदशां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत् ॥

उत्तरां तां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ।

एतेन विधवाप्युत्तरासुपवसेत् यतिसमानधर्मत्वात् निष्कामत्वाच्च । तथा च मार्कण्डेयः,—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वासुपवसेत्कामौ निष्कामश्चुत्तरां वसेत् ॥

अतएव गृहस्थानां उत्तरोपवाससमाचारोऽपि निष्कामत्वपक्षा-
अथवादेव । सकामत्वे तु पूर्वापवास एव युक्तः ।

तदेतद्वक्तुं विष्णुरहस्ये,—

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

सकामस्तु सदा पूर्वामिति बौधायनो मुनिः ॥

यदा तद्वये कियती दशमी, तदुत्तरमेकादशी चीणा, पर-
दिने द्वादशी, तदा दशमीविद्वाप्यैकादशी यास्या ।

एकादशी दशाविद्धा सकला द्वादशी परे ।

उपोष्या दशमीविद्धा अपिरुद्वासाकोऽवधीत् ॥

इति विष्णुधर्मात्तरोक्तेः ।

चयोदशां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिता फला ॥

इति गोभिलोक्तेश्च ।

अत्र यः कालादर्शः,—एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनचयतिषि भवेत् ।

तदा श्लोकादर्शं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इति गोभिलोक्तान्तरम् आत्मव्य,

उपोषणत्तु विद्वायां द्वादशीं वा चये सति ।

इति स्वकारिकायां विकल्प उक्तः, स नास्मादेगे आद्रियते ।

इति एकादशां चौणाधामण्युपवासप्रतादिकसेव ।

ननु,— कस्माद्धैनापि विद्धा स्यात् दशमैकादशी यदि ।

तदाप्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्यस्य सत्यन्तरवाक्यस्य कागतिरिति चेत्, उच्यते । तस्य
काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तत्वेन दशमीनिषेधपरत्वं नत्वेकादशीव्रतनि-
षेधपरत्वम् ।

द्वादशासुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स मामेव ते यान्ति मम व्रतपरायणाः ॥

इति काम्यद्वादशीव्रतस्याप्युक्तेः ।

अन्यथा,— एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न विद्यते ।

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इत्यादि वायुपुराणादिषूक्तदशमीविद्धैकादश्यासुपवासविधायक-
वाक्यानामनवकाशः प्रसज्येत । किञ्च, “कस्माद्धैनापि” इत्यादिवा-
क्यानां वैष्णवविषयत्वमिति वक्ष्यते । यदा तदर्थे एकादशी तदुत्तरं
द्वादश्याः क्षयः, परदिने त्रयोदशी, तदा गृहस्यस्य,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

व्यहसृक् तदहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्यभिः ॥

इति पाद्मोक्तेः,^(१) सत्यन्तरे उपवासनिषेधात् किञ्चित् भक्षण-
पूर्वकं व्रतम् । तथा कालादर्शयता सति,—

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी च क्षयवृत्ता ।

(१) इति पाद्मोक्त्या उपवासनिषेधात् ।

दानं वाण्येकभक्तं वा तदाकुर्यादयाचितम् ॥ इति ।

अतएव,— एकादशी कलामात्रा द्वादशी च चयङ्गता ।

चीणा सा द्वादशी पुण्या नक्तं तत्र विधीयते ॥

इत्यादि वाक्येषु एक^(१) नक्तविधिरसमर्थस्योपवासासम्भवे
सत्युपगन्तव्यं इति विज्ञानेश्वराः ।

ननु एकादशीचयवदिद्दशमीविद्धा किं न याद्या इति चेत्,
न । तद्विशेषवचनाभावात् । विशेषवचनाभावे दशमीविद्धायाः
सर्वथा अनादेयत्वात् ।

तथाच नारदः,— नोपोष्या दशमीविद्धा सदैवैकादशीतिथिः ।

तामुपोष्य नरो जह्यात् पुण्य वर्षशतोद्भवम् ॥

दशम्यां यस्तु विद्धायामेकादश्यामुपोषितः ।

तस्यायुः चीयते सत्यं नारदोऽप्यब्रवीद्वचः ॥

दशम्यनुगता यच्च तिथिरेकादशी भवेत् ।

तस्यापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं गृहं तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ इति^(१) ।

एवं ब्राह्मे,— सोतामान्धाष्टभार्थयोर्दशमीविद्धोपोषणादेवदुःखनि-
त्युक्तम् ।

भविष्ये,— नोपोषितश्च नक्तश्च नैकभक्तमयाचितम् ।

(१) एष नक्तविधिः ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे,— द्वादश्याः प्रथम पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारयं विष्णुनृत्यम् ॥
पुस्तकांतरे अधिकः पाठः ।

नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्यादैश्वर्यमोहितः ॥

एकादशीव्रतविधिरस्मृतश्चेत् व्रतसारे द्रष्टव्यः ।

अथ पारणे विशेषः ।

स्कान्दे,— पारणेऽहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।

त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकौ ॥

कलाद्वयं च यं वापि द्वादशीं न व्यतिक्रमेत् ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी भवेत्^(१) ॥

तथा,— स्नानार्चनक्रिया कार्या दानहोमादिभ्युता ।

एतस्मात् कारणात् विप्र प्रत्युषे स्नानमाचरेत् ॥

पितृतर्पणसंयुक्तं स्वर्गां दृष्ट्वा तु द्वादशीम् ।

महादानिकरौ क्षेपा द्वादशीं लहिता नृणाम् ॥

पुनः स्कान्दे,— कलाद्वौ द्वादशीं दृष्ट्वा निग्रीयादूर्ध्वमेव हि ।

आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शशुशासनात् ॥

अत्यन्ताधामर्थ्यं देवसः,—

सङ्कटे समनुप्राप्ते द्वादशां पारयेत् कथम् ।

अङ्गिष्ठ पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकत् ॥

यदा कलापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणम्,—

त्रयोदशां तु श्रद्धायां पारणं श्रुतिवीफलम् ।

श्रतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तु नैवेद्यं तुलसीमिश्रं कार्यम् ।

कृत्वा चैवोपवासन्तु योऽश्राति द्वादशीदिने ।

नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्याकोटिविनाशनम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । तत्र दशम्यादिदिनत्रये नियमाः—

अङ्गिराः,— सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायम्प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलप्रेषु जङ्घाङ्गुलिचतुष्टयम्^(१) ॥

देवताः,— दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैयुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत् पचयोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति काञ्चित्तं चैव सिध्यति ।

शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भाजनमैयुने ॥

घृतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्यजेत् ।

ब्रह्माण्डे,— कांशं मांसं सुरां शौद्रं क्षोभं वितथभाषणम् ।

यायामश्च प्रवासश्च दिवास्त्रप्रमथाञ्जनम् ॥

तिष्ठपिष्टं मसूरांश्च द्वादशेतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेच्चित्तं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुरहस्ये,— सप्त्यालोकनगन्धादिस्त्रादनापरिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं ग्रासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् ॥

गान्धाभ्यङ्गं गिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चाबुलेपनम् ।

अतस्यो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् ॥

अन्यत्र अन्योपवासे इत्यर्थः । तथा च दशमीद्वादश्याः शाक-
नियेधादिकं पूर्ववत् ।

प्रज्ञाण्डे,— सङ्गान्धां पञ्चदशांश्च द्वादशांश्च श्राद्धवासरे ।
वस्त्रञ्च पौष्यते नैव चारेणापि न योजयेत् ॥
हरिभक्तिविलासादिग्रन्थानां लोका सम्प्रति ।
वैष्णवैकादशीभेदा लिख्यन्तेऽनतिविस्तरम् ॥

तथादौ वैष्णवसंक्षेपम्, विष्णुपुराणे,—
न चक्षति निजवर्णधर्मतो यः
सममतिरात्मसुखदिपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः
सितमनसो नामवेहि विष्णुभक्तम् ॥

स्कान्दे,— परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दौचास्ति वैष्णवी ॥
समात्मा सर्वजीवेषु निजाचाराद्विभ्रुतः ।
विष्णुवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥
सदौचाविधिसम्प्राप्तं सयन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।
अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ॥
ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्णुर्वचनरतास्तथा ॥

माधवाचार्यास्तु,— वैखानसाद्यागमोक्तदौचाप्राप्तो हि वैष्णवः ।
तच्च नित्यत्वादिविचारः^(१) पूर्ववत् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि
सूर्यादय इवारुणोदयेऽपीति विशेषः ।
विलाससंग्रहकारिका,—

(१) नित्यत्वानित्यत्वविचारः ।

एकादशी च सम्पूर्णा विद्धेति द्विविधा भवेत् ।

विद्धा तु त्रिविधा तत्र त्याज्या विद्धा च पूर्वया ॥

वेधचयन्तु पूर्वमुक्तम् । अरुणोदयवेधोगारुडे,—

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादारुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तत्र चैकादशीयतम् ॥

तत्प्रमाणं, स्कान्दे,— उदयात् प्राक् चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः ।

नाडिकाः दण्डाः । सा च रात्रेऽस्ति शतमभाग इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

अत्र ये संयुक्तसन्दिग्धसंयुक्तसङ्कीर्णनामका वेधमहावेधातिवेध-
योगाख्यासत्वारो वेधास्तेषामुदयात्प्राक्कालीनचतुर्दण्डात्मकारुणो-
दयवेधान्तर्गतत्वात् कैमुतिकन्यायेन वेधकत्वमिति ग्रन्थगौरवभया-
न्तलिखिताः । एतदनन्तरम्, पात्रे,—

अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।

महीनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाभूतनारकाः ॥

संयुक्तादीनामन्ते गारुडे,—

पुष्यपौषप्रवृद्धयं द्वादशामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुष्यं चयोदशान्तु पारणम् ॥

विलाससंघट्टकारिकापि,—

अत एव परित्याज्या समये चारुणोदये ।

दशमेकादशीविद्धा वैष्णवेन विशेषतः ॥

यस्तु कौर्मै, अर्द्धरात्रवेध उक्तः । तदपवादो ब्रह्मवैवर्त्त,—

अर्द्धरात्रे च केषांसिन् दशम्या वेध इयते ।

अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे ॥
 कपालबेध इत्याह्वराचार्या ये चरिप्रियाः ।
 न तन्नाम मतं यस्माच्चियामा राचिरिष्यते ॥
 चियामा रजनीं ग्राहस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम् ।
 गाङ्गीनां तदुभे मध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यात् चियामात्रं । एकादशीचयादौ विग्रहः ।

तथा च पितामहः,—

एकादशीदिने क्षीणे उपवासं करोति यः ।
 तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डतोषणा ॥
 दिनक्षये तु मघाप्ते ऽप्येषा द्वादशी भवेत् ।
 दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥ इति ।

कौर्म,— पूर्णाष्टिकादशी त्याज्या^(१) वर्द्धते दिवसं यदि ।

द्वादश्यां पारणाश्रामे पूर्वैव परिगृह्यताम् ॥

विष्णुधर्माचारे,— एकादशी यदा दृष्टा^(२) द्वादशी च क्षयज्ञता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

कौर्म,— तिथिदृष्टौ तथा ह्रासे मघाप्ते वा दिनक्षये ।

मन्दिग्धेषु च वाक्येषु^(३) द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अथ उन्मिलिन्याद्यष्टविधैकादशः ।

ब्रह्मवैवर्त्त,— उन्मिलिनी वज्रुली च चिखणा पञ्चवर्द्धिनी ।

जया च विजयाचैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

(१) पूर्णैकादशमी त्याज्या ।

(२) एकादशी यदा विद्धा दशमी च क्षयज्ञता । (३) सर्वेषु ।

द्वादशोऽष्टौ मदापुष्पाः सर्वपापहरा दिज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नक्षत्रयोगाच्च वलात् पापं प्रशमयन्ति ताः ।
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥
 द्वादशी च न वर्द्धेत कथितोन्मिलिनीति सा ।
 द्वादशेव विवर्द्धेत न चैवैकादशीं यदा ॥
 वञ्जुलीति भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ।
 अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ॥
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्त्रिंश च हरेः प्रिया ।
 कुङ्गराके यदा वृद्धिं प्रयाते पञ्चवर्द्धिनी ॥
 विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्त ताः ॥
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ पृथक् पृथक् ।

संयक्षकारिका,—

एतत्त्रेदाष्टके नन्दां त्यक्त्वा भद्रैव गृह्यते ।

नन्दा, एकादशी । भद्रा, द्वादशी । एतेषु केषुचित् भेदेषु
 कालविशेषेषु फलाधिष्ठम् ।

तत्रैव,— शुक्ला वैशाखमासे तु सम्प्राप्ता मधुसूदनी ।

द्वादशी त्रिस्त्रिंश नाम पापकोटिचयावहा ॥

धन्याः सर्वे मनुष्यास्ते वैशाखे मधुसूदनी ।

सम्प्राप्ता त्रिस्त्रिंश यैस्तु बुधवारेण संयुता ॥

माघे तु,— द्वादशां तु मिते पक्षे ऋतं यदि पुनर्वसु ।

नाम्ना सा तु जया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लदादश्यां प्राजापत्यं प्रजायते ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लदादश्यां नक्षत्रं अवणं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

प्राजापत्यं रोहिणी ।

तथा,— यदा तु शुक्लदादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् ।

तदा सा तु महापुण्या कथिता पापनाशिनी ॥

इत्याद्युक्ता स्नानदानादियु वद्भनि फलान्युक्तानि । पुष्याद्यं, पुनर्व-
सुनक्षत्रम् । पञ्चवर्द्धिन्याः स्पष्टलक्षणम्, पात्रे,—

अमा वा यदि वा पूर्णा सम्पूर्णा जायते यदा ।

भूला च पट्टिपटिका जायते प्रतिपदिने ॥ इति ।

अथ विलाससंग्रहकारिका,—

अथ चतुष्टयप्रयुक्तानां व्रतकर्त्तव्यता यथा ।

जयादीनां चतसृणां तथा व्यक्तं निरूप्यते ॥

भान्वर्कौदयमारभ्य प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समान्यूनानि वा सन्तु ततोऽमीषां व्रतौचित्ये ॥

किं वा सूर्यादद्यात् पूर्वं प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समानि वा तदाप्येषां व्रताचरणयोग्यता ॥

श्रवणायतिरिक्तेषु नक्षत्रेषु खलु चिषु ।

सूर्यास्तमनपर्यन्तं कार्यं द्वादश्यपेक्षणम् ॥

अवणे त्वस्तभनतः द्वादश्याश्च समाप्तताम् ।

गतायामपि तत्रैव प्रतस्योचितता भवेत् ॥

तत्रैव पारणकालनिर्णयः,—

दृष्टौ भतिथ्योरधिका तिथिष्वेत् पारणं ततः ।

भान्ते स्याच्चेत्तिथिर्युना तिथिमध्ये तु पारणम् ॥

द्वादश्यानुवृत्तौ तु दृष्टौ ब्रह्माच्युतर्चयोः ।

तन्मध्ये पारणं दृष्टौ शेषयोस्तदतिक्रमैः ॥

श्रीद्वादशीचतुष्कस्य महतोऽसौ विनिर्णयः ।

नृसिंहपरिचर्यादियन्त्रं दृष्ट्वा विनिर्मितः ॥

ब्रह्मा, रोहिणी । अच्युतः अवणर्चम् । आद्धेऽपि भेदः ।

पाप्मे,— एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापिचो मृतेऽहनि ।

द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने कश्चित् ॥

कात्यायनः,— द्वादशीपूर्वपादौयस्तत्र चेद्धरिवासरः ।

द्वादश्याधिक्यतः तिष्ठेत् पारणं तत्र नाचरेत् ॥

एकादश्याधिक्यद्वादश्याधिक्यभेदौ उन्मिलिनी, वज्रुलिनी चेति

न पुनर्लिखितौ । उभयाधिक्ये तु शृङ्गः,—

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

सन्देहे निर्णायकरूपणम्,—

विष्णुरहस्ये,— अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

तेषां हि वचनं कार्यं ते हि विष्णुममा मताः ॥

इति वैष्णवैकादशी निर्णीता । गृहीतदीक्षैरपि ओष्वैष्णवैस्त-

स्मात्तर्मागैरेव एकादशीं कुर्वन्ति ॥ इति साधारणैकादशी ॥

अथ हरिशयनपार्श्वपरिवर्त्तनोत्थापनकालविचारः ।

यथा, मात्से,— श्रेते विष्णुः सदापाठे भाद्रवे परिवर्त्तते ।

कार्तिके प्रतिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥

हरेर्दिने, एकादश्याम् ।

नारसिंहे,— पञ्च मासान् हरौ सुप्ते देशे तत्र भयं भवेत् ।

ब्रह्महा स भवेद्राजा संगामे भयमाप्नुयात् ॥

स्वपेक्षारायणो देवस्तुर्यं मासि सङ्ख्या^(१) ।

न बद्धयेत्स्वापदिनं तदा लोकः सुखी भवेत् ॥

अतः आषाढशुक्लैकादशौभारभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यन्तमास-
चतुष्टये हरिशयनम् ।

स्त्यन्तरे,— निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

भविष्योत्तरे,— मियुनस्ये सहस्रांशौ स्नापयेन्नाधुसूदनम् ।

तुल्याराग्निगते तस्मिन् पुनस्त्यापयेद्भुवम् ॥

अधिमासेऽपि पतिते क्षेप एव विधिक्रमः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे एकादश्यां यथाविधि ॥

ततः समुत्थिते विष्णौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तयेत् ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमिहिरः,—

माधवाद्येषु घटस्त्रैकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते कर्कटकेऽच्युतः ॥

द्वयं द्विराषाढसञ्ज्ञा उत्तरभाविवर्षे हरिस्नापविवेकायोपयुज्यते,

तथा च वृद्धमिहिरः,—

(१) संक्षयः ।

मेधादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शदयं भवेत् ।

श्रद्धान्तरे तथावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥

कर्कटादिचित्रे मासि यदा दर्शदयं भवेत् ।

श्रद्धान्तरे तथावश्यं कर्कटार्के हरिः स्वपेत् ॥

भीमैकादशी ।

गरुडपुराणे,— माघमासे शुक्लपक्षे पुष्यर्क्षेण युता सुरा ।

एकादशी तथा चैव भीमेन समुपोषिता ॥

अर्चयंस्तद्भक्तं कुर्यात् पित्राणामनृणो भवेत् ।

भीमदादशी विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धनी ॥

नचक्षेण विनाशेवा ब्रह्महत्यां व्यपोहति^(१) ।

तदनुवृत्तौ मास्ये,—

यद्यष्टमीचतुर्दश्यो द्वादशीषु च भारत ।

अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम् ॥

ततः पुण्याग्निर्मां भीम तिथिं पापप्रणाग्निनीम् ।

उपोष्य विधिमानेन गच्छेद्विष्णोः परम्पदम् ॥

अथ द्वादशी ।

सा चैकादशीयुता याद्या, युग्योक्तेः । उपवासातिरिक्तव्रते तु
श्राव्यैकादशुपवासेऽपि,

स्कान्दे,— द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो ।

यदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥

नन्वेवं सति “असमाप्ते व्रते पूर्वं” इत्याद्युक्तनिषेधेऽप्येकस्मिन्
दिने व्रतदयानुष्ठानं प्राप्नोतीति चेत्, न, दैवतैक्यात् दिनदधेऽपि
व्रताचरणे दोषाभावात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥ इति ।

एतदुक्तिवत्त्वादेव,

एवमेकादशीं शुक्ला द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥ इति ।

सत्यन्तरमालम्ब्य माधवाचार्यैरुपवासदद्यासामर्थ्यं यो द्वादशा-
मेवोपवासो लिखितः, सोऽप्यस्मद्देशस्मार्त्तैर्नाद्रियते ।

द्वादशां काम्योपवासो मार्कण्डेयेनोक्तः,—

द्वादशामुपवासेन सिद्धार्थो भूप सर्वशः ।

चक्रवर्त्तितमतुलं सम्राप्नोत्यतुर्का त्रियम् ॥

चम्पकद्वादशी ।

भविष्ये,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादशा चम्पकैः शुभैः ।

शङ्करभ्यर्च्य गोविन्दं नरः किमनुशेषति ॥

तिथिद्वये पूर्वविद्धा गच्छा ।

वामनजन्म ।

नभस्ये शुकपत्ने तु द्वादशां अवशोऽनुनि ।

वृत्तेषु बन्धनं कर्त्तुं मध्याह्ने वामनस्त्वभूत् ॥

अयन्ती वामनाख्या सा सैवोपोय्या नरोत्तमैः ।

सर्वपापप्रशमनी सर्वकामप्रदायिनी ॥

एकादशां भवेद्योगो द्वादशाः श्रवणस्य च ।
 पूर्वांश्चैवाथ मध्याह्ने सा तिथिर्महती स्मृता ॥
 श्रवणद्वादशी ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणांविता ।
 महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
 सङ्गमे सरितां पुण्ये सुस्नातस्नातुपोषितः ।
 अथवादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
 बुधश्रवणसंयुक्ता सैव च द्वादशी भवेत् ।
 अत्यन्तमहती यस्यां सर्वं कृतमथाचयम् ॥
 स्वर्गं समासाद्य चिरञ्च भोगान्
 भुक्त्वा महेन्द्रोपमदेवतुल्यः ।
 मातुल्यमासाद्य भवत्यरोगो
 धनान्वितो धर्मपरो मनस्वी ॥
 श्रवणर्चसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।
 उपोष्या द्वादशी तत्र चयोदश्यान्तु पारणम् ॥
 “एकादशीम्” इत्यादि “देवताहरिः” इति पूर्वमुक्तम् ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

निषिद्धमपि कर्त्तव्यं चयोदश्याञ्च पारणम् ।
 द्वादश्याञ्च निराहारो वामनं पूजयाम्यहम् ॥ इत्यादि ।
 धर्मपुराणे,— यथोक्तं नियमं कुर्यादेकादश्यामुपोषितः ।
 दन्तकाष्ठं प्रगृह्णादौ वाग्यतो निधतेन्द्रियः ॥

अवणद्वादशीयोगे समुपोष्य जनार्दनम् ।

अर्चयित्वा विधानेन अन्नं भक्षेत्परेऽहनि ॥

भाष्ये,— रात्रौ च अवणेनैव यदा चैककलां स्पृशेत् ।

सा तिथिः सर्वपुण्या स्यात्तत्कृतश्चाक्षयं भवेत् ॥

तथा,— दानं दत्त्वा दिजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः ।

वियोगे अवणद्वादशीचपगमे, इदं श्रक्तविययम् ।

अत्र हरिभक्तिविलासकारिका वैष्णवानाम्,—

द्वादशां तु भवेद्योगः अवणस्य दिवैव हि ।

अत्रोपवासः कर्त्तव्यो वैष्णवैः सर्वदापि च ॥

उदययापिनीं कुर्यात् अवणद्वादशीं सदा ।

आचार्याः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चापरे ॥

सुहृत्तन्त्रितयं वापि सङ्गवान्यमथापि वा । इति ।

विष्णुधर्म,— नभस्यगुक्तद्वादशां नक्षत्रं अवणं यदि ।

तस्यां तीर्थेषु यत्स्नानं तदनन्तफलं लभेत् ॥

देवपूजादिमहत्तगुणितमित्युक्तम् । इयं अवणद्वादशी फाल्गुन-

चैत्रान्यतरक्ष्णपक्षेऽपि भवति । तथा च नारदीये,—

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवणान्विता ।

तथोरेवोपवासश्च चयोद्दशां तु पारणम् ॥

अथ विष्णुशृङ्खला ।

भाष्ये,— द्वादशी अवणर्चश्च स्पृशेदेकादशीं यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः प्रवीणकल्मषः ।

यज्ञमूर्तिः स विज्ञेयो देवो नारायणः स्वयम् ।
 पूजाविधिः कल्पतरौ द्रष्टव्यः । इति वराहदादशौ ॥
 अथ त्रयोदशौ ।

अत्रापराह्वेधः,—

त्रयोदशौ प्रकर्त्तव्या या भवेदापराह्विकी ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

षष्ठ्यष्टम्यथमावास्या कृष्णा चैव त्रयोदशौ ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

पराः सप्तम्यादयः इति निगमोक्तेः । कृष्णा परविद्धा याह्या,
 अत्र कृष्णोपादानात् शुक्ला पूर्वविद्धा याह्या ।

त्रयोदशौ प्रकर्त्तव्या द्वादशौसहिता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते, सामान्योक्तेश्च ।

यदा तु कृष्णपक्षे परविद्धा न सम्भते, तदा पूर्वविद्धापि याह्या ।

एकादशौ तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशौ ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति वसिष्ठोक्तेः ।

इति त्रयोदश्याः साधारणनियमाः ॥

कामदेवत्रयोदशौ ।

भविष्ये,— चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् । इत्यादि ।

दमनो, दमनलक्षः ।

एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।

भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नन्दे कदाचन ॥

धवकसंग्रहे,— मदनस्य चयोदशां मदनं चन्दनात्मकम् ।

कृत्वा संपूज्य यत्नेन बीजयेद्भुजनेन तु ॥

ततः संधूचितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥

संधूचितः प्राणितः ।

प्रतानन्दसंग्रहे,— कामदेवः चयोदशां पूजनैथो यथाविधि ।

रतिप्रीतिसमायुक्तोऽप्यशोकमणिभूयितः ॥

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा कलसवारिणा ।

परं सौभाग्यमाप्नोति कामांश्चाप्नोति पुष्कलान् ॥

तिथिद्वैधे इयं पूर्वविद्वैव, शुक्लचयोदशीलात् ।

कृष्णाष्टमी वृद्धस्तुत्या सावित्रीवटपैत्रकी ॥

अनङ्गचयोदशी रक्षा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

इति संवर्त्तौक्तेः । वटशब्देन व्रतं, पैत्रकी तिथिः अमावास्या ।

तथा च सावित्रीव्रतामावास्या इति काण्ठादर्शः ।

अपरानङ्गचयोदशी, अविद्ये,—“मार्गशीर्षेऽमले पक्षे” इत्युपक्रम्य

अनङ्गेन कृता ह्येषा तेनानङ्गचयोदशी ।

अत्रापि पूर्ववद्भावः ।

इति अनङ्गचयोदशी ।

अथ चतुर्दशी ।

तत्र शुक्लोत्तरविद्धा याज्ञा,

शुक्ता चतुर्दशी याज्ञा परविद्धा भद्राप्नोते ।

इति श्यामोक्तेः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

प्राप्तोत्थनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
 पारणे त्वशक्तविषये विष्णुधर्मोत्तरे,—
 द्वादशीमुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणम् ।
 निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरौ ॥
 शक्रोत्थापनम् ।

तत्र नक्षत्रपक्ष एकः, तिथिपक्षस्त्रपरः, नक्षत्रपक्षे श्रवणाया
 मारभ्य द्विजानक्षत्रविसर्गः, तथाचाष्टदिनमाधो नक्षत्रपक्षः,
 तथाच हरिवंशे,—

सप्तरात्रे व्यतीते तु भरण्यां विगतोत्सवे ।

जगाम संवृतो मेघैर्दृष्ट्वा स्वर्गमुत्तमम् ॥

भविष्योत्तरे तु द्विजायां विसर्जने चो दोष उक्तः स द्विजा-
 नक्षत्रानुरोधेन नवमदिननिषेधार्थः ।

तदारम्भे, ब्रह्माण्डे,—

भाद्रे मासि मिते पक्षे श्रवणद्वादशी यदि ।

शक्रमुत्थापयेत्तत्र श्रवणे तद्वियोगतः ॥

नक्षत्रपक्षोऽयं नाद्रियते । तिथिकल्पः पञ्चदिनात्मकः सर्वादृतः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

द्वादश्यां शिरःस्नात्वा नृपतिः प्रयतस्ततः ।

मन्त्रेणोत्थापनं कुर्याच्छक्रकेतोः समाहितः ॥

तथाच,— पञ्चमे दिवसे प्राप्ते शक्रकेतुं विमर्जयेत् ।

भविष्योत्तरे,—एवं यः कुरुते यात्रां शक्रकेतोर्युधिष्ठिर ।

पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्मिन् देशे न संग्रयः ॥

हरिवंशे शक्रकेशवसंवादे,—

नरास्त्वाद्यैव माद्यैव ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
महेन्द्रं वायुपेन्द्रञ्च पूजयन्तु महीतले ॥
ये लावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ।
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयागमः ॥
भौमदादशौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मृगशौर्षे शशधरे माघे माघि प्रजापते ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिलोदनीं तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलोदकी ॥
तिलदाता च भोक्ता च षट्तिली नावसोदति ।
यस्तु षट्तिली भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
त्रिंशद्दर्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

अस्यां तैलपहणे दोषः, पाप्मे,—

उपोष्यैकादशीं माघे तैलाभङ्गः कृतस्त्वया ।
द्वादश्यां प्राग्भवे देव तेन ध्यान्नमुखो भवान् ॥
प्राग्भवे पूर्वजनानि ।

इयं वराहद्वादशी ।

बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे,—

माघे तु शुक्लद्वादश्यां लग्ने कर्कटसंज्ञके ।
श्राविरासौद्बलानामाविवरात् क्रोडरूपष्टक् ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

इति निगमोक्तेः

छण्या तु पूर्वविद्धैव,

छण्यपचेऽष्टमी चैव छण्यपचे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इति आपस्तम्बोक्तेः

धत्तु स्कान्दे,— चतुर्दशी च कर्त्तव्या चयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तै र्महावाहो भवेद्द्या सापराजिकौ ॥

इति शिवचतुर्दशीविषयम्, मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तलिङ्गात्
माधवाचार्यास्तु “चैत्रश्रावणचतुर्दशी शक्तेऽपि राजियोगिन्यै
पाक्षे ।

मधुश्रवणमासस्य शुक्ला चा तु चतुर्दशी ।

सा राजिव्यापिनी याद्या परा पूर्वाज्ञगामिनी ॥

इति बौधायनोक्तेरित्याहुः

परा, मासान्तरवर्त्तिनौ शुक्लचतुर्दशी ।

इति चतुर्दश्याः साधारणनियमाः

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— मधुमासेऽपि संप्राप्ते शुक्लपचे चतुर्दशी ।

प्रोक्ता दमनभञ्जोति सिद्धिदा च महोत्सवा ॥

तथा,— पूजयिष्यन्ति ये मर्त्याः तटद्भयपक्षवैः ।

ते यान्ति परमं स्थानं दमनस्य प्रभावतः ॥

इयं शुक्लापि पूर्वविद्धा याद्या,

सर्वा चतुर्दशी पूज्या युक्ता पूर्णेन्दुना सह ।

अपूज्या पूर्णिमायुक्ता मधौ शुक्ला चतुर्दशी ॥

इति वायव्योक्तेः^(१) ।

श्लोके,— अदत्ता दमनं चौर्यं ब्रह्महा पूजने भवेत् ।

तथा,— अदत्ता च सदोद्वेगो जायते निश्चितं मुने ।

दत्ता लुचाशमेधस्य लभते वाञ्छितं फलम् ॥

इति दमनकचतुर्दशी ।

नरसिंहचतुर्दशी ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि माघवर्षज्ञाने ।

प्रादुर्भूतो नृपञ्चास्यः तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

अनङ्गेन समायुक्ता न सोषय्या चतुर्दशी ।

पूर्णाद्युक्तान्तु तां कुर्यान्नरसिंहस्य तुष्टये ॥

यः करोति नरो मोहात् कामविद्धां चतुर्दशीम् ।

धनापत्यैर्विद्युज्येत तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

चतुर्दशी न वर्त्तत सायङ्काले दिनद्वये ।

परैव वर्त्तते वापि कर्त्तव्या सा तदैव तु ॥

सृष्टोत्परदिने चेत्सा सायङ्काले चतुर्दशी ।

कर्त्तव्या त्वन्यथा पूर्वा नरसिंहप्रिया तिथिः ॥

इत्यादिवाक्यात् परदिने सायङ्काले चतुर्दशीस्पर्शाभाव एव
पूर्वविद्धा याद्या अन्येषु पक्षेषु परविद्धैव ।

इति नृसिंहचतुर्दशी ।

(१) माघवर्षोक्तेः ।

अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— ततः शुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् ।

तथा,— सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां नाशि भाद्रपदे शुभे ॥

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ।

तिथिद्वये पूर्वविद्धा याद्या शुक्लचतुर्दशीत्वात् ।

अथ सर्वत्र त्रिमुहूर्त्तस्याप्त्यैव व्यवस्था^(१) ।

“पूर्वाह्णे वै देवानां” इति श्रुत्या दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वेऽपि “दैवे ह्यौदयिकौ याद्या” इति वाक्यात् सोदय-
त्रिमुहूर्त्तस्याप्त्यैरेवात्र प्राप्तत्वात् । “त्रिमुहूर्त्ताभावे समाचाराद्
द्विमुहूर्त्तापि याद्या” इति माधवीये यत्लिखितम्, तदस्मद्देवाचार-
विरोधान्नाद्रियते ।

मध्याह्ने भोज्यनेत्रायां समुत्तीर्य सरित्तटे ।

ग्रिष्ठा ददर्श सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक् ।

इति लिङ्गान्मध्याह्नः कर्मकाल इति केचित्, तच्च । प्रमा-
णान्तरस्य लिङ्गस्योपोदलकालं, नात्र प्रमाणान्तरमस्तीति लिङ्गस्य
दौर्बल्यात् ।

तिथितत्त्वकारा अपि “दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य विध्यसम-

(१) अथ सर्वतिथिवत्त्रिमुहूर्त्तस्याप्त्यैव व्यवस्था ।

भिव्याहृतार्थवादेन बाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालत्वबोधकं
तत्” इत्याहुः । तथा च मोदयद्भिमुह्यत्तन्वाग्निरेव याज्ञा ।

इति अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

अघोरचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— भाद्रे मामि सिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोष्य नरो याति त्रिवलोकमयत्नतः ॥

तिथिदैध्रे पूर्ववत् परविद्धा याज्ञा ।

इति अघोरचतुर्दशी ।

चित्राकृष्णचतुर्दशी अलभ्ययोगेषु लेख्या ।

पाषाणचतुर्दशी ।

देवीपुराणे,— वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधयेद्द्वौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

ऐश्वर्यसौख्यसौभाग्यरूपाणि प्राप्नुयान्नरः ।

पाषाणाकारः पिष्टकः पाषाणशब्देनात्र उक्तः, कर्मकालोऽत्र
नक्तम् । नक्तमिति विधिसमभिव्याहारात् । दिनद्वयेऽपि नक्ते
चतुर्दशीसत्त्वे परेषुर्व्रतम् शुक्लचतुर्दशीत्वात् । वृश्चिकपक्षेन मार्ग-
श्रीषां मासः, अन्यथा शुक्लपक्षनियमो न स्यात् । इति ।

रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।

यमः,— भाद्रे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेचते यमम् ॥

उदयवेला अक्षोदयकालः ।

“एवं च सति यत् स्कान्दे केवलोपवासः, केवलजागरणम्, केवल-
पूजनम्, चोक्तम्, तत् वैश्वानरविद्यान्यायेन अवयुत्यानुवादकरूपत्वेन
उपपद्यते” इति माधवाचार्याः । आचारादेकादूष्नीवत् केवलोपवा-
सोऽपि दृश्यते,

एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति कैङ्गोक्तेः ।

उपवासाग्रहणौ तु स्मृतिः,—

अथवा शिवरात्रिं तु पूजाजागरणैर्नयेत् ।

इत्यथं पक्षोऽनुकल्पत्वेन पाद्मः । नरमात्राधिकारिकमेव व्रतं
द्वादशाब्दात्मकं चतुर्दशाब्दात्मकं वा काम्यं स्यात् इति ईशान-
संहितायासुक्तम्,—

एवमेतत् व्रतं कुर्यात् प्रतिषंवत्सरं व्रतौ ।

द्वादशाब्दिकमेतत्स्यात् चतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेद्दत्त मानवः ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥

आषाढालप्रसूतानां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

स्कान्दे,— ततो रात्रौ च कर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः ।

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः ॥

त्रैवे,— कुर्यात् पञ्चामृतैः स्नाथ यामे यामे ममार्चनम् ।

प्रहरे प्रहरे देवि दद्यादर्घमनुत्तमम् ॥

इत्यादिविधिस्तु तदैव द्रष्टव्यः । स विधिः काम्ये त्ववश्यं

कार्यः ।

अथ कालः ।

ईशानसंहितायाम्,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां महादेवो महानिशि ।

शिवसिद्धतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनी साक्षा शिवरात्रिप्रते तिथिः ।

अर्द्धरात्रादधर्द्धोर्द्धं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तन्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिप्रतं प्रती ।

इति ब्रह्मव्यपराणि वाक्यानुक्त्वा “महानिशान्विता यत्र तत्र
दिदं प्रतम्” इत्युपसंक्षतम् । एवं नारदीयसंहितादावपि
य उक्तः ।

महानिशाख्यलक्षणमाह ।

॥,— महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः । इति ।

घटिकात्र दण्डः । इति निग्रीयः कर्मकाक्षः ।

शोऽपि वायवीये,—

चयोदशस्तगे सूर्यं चतसृषु च नाडिषु ।

भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिप्रतं चरेत् ॥

नन्वेऽपि,—प्रदोषव्यापिनी साक्षा शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मान्तस्मान्तां समुपोषयेत् ॥

तथाच प्रदोषनिशीथयोभयोरपि प्राधान्यम् ।

वं सति तिथिद्वये पूर्वेषुः प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तौ पूर्वेषुरेव प्रतम् ।

च स्कान्दे,— चयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

तथा च वाराहे,—

अरुणोदयवेलायामारटन्यपि नित्यशः ।

नियुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनीमहे ॥

यां कांचित्स्वरितं प्राप्य कृष्णपत्रे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विग्रेषेण नियतस्पर्पयेत् पुमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय काश्याय सर्वभूतक्षयाय च ॥

दध्नीदराय दण्डाय प्रेताधिपतये नमः ।

पाशिने चित्रगुप्ताय रौद्रायौदुम्बराय च ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात्क्षीन् जलाञ्जलीन् ।

सम्पत्सुरक्षतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

अरुणोदयकाले दिनद्वयेऽपि चतुर्दश्या व्याप्तौ पूर्वदिनारुणोदय
एव स्नानम्, कृष्णचतुर्दशीत्वात्, माघकृष्णसप्तम्युक्तन्यायाच्च ।

तत्र स्नानमन्त्रः ।

माघमासे रटन्यापः कृष्णपत्रे चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥

इति रटन्तीचतुर्दशी ।

शिवरात्रिव्रतम् ।

तत् नित्यं काम्यं च, तथाचाकरणे प्रत्यवायः,

स्कान्दे,— परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्यैर्गं रुद्रं चिभुवनेश्वरम् ॥

जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ।

वीक्षापि स्कान्दे,—

वर्षे वर्षे महादेवौ नरो नारी पतिप्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं भक्त्या कामं प्रपूजयेत् ॥

नित्यनित्यलशब्दावपि स्कान्दे,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं संश्रितव्रतः ।

मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेदौषितं फलम् ॥

अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयेत हिमवानपि ।

मेरुमन्दरलङ्काश्च श्रीगैलो विन्ध्य एव च ॥

चलन्त्येते कदाचिद् नित्यं हि शिवव्रतम् ॥ इति ।

काम्यं च फलश्रवणात् । “ईक्षितं फलं” इति पूर्वं सामान्ये-

भोदाद्यतम् ।

पुनः स्कान्दे बहूनि फलान्युक्ता,—

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगानमृतत्वं प्रजायते । इति ।

अथोपवासः पूजाजागरणं चेति त्रयं प्रधानम् ।

तथाच स्कान्दे,— उपवासप्रभावेन तथाचैवात्र जागरात् ।

शिवरात्रौ तथा ब्रह्मो लिङ्गमपि प्रपूजनात् ॥

अथान् लभते कामान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

तत् सद्वाखण्डे शैवे च,—

स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः स जागरः ।

अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः ॥

व्याघ्रभीत्या विज्वलवाह्णो निषादः तदघः स शिवलिङ्गोपरि

विज्वलपतनात् जागरादुपवासाच्च व्रतफलमवापेति तस्यार्थः ।

दिनभुक्तिः अस्तमयसमयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ परेद्युरेव ।

तथाच कामिके,—

निशादये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या परा शुभा ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषनिग्रीयोभयव्याप्तिरुभयोर्व्याप्त्यभावश्च न
सम्भवति, यामद्वयस्य वृद्धिचययोरभावात् । पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिः ।
परेद्युः प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वद्युः । “आवणी दुर्गमवमौ” इत्याद्युक्तेः ।

अर्द्धरात्रात्पुरस्ताद्येज्यायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति पुराणान्तरोक्तेः ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुङ्कुपुक्तां शिवां तिथिम् ॥

इति स्कान्दशैवयोर्दर्मयोगनिषेधाच्च ।

पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, निग्रीयव्याप्तिरपि नास्ति, परेद्युः
प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्, परेद्युरेव ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियच्छच्छिवस्य ।

इति वक्ष्यमाणपुराणान्तरोक्तेः^(१) ।

यदा पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, परेद्युः स्वयमात् प्रदोषव्या-
प्तिरपि नास्ति, तदा पूर्वद्युः सभयव्याप्त्यभावेऽपि निग्रीयव्याप्तिः
सङ्गावात् जयायोगाच्च ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजयान्विते । इत्युक्तेष्व ।

ननु,— चयोदश्यां यदा रात्रौ याममेकं चतुर्दशी ।

उपोष्या सा महापुण्या शम्भुर्वचनमब्रवीत् ॥

इति शैवोक्तेः,

भक्त्या रात्रौ प्रकर्त्तव्यो गीतवाद्यैः प्रजागरः ।

अखिलायां चयोदश्यामन्ते स्याच्चेचतुर्दशी ॥

इत्युक्तेष्व ।

पूर्वाक्तवेधकालादन्योऽपि वेधकालोऽस्ति इति चेत् । मैवम् ।

अत्र चतुर्थयामे, अन्ते वा यदा चयोदश्यां चतुर्दशीयोगो याव्यः,
तदा किं वक्तव्यम्, अर्द्धरात्रे चयोदशीयोग इति, अन्ते वेधः^(१) उक्तो
न तु भेदाभिप्रायेण । ननु तदाक्यानन्तरं “महतामपि पापाना”
मित्यादिना दर्शयोगनिन्दोपलभेः तादृशस्थले एतद् याव्यमिति
चेत् न ।

अर्द्धरात्रयुतां यस्तु माघकृष्णचतुर्दशीम् ।

शिवरात्रिमतं कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

सूर्य्यस्ते नवमाङ्गीषु भूतविद्धा चयोदशी ।

शिवरात्रिमतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥

भवेद्यत्र चयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।

शिवरात्रिमतं कुर्यात् ॥

इत्यादिवज्रवाक्येषु अर्द्धरात्रस्य प्रदोषस्य वा कालत्वेन उक्त-
त्वात् । अर्द्धरात्रे प्रदोषे वा चयोदश्याभावेऽपि तद्व्याप्त्यर्थे “जया-

प्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्” इत्यादिवक्तवाक्यानामनवकाशत्वेन
वक्ष्यताच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

चिसृग्णां तु फलाधिक्यं, पुराणे,—

अथोदगी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अन्ते चैव शिनीवाली चिसृग्णां शिवमर्चयेत् ॥

वारादियोगे तु स्कान्देशानसंहितयोः,—

माघहृण्यचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।

भौमो वाथ भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो हि तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।

पारणे तु विशेषः ।

यदा पूर्वधुरपवासः, तदा चतुर्दश्यामेव पारणं,

तथाच स्कान्दे,—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम् ।

ह्यतैः सुकृतलक्षैश्च सभ्यते वाथवा न वा ॥

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् ।

सिक्थे सिक्थे फलं तस्य शक्तो वक्तुं न पार्वति ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे ह्यते ॥

तिथीनामेव सर्वाणामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यादिना शिवचतुर्दशीम् ॥

एतत्प्रकरण एव शिवपुराणे,—

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् यामचयसमापने ।

अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् ॥

इत्युक्त्वा पुनः पश्चादुक्तं, “तिथीनामेवसर्वाभां” इत्यादि पूर्वव-
दुक्तम् । तथाच यामचयमतिक्रम्य चतुर्दशीसन्ते पारणफलं न याम-
चयमध्ये । तथाच एतयोर्विशेषवाक्ययोरुभयोरपि गावकागलमेव ।

एतेन एतयोः सामान्यविशेषभावं कल्पयित्वा तिथितत्त्वकारैर्य-
त्क्षिप्तं तत् शैववाक्यानामकल्पनकृतमेवेति परास्तमेव । अशक्तस्य
तु उत्सवान्तविधिना पूर्वाह्णे पारणे न फलं, न दोषोऽपि ।
आह्लाधिकारिणा तु नित्यस्य दर्शनाद्ब्रह्माकरणे प्रत्यवायात्,
तत्कालाविरोधेन यामचयोर्द्धं चतुर्दशीतिथिसामे तत्पारणं कार्यम् ।
अन्यथा दर्श एव, गुणफलकामनाया नित्याविरोधेन कार्यत्वात् ।
“इदं शिवरात्रिमतं वैष्णवैरपि अवश्यं कार्यं” इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

तथाच पाश्चे व्रतखण्डे,—

शौरो वा वैष्णवो वान्यो देवतान्तरपूजकः ।

न पूजाफलमाप्नोति शिवरात्रिवह्निर्मुखः ॥

श्रीभगवदुक्तिः,—

नराः परतरं यान्ति नारायणपरायणाः ।

न ते तत्र गमिष्यन्ति ये दिषन्ति महेश्वरम् ॥

इत्यादि वक्तव्यानि लिखित्वा हरिभक्तिविलासकारैर्य-
वस्थाप्य कारिका कृता,—

शुद्धोपोष्या च सा सर्वे विद्वासाश्चेच्चतुर्दशी ।

प्रदोषव्यापिनी साह्या तवाप्याधिक्यमागता ॥

प्रदोषस्य चतुर्नाद्यात्मको^(१)ऽभिज्ञज्ञनैर्मतः ।

प्रदोषस्यापिनी साम्येऽप्युपोयं प्रथमं दिनम् ॥

नोपोय्या वैष्णवैर्विद्धा सापीति च सतां मतम् ।

यत् उक्तम्,— शिवरात्रिमतं भूतं कामविद्धं विवर्जयेत् ।

अतएवोक्तं परागरेण,—

माघाश्रितं भूतदिनं हि राजम्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियरुच्छिवस्य ॥

योगस्योक्तोलोकादिणा,—

द्विसुहर्ता भवेद्योगो वेधो मौहूर्त्तिकः स्मृतः ।

शिवरात्रौ च कर्त्तव्यं नियमेन चयं युधैः ॥

उपवासो महादेव पुजा जागरणं निशि ।

स्तान्दे,— कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥

पुनः शिवरुष्णभेदे बह्मदोषानुक्ता संयष्टकारिकायुक्ता^(२) ।

कार्यं गुणावतारत्वेनैक्याद्रुद्रस्य वैष्णवैः ।

वैष्णवाग्रतया श्रेष्ठ्यान् सदाचाराच्च तद्व्रतम् ॥

यत्तु,— चतुर्थस्कन्धदृष्ट्या तु नैके वाङ्मन्त्रि तद्व्रतम् ।

इति कारिकां कृत्वा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धे शृगुगापे उदा-
हृतम् ।

(१) चतुर्नाद्याधिको ।

(२) संयष्टकारिका कृत्वा ।

भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुद्भुताः ।

पापण्डिनस्ते भवन्तु सच्चास्त्रपरिपन्थिनः ॥

इति, स्वस्यास्त्रारस्यादेव "नैकेवाञ्कन्ति" इत्युक्तम् । वयं न वाञ्छाम इति नोक्तम् । तत्रास्त्रारस्त्रवीजं लिख्यते । भवव्रतं शिवरात्र्यादिकं इति चेदर्थः स्यात्, तदा भवव्रतकरा इत्येवोक्तं स्यात्, न तु भवव्रतधरा इति । प्रकृतार्थस्तु भवस्य व्रतानि श्रमशान-
वासास्त्रिमासासर्पधारणादिनियमान् ये दधते, तांश्च येऽनुगताः
ते पापण्डिनोभवन्तु इति ।

अतएव "सच्चास्त्रपरिपन्थिनः" इति विशेषणम् । शिव-
रात्रिकरणे सच्चास्त्रपरिपालनमेव, न सर्वथा परिपन्थितम् ।
अन्यथा शिवरात्रिव्रताकरणे दोषप्रतिपादकानां वैष्णवग्रन्थोक्तानां
वज्रवाक्यानामनवकाश एव स्यात्, इति दिक् । केवलम्,

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्य न पिबेत् क्वचित् ।

निर्माल्यं नैव लङ्घेत कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥

इति पादोक्तेः, तथा कार्यम् ।

इति शिवरात्रिनिरूपणम् ।

अथ चैवकृष्णचतुर्दशी ।

प्रतानन्दसंग्रहे,—

चैवकृष्णचतुर्दशीं यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

गङ्गायां विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥

मदनचतुर्दशी तु अस्मद्देशीयप्राचीनाचार्यैरस्त्रीलक्षणस्याति-
निषिद्धत्वात् तद्व्रते तस्यैव प्राधान्याच्चलिखितम् ।

मदनपर्वाकरणदोषवाक्यस्य मदनत्रयोदशीकरणेनैव चारि-
तार्थमिति, तथाच तत्समाचारो गौड़ानामेव । इति ।

सुद्धीचतुर्दशी ।

राजमार्त्तण्डे,—

धवलितकलसम्यस्तरक्तपताका सुद्धी भवने ।

चैत्राग्रितभूतदिने पापसृजं दूरतोऽभिधत्ते^(१) ॥

चैत्रष्टाण्यचतुर्दश्यां पिष्टादिभिः शुक्लीकृतपटे रक्तपताकायुक्तां
सुद्धीशाखां गृहोपरि स्थापयेत् ।

इति चतुर्दशीप्रकरणम् ।

अथ पञ्चदशी ।

सा च द्विविधा, पौर्णमासी अमावास्या चेति । तत्र “चैत्र-
शुक्लादिका मासा” इत्युक्तेस्तत्रादौ पौर्णमासी निर्णीयते, सा च
उपवासे पूर्वविद्धा ग्राह्या, “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति युग्मोक्तेः ।
व्रते तु परविद्धा ग्राह्या ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते,—

भूतविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

एवं च सति,—

एकादश्यष्टमी पष्टी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः भराचिताः ॥

इति दृष्टव्यत्पुक्तिं ब्रतपरैवेति ज्ञेयम् ।

अस्मद्देशीयवडनिबन्धकारैर्लिखितोऽयं प्रकारः ।

यमः,— पदान्ते खोतसि स्वायात्तेन नायाति मत्पुरम् । इति ।

स्कान्दे,— पौर्णमासीषु चैवासु मासर्वसहितासु च ।

एतासां खानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥

वैशाखीं प्रकृत्य यमः,—

गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।

प्रौयतां धर्मराजेति पिबदेवांस्य तर्पयेत् ॥

यावज्जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

अद्वायुतं च सन्तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः ॥

देवस्नानं तु यात्राप्रकरणे लेख्यम् । आषाढ्यादिषु दानाकरणे

दोषः । तथा च रामायणे,—

आषाढी कार्त्तिकौ माघौ तिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यायोऽनुमते गतः ॥

तासु दानादौ फलं महाभारते,—

आकामावैषु यत् आढ्यं यच्च दानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम् ॥

आषाढीकार्त्तिकीमाघौवैशाखौ च यत् कृतम् ।

तदनन्तफलं श्रोतं खानदानजपादिकम् ॥

आवणपौर्णमास्यां वलदेवपूजा ।

स्मृत्यन्तरे वक्ष्यमाणसुखरात्रिप्रातर्गवादिपूजासुक्ता आवष्टां

यो विकल्प लक्षः स पक्षोऽस्मद्देशे आद्रियते ।

तथाच,—गावो महिष्यः कागाद्याः पृथ्याः गोभ्यास्तदा दिने ।

पूजनं केचिदिच्छन्ति आवण्यां तु गवादीनाम् ॥

तथा,—आवणी पूर्णिमा यत्र मध्याह्नव्यापिनी यदि ।

उत्थाने बलदेवस्य नन्दाविद्धां तु वर्जयेत् ॥

खर्वा दर्पा तथा हिंसा नन्दायां पौर्णमीयुता ।

उत्थापनं गौरपाणेः कारयेत् पूर्ववामरे ॥

यामद्वयं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां द्वियामकम् ।

पूर्वेऽहनि बलेः पूजा पशुवन्दापना तथा ॥

नन्दायुक्तपौर्णमास्यां कृत उत्थापने बलेः ।

तत्र रोगी भवेदिप्रो गावो नश्यन्त्यनेकधा ॥

पौर्णमास्यां सनन्दायां यत्र चोत्थाप्यते बलः ।

गवां तत्र भवेद्रोगो दुर्भिचक्ष तदा भवेत् ॥

पक्षे,—“आवणी दुर्गनवमी” इत्यादि ।

अथ मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं स्पुटम् । तत्र द्वैधे सर्वेषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नन्दायोगस्य निषिद्धत्वात्, केवलं परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने कार्यम् । पूर्वेषुः कर्मकाले तद्व्याप्त्यभावात् । तत्र पूजानुष्ठानं तु रौद्रत्वादपराह इति केचित् । तत्र । सर्व-देवानां जन्मकाल एव पूजाविधानात् । किन्तु मध्याह्ने पूजाया असम्भवे रौद्रत्वादपराह करणेऽपि न दोषः ॥

उपाकर्मकालः ।

याज्ञनल्क्यः,—अध्यायानामुपाकर्म आवण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य वा ॥

पौषमासस्य रौहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते कन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवदहिः ॥

अध्यायानामिति बलवचनं ग्राखाभिप्रायम् । तथाच वेद-
वाक्यानामुपाकर्माख्यं संस्कारः । औषधीनां प्रादुर्भावे भाद्रपदे
मासि सिंहाके इत्यर्थः । तदैव सर्वौषधीनां प्रादुर्भावात् । हस्तयोगे
वा आवणस्य शुक्लपञ्चम्या हस्तयोगे वेत्यर्थः । सूर्यतन्त्रे,—

उपाकर्म य कर्तव्यं कर्कटस्य दिवाकरे ।

इस्तेन शुक्लपञ्चम्या आवण्यां अवणा न चेत् ॥

यदा आवण्यां अवणाद्योगाभावनिश्चयः, तदा तत्पूर्वतो
इत्यशुक्लपञ्चम्या एतदुभयाभावनिश्चये केवलां आवणपूर्णिमायां
कुर्यादित्यर्थः ।

श्रवरस्वामी,— अध्यायानामुपाकुर्यादिति अवणेन वेति सहाय्यं
तृतीयाविभक्तेर्गुणभूतत्वात् अवणाया योगेऽयोगेऽपि आवणपूर्णिमा-
यामिति मुख्यः कल्प इति । देशोपद्रवाशङ्कायां हस्तपञ्चम्यामिति
वहवः ॥ सूरतिमहाशयवे तु,—

संक्रान्तिर्गृहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इति पक्षान्तरम् । उत्सर्गं तु पौषमासस्य रौहिणीयुक्तायां
यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ अष्टकायां वा कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः,— आवण्यां औष्ठपक्षां वाष्णुपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तकृन्दांश्चधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

अत्र व्यवक्षितो विकल्पः । कन्दोगव्यतिरिक्तानां आवण्यां,

कन्दोगाणां भाद्रपूर्णिमायां "अथ प्रोष्ठपक्षां दृष्टे वोपाकरणं, पुष्ये चोत्सर्गः" इति गोभिलोक्तेः । कन्दोगाणां गोभिलोक्तेष्वधिकारात् ।

यत्पारस्करसूत्रे "अर्द्धपष्ठानर्द्धसप्तमान् वा" (१) इति पक्षद्वय-
मुत्सर्गे उक्तम् । तत्प्रथमाध्ययनानन्तरं बोध्यं इति निबन्धकृतः ।

तत्र कर्मकालः ।

वृहत्प्रचेताः,— भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव च ।

बह्वृचपरिशिष्टे,—

पर्वण्यौदधिके कुर्युः आवण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः अरण्ये कुर्युर्यज्ञसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयकपदमुपश्लेषणम् । शाखान्तराधिकरणन्यायेन कन्दो-
गव्यतिरिक्ताः सर्वे पूर्वाह्णे कुर्युः । कन्दोगास्तु अपराह्णे ।

अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णे ।

पूर्वाह्णे विषर्गः स्यादिति कन्दोगगोचरम् ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

तत्र तिथिद्वये कालादर्शकारिका,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे पौर्णमास्यां परा तिथिः ।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा स्यादिति वेधो निरूपितः ॥

परा तिथिः प्रतिपत् ।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा दादशदण्डविद्धा । उपाकर्मणि, उत्सर्गे, समाप्तौ

च शक्ता स्यादित्यर्थः । “आवष्णी दुर्गन्वमी”त्युक्तेरेतद्व्यतिरिक्तपरत्वं,
अत्र विशेषविधानात् । केचित्तु दिग्दशे तथात्वे अवषायोगा-
द्विशेषः । अवषायोगाभावे चये पूर्वा, दृष्टौ तत्तरा याज्ञा ।
दिग्दशे कर्मकालस्याप्यभावे परत्र करणमिति ॥

किञ्च मासदृष्टौ प्रजापतिः,—

उपाकर्म च ह्यस्य कथं दुर्गोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

वैशाखादिदृष्टौ तु,—

माधवादित्रिके मासि अधिमासो यदा भवेत् ।

कर्कटे तु हरेः स्वापः पौर्णमास्यामुपाकृतिः ॥

आवष्णादिदृष्टौ तु,—

आवष्णादित्रिके मासि अधिमासो भवेद्यदि ।

सिंहेऽर्के च हरेः स्वापः आवष्णां स्यादुपाकृतिः ॥

एवञ्च हृन्दोग्यतिरिक्तानाम् । हृन्दोगानां तु मलमास एव ।

तथाच शतानन्दसंग्रहे,—

उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मत्स्येष्वपि कर्त्तव्याः शेषमन्यद्विवर्जयेत् ॥ इति ।

पर्वण्यौदयिके वृथुः आवष्णां तैत्तिरीयकाः ।

वक्रुचाः अवर्णर्चं तु हस्तर्चं सामवेदिनः ॥ इति ।

नक्षत्रपदे,— अवषं तत्तरं याज्ञमुपाकरणकर्मणि ।

इति माधवाचार्याक्तचिमुहूर्त्तवेधेन व्यवस्था ।

द्याधः,—अवणेन तु यत्कर्म उत्तरापादसंयुतम् ।

संवत्सरहतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

धनिष्ठासहितं कुर्यात् अवणं कर्म यद्ववेत् ।

तत्कर्म सफलं कुर्यादुपाकरणसंयुतम् ॥ इति ।

“एतदुपाकर्म गुरोः साग्निकत्वं एव, होमस्य आवश्यकसाध्य-
त्वात्” इति केचित् । तस्य । एतदेव व्रतादेशेन विसर्गेष्विति
व्रतादेशग्रन्थोक्तेर्वेदार्थे विसर्गग्रन्थोक्तेः समावर्त्तने उपाकर्महोम-
स्यातिदेशात् । तस्य लौकिकाग्निसाध्यत्वेन अधिकारसम्पादकत्वस्य
चिह्नत्वात् लौकिकाग्निसाध्यत्वात् ।

“यस्तु अनध्ययनभयात् पौषमासे उत्सर्गं न करोति, स
कात्यातिक्रमप्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्ज्जत्वा आवष्ट्यामुत्सर्गपूर्वक-
मुपाकरोति” इति श्रुतानन्दसंग्रहे । साधीयानयमेव पक्षः सर्व्वैः
समाचर्य्यते ।

इत्युपाकर्मात्सर्गयोः काशः ।

अस्यां पौर्णमास्यां रक्षिकाबन्धनम् ।

भविष्ये,—अनावृतेऽम्बरे पार्थ श्राद्धले धरणीतले ।

संप्राप्ते आवणच्छान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ॥

स्नानं कुर्वीत मतिमान् अतिस्मृतिविधानतः ।

ततो देवान् पितृन्सैव तर्पयेत् परमात्मना ॥

उपाकर्मदिने चोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणैः शार्ङ्गं देवानुद्दिश्य भक्तिः ॥

शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते ।

ततोऽपराक्षमये रक्षापट्टोलिकां^(१) शुभाम् ॥
 कारयेच्चाक्षतैः शस्त्रैः सिद्धायैर्हर्मभूषिताम् ।
 वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः चोर्मैर्वा मलवर्जिताम् ॥
 विचित्रतन्तुयुथितां स्थापयेद्वाजनोपरि ।
 काय्यां गृहस्य रक्षा गोमयाराधितसुवृत्तमण्डलैः ।
 दुर्वावर्णकसहितैर्भिक्तौ दुरितोपशमनाय ॥
 उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् शुभं पीठम् ।
 तत्रोपविशेद्राजा सामात्यः सपुरोहितः ॥
 समुद्रद्वेष्टाजनेन सहितो मङ्गलगन्धैः समुत्थितैश्चित्रैः ।
 देवद्विजातींस्तु वस्त्रै रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम् ।
 तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बन्धीत मन्त्रेण ॥
 येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महासुरः ।
 तेन त्वामपि बध्नामि रक्षामाचर माचक्ष ॥
 ब्राह्मणैः चित्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः ।
 कर्त्तव्या रक्षिका वाचो द्विजान् संपूज्य शक्तिः ॥
 अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत् ।
 स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्सरं वसेत् ॥
 यः आवणे स्रवति शीतजले नरेन्द्र
 रक्षाविधानमिदमाचरते मतुष्यः ।
 आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं
 पुत्रप्रियादिसहितः समुपैष्यत्ययम् ॥

अत्रापराहः कर्मकाशः ॥ तिथिद्वये परदिने, सामान्यविधौ^(१)
तत्प्रकरणात् । एतद्विधिस्तु अस्मत्पितामहकृते नीतिरत्नाकरे
द्रष्टव्यः इति ॥

इन्द्रपौर्णमासी ।

शतानन्दसंग्रहे,— पञ्चदश्यां महेन्द्रस्य पूजयेत् केसिकौतुकेः ।

गीतवादिषमातङ्गैर्भूतये भूपतिर्निशि ॥

पञ्चदश्यां भाद्रपौर्णमास्यां, तत्प्रकरणात् इति ।

कौमुदीपौर्णमासी ।

लेङ्गे,— आश्विने पौर्णमास्यान्तु कुर्याज्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता काव्यां लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तक्षीं इन्द्रमेरावते स्थितम् ।

सुगन्धैर्निशि सर्वश्रमचैर्जागरणञ्चरेत् ॥

निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।

तस्मै वरं प्रदास्यामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥

नारिकेलैश्चिपिटकैः पिबन् देवान् समर्चयेत् ।

बभ्रूंश्च प्रीणयेत्तेन स्नानं तद्ग्रनो भवेत् ॥

नारिकेलरसं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।

तस्मै चर्द्धिं प्रयच्छामि यो जागर्त्ति महीतले ॥

विष्णुः,— को जागर्त्ति वचोऽभिधाय पुरुषं लक्ष्मीस्यजेत् सुप्रकम् ।

इत्थां पञ्चदशीं निशि स्नयमिषे लोकस्ततो जागृत्यात् ॥

इदमे आश्विने माषि ।

भविष्योत्तरे पूजाविधिसुक्ता,—

एवं कृत्वा विधानेन द्यूतक्रीडां समाचरेत् ।

अथैश्व चतुरङ्गैश्च मुष्टिस्थौल्यादिभिस्तथा ॥

क्रीडयेच्च यथान्यायं युधिष्ठिर परस्परम् ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्वैः शूद्रैश्चैवान्यवर्णकैः ॥

तथा,— ताम्बूलैर्नारिकेलैश्च वस्तैश्चैव कपर्दिकैः ।

परस्परश्च दातव्यं पूज्यदेवं समर्चयेत् ॥

एवं यः कुरुते भक्त्या तस्य देवी प्रिया भवेत् ।

ददात्यभिमतान् कामान् ऐहिकामुष्मिकान् सदा ॥

अथ “निशि” इति “निशीय” इति चाभिधानात् रात्रौ पूजादिकं कार्यम् । तत्र तिथिद्वये यदिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिः तद्दिने कार्यम्, निशानिशीथोभयव्याप्तिः ।

यदा पूर्वैद्युर्निशीयव्याप्तिः, परेशुरस्तमयादुपरि व्याप्तिः चेत् तदा परेशुः, प्रातरारभ्य रात्रिस्मन्वात् प्रधानपूजाकालानुरोधाच्च ।

यदा पूर्वैद्युर्निशीयव्याप्तिः, परेशुर्न निशायोगः तदा सुतरां पूर्वैद्युः ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्कादिप्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति जावाद्युक्तेः ।

अस्याः कुमारपौर्णमासीति सङ्गान्तरं, तत्र कुमारोत्पत्तेः ।

तथाच शिवपुराणे,— अश्वयुक्पौर्णमास्यान्तु विभेद दिवि सत्वरः ।

इत्याद्युक्ता,

अद्यापि दृश्यते लोके कुमारोत्सवपूर्णमा ।

इति कुमारपौर्णमी ।

पुण्यवन्दापना ।

ब्राह्मे,— इदं जगत् पुरा सत्त्व्या त्यक्तमामीक्षतो हरिः ।

पुरन्दरस्य सोमस्य तथा शुक्रो वृहस्पतिः ॥

पश्यैते पुण्ययोगेन पौर्णमास्यां तपोमलात् ।

अन्नद्वृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहलक्ष्मीभिः ॥

तस्मात्तरैः पुण्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये ।

तथा,— धनैर्विप्रांस्य मन्तर्यं नवैर्वस्त्रैश्च शोभितान् ।

ततः पुष्टिकरं ह्यद्य भोग्यं हतपायसम् ॥

पुण्ययोगे च कर्मस्य राज्ञा ज्ञानस्य सर्वदा ।

“पुण्ययोगेन” इतिवचनात् तिथिमनादृत्य नक्षत्रे पूजावन्दापनादिकं वक्ष्यते कुर्वन्ति । राजानः सर्व एव । केचित्, स्वगृहेऽपि तथा कुर्वन्ति, तत्र कुलाचारः प्रमाणम् । तत्र तिथिपक्षवत् नक्षत्रपक्षेऽपि । नक्षत्रद्वये,—

उदये चिमुल्लर्तस्य नक्षत्रं प्रतदानयोः ।

दिनद्वये तथान्ते तु पूर्वं श्यादस्रवत्तरम् ।

इति माधवौयकारिकया व्यवस्था ॥

वज्रस्रवपौर्णमासी ।

लैङ्गे,— वज्रस्रवः मिते पक्षे माघे मासार्द्रमे निशि ।

नादश्व्या पञ्चदश्यां वा भवेदङ्गिमहोत्सवः ॥ इति ।

दोलयाचा ।

ब्राह्मे,— नरो दोलागतं वृद्धा गोविन्दं चिदभार्चितम् ।

फाल्गुन्यां मंयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

शतानन्दसंगे,—

फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु कार्यः फल्गुमहोत्सवः ।

गोविन्दो दोलयाक्रीडत्तत्तत्कार्यं गते विधौ ॥

अथ्यन्ति उत्तराफाल्गुनौ नवमे ।

तत्र कालः स्फुटो ब्रह्माण्डे, श्रीपुरुषोत्तमवर्णने,—

अप्रभाते निशानाथे अप्रकाशे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्तव्या दोलौ परमसमता ॥

इति दोलोत्सवः ।

अथ अमावास्या विचार्यते ।

तदर्थं, ब्राह्मे,—

अमा वसेतामृचे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।

एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्रता ॥

अत्र अमाशब्दः सहाय्यं । देवीपुराणे तु,—

अमा नाम रवेरग्निः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता ।

यस्मात् सोमो वसत्यस्त्राममावास्या ततः स्रता ॥ इति,

सा च प्रतिपद्यता याज्ञा,

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

इति युगोक्तेः ।

पञ्चम्यमावास्या एवमे पंचे चतुर्दशी ।

अस्मात्तानां गतिं चास्ये यदहं नागमे पुनः ॥

इति वाराहोक्तेरच स्नानमावश्यकम् ।

अतएव,— दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

सुर्वेस्ताच निराचष्टे पिष्टहन्त्रिति जीवितः ॥

इति कल्पतरौ लिखितो जीवत्पिष्टकस्य स्नाननिषेधो राग-
प्राप्तविषयः । वैधे तु तस्याप्यनिषेधात् ।

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

इत्युक्तेः ।

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

नवम्याश्च न चेत्तच्च निमित्तान्तरसम्भवः ॥

इति स्फुटमुक्तत्वाच्च । प्रत्युत फलमाह पैठीनसिः,—

पुष्ये च जन्ममक्षये व्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमाघान्तु नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इति साधारणनियमः ॥

सावित्रीव्रतम् ।

शतानन्दसंग्रहे,—

ज्येष्ठशुक्लत्रयोदश्यां चिरात्रं व्रतमाचरेत् ।

सावित्रीं पूजयेद्देवीं चतुर्दशसमृतप्रभुम् ॥

चिरात्रोपोषणं तच्च स्त्रीणां नान्यत्र शस्यते ।

कार्यं पत्युरनुज्ञाते वैधव्यं न भवेत् कश्चित् ॥

तिथिदैधे सावित्रीव्रतं पूर्वेषुः कार्यम् ।

भूतविद्धा शिनीवासी न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

इति स्कान्दोक्तेः । “भूतविद्धा न कर्त्तव्या” इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

यदा तु पूर्वद्युः चतुर्दशी अष्टादशदण्डात्मिका भवति । तदा पूर्वविद्धामपि परित्यज्य परविद्धैव आश्रयणीया ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम् ।

इति स्कान्दोक्तेः । इति सावित्रीव्रतम् ॥

अथ सप्तपितृकामावासा ।

भाद्रमावासा सप्तपितृकामावासा इत्युच्यते । तद्वाक्यं आह्वं च आह्वप्रकरणे लेख्यम् । तां प्रकृत्य पुराणान्तरे विशेषः ।

दर्शं सवर्णवटकैः यतिमाराधयन्ति याः ।

ताः सर्वाः सुभगा नार्यः पुत्रवत्यो वराङ्गनाः ॥

न वैधव्यं भवेत्तासां पुनर्जन्मसु सप्तसु ।

इति सप्तपितृकामावासा ।

कार्तिके प्रदीपामावासा आह्वप्रकरणे लेख्या ॥

सुखरात्रिः ।

धवलसंयज्ञे,—

कार्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुङ्कुमांशुकेः^(१)

सुखाय सुखरात्रिः स्यात् कायराष्ट्रसुखाय वै ॥

कायसुखेत्युक्तेः कायसुन्दरप्रतिपदित्यस्य नामान्तरं । शुक्ला-
दावित्यमावास्यायाः प्रातरित्यर्थः ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

सुखराचेरुषः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये ॥

इति स्मृतेः । तुलादित्ये कार्त्तिके । पुनर्द्वैवल्लमंग्रहे,—

सुशुभैः कुसुमैर्गन्धैर्दधिगोरोचनाफलैः ।

बन्धून् बान्धवबन्धून् पृच्छेत् कुशलया गिरा ॥

पूजयेच्च तथा लक्ष्मीमलक्ष्मीमलनाशिनीम् ।

लक्ष्मीं पद्मपताकाभिर्द्वाजमेकं गृहे न्यसेत् ॥

एतस्याष्टान्द्रमास एव समाचारात् । इति सुखराचिः ।

मार्गशीर्षे दीपावल्लमावास्या ।

तुलास्ये दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।

दीपदृष्ट्वाश्च कर्त्तव्या दीपचक्रमथापरम् ॥

दीपयाचा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुह्लषु च ।

शिनीवालीषु अथवा वत्स कार्यं महाफलम् ॥

एतेन चतुर्दश्यमावास्याप्रतिपदादिचिपु दीपदानं प्रतिपादि-
तम् । कृष्णपक्ष इत्यनुवृत्तौ भविष्योत्तरे,—

नरकाय प्रदातव्यो दीपः सपूज्य देवताम् ।

ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कूपागारेषु चैत्येषु सभासु च नदीषु च ॥

प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कुटेषु च ।

पूर्दारहस्यंचामुण्डाभैरवायतनेषु च ॥

मन्दुरासु विविक्तासु हस्तिशालासु चैव हि ।

नरकाय नरकगमनपरिहाराय इत्यर्थः ।

अथ देवोत्थापनानन्तरामावास्थायाः यत् कार्तिकलक्षणात्मकं
तच्चैवशुक्लादिमासाभिप्रायेण इति ॥

वकुलामावास्था आङ्गप्रकरणे लेख्या ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमसूत्रे द्वादश्याचाकाक्षाः ।

तत्र संपन्नकारिका,—

ममस्नानं रथवरगतिः श्रायनं चायने द्वे ।

पार्श्ववृत्तिः शयपरिहृतिः प्रावृत्तिः पुष्पपूजा ॥

दोलाकेलिर्दमनकमहोऽव्ययपुष्पव्रततीया ।

याचाः स्कान्दे हरिप्रतिमया द्वादशेति प्रणीताः ॥

स्कान्दे स्नानं श्रीगुण्डिचां चोक्ता प्रतिमावचनम्,—

मम स्नापं ममोत्थानं मत्पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

मार्गं प्रावरणं चैव पुष्पे स्नानमहोत्सवम् ॥

फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम भूमिप

अयने मां समभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च ॥

प्रत्येकमष्टमाहस्रमयनेधफलं लभेत् ।

चैत्रे मासि चतुर्दश्यां दमनैर्मम पूजनम् ।

शुक्लपक्षे तु यः पश्येत् सर्वपापक्षयं लभेत् ॥

वैशाखस्य सिते पक्षे व्रततीयाचयसंज्ञिका ।

तत्र मां लेपयेद्गन्धचन्दनैरतिशोभनैः ॥

प्रीतये मम ये कुर्युस्तत्त्वान् मम शाश्वतान् ।

चतुर्वर्गप्रदा ह्येते प्रत्येकं तु प्रकीर्तिताः ॥

पुनस्तच्चैव,—

स्त्रिया वा महती याचा सर्वा मुक्तिप्रदायिका ।

तस्मिन् तस्मिन् दिने दृष्टो भगवान् मुक्तिदोधुवम् ॥

विद्यासहेतोर्मूर्खाणां याचा ह्येताः क्षपावता ।

विष्णुना कीर्तिता विप्राः पापिनां कल्मषापहाः ॥

आयासजनितं पुण्यं मन्यन्ते ते नराधमाः ।

तच्चादौ ह्यनयाचा ।

ब्राह्मे,— मासे ज्येष्ठे तु संग्राहे नचचे चन्द्रदैवते ।

पौर्णमास्यां तदा ह्यनं सर्वकालं हरेर्दिजाः ॥

तथा,— तथा समस्ततीर्थानि पूर्वाक्तानि द्विजोत्तमाः ।

शोदकैः पुष्पमिश्रैश्च स्नापयन्ति पृथक् पृथक् ॥

तथा,— सूर्यस्य उदये ह्यनं प्रशंसन्ति महर्षयः ।

उदये इति उदयाव्यवहितपूर्वकाले ।

तथा,— तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।

वस्तुभद्रं सुभद्राच्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥

एवं बह्विनि फलान्युक्त्वा,

ब्रह्महत्यादिकं पापं प्रणुद्याच्च न संशयः ।

पुरुषोत्तमपुराणे,—

जयस्व राम कृष्णेति सुभद्रेति सप्तश्ररः ।

वदन्ति मार्जने काले यान्ति ब्रह्मपदं मम ॥

ग्राह्ये,— दक्षिणामूर्तिर्दर्शनफलम्,—

स्वातं पश्यन्ति ये रुष्णं प्रजन्ति दक्षिणामुखम् ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्भुञ्चन्ते ते न संग्रहः ॥

प्रासादमध्यप्रवेशानन्तरं वायवीये,—

ततः पञ्चदशाहानि भ्रमं स्वानादनन्तरम् ।

सुरूपं वा विरूपं वा न पश्येत्प्रतिमां भ्रम ॥

इत्यादि ।

ज्येष्ठानक्षत्रं विनापीयं यात्रा फलदा । अन्यथा “सर्वकाशम्”

इत्यसङ्गतं, स्यादत्र बहूनि फलानि विस्तरभयाच्च लिखितानि ।

“दैवे ह्यौदयिकी” इति नारदीयोक्ते देवतोत्सवेषु उदयव्याप्तेरेव-

मवस्थापकत्वात् । अत्र तिथिद्वये परदिने स्नानम् । केवलं

दिनद्वयेऽप्युदयसमन्वे पूर्वदिन एव ।

षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।

अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना ॥

इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

परदिनस्य कर्मानर्हत्वात् । षड्जयन्तीषु अपराजिताकुमारो-

त्सवादिषु केपुचिदपि विग्रिष्य स्नानविधेरुक्तत्वात् । तद्व्यतिरिक्त-

सर्वयात्रादिकार्येषु श्रीपुरुषोत्तमश्रीभुवनेश्वरचैत्रप्रासादयोर्द्वयवेध

एव गृह्यते । वक्ष्यमाणायनादिसंक्रान्तिषु यस्मिन्क्षोरात्रमध्ये

रविसंक्रमणं, तद्दिन एव यात्रा कार्या । देवयात्रायाः परदिने

स्नानदानत्वाभावाच्च परदिने प्राप्तिशङ्कापि कार्या इति बोध्यम् ।

इति स्नानयात्रा ।

अथ गुण्डिचा ।

ब्राह्मे,— गुण्डिचामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ।

वलं कृष्णं सुभद्राञ्च ते यान्ति भवनं हरेः ॥

ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् ।

हरिं रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥

तथा गुण्डिचामुपकम्य,—

यस्याः सङ्कीर्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ।

तत्र नानाविधवज्रफलान्युक्तानि द्रष्टव्यानि । तत्र नानोप-
हारदानञ्च लिखितं सर्वकामप्राप्त्यर्थम् ।

स्कान्दे श्रीजगन्नाथप्रतिमाया इन्द्रद्युम्नं प्रति वचनम्,—

आषाढस्य शिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

इत्याद्युक्ता,

वृक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥ इति ।

सा गुण्डिचा । सदाशब्दाद्यात्रेयं श्रीपुरुषोत्तमचेष्टे अवश्यं
कार्या । नचत्रं विनापि कार्येति गम्यते । अकरणे बहवो दोषा
अप्युक्ता विस्तरभयात् लिखिताः ।

तस्मान्नचचयोगः श्रेयान् । न तदनुसारेण व्यवस्येति सिद्धम् ।
स्कान्दे,— दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतम् ।

तत्रास्ति ते महाराज सर्वतीर्थमयं सरः ॥

तत्तीरे सप्त दिवसान् यास्याम्यनुजिह्वया ।

तत्र स्थितं मां पश्यन्तो यान्ति मर्त्या ममालयम् ॥

तिस्रः कोट्योर्द्ध्वकोटी च तीर्थानां भुवनत्रये ।

तानि सर्वाणि सरसि मत्मान्निधाद्ब्रजन्ति च ॥

तच्च स्नात्वा च विधिवद्दद्यात् मां भक्तिभाविताः ।

जननीजठरे क्लेशं पुनर्नानुभवन्ति हि ॥

नवमेऽङ्गि समाधानं दक्षिणाशामुखं तदा ।

ये पश्यन्ति प्रतिपदमश्वमेधकृतोः फलम् ॥

प्राप्य भोगानिन्द्रसमान् भुक्तान्ते मां विशन्ति ते ।

तथा,— सप्ताहं यो नरो नारी न सा प्राकृतमानुषी ॥

सप्ताहमध्ये तत्रैव फलम्,—

दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।

इति श्रीगण्डिका ।

अथ हरिशयनम् ।

स्कान्दे,— आषाढशुक्लद्वादश्यां कुर्यात्स्नापनहोत्सवम् ।

तथा,— ये पश्यन्ति महात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम् ।

मातुर्गर्भं न पश्यन्ति कारयन्ति च ये महम् ॥

इति हरिशयनम् ।

दक्षिणायनम् ।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि दक्षिणायनमुत्तमम् ।

संक्रान्तेः पूर्वकाले या कला वै विंशतिर्मताः ॥

अयनं पुण्यकालोऽयं पुण्यकर्मसु कर्मिणाम् ॥

तथा,— अयने दक्षिणे तस्मिन्चर्चमानं श्रियः पतिम् ।

विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं ब्रजन्ति ते ॥

यत् संक्रान्तेः पूर्वं पुण्यकाललभुक्तं तत्सम्भवेऽधिकफलमुक्तं नात्र
तेनैव व्यवस्था, सामान्यतः पुण्यलोकेः ।

इति दक्षिणायनम् ।

अथ पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

स्कान्दे,—अतः परं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।

‘शयितस्य जगद्भर्तुः परिवर्त्तयितुर्द्युगम् ॥

नभस्ये विमले पक्षे सम्प्राप्ते हरिवासरे ।

सन्ध्याकाले तदा विप्राः कर्म कुर्याद्यथाविधि ॥

तस्मिन् काले च यः पश्येत् सूत्रादा परमेश्वरम् ।

परिवृत्तिं च नाप्नोति जननीगर्भसङ्कटे ॥

पुनरपि नानाफलान्युक्तानि ।

इति पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

अथ उत्थापनैकादशी ।

स्कान्दे,—कुमारपौर्णमासीमुक्त्वा,

ततः प्रभाते सङ्कल्प्य कार्त्तिके व्रतमुत्तमम् ।

व्रतेन तेनैव गयेत् धावदेकादशी धिता ॥

तस्यामुत्थापयेद्देवं प्रसुप्तं परमेश्वरम् ।

तथा,—शयनादुत्थितं देवं ये पश्यन्ति गदाधरम् ।

निद्रां मोहमयीं भित्वा ज्योतिःशान्तिं व्रजन्ति ते ॥

सर्वकामनायादीन्यपि उक्तानि ।

इति उत्थापनम् ।

अथ प्रावरणोत्सवः ।

स्कान्दे,— मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवम् ।

कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥

इत्यादि । तत्पूर्वं पञ्चमीदिनस्त्यमुक्तम् ।

ततोऽरुणोदये काले प्रातः सन्ध्यासमीपतः ।

पुनः प्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

इति प्रावरणोत्सवः ।

अथ पुण्याभिषेकः ।

स्कान्दे,— पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।

पौषे मासि तदा कुर्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरेः ॥

तथा,— पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं चे पश्यन्ति मुदान्विताः ।

सम्पन्नसर्वकामास्ते व्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥ इत्यादि ।

अस्य प्रत्यब्दविहितत्वान्नचराभावे पूर्णिमायामेव करणम् ।

नचचसद्भावे तु फलाधिक्यं न तु तेन व्यवस्था ।

इति पुण्याभिषेकः ।

उत्तरायणम् ।

ब्राह्मे,— उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्रयने पुरुषोत्तमम् ।

दृष्ट्वा रामञ्च कृष्णञ्च भद्रां भद्रप्रदायिनीम् ॥

त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि विष्णुलोकं स गच्छति ।

इति उत्तरायणम् ।

दोलयात्रा ।

ब्राह्मे,—नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।

फाल्गुने मासि भो विष्णो गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

दोषायमानं गोविन्दं यः पश्येत् सुखमाप्तिः ।

ब्रह्महत्यादिपापानां करोति क्षयमात्मनः ॥

इत्युक्त्वा प्रथमे ब्रह्महत्यां, द्वितीये स्त्रीवधं, तृतीये मद्यपानं
नाशयतीत्युक्त्वा दोषाश्चदर्शने पञ्चमहापातकक्षय उक्तः ।

ब्रह्माण्डे तु कालः स्फुटः,—

अप्रभाते निशानाथे क्षप्रकाग्रे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोषो परमसम्भता ॥ इति ।

फाल्गुदानन्तु पूर्वमुक्तम् ।

इति दोलायात्रा ।

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— “चैत्रे मासि चतुर्दश्याम्” इत्यादि लिखितम् ।

तथा,— ततश्चाभ्युदिते सूर्ये देवं हृणपुरःसरम् ।

नयेत् श्रीजगदीशस्य समीपं द्विजसत्तमाः ॥ इत्यादि ।

इति दमनकचतुर्दशी ।

अक्षयतृतीया ।

ब्राह्मे,— यस्तु पश्येत्तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स चात्युत्तमन्दिरम् ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमचैत्रे द्वादशयात्राः ।

अथ श्रीभुवनेश्वरस्य चतुर्दशयात्राकालाः ।

तत्रायं संग्रहः,—

यात्राया प्रथमाष्टमी निगदिता प्रावारषष्ठी तथा ।

पुण्यस्नानमथाव्यकम्बलविधिर्माघे सिता सप्तमी ॥

तदत् स्यात् शिवरात्रिका रथगतिः स्याद्दामनं भञ्जनम् ।

पुण्याद्यद्यद्वैतौयिका परशुरामीयाष्टमीश्रायनम् ॥

उक्ते तत्र पविचरोपणयमद्वैतौयिके चोत्थितिः ।

क्षेत्रे श्रीभुवनेश्वरे हि विहिता याचा शतस्रो दश ॥

शैवे स्यादृतयोदिता दशविधास्तथादिना संयद्वा—

देकास्त्रात् प्रथमाष्टमीप्रसृतयो याचा शतस्रो धृताः ॥

एकाम्रपुराणे,—मार्गशीर्षे शुभे सासे आदौ च प्रथमाष्टमी ।

पौर्णमास्यन्तमासे दयं कृष्णाष्टमी तथैव समाचारात् ॥

शिवपुराणे,— यः पश्येत्लिङ्गराजस्य मार्गे प्रावरणोत्सवम् ।

सर्वोत्सवैः स संयुक्तो याति शङ्करमन्दिरम् ॥

एकाम्रपुराणे,— मार्गशुक्लस्य पञ्चम्यां वस्त्रशुद्धिं समाचरेत् ।

इत्याद्यधिवासमुक्त्वा तत् परेषुः ।

पश्येत्तु भुवनेशं यः षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवे ।

ब्रह्महत्यादिपापानि तस्य नश्यन्ति नान्यथा ॥

इति तिथिपक्षौ स्फुटौ ।

शैवे,— यः पुण्यपौर्णमास्यान्तु लिङ्गं नीराजितं सुने ।

पश्येत् स याति भुवनमिन्द्रस्य त्रिदशार्चितम् ॥

दृष्ट्वा मकरसंकान्ध्यां लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।

एतकम्बलसंयुक्तमग्निलोकमवाप्नुयात् ॥

यः पश्येन्नाघसप्तम्यां भास्करेश्वरसन्निधौ ।

प्रतिमां लिङ्गराजस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये तु,— अरुणोदयकाक्षे तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

इति पञ्चकर्मकालौ स्फुटौ ।

शैवे,— माघकृष्णचतुर्दश्यां शिवं रात्रौ विनोक्त्य तत्^(१) ।

शिवमायुज्यमाप्नोति यदि वेदः प्रमाणभाक् ॥

माघकृष्णचतुर्दशी तत्र चैवशुक्लादिमासगणनया पूर्णिमान्त-
मासे फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी सिद्धेव ।

शैवे,— एकाक्षे चैवमाक्षे यः पश्येद्भयगतं हरम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानि क्षयित्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥

एकाक्षे तन्नामकक्षे च श्रीभुवनेश्वरे ।

एकाक्षपुराणे,— पुरा तुष्टेन च मया राघवाय महामते ।

वरो दत्तस्तदर्थं च याख्येऽहं रथसंस्थितः ॥

अभोकाख्यामिमां याचां कुरु त्वं नृपपुङ्गव ।

रथस्थं तत्र मां दृष्ट्वा मम लोकं व्रजेन्नरः ॥

लिङ्गपुराणे तु पञ्चतिथौ स्फुटे ।

चैवे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः । इति ।

शैवे,— तीर्थेश्वरसमीपे यः पश्येद्दमनभञ्जिकाम् ।

महोत्सवान्वितां तण्डे स पुण्यात्मा शिवं व्रजेत् ॥

एकाक्षपुराणे तु,— चैवशुक्लचतुर्दश्यां याचां दमनभञ्जिकाम् ।

इति मासपञ्चतिथयः स्फुटाः ।

एकाक्षपुराणे,—

वैशाखस्य द्वतीयायां लिङ्गं चन्दनभूषितम् । इत्यादि ।

(१) शिवरात्रौ विनोक्त्ये ।

[illegible]

Muntakhi abu t Tawarikh, (Text) Fasc. 1-17 (at 10/ each)	12	0
Muntakhi abu t Tawarikh (English) Vol I fasc 1-7, Vol II fasc 1-5 and Index, Vol III, fasc 1 (at 12/ each)	7	2
Muntakhiabu t Lubab (Text) fasc 1-19 (at 10/ each)	2	4
Maasir i Alamgiri, (Text) Fasc 1-6 (at 10/ each)	0	6
Nukhlata i-Fikr, (Text) Fasc 1	1	8
Nurunn Kharadnabi i Iskardari, (Text) Fasc 1 2 (at 12/ each)	1	14
Rivaz u Salatin, (Text) Fasc 1-5 (at 6/ each)	1	14
Tabaqat i Nasiri, (Text) Fasc 1-5 (at 10/ each)	10	8
Ditto (English) Fasc 1-14 (at 12/ each)	1	0
Ditto Index	2	10
Taikh i Faruz Shahi of Laysan d din Barmi (Text) Fasc 1-7 (at 10/ each)	2	4
Tarikh i Firzahi of Shama i Suaj Aif (Text) Fasc 1-4 (at 10/ each)	3	0
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1 2 (at 10/ each)	1	14
Was-e-P min (Text) Fasc 1-5 (at 6/ each)	6	6
Zafarnamah, Vol I, fasc 1-9, Vol II Fasc 1-8 (at 10/ each)	0	12
Zusuk i Jahangiri (Eng) Fasc 1		

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII, Vols XI and XII and Vols XI and XII @ 10/ each	50	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1863 to 1869 (incl : 6 per No, and from 1870 to date @ 18/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1813 (11), 1814 (12) 1845 (12) 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (7), 1867 (6), 1868 (6) 1869 (8) 1870 (8) 1871 (7) 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7), 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7), 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11), 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11), 1894 (6), 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8), 1899 (8) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume		
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkestan by R B Shaw (Extra No J A S B, 1878)	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No, J A S B 1869)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burma by E Black (Extra No J A S B 1875)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No, J A S B 1892)	4	0
5 Anwar ul Mubarrarin	3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W A Dixon	2	8
8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 16/ each	2	1
9 Juwaila i 'ilm ul Riyasat 168 pages with 17 plates etc Part I	4	0
10 Khizanatu i 'ilm	4	0
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
12 Moore and Howatson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III, with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13 Bharaya col Islam	4	0
14 Tibetan Dictionary by Csoma de Koros	10	0
15 Ditto Grammar	5	0
16 Asmiraqabdarita Parts I & II @ 1/8/	3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C R Wilson	1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by H A Stein Ph D, Jr Extra No 2 of 1899	4	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc 1-23 @ 1/ each

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr R L Mitra

N B—All Cheques Money Orders &c, must be made payable to the Treasurer, Asiatic Society, only

Books are supplied by V-P P.

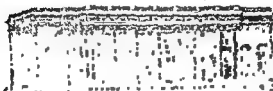
15-1-1901

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 901.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

SADĀÇIVA MIÇRA

OF PURI

VOL. I, FASCICULUS III

~~~~~
CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1901.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO

HARASSOWITZ BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some

of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ 1/ each	Rs	1	8
Advaitachintā Kaustubhe Fasc 1		0	8
* Agni Purāṇa (Text) Fasc 4-14 @ 1/6 each		4	2
Aitareya Brāhmaṇa Vol I Fasc 1-5 and Vol II Fasc 1-5 Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-5 @ 1/6		7	8
Anu Bhāṣyam (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each		1	14
Antonioms of Sundilya English Fasc 1		0	12
Astānshāstrika Prājñā paramita (Text) Fasc 1-6 @ 1/ each		2	4
Āṇvayādya (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each		1	14
Avadāna Kalpalatā (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each		10	0
* Dharmatā (Text) Fasc 4-8 @ 1/6 each		1	14
Bhāṣya Dipikā Vol I Fasc 1-3		1	2
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1-4 @ 1/6 each		1	8
Bṛhadbhāṣya Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ 1/6 each		2	4
Bodhi caryāvataraṇa of Gaṇḍarvī Fasc 1		0	6
Catālogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-3 @ 1/ each		0	0
Catāpātīya Brāhmaṇa Fasc 1-4		1	8
* Caturvarga Chintamāni (Text) Vols II 1-50 III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ 1/6 each		19	14
Olokavārtika (English) Fasc 1-2		1	8
* Gṛānta Sūtra of Apastamba (Text) Fasc 4-15 @ 1/6 each		4	8
Ditto Gaṇkhyāna (Text) Vol I Fasc 1-7 Vol II Fasc 1-4 Vol III, Fasc 1-4 @ 1/6 each		5	10
Crī Bhāṣyam (Text) Fasc 1-3 @ 1/6 each		1	2
Guṇadhara Paddhati: kāṇḍāra Vol I Fasc 1-3		1	2
Kula Mādhyama (Text) Fasc 1-4 @ 1/6 each		1	8
Kula Vācaka, Fasc 1-4		1	8
Kātantra (Text) Fasc 1-6 @ 1/12 each		4	8
Kātha Sarit Saṅgāra (English) Fasc 1-14 @ 1/12 each		10	8
Kurma Purāṇa, (Text) Fasc 1-3 @ 1/6 each		3	0
Lalitā Vistara (English) Fasc 1-3 @ 1/12 each		2	4
Mādhava Parijata (Text) Fasc 1-11 @ 1/6 each		4	8
Mālika ślokaṇāṁ pad pādyaṁ (Text) Fasc 1-9 @ 1/6 each		3	6
Manuṣa Kaṇḍavāla (Text) Fasc 1-3 @ 1/6 each		1	2
Markandeya Smṛiti, (English) Fasc 1-1 @ 1/12 each		4	8
* Mīmāṃsā Darśana (Text) Fasc 7-12 @ 1/6 each		4	14
Narada Smṛiti (Text) Fasc 1-3 @ 1/6		1	8
Nyāyavārtika, (Text) Fasc 1-4 @ 1/6		6	4
* Nyāyika (Text) Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-5 @ 1/6 each		0	0
Nyāyabodhi (Text)		0	10
Nyāyābhāṣya (Text) Vol I Fasc 1-6 Vol II, Fasc 1-3 @ 1/6 each		7	0
Padma Avatāra Fasc 1-7 @ 1/6		6	0

भविष्ये तु पचः स्फुटः,—

या शुक्ला कुरु ग्राहूँस वैशाखे मासि वै तिथिः ।

तृतीया साक्षया लोके गौर्वाणैरभिवन्दिता ॥ इति ।

एकाग्रपुराणे,—आषाढशुक्लाष्टम्यान्तु पेश्वराभस्य सन्निधौ ।

नय मां तच्च यत्नेन शिविकास्थं चिच्छोचनम् ॥

शैवे,—शयने च चतुर्दश्यां यः पश्येत् कृत्तिवाससम् ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति नियतं मुनिसत्तम ॥

एकाग्रपुराणे तु,—अथ वक्ष्यामि देवेशि यात्रां से शयनोत्तमाम् ।

आषाढस्य च शुक्लायां चतुर्दश्यां समाचरेत् ॥

इति मासपक्षौ स्फुटौ ।

एकाग्रपुराणे,—आवण्यां चैवशुक्लायां चतुर्दश्यामुमापतिम् ।

पवित्रैरर्चयेद्वाच्यां कुर्वन् दिव्यं महोत्सवम् ॥

शैवे,—यमद्वितीयायात्रां यः पश्येत्तच्च समाहितः ।

स यत्नेनार्चितो भूत्वा स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

महाभारते तु,—कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं पूजितः स्वर्गहे स्वयम् ॥

इत्यादिना मासपक्षौ स्फुटौ ॥

शैवे,—प्रबोधिनीचतुर्दश्यां दृष्ट्वा त्रिभुवनेश्वरम् ।

प्रबुद्धः सर्वदेवेशु शिवलोकमवाप्नुयात् ॥

इत्यादिषु च पुण्येषु दिवसेषु च यो नरः ।

पश्येत् त्रिभुवनेशस्य स लभेत् परमां गतिम् ॥

एकाग्रपुराणे तु,—कार्तिकस्य श्रिते पक्षे चतुर्दश्यां महेश्वरि ।

शम्भोरुत्थापनं कुर्यात्तथा सह नगेन्द्रजे ॥

इत्यादिना उत्थापने मासपक्षौ स्फुटौ ॥

आसु याचासु तिथिदैधे व्यवस्था श्रीसुरूपोत्तमचेत्रयात्राप्रकरणे
लिखिता ॥

इति श्रीभुवनेश्वरीयचतुर्दशयात्रातिथयः ।

अयानध्ययनकालाः ।

मनुः,— एतान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।

एतौ वर्याम्बनध्यायावधायज्ञाः प्रचक्षते ॥

विद्युत्सन्नितवर्षासु महोक्तावाञ्च संज्ञवे ।

आकालिकमनध्यायनेतेषु मन्दुरव्रवीत् ॥

एतांस्त्वभुदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥

निर्याति भूमिचक्षने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्सन्नितनिःस्वने ।

सन्ध्योतिः स्थादनध्यायः श्रेष्ठे रात्रौ यथा दिवा ॥

नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥

ऋन्तःश्रवगते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

उदके मध्वराचे च विष्णुचस्य विसर्जने ।
 उच्छिष्टः आद्धभृक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य दिजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राक्षस्य सूतके ॥
 यावदेकानुविष्टस्य गन्धो लेपस्य तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 ग्रथानः प्रौढपादस्य कृत्वा चैवावगच्छिकाम् ।
 नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥
 नीहारे वाणग्रन्थे न सन्ध्ययोर्द्वयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दश्याः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
 अमावास्यां गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
 पांशुवर्षे दिग्गं दाहे गोमायुरुदिते तथा ।
 श्वखरौघे च रुदति पङ्क्तौ च न पठेद्भिजः ॥
 नाधीयीत अश्वानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजे तथा ।
 वसित्वा मैथुनं वासः आद्धकं प्रतिगृह्य च ॥
 प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चित् आद्धकं भवेत् ।
 तदालभ्याप्यनध्यायः प्राण्यास्यो^(१) हि दिजः सृतः ॥
 चौरैरुपश्रुते धामे संभ्रमे वांग्रिकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाहुतेषु च ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्रं लेपणं सृतम् ।

अष्टकासु तक्षोराच मृत्वन्तासु च रात्रियु ॥
 नाधीयीताश्चमाहूढो न स्यं न च हस्तिनम् ।
 न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्यो न यानगः ॥
 न विवादे न कलहे न सेनायां न मङ्गरे ।
 न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वसित्वा न सूक्तके ॥
 अतिविज्ञाननुज्ञाप्य भारुते चाभिवाति वै ।
 हधिरे च स्मृते गात्राच्छस्त्रेण च परिचते ॥ •
 सामध्वनाह्वयजुषी नाधीयीत कदाचन ।
 वेदस्थाधीत्य चैवान्तमारण्यकमधीत्य च ॥

तथा,— पशुमण्डुकमार्जारश्चसर्पनकुलारुभिः ।

अन्तरे गमने विद्यादनद्यायमहर्निशम् ॥

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाद्ब्रह्मात्मानश्चाश्चिं दिशः ॥

एतदाक्षानामर्यापनेन सत्यन्तरोक्तविशेषोऽप्युच्यते

रात्रौ कर्णश्रवे (कर्णश्रवणयोग्ये वायौ वाति) दिवा च
 धूलिपटक्षोत्सारणशक्ते वायौ वहति इति, वर्षासु (प्रातृदृक्काले)
 द्वावनध्यायवित्यर्थः । आकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युर्धावत्
 स एव कालः, तावत्पर्यन्तमनध्यायं विद्यात्, विद्युत्स्तनितवर्षेषु
 युगपत् जातेषु एकदा महोत्कानां सञ्चिपाते आकालिकमि-
 त्यादि पूर्ववत् । एतान् विद्युदादीन् यदा होमार्थं प्रकटी-
 कृतान्निकाक्षेषु (सन्ध्याक्षणे) अभ्युदितान् (उत्पन्नान्) जानीयात्
 तदाऽनध्यायं कुर्यात् ।

सन्ध्यासु विद्युदादिसमस्तान्वये, तदा सन्ध्यायामेवानध्याय इत्यर्थः ।
 कल्पतरुकारास्तु, विद्युदादिप्रत्येकदर्शने तदैवानध्याय इति । अनृतौ
 (प्रातृभिक्षार्त्तौ) प्रकटीकृतताम्रिकाक्षेषु सन्ध्ययोरित्यर्थः । समा-
 चारात् बहमेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायो, न प्रातृदृतौ । ज्योतिषां
 (चन्द्रसूर्यादीनां) । चतौ (प्रातृदृतौ) । अपि शब्दादन्यथापि ।
 प्रादुक्षतेषु (प्रकटीकृतताम्रिषु) होमार्थमित्यर्थः । तथाच प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्वने, न तु केवलवर्षणे, यदि प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्वनः, तदा सज्योतिषां वत् सूर्यादय-
 दर्शनं, तावदनध्यायः; दिनमात्रव्याप्यमित्यर्थः । यदि सन्ध्यायां,
 तदा रात्रिमात्रव्याप्यमित्यर्थः । एवं विद्युत्स्तनितयोर्व्यवस्था । वर्षणे
 तु व्यवस्था उच्यते । श्रेष्ठे (विद्युत्स्तनितवर्षाणां पूर्वोक्तानां श्रेष्ठ-
 वर्षणरूपे) तृतीये जाते । यथा दिवानध्यायः, तथा रात्रौ
 अहोरात्रमित्यर्थः । हारीतसूतौ तु “सायं सन्ध्यायां स्तनिते
 रात्रौ अनध्यायः, प्रातःसन्ध्यायान्वहोरात्रमिति” यदुक्तं तत्रा-
 होरात्रपक्षो नाचर्यते । सन्ध्यागर्जनदोषमाह दुर्वाशाः ।

सन्ध्यायां गर्जिते मेघे प्रास्त्वचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो वलम् ॥

यानि चान्यानि सृष्टिवाक्यानि आचारविरुद्धानि सन्ति
 तानि सर्वाणि विस्तरभयादनुपयोगाच्च न लिखितानि ।
 नैपुण्यमतिशयः । अत्र धर्मातिशयकामानां यो नित्यमनध्याय
 उक्तः । स न सर्वेषां, काम्यत्वात् । अतएव वशिष्ठः,—“नगरे तु
 काम्यमिति” । मध्यमरात्रे (मुहूर्तपक्षतुष्टयरूपे महानिशायां)

“चतुर्मुहूर्तमिति” गोभिलसूतेः । आहुभुक् निमन्त्रणादारभ्य आहु-
 भोजनाहोराचं यावत्, न पठेत् । केतनं (निमन्त्रणं) । हारीतः,—
 “आहुमनुययज्ञभोजनेऽहोराचं” । मनुययज्ञो (अतिथिपूजा) ।
 याज्ञवल्करः,—“जिष्टे च गृहमागते” । शंखलिखितौ “नगरचतु-
 प्ययसंकमेव न ध्यायः” राजामात्यमहापुरुषस्वर्यागेऽनुकूले मित्रे-
 ऽतीते नावभृथयज्ञवाटे । महापुरुषोऽत्र उत्कृष्टगुणशाली । राज्ञः
 सूतके पुत्रजन्मादौ, राज्ञोः सूतके (चन्द्रसूर्यापरागे)
 याज्ञवल्करः,—अहं प्रेतेष्वनाध्यायः शिष्यवद्गुरुवन्धुषु^(१) ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोचयोस्तथा ॥

अमेध्यशब्दशृङ्गान्यग्नानपतितान्तिके ।

बोधायनः,—

“खल्विग्देशपतिश्रोचियेषु अहोराचम्” । देशपतिरत्र देशाधि-
 कारी ।

श्रोचियश्च भिन्नशाखीयः । राजस्वशाखिनः चिराचोक्तेः ।
 प्रौढपादः (आसनाद्यारूढपादः) अवशक्यिका जानौ पर्यङ्कवन्ध-
 रूपा । वाणशब्दे शरशब्दे इति केचित् । वाणशब्दस्तन्नुसहित-
 वीणावाचीति साम्रदायिकाः । एकमुद्दिश्य अनुविष्टस्य स्पृष्टस्य
 कुङ्कुमादेरिति शेषः । गन्धलेपसङ्गावे अहादूर्द्ध्वं अपीत्यर्थः ।
 पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यत्र अष्टमीखित्यर्थः । ब्रह्माष्टमीति तद्वाख्या-
 वाक्यात् अष्टकाश्राद्धदिननिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यत्तु यमेन,—प्रजापतिं हि तिष्ठन्ति सर्वा विद्यास्तु पर्वसु ।

तस्मात् धर्मार्थकामार्था नैताः पर्वसु कौर्त्तयेत् ॥

इति काम्यं पर्ववर्जनमुक्तं, तद्देदान्तातिरिक्तविद्यापरमिति साम्प्रदायिकाः ।

चतुर्दशष्टम्यौ पचदयस्य,

पचदये चतुर्दशोरष्टमीद्वितीये तथा ।

इति श्लोकगौतमोक्तेः ।

पङ्क्तौ (श्वादिपङ्क्तौ) स्थितायाश्च शब्दात् ।

अज्ञानपरिमाणमापस्तम्बीये,— अज्ञाने सर्वत आशम्याप्राप्ते ।

अस्या रयशस्या, सा अदेशमावा, अस्यास्यादुक्तलक्षणा । तस्याः प्रासः प्रक्षेपो यावद्दूरे भवति, तावद्दूरं अज्ञानात् सर्वतो मुक्ता अध्येयमित्यर्थः ।

यमः,— शेषातकस्य ह्यायार्था आल्लसेमंधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥

वसित्वा (परिधाय) । प्राणि, गवाश्वादि । अप्राणि, वस्त्र-
चिरण्यादि । यस्मात् प्राक्ष्णः प्राणी एवास्थं मुखं यस्य तथोक्तः ।
यद्यपि “उत्पातेषु शान्तिस्वस्ययने कृत्वा” इति हारौतोक्तेः
शान्तिपर्यन्तमनध्यायः प्राप्नोति, तथाप्यसक्तौ शान्तिकरणाभाव-
निश्चये उत्पातकालीन एवानध्यायः इति मनोरभिप्रायः,
“चौरैरुपप्लुते घामे” इत्यादि पूर्वोक्तानध्यायनिमित्तसमानत्वात् ॥

अनध्यायः विराचन्तु भूमिकम्पे तथैव च ।

इति यमोक्तिः सर्वभूमिकम्पपरा ।

स्वल्पभूवाग्ने तु याज्ञवल्करः,—

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं शुनिगमारण्यकमधीत्य च ॥

शुनिगमघोराचम् गौतमः । आचार्ययोः (गुरुशुक्रयोः) परिवेशे (मण्डले) ज्योतिषोः (सूर्याचन्द्रमसोः) अत्र ये केचिदुत्पातभेदाः उक्ताः, ते तु सर्वपदेन मनुना संगृहीताः । अष्टकासु (पौषमाघफाल्गुनमासीयश्रवणाश्लेषाष्टमौषु) पूर्वमष्टमौषु योऽनध्याय उक्तः । सः,—

प्रतिपक्षेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । इति वाक्यात् ।

परदिने कलामात्रसन्नेऽपि परदिने भवति “निषेधः कालमात्रके” इति वाक्यान्तिथिमारभ्य पूर्वदिनेऽपि । अष्टकासु तु यथाप्राप्तश्राद्धदिने इति न पौनरुक्त्यम् । अष्टकासु “चिराचं, चिराचमन्यामेके” इति गौतमोक्तिद्वयं सप्तम्यादिदिनत्रये प्रवृत्तमपि मनूक्तिविरोधान्नाद्रियते । अलन्यासु वसन्ताद्युत्पन्नभवासु । हरिणस्थो (मरुद्देशस्थः) यानं (शकटादि) भुक्तमात्रे (यावदार्द्रपाणिदिति सत्यन्तरोक्तिरूपे) । हारीतः,—ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे, देवताद्युत्सवे । भोजनोर्द्धञ्चानध्यायः । सूक्तके (अक्षोद्वारे) ।

आभिवाति आभिमुख्येन वायौ, वाति इत्यर्थः । शस्त्रहननस्य पृथगुक्तेः । आरण्यं (तन्नामकदैवतं देशम्) ।

सामध्वनौ कर्मविशेषापवादमाह अङ्घ्रिराः । सामध्वनौ सत्यपि यज्ञेऽधीयत भूतत्वात् । आपस्तम्बः । “काण्डोपाकरणे चामाहकस्य । काण्डसमापने चापिहलस्य, काण्डोपक्रमे समापने चानध्यायः ।

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यदनुवाक्यमुपाकुर्वीत । तावत्तदहरधीयीत ।
तथा उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्यां (‘पारायणं
धर्मार्थमादित’ इत आरभ्य समाप्तिपर्यन्तपठनं) तत् चानध्यायेन
वर्ज्यमित्यर्थः । अथ (वेदत्रयस्य) निष्कर्षं प्रणवव्याहृतिषाविद्या-
त्मकसारमित्यर्थः । प्रत्यहमभ्यस्य पश्चात् वेदाध्ययनं कुर्युः । पणवो
(गोमहिषादयः) ।

विश्वामित्रः,— विश्वज्ञमविद्वराहयामान्द्यभववायसैः ।

कृतेऽन्तराये पश्चाद्यैरनध्यायः अहं मतः ॥

ग्रामान्द्यभवाः (समुद्राः रजककर्मकारनटकैवर्त्तादयः) श्लोक-
गौतमः,—

याथाद्यदन्तरे व्याघ्रो नैवाधीयेत हायनम् ।

हायनं (वत्सरम्) ।

गुर्वन्ते वासिनां वेदमध्येष्टृणाञ्च मध्यतः ।

शशश्वपाकगमने नाधीयीतापि वत्सरम् ॥

मानवीये आदौ इमान्नित्यमनध्यायानिति यदुक्तं अनध्ययनस्य
नित्यत्वं, तत्प्रवृत्तधारणादिसमर्थस्यैव । “अन्ते तु द्वाव्वेदेति
अशुद्धभूत्यात्मशौचयोर्यदनध्ययननित्यत्वमुक्तं तदसमर्थस्य ज्ञेय”मिति
निबन्धकृतः ।

याजबल्क्यः,— भूतसन्धिषु भुक्त्वा च आहुकं प्रतिगृह्य च ।

भूतसन्धिः (प्रतिपत्) । महाभारतेऽपि,—

इयं यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरपीडिता ।

प्रतिपत्पाठशौलस्य विद्येव तनुनां गता ॥

आपस्तम्बीयेऽष्टम्यादिषु विशेषः,—

उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्तचयगामि यत् ।

तद्दिनं तदहोराचमनध्यायविदो विदुः ॥

केचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तु दिननाड़िकाः ।

तावदेव ह्यनध्यायो न हि तस्मिन् दिनान्तरे ॥

तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे (तिथ्यन्तरे)

निर्णयामृते, स्मृतिः,—

प्रतिपक्षेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।

दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥

श्लोकमीशः,— चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।

विषुवायनयोर्दन्दे ग्रयने बोधने तथा ॥

पक्षादिषु जयोदग्नां तस्यामेवोत्तरा तिथिः ।

दर्शस्य चेद्दिवैवस्थादनध्यायः श्रुतावपि ॥

राजमार्गण्डे,— कोप्रेचैचाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चैत्रावल्यां परेऽपि या ॥

चातुर्मास्ये समाप्ते च या द्वितीया भवेत्तिथिः ।

परास्वेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥

चैत्रावली (चैत्रपौर्णमासी) । दृड्गार्ग्यः,—

शुचावूर्जे तपस्ये वा या द्वितीया विधुचये ।

चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

शुचौ (आषाढे) ऊर्ज्ज् (कार्तिके) तपस्ये (फाल्गुने)

विधुचये (कृष्णपक्षे) आषाढ्यादिषु पौर्णमासीषु गतास्त्रित्यर्थः ।

मन्वादियुगादितिथयः श्राद्धप्रकरणे वाच्याः । विषुवायनेषु
विशेषमाह गार्ग्यः,—

दिवायने क्रमेद्भानुर्यदि रात्रौ परापरे ।

नाधीयीताहनि रात्रावेवं विषुवयोरपि ॥

दिवा संक्रमे पूर्वापरयो रात्रोरनध्यायः, रात्रिसंक्रमे पूर्वोत्तर-
दिनयोः त्रयोदश्युत्तरतिथौ चतुर्दश्यामित्यर्थः । दर्शस्य दिवसे
किञ्चिद्दर्शनेऽपि त्रयोदश्यामनध्यायः । श्रुतौ (अवशदादश्यां)
सत्यतपाश्च,—

आभाकाशितपक्षेषु मैत्रश्रवणदेवतौः ।

द्वादश्याः संस्पृशेयुष्येत् तत्रानध्ययनं विदुः ॥

दृढमनुः,— जननाह्नगरात्रं च श्रवे च समुपस्थिते ।

नाधीयीत दिशो नित्यं तावदाकाशिकेषु च ॥

महाश्वरौ द्वादशाष्टं वेदानध्ययनं प्रजेत् ।

देवीपुराणे,— न सङ्कीर्णं जने कुर्यान्न च तस्करसन्निधौ ।

॥ शश्वकुरकाकारिहकवाकुसमागमे ॥

शश्वकुरो (नापितः) काकारिः (पेचकः) हकवाकुः (कुक्कुदः)
“चत्वारौभानि कर्माणि” इति नक्षत्रप्रकरणोक्तस्तौ सन्ध्यायां
निषेध उक्तः ।

शिवपुराणे,— प्रदोषो हि दिधा प्रोक्तो रूढिसांचणिको मुने ।

अर्द्धास्ते च रवेत्यक्रे प्रदोषो मुनिभाषितः ॥

सन्ध्याकाले च पूर्णास्ते गगने तारकामये ।

तथा,— रविश्चकार्द्धमाचक्षु प्रदोषो रूढिसञ्ज्ञितः ।

याममेकं चतुर्दशां यामयामार्द्धसप्तमी ॥

यामत्रयं त्रयोदशां प्रदोषो साक्षणिर्मतः ।

इत्याद्युक्ता,— नृत्यभङ्गान्महादेवः क्रुद्धो भवति तत्क्षणात् ।

शापं ददाति तस्मै य जाद्वो भव इति प्रभुः ॥

तथा,— प्रदोषे न हरिं पश्येत् पश्येच्च वृषभध्वजम् ।

वृद्धगार्ग्यः,— रात्रौ यामदद्यादर्वाक् सप्तमी साक्षयोदशी ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥

शिष्टाः,— रात्रौ यामदद्यादर्वाक् यदि पश्येत्त्रयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

सर्वचापवादमाह सनुः,—

नैत्यकेनास्त्रमध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।

तथा,— वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्रनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

कौर्मः,— अनध्यायं तु नात्रेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्त्रैतानि वर्जयेत् ॥

वेदोपकरणं (वेदातिरिक्तविद्यास्थानं) तेन सर्वविद्या न पठेत्
इति यत्र साक्षाद्वचनं तत्रैव वेदोपकरणेऽप्यनध्यायो न सर्वचेति
सिद्धम् ।

इति तिथिषु दैवनिरूपणम् ।

अथ पितृकर्मणि तिथिनिरूपणे प्राप्ते आह्वस्य मरणोत्तरमा-

वित्वान्मरणस्य तु जन्मोत्तरभावित्वात् जन्मनश्च षट्सुकालाधीनत्वात्
षट्सुप्रमृत्तिकाला निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः,— ब्रह्मचर्यवित्शुद्धा वर्षास्वाध्यास्तयो द्विजाः ।

निषेकादिश्रमणान्ताः तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनात् स्रन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मामि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

एवमेनः श्रमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ।

तृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहसु समन्तकः ॥

वीजगर्भसमुद्भवं (शक्रशोणितसम्बन्धं, गोचर्याधिसङ्क्रान्तिनि-
मित्तं) न तु पतितोत्पन्नत्वादित्यर्थः । चूडान्तानां नित्यत्वेऽपि
एतत् पापश्रमनं आनुषङ्गिकं फलमित्यर्थः । स्त्रीणां तु विशेषः ।
एताः चूडान्ताः तृष्णीमित्यादि ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु सम्मिश्रेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याद्यतस्तसु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छेत् स्त्रियं चामां मघां मूलां च वर्जयेत् ।

स्वस्य इन्दौ सहत् पुत्रं लवण्यं जनयेत् पुमान् ॥

षोडशराचिमध्ये आद्यं रात्रिचतुष्टयं वर्ज्यम् । अर्वाग्रिष्टासु
द्वादशसु पञ्चमसप्तमनवमैकादशचतयोद्गपञ्चदशरूपाः षड्युग्मराचयः
त्याज्याः । इति दशराचयः त्याज्याः । अर्वाग्रिष्टासु षट्सु
रात्रिषु यद्यत् पर्व पतति, तदिष्टाय सङ्गमे, विशिष्टः पुत्रो भवति ।

एकस्यां रात्रौ मरुदेव गमनं, न दिस्त्रिरिति ब्रह्मचर्यफलं भवति । मानवीये तु,—योऽश्वराचिषु राचिद्वयगमनमेव ब्रह्मचर्यफलप्रदमित्युक्तम् । चामां रजस्तृप्ताग्रतैरवृथ्यलघ्वाहारादिभिश्चाप्यवस्तामित्यर्थः । सघा इत्यादि गण्डनचचोपलक्षणम् । एवमादिप्रथमसङ्गम एवाद्विष्यते । अन्यर्त्तावपि एतत्शुभकालगमने पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । गण्डनचचाणि तु ज्योतिः शास्त्रे,—

अश्विनीमघमूक्तानां तिस्रो गण्डाद्यनादिकाः ।

अन्ये पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव धवना जगुः ॥

स्वस्य इन्दौ (वलवति चन्द्रे) एतत् चान्यशुभग्रहोपलक्षणम् ।

तथा च ज्योतिःशास्त्रे,—

पापासंयुतमध्यमेषु दिनकृत्तम्रचपास्तामिषु ।

तद्द्यूनेष्वशुभोज्झितेषु विकुजे क्षिप्त्रे विपापे सुखे ।

सद्द्यूनेषु चिकोणकष्टकविधुध्वायचिषष्ठान्विते ।

पापे युग्मनिशास्त्रगण्डयमये पुंशुद्वितः सङ्गमः ॥

एवमादिप्रथमसङ्गम एवाद्विष्यते, अन्यर्त्तावपि एतत् शुभकालादिगमनेन पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । अयुग्मरात्रित्यागो नाधर्मकारणं, किन्तु पुत्रोत्पादनार्थमेव । पर्ववर्जनं तु अधर्महेतुतया एव इति बोध्यम् । गण्डनचचादिवर्जनं प्रथमर्त्तावेव बुधवारादिवर्जनमपि प्रथमर्त्तावेव । “अभिनवनारीगमनं न बुधा बुधवासरे कुर्युः” इत्यादिशासनात् । पर्ववर्जनं तु सर्वर्त्तावपि, चतुर्दश्यष्टमीवाक्येषु त्रियीगामेवोक्तेः ।

प्रथमर्त्ता वारादिदोषे ज्योतिःशास्त्रे,—

पुष्यं दृष्टं निन्दिते मे यदि स्यात्
शान्तिं कुर्यादङ्गनानां च पूर्वम् ।
तत्संयोगं वल्लभा वर्जयेयु
र्धावद्भूयो दृश्यते शस्तमे तत् ॥

नक्षत्रतिथिवारेषु यच्च पुष्यं च दृश्यति ।
होमं कुर्यात् च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥
कुशे राज्यैसाष्टशतं दुर्वाभिश्च तथैव च ।
'तिलैराज्येन दुर्वाभिर्होमं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकं तु सहस्रकम् ।

अथ व्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनायं आज्यमिश्रितानां दुर्वाणां अष्टोत्तरशतं
होमः, तिथिदोषे आज्यानामष्टोत्तरशतं होमः, नक्षत्रदोषे आज्यमि-
श्रितानां कुशानामष्टोत्तरशतं होमः, लग्नदोषे आज्यमिश्रिततिला-
नामष्टोत्तरशतं होमः, अतिशक्तस्य तु प्रत्येकं सहस्रहोमः, यथा,—

दुर्वातिलाज्यै र्जुङ्गवास्तद्वत्
गायत्रीमन्त्रेण तदुक्तदोषे ॥
दुर्वातिलयोर्होमे दक्षस्य साधनत्वं
आज्यहोमे सुवस्य साधनत्वं ॥ इति ।

समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रयहोमे प्रत्येकद्रव्य-
सम्बन्धेन सहस्राष्टोत्तरहोमः सिध्यति । सहस्रशतहोमादिषु
असम्भवात् अष्टोत्तरत्वं नियमात् ।

ननु द्वादशमासात् समुच्चयपक्षः प्राप्नोति इति चेन्न । भिक्षा-

वक्ष्यद्रव्यं प्रति साहित्यस्योपपन्नत्वात् । ब्रह्माण्डोक्तहोमस्य काम्य-
त्वाच्च सर्वैः क्रियते । निषेककर्मणि वृद्धियाद्धाभावः “विवाहादिः
कर्मगण” इति वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरि श्रुत्योक्तेः । एवं च वृद्धि-
आद्धाभावात् तत्पूर्वविहितानां मातृपूजा वसोद्वाराय्यमन्त्रजपा-
नामप्यभावः एतद् वृद्धियाद्धप्रकरणे लेख्यम् । केचित्तु वृद्धियाद्धा
भावेऽपि,—

निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आद्धं पञ्चाङ्गमेव च ॥

इति विष्णुपुराणोक्तकर्माङ्गं आद्धं कार्यम् । “कर्माङ्गं वृद्धि-
मत् सत” मिति स्रुतेर्मातृपूजादिकवृद्धियाद्धकर्त्तव्यतापि, इति
वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु नान्दीमुखश्राद्धस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वात्
विकल्प एव, इति श्रुष्टब्राह्मणानां गर्भाधाने नान्दीमुखश्राद्धा-
भावसमाचारो, नृपादीनां तु तत्करणे समाचारश्च उभयं प्रमाण
मिति, अस्रुत्पितामहकृष्ण-वृहस्पष्टितमहापात्रादयः ।

एवं च गृह्यसूत्रभाष्ये,— “मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदधिकं
हत्वा” इति पद्धतौ यल्लिखितं तदपि सङ्गतम् । शूद्राणां गाय-
त्र्यामधिकाराभावाद् ब्राह्मणद्वारा होमः कार्य इति केचित्, तन्न ।
तथा सति यागादावपि शूद्रस्याधिकारो न निर्वार्येत । किन्तु
वारादिदोषव्यपौहनार्थम् ॥

योगस्य (१) होमकरणस्य च धान्यमिन्दोः

शंखश्च तण्डुलमणौ क्षिप्रिवारयोश्च ।

ताराकलायलवणान्यथगाञ्जराग्ने

र्दधात् दिजाय कनकं शुचिनाङ्गिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्या ।

यदा सर्वत्र हेमदानमात्रम्,—

सर्वदोषोपशान्त्यर्थं हेमदानन्तु केवलम् ।

इति शास्त्रात् ।

विशेषस्त्वस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यः । भट्टः,—

ऋतुकाशामिगामौ स्यात् खदारगिरतः सदा ।

“अथ व्रते” इति सूत्रेण व्रतार्थं षिनिप्रत्ययः । अथऋतुकाश-
गमनविधिरपूर्वविधिः । पुत्रोत्पादनम् प्रत्यप्राप्तस्य ऋतुगमनस्य
शास्त्रेण विधानात् । नात्र नियमविधिगङ्गा, पुत्रोत्पादने ऋतु-
गमनस्य पाक्षिकप्राप्तेरभावात् । नापि परिसंख्याविधिः, ऋतु-
गमनस्य पुत्रोत्पादने प्रति प्राप्तेरभावात् ।

मथात्र,— विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके भवति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसंख्येति कीर्त्यते ॥

यत्तु नियम इति विज्ञानेश्वरैरुक्तम्, तत् पुत्रोत्पादनस्य
नित्यत्वात् ऋतुगमनमपि नित्यं इत्यभिप्रायेण । तस्मात् सन्ध्या-
वन्दनादिवदृतुगमनमपि नित्यम् ।

यथा कामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेरनृतावपि गमने न दोषः । अत एव,—
ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ वक्ष गच्छति ।

तुल्यमाहुन्तयोर्दोषमयोनौ यस्य मिस्रति ॥

इति योधायनोक्तौ अनृतौ यो दोष उक्तः, स ष्तावगत्वा
अनृतुगमने बोध्यः । यद्यपि,—

य. स्वदारानृतुष्वातान् स्वस्यः मन्त्रोपगच्छति ।

* भूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनश्यति ॥

इति देवल्लोक्तौ, यथा यमादिवाक्यादिषु ब्रह्महत्यादोषादय
उक्ताः । तथापि,—

चतुर्कालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते ।

इति कौर्मोक्तेरुत्पन्नविद्यमानपुत्रस्य स्त्रीकामनाविरहेऽपि
ष्तावगमनेऽप्यदोषः । चतुर्दश्यादिषु मन्त्रेषु च वर्जनं तत्तत्काल
एव, “निषेधः कालमाचके” इत्युक्तेः । सङ्गान्तिसमयस्य तत्तत्सूक्ष्म-
त्वेन दुर्लभत्वात् तदवच्छिन्नाहोरात्रमेव विषयः । “अतीते नागते
पुण्ये” इत्यादिवक्ष्यमाणोक्तौ दानविषयत्वम्, न तु स्त्रीतैलमांस-
वर्जनविषयत्वम् । पुण्यं नाम विहितविधिवद्भूतम्,^(१) इति निषेधस्य
पुण्यत्वाभावात् । ननु ष्तादोषहोमप्रायश्चित्ते “गायत्रीहोमः
शूद्रस्य निषिद्ध इत्युक्तेः” तत्कथं स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्राधिकारः
कथं वा पौराणिकमन्त्राधिकार इति चेन्न ।

मात्से,— न हि वेदेऽधिकारः कश्चित् शूद्रस्य विद्यते ।

पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्रह्मणैव हि ॥

इत्युक्तेरधिकारः

एतद्वचनं सङ्करजातिविशेषस्य शूद्रस्येति नात्रोपयुक्तमिति

शङ्कनीयम् । यत्र प्रतिलोमस्थाप्यधिकारः, तत्र सुतरां शूद्रस्येति
कैमुतिकन्यायेन शूद्रविषयत्वसम्भवात् । व्यासोऽपि,—

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ।

अथ मन्त्रवर्जमिति वैदिकमन्त्रवर्जं इति कल्पतत्काराः ।
तेषामयमभिप्रायः । “तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये” इति जैमिनीयन्यायेन
“वेदभेदे गुप्तवादे” इति लौकिककोषग्रामाख्येन च मन्त्रशब्दस्य
वैदिकमन्त्रपरत्वमेवेति । अतएव पराशरः,—

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणौगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रो गच्छत्यधोगतिम् ॥

ननु पुराणमधिकृत्य भविष्ये,—

अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना ।

श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कथञ्चन ॥ इति ।

तथा,— श्रौतं स्मार्त्तञ्च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम ।

तस्मात् शूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

इत्युक्तेः पुराणमन्त्रेष्वपि कथमधिकार इति चेत् न । निषा-
दक्षपत्यधिकारन्यायेन पुराणनिषेधस्य कर्मोपयोगिपौराणिक-
मन्त्रविशेषाध्ययनविषयत्वे मानाभावात् ।

तस्माद्भ्यकारादेराधानोपयोगिवैदिकमन्त्रपाठवत् शूद्रस्य कर्मो-
पयोगिपौराणिकमन्त्रपाठोऽधिकारस्याविरोधात् । एकोद्दिष्टश्राद्धा-
नन्तरं वाराहे,—

अयमेव विधिः प्रोक्तो शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥ इति ।

इति यदुक्तं, तच्चापि उक्तमन्त्रसंज्ञानुसारेण वैदिकमन्त्राणा-
मेवाभावः । नतु पौराणिकमन्त्राणामपि गौणत्वेन तेषां, मन्त्रप-
दप्रयोगविषयत्वात् । अन्यथा गौर्नास्ति इत्यादौ वाहकादेरभावः
प्रसज्येत । तस्मादमन्त्रत्वप्रसिद्धिर्वैदिकमन्त्राभावकृतैव ।

नतु पौराणिकमन्त्रेऽपि शूद्रस्य नाधिकारः, अध्ययनं विना
प्रयोगस्यानुचितत्वात् । अध्ययनञ्च,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

इति ब्राह्मणस्य शूद्रे ज्ञानोपदेशनिषेधान्न सम्भवतीति चेदु-
च्यते । अत्र मतिशब्दो अध्यात्मविषयकमतिपर एव । शूद्रस्य
ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावस्य दर्शितत्वात् । विदुरादेस्तु स्वस्वभाव-
तो विद्यत्वेन, (१) इति समाधानम् । तस्मात् शूद्रस्य पौराणिकमन्त्र-
पाठेऽधिकारः । स च नित्यनैमित्तिकेष्वेव कर्मसु, न तु काम्यकर्मसु ।
काम्य (२) श्रुतीनां लब्धविद्याहिताग्निषैवर्णिकाधिकारिकत्वेनैव अधि-
कार्यन्तराकाङ्क्षाया अभावात् । अतएव रथकारस्याविद्यत्वादुत्तरक-
तुषु नाधिकार इति दृष्टार्थं तस्माधानमिति मौमांसकसिद्धान्तः ।
नतु वैदिकमन्त्रसाध्येषु कर्मसु कथमिति चेत् ? उच्यते । “अनु-
मतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति गौतमोक्तेर्वैदिकमन्त्रस्थाने नमः
पदरूपमन्त्रोद्देशनाधिकारः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत् ।

अत्र एवकारादिप्रयोगवत् कारशब्दः प्रयुक्तः । तेन नम
इत्येव मन्त्रः । विज्ञानेश्वरैस्तु “नमस्कारमन्त्रो देवताभ्यः पितृ-

(१) स्वतो विद्यत्वेन ।

(२) कामश्रुतीना ।

भ्यश्च इत्यादिमन्त्रो नम इति वा” यस्मिंश्चित्तम्, तत्र प्रथम-
पक्षस्य अस्मद्देशे नादरः । देवताभ्य इति मन्त्रस्य वैदिकत्वान्नम
इत्यस्यैवादरः । ननु मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनद्वारा कर्माङ्ग-
त्वात् नमःशब्देन प्रयोगसमवेतस्य कस्यचिदर्थस्य प्रकाशनात् कथं
वा मन्त्रत्वं, केन रूपेण वा कर्माङ्गत्वम्, इति चेदुच्यते । जपा-
दिमन्त्राणां कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाभावेऽपि अदृष्टद्वारा कर्माङ्गत्व-
वदुपपत्तिः । कर्मसमवेतार्थप्रकाशनं वा भावश्यकं, सार्त्तकर्मसु
वाजसनेयिनां पवित्रकरणादेः केनाप्यप्रकाशनात् ।

आहुविभेककृद्भिस्तु, अमन्त्रस्येति परिभाषेत्यादि यदत्र विचा-
रितं तदङ्गभिर्दूषितमतुसन्धेयम्, शूद्राणामामात्रेणैव वैश्वदेवक-
रणात् ।

लौकिके वैदिके वापि ऊतोऽच्छिष्टे जले चितौ ।

इति सम्बर्त्तान्तेर्जल एव होमः कार्यः । उपनयनाभावेन वेदा-
भावात् ब्रह्मयज्ञस्य न करणम् । यदा पौराणिकमन्त्रेण ब्रह्मयज्ञा-
नुष्ठानं, असम्भवे वज्रभिर्नमःपदैर्वा तदनुष्ठानम् । अन्यत् सर्वे “शूद्रा
वाजसनेयिनः” इत्यापस्तम्बोक्तेर्वाजसनेयिब्राह्मणवदाचरणौघं इति
संक्षेपः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः । अत्र केचित्,—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिआहुं च सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवद्बुधः ॥

इति सद्यन्तरोक्तेः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां दादशाहे सपिण्डनम् ।

इति विष्णुक्तेः ।

लेख्यं । तच्च जन्मप्रकारो याज्ञवल्कीयेऽनुसन्धेयम् । गर्भिणीपतेः
घौरादिनिषेधः ।

तथाच स्मृतिः,—

वहनं दहनं चैव वपनं सिन्धुमज्जनम् ।

पर्वतारोहणं चैव न कुर्यात् गर्भिणीपतिः ॥

तथा,— नोदम्बतोऽग्निसि स्त्रायाञ्च च अग्न्यादि कर्त्तयेत् ।

अन्तर्वत्याः पतिः कुर्वन्नप्रजो भवति ध्रुवम् ॥

एतद्विहितेतरविषयमित्याचार्याः । यत एतत् प्रकरणे,

आधानपर्वदीक्षासु प्रायश्चित्ते गुरोर्मृतौ ।

सग्न्यासे यज्ञकाले च सप्तभिर्वपनं स्मृतम् ॥

तथा च अलभ्ययोगादौ समुद्रस्नानम् ।

इति जातकर्म ।

अथ नामकरणाख्यं कर्म ।

“अहन्येकादशे नाम” इतीदमग्नौचान्तोपलक्षणम् ।

अग्नौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवचनात् ।

तस्मात् छत्रविट्शूद्राः स्वाग्नौचान्तदिनेषु नाम कुर्युरित्यर्थः ।

पारस्करः । “दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम
करोति, द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरस्थं दीर्घाभिष्ठानम् ।

कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुक्ताक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम् । शर्म
ब्राह्मणस्य, वर्म छत्रियस्य, गुप्तेति वैश्यस्य दासेति शूद्रस्य” । इति ।

अस्यार्थः, मातुर्दशम्यां दशमदिने उत्थापनम् । अग्नौचान्ते

नामकरणं, ब्राह्मणचयभोजनं नियतम् । घोषवदचरं आदौ यत्प्र-
नाम्नः तद्घोषवदादि । गघडाः, जझजाः, षढौ णो, दधौ नो, वभौ
मो, यरौ छो, वरौ, घोषवन्तः । अन्तर्मध्ये अन्तं अचरं यस्य तदन्त-
रस्यम् । घरलवा अन्तस्थाः । दौर्घमङ्गुलमभिष्टानं अवसानं यस्य
तत् तथा । कृतं (कृतप्रत्ययान्तम्) । यदा कृतं पूर्वपुरुषेषु विहितं
नाम । तथा च ब्रह्मः,— “कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्”
इति । कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः । स्त्रीनाम्नि विशेषोऽयुक्ताचर-
मित्यादि । ब्राह्मणस्य गर्भं (मङ्गलप्रतिपादकं नाम) । चत्त्रियस्य वर्म
(शौर्घप्रतिपादकं नाम) । वैश्यास्य गुप्तं (धनवत्तादिप्रतिपादकम्) ।
शूद्रस्य दासेति (मिथ्यत्वप्रतिपादकम्) । नाच नाम्नि शर्मादिप्रयोगः,
ब्रह्मचर्यान्तरं शर्मादिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्राक् घृडाकरणादालः प्रागसप्रागनाच्छुचिः ।

कुमारस्य च विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥

इति वृद्धशातानपोक्तेषु ब्राह्मणबालकादीनां जन्मावधि न
शर्मादि प्रयोगः ।

मनुरपि,— माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् चत्त्रियस्य वलावितम् ।

वैश्यास्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ इत्यादि ।

तथा,— स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।

माङ्गल्यं दौर्घवर्णान्तमाशौर्वादाभिधानवत् ॥

“दिगिनिशिवशताहे तत् कुलाचारतो वा” इति ज्योति-
र्वचनात् ।

नामधेयं दशम्यां तु दादश्यां वापि कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

इति मनूक्तेषु अन्यदापि नामकरणसमाचारः । तत्र दशम-
दिनपक्षो नाद्रियते, अग्नौचानन्तरमन्यपक्षाणां सम्भवात् इत्यभिज्ञाः ।
कल्पतरुकारास्तु “दशम्यां” इत्यत्र, येषां दशाक्षात् प्राक् शुद्धिः
तेषामित्याहुः ।

इति नामकरणम् ।

अथ वह्निर्निष्क्रमणकर्म ।

“चतुर्थे मासि निष्क्रमः” ।

मनुः,— चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

यत्तु भविष्ये,—

द्वादशे हनिऽराजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

इति “तत् शाखाभेदात्” इति^(१) कल्पतरुकाराः । इदं च
वास्तवस्य चन्द्रतारासुकूले शुभदिने कार्यम् । अत्र दिनस्य अनि-
यतत्वात् चतुर्थमासे यथासम्भवं कार्यत्वात् ।

एवमन्नप्राग्नेऽपि बोध्यम् । चूडादिके तु वर्षमध्ये शुभदिने
इति बोध्यम् ।

इति वह्निर्निष्क्रमः ।

अथान्नप्राशनम् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि । “यत्तु सम्बत्सरेऽन्नप्राशनम्” इति शंख-
क्षिखितवचनम्, तत् गुणफलविषयं इति कल्पतरुकाराः ।

इत्यन्नप्राशनम् ।

(१) विकल्प इति कल्पतरुकाराः ।

अथ चूड़ाकर्म ।

चूड़ा कार्या यथाकुलम् । मनुः,—

प्रथमेऽब्दे द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ।

शङ्खलिखितौ “प्रथमेवर्षे चूड़ाकरणं पञ्चमे वा” ।

पारस्करः,—“यथा मङ्गलं वा सर्वेषां यदा यथाकुलाचारम्” ।

यथामङ्गलमिति, धर्मशास्त्रान्तरविहितकालान्तरस्योपलक्षणम् ।

अतएव कैश्चित् पञ्चमेऽब्दे क्रियते, वज्रभिस्तु उपनयनात् पूर्वं यदा-
कदापि क्रियते ।

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे,—

सूनुर्मातरि गर्भिण्यां चूड़ाकर्म न कारयेत्,

प्राक् पञ्चवत्सरादूर्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ।

चूड़ाकृतौ त्रिशोर्माता गर्भिण्यौ चेद्यदा भवेत्,

ह्यते गर्भविपत्तिः स्याद्भ्रूत्योर्वा सुतस्य वा ॥

इदं चूड़ादिकं कर्म मकरादिमासपक्षे,—

चूड़ा माघादिपक्षे सप्तमस्तममे सैचहीने सप्तमे,

नानगे सत्तु केन्द्रेत्यशुभगमगैर्वृद्धिगैर्विष्णुबोधे ।

नोरिक्ताद्यष्टषष्ठान्धतिथिषु न यमाराक्षयुग्माब्दमासे,

नो अन्नर्द्धेन्दुमासे विधटकुजशशिनृक्षलघार्कशुद्धौ ॥

इति ज्योतिःशास्त्रात् ।

अत्र माघादिपक्षे सौरमासपरम् । “सौरो मासो विवाहादौ”

इत्युक्तेः ॥

इति चूड़ाकर्मकालाः ।

शूद्राणां गर्भाधानपुंसवनभीमन्तोन्नयनजातकर्मनामधेयवह्निर्निष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहाः ॥ इति ॥

अथ विवाहकालाः ।

विष्णुपुराणे,— वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत्त्रिगुणः स्वयं ।

मनुः,— चिंशदशे वर्षे कन्यां दद्यात् द्वादशवर्षिकीं ।

व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सौदति सत्वरः ॥

सत्वरः गृहस्थाश्रमे त्वरायुक्तः सन्नित्यर्थः ।

कश्यपः,— अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

शतानन्दः,— गर्भादष्टमवर्षे तु दशमे द्वादशेऽपि वा ।

कन्यापरिणयः शस्त इति वात्स्यादिसम्मतं ॥

सम्बर्त्तः,— विवाहस्तष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ।

गर्भादिति सर्वचान्वयः ॥

अन्यथा,— कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

मृणहत्या पितृसुख्याः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

इत्यादियमादीनां तु^(१) द्वादशवर्षे विवाहे निन्दावधनमनर्थकं स्यात् । अतएव जन्मावधिसप्तमवर्षे गौरीत्वमाह कश्यपः,—

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारौत्यभिधीयते ॥

भविष्येऽपि,— सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नयिका ।

द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

(१) जन्मावधिद्वादशवर्षे ।

सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वादिति कल्पतत्काराः । तथाच मासद्व-
याधिकषड्वर्षानन्तरं स्त्रीणां विवाहकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नेव वर्षे
कन्याया गौरीत्वमिति च सिद्धं । एवं च^(१) स्त्रीणां जन्मावधेकादश-
वर्षमभिव्याप्य विवाहकालस्य परमावधिरित्युक्तं भवति ।

विशेषं मतुराह,—

असपिण्डाश्च या मातुरसगोचा च या पितुः ।

सा प्रगृह्णा द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

दारकर्मणि (दारत्वजनने विवाहे) मैथुने (मिथुनवाच्यस्त्री-
पुंससाध्य आधानकर्मणि) न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि । अपि
तु उभयसाध्येऽपि सा प्रगृह्येत्यर्थः । “मिथुनसाध्यधर्मपुत्रोत्पत्तौ”
इति कल्पतत्काराः ॥

व्यासो विशेषान्तरमाह,—

सगोचां मातुरप्येके नेकन्युदाहकर्मणि ।

जन्मनामोरविज्ञानादुदहेदविशद्वितः ॥

तदसम्भवे चाज्ञवक्तव्यः,—

पञ्चमाक्षमादूर्द्ध्वं मादृतः पितृतस्तथा ।

मादृतो मादसन्ताने मातामहादिपिण्डेन सपिण्डासपि पञ्च-
मादूर्द्ध्वं उदहेत्, पितृसन्ताने पितामहादिपिण्डेन सपिण्डासपि
सप्तमादूर्द्ध्वं उदहेदित्यर्थः ।

तत्राप्यसम्भवे, वशिष्ठः,—

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मादृतः पितृतस्तथा । इति ।

अथोपनयनकांताः ।

विश्वामित्रयाज्ञवल्क्यौ,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणोपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे मैत्रे विश्वामित्रे यथाकुलम् ॥

अथ गर्भपदस्य समासे गुणीभूतत्वेऽपि राज्ञामित्यादिव्यवयः,

अथ शब्दान्तुशासनं केषां शब्दानामिति वत् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भान्तु द्वादशे विश्वः ।

इति मनूक्तेः ।

नयनमेव नायनं पश्चादुपोपसर्गः । फलकामनायान्तु मनुः,—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो वलार्चिनः पठे वैश्वस्येहार्चिनोऽष्टमे ॥

उपनयनस्य परमावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

आषोडशाद्वा विंशच्च चतुर्विंशच्च वत्सरात्,

ब्रह्मचरविशां काल औपनायनिकः परः ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः,

षाविषीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यास्तौमादृते कृतोः ॥

उक्तकालव्यतिक्रमेऽपि ब्राह्म्यास्तौमनामककतुकरणरूपप्रायश्चित्ता-
नन्तरमेव संस्कार्य एव इत्यर्थः । स्त्रीणास्तु विवाह एव उपनयनम्,—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्युतः ।

इति मनूक्तेः ।

याज्ञवल्क्यः,— प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तस्यैव षोडशे ॥

तथा,— गुरवे च वरं दत्त्वा स्नायाच्च तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाणुभयमेव वा ॥

अविश्रुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ॥

गुरवे वरं (अभिलषितं) अभिलषितदानाग्नौ तदनुज्ञया
इत्यर्थः ।

पारस्करः,— “वयः स्नातका भवन्ति, विद्यास्नातकः व्रत-
स्नातको विद्याव्रतस्नातकः” । समाप्य वेदमथमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते
स विद्यास्नातकः यो व्रतं समाप्य वेदमथमाप्य समावर्त्तते, स व्रत-
स्नातकः । य उभयं समाप्य समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः ॥

तनु— अनाश्रमौ न तिष्ठेत् दिनमेकमपि दिजः ।

इति निषेधेऽपि अस्मद्देशे समावर्त्तनानन्तरं कथं विलम्ब्य विवाह
इति चेत्, सत्यम् ।

“अभावे कन्यकायाः स्नातकं व्रतं चरेत्, अपि वा चक्षिणायां
पुत्रातुत्पादयौत वैश्यायां वा” इति पैठौनसिवचनात् कलियुग-
निषिद्धेषु “वज्रकालं ब्रह्मचर्यं” इति निषेधोक्तेश्च अस्मद्देशमाचारः
सङ्गच्छत एव । चक्षिय वैश्ययोः कक्षावभावात् न तद्विवाहव्यवहारः ।
शूद्राणां तु यमः,—

शूद्रोऽप्येवम्विधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समसृजत् कन्दसा तं प्रजापतिः ॥

कन्दसा (वेदेन) न समसृजत् (न समयोजयत्) ।

ब्राह्मे,— विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

मात्रशब्देन विवाहेतरसंस्कारनिवृत्तिः, तथाच यमब्राह्मोक्तिभ्यां

“एतद्वान्निषेधार्थं, न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थम्” इति विज्ञानेश्वराः।
 कल्पतरौ तु “असमानजातीयकन्याविषयमेतदिति” । “सर्व-
 मातामहकुलविषयमेतदिति” मदनपासः । विमादसपिण्डेऽपि
 निषेधमाह सुमन्तुः,— पिदपत्न्यः सर्वा मातरः तद्भातरौ मातुकाः ।
 तदुचितरश्च भगिन्यः, तदपत्याः भाग्निनेयाः स्युः, ताः सङ्करकारि-
 ण्यस्तत्सकुल्यां नोदहेदिति । सर्वमिदं सम्भवपरं । अत्यन्तासम्भवे तु
 सुमन्तुः,— “चीनतीत्य मादतः, पञ्चातीत्यपिदतः” ॥ पैठीनसि-
 रपि “चीन् मादतः, पञ्च पिदत इति वा” अत्र “समानजातीये
 पञ्च, असमानजातीये चीनिति व्यवस्थितो विकल्पः” इति कल्पतरौ
 यद्यप्युक्तं तथापि अस्मद्देशे वृद्धैरत्यन्तासम्भवपरमित्येव लिखितं ।
 वृद्धानां तु, पिदवन्धुमादवन्धुसङ्घणं यथा, आदिपुरुषस्य सगोचले-
 ऽपि पिदवन्तानो भवति । अन्यगोचले मादवन्तानो भवति” इति ।
 “यत्तुपिदस्त्रसुः स्त्रसुः पुत्राः” इत्यादिकात्यायनोक्तिमुदाहृत्य
 तिथितत्त्वकारैः पिदवन्धादिलक्षणं उक्तं । “तत् अग्रौचे क्रिया-
 कर्तुरधिकारे च” अस्मद्देशनिबन्धकारैर्लिखितत्वात् न तल्लक्षणमा-
 द्रियते^(१), तत्र आत्मबन्धोरपि उपान्तत्वात् । काचिदस्मद्देशविह-
 ङ्गापि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,—

चतुर्थीमुदहेत्कन्या चतुर्थः पञ्चमीमपि ।

पाराशर्यमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमी ॥

पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां नोदहेदिति यद्वचः ।

पिदपत्ने निषेधोऽयं मादपत्ने न दूषणं ॥

(१) आद्रियते । तत्र आत्मबन्धोरपि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,— ।

कूटस्थगणनाद्यान्तु यस्यां पङ्क्तौ वरस्य तु ।

जनको विद्यमानयेत् स पक्षः पितृपक्षकः ॥

जननी विद्यमाना चेत् स पक्षो मातृपक्षकः । इति,

विवाहयेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः, “असमानार्धगोत्रजाम्” इति
अपेक्षितं आर्षं प्रवरद्वयार्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं ।

आपस्तम्बः,—समानगोत्रप्रवरां कन्यामुद्धोषगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य पिण्डादं ब्राह्मणादेव हीयते ॥

एवं प्रवरैक्येऽपि,—

परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततस्यान्द्राधणं चरेत् ॥

इति पार्यक्येन परिगणनात् त्यागश्चोपभोगस्य, न तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यां गोत्रजामथवापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ।

इति शातातपोक्तेः ।

समानप्रवरस्वरूपमाह बौधायनः,—

एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरैश्च निवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते मृत्वङ्गिरोगणात् ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः । मृत्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह

संग्रहकारः,—

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाह स्त्रिषु द्वयोः ।

मृत्वङ्गिरोगणेष्वेवं वंशेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥

तथाच पञ्चार्पेयाणां ऋषिचयानुवृत्तौ मिथो न विवाहः ।
 व्यार्पेयाणां ऋषिद्वयानुवृत्तौ न विवाहः । शेषेष्केकानुवृत्तौ विवाह
 इत्यर्थः,—

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽधिगौतमौ ।

वशिष्ठः गौतमोऽगस्तिरेषां येऽप्येभुयायिनः ॥

येषां तुष्ट्यर्पिभूयस्त्वं नोदहन्ति मियस्यते ।

एषामष्टानामेकस्यापि येषु प्रवरेष्वनुवर्त्तनं, तेषां मिथो न
 विवाहः । सर्वर्षितुष्ट्यत्वे च विवाहः स्फुट एव ।

कश्यपः,—अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूदायां तु यच्च वै ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्य तां ॥

पश्चादरेण यद्वत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।

तथा गच्छेयुर्द्विद्विदां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥

अनेकेभ्यो धनयज्ञपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञाय यच्च बहूनां वराणां
 आगमनं, तत्रादिवरः तां कन्यां लभेत, अन्ये तु पूर्वदत्तमूल्यां
 लभेरञ्जित्यर्थः ।

नारदः,—प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चौनृत्नं समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेदरं ॥

प्रतिगृह्य वाग्दत्तां स्वीकृत्येत्यर्थः । कात्यायनः,—

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः साधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विधानतः ॥

यमः,—वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्त्रोपपन्ना सा कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोऽत्र पाणिपादणिकः ।

मनुः,— कन्यायां दत्तशुल्कायां स्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

अथ पुत्रदुष्टिचोरब्दमध्ये प्रतविवाहविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

न पुंविवाहोर्द्ध्वस्तुत्रयेण विवाहकार्यं दुहितुश्च यद्वात् ।

न मण्डनादुपरि मुण्डनं स्यात् तन्मुण्डनान्मण्डनमन्वगेव ॥

तथाच पुत्रोपनयनादूर्द्ध्वं दुहित्वविवाहः ।

प्रत्युदाहो नैव कार्योऽप्येकस्मिन् दुहित्वद्वयं ।

न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये च कन्यके ॥

नूनं कदाचिदुदाहो नैकधा मुण्डनद्वयं ।

पुत्रीपरिणयादूर्द्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं ॥

पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोदाहमिति स्वरयः ।

एतत् विमाद्वकन्याविषयं । अन्यथा स्मृतौ,—

एकोदरप्रसूतानां विवाहो नैकवत्सरे ।

विवाहो नैव कर्त्तव्यो गार्गस्य वचनं यथा ॥

इति एकोदरवैधर्म्यं स्यात् । अत्रभावे तु,—

विवाहश्चैकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।

असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तुचैका विधवा भवेत् ॥

इत्यादीनामपि वैधर्म्यं स्यात् । तथा,—

एकोदये करतलपहणं यदि स्या-

देकोदरस्वरयोः कुलमेति नाशं ।

एकाब्दके तु विधवा भवतीति कन्या,

न ह्यन्तरव्यवहितं शुभदं वदन्ति ॥

अधिकोऽव एकस्यविवाहे दोषः ॥ इति ।

अथ ज्येष्ठपुत्रदुहित्री ज्येष्ठमासे व्रतविवाहादिविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,— ज्येष्ठे मासि तथा माघे^(१) चौरं परिणयं व्रतं ।

ज्येष्ठपुत्रदुहित्रीस्य यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

रत्नमालायां,—

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि पाणिपौडनं ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

जन्ममासि न च जन्मभे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि जातु मङ्गलं ॥

अथ जन्ममासि इत्यादिविकनिषेधोऽपि ज्येष्ठपर एव ।

अन्यथा,— जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या जन्मभोदये ।

जन्मभे न भवेदूढा कन्या हि भुवसन्ततिः ॥

जन्मोदये जन्मसु तारकासु

मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा,

व्रते न विप्रोऽध्ययनं विनापि

प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः प्रथित्यां ॥

इत्याद्युक्तिविरोधः स्यात् ।

पितृज्येष्ठं विना चान्यो ज्येष्ठपुत्रो न दूष्यति ।

मातृतो ज्येष्ठपुत्रश्चैव दोषो वै प्रजायते ॥

असम्भवे तु ज्योतिःशास्त्रे,—

कृत्तिकास्यं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।

उत्सवेषु च सर्वेषु दिनद्वादशकं त्यजेत् ॥

वृषमासे प्रथमं कृत्तिकानक्षत्रे द्वादशाहं रवेर्भोगः “सौरौ मासौ विवाहादौ” इत्युक्तत्वात् ॥ ज्येष्ठो (वृषः),—

प्रथमं ज्येष्ठमासस्य मादृत्यो वर्ज्येदिनं ।

शुभकर्मण्यप्रजानामष्टौ च मुनिभागुरिः ॥

द्वादशाहं चैव गार्ग्यस्य द्वादशाहं बृहस्पतिः ।

अजभोगाग्निभं भोगं यावन्मुनिपराशरः ॥

अजोऽच भेषमासः तथाच भेषमासान्त्यदिनपञ्चमेऽपि वर्जनं ।
तावत्प्रभृतिरुत्तिकाप्रवृत्तेरिति पराशराभिप्रायः ॥

अथाशुद्धिकालेषु कर्मकरणाकरणविचारः ।

तथादावस्मरुतशुद्धिषारकारिकाः लिखित्वा पद्यात्साचि-
वचनानि लेख्यानि । तथाच,—

काशस्याशुचिताऽधिमास्य च हरिस्त्रायेऽथ घाम्नायने,

गुर्वादित्य उदीरितोभयविधे राशैकतारैक्यतः ।

तस्यां सिंहवृहस्पतौ सुरगुरौ बाले च वृद्धे कवौ,

मन्थ्यासंगतवाल्मीकिवशाचष्टे च शुद्धिं भुवे ॥

लुप्ताब्देऽधिकवसरे मकरगे जीवेऽपि काशोऽशुचिः ।

तत्रोद्गादिषु सर्वकर्मकरणं देशेषु ग्रिष्टैर्मतं ॥

कालाशुद्धिषु काम्यकर्मकरणं नैवाथ नैमित्तिकं ।

नित्यं कार्यमिह प्रतिप्रसवाद्भूलं विशेषं भुवे ॥

जातेष्टिं गतिसंयुतां न हि तदा कुर्यादयोत्सर्जन-
 धानादिं ग्रहणोदितं लगतिकं जन्माद्यशौचं चरेत् ।
 पुंस्रतिप्रमुखाद्यखादनविधिप्रान्तानि कर्माणि षट्,
 प्रैतं सर्वमलभ्ययोगविहितं आद्धादिकं कर्म च ॥
 शुद्धे मासि मलौत्सुचे च तनुयाच्छ्राद्धं तु दग्धोदितं,
 दानश्राद्धविधौ युगादिषु तथा आद्धादि मन्वादिषु ।
 प्रेताब्दोदककुम्भदानमथ नो हि प्रेतपचाष्टका-
 न्वष्टक्यप्रथितानि जातु मसिने आद्धानि कुर्यात्सुधीः ॥
 आद्धे मासि मलेऽधिमासविहितं श्राद्धं त्रिपक्षोदितं,
 षष्ठ्ये घति तस्य पूर्णदिवसाधोऽप्यूनवाण्मासिकं ।
 शुद्धे मासि मृतस्य मासि मसिनेऽप्याद्याद्विकं त्राचरे,
 दान्यदार्षिकमाचरेद्वि मसिने नष्टस्य मासे मले ॥
 मध्यस्त्रीगमनं तथा परिणयामन्तर्यभाद्रतने-
 न्दोर्वन्दापनमचनूतमगयाश्राद्धं विदधात्सुधीः ।
 विप्रेऽप्रतमन्दपचविहितं तत्राप्य संसर्पके,
 क्षीणे मासि विवाहमुख्यरहिताः स्त्रियाः श्रुतेषु क्रियाः ॥
 मासश्चाधिक आश्विने यदि भवेत् तत्पूर्वतो वामरा-
 नष्टौ चाधिकमासमेव सकलं शुद्धां च शुक्लाष्टमीं ।
 यावद्वाप्य शिवार्चनं विरचयेत्तेन्मुख्यपचचमो-
 ऽग्रकः शुद्ध इहाचरेन्नवदिनादिष्वेकपचं सुधीः ॥
 मलमासस्वरूपं ब्रह्मसिद्धान्ते,—
 चाद्रौ मासो ह्यसकान्तो मलमासः प्रकौर्त्तितः ।

मृच्छपरिशिष्टे,—

मलं वदन्ति कालस्य मासकालविदोऽधिकं ।

कालाधिक्यं विष्णुधर्मोत्तरे उक्तं,—

सौररेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

साधने तु तदा माने दिनषट्कं न पूर्यते ॥

दिनरात्र्यश्च ते राम प्रोक्ताः सम्बत्सरेण षट् ।

सौरसम्बत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृशुनन्दन ।

वर्षद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

स चाधिमासकः प्रोक्तः सर्वकर्मसु गर्हितः ।

सौरवर्षस्य पञ्चषष्ठ्यधिकत्रिंशत्तिनात्मकत्वं । चन्द्राब्दस्तु चतुः-

पञ्चाशदधिकत्रिंशत्तिनात्मकत्वमिति एकादशदिनाधिकत्वं ॥ नन्वेवं

मति दिनार्द्धन्यूनोऽधिको मास इति चेत्सत्यं । अतएव सिद्धान्ते,—

द्वात्रिंशद्विर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्येकोऽधिमासकः ॥ इति ।

ननु आधिक्ये मति मासस्य भूलत्वं कुत इति चेत्,

तस्य नपुंसकलादित्येवेत्य । तथाच, ज्योतिःशास्त्रे,—

असङ्गन्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिच्युद्धितः ।

कलान्तरात्समायाति स नपुंसक इत्यते ॥

नपुंसकत्वं कुत इति चेत्, पुरुषस्य सूर्यस्य तन्मासेऽभावादि-
त्येवेत्य । तथाच, तत्रैव,—

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

शिष्टवाक्यं,— गुर्वादित्ये गुरौ मिंहे नष्टे शुक्ले मल्लीश्लुचे ।

याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

तथा,— वाक्यं वृद्धिं गते जीवे सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

वृद्धिं (वृद्धत्वं) गुर्वादित्यो द्विविधः । एकराशिगतत्वेन एकनक्षत्र-
गतत्वेन चेति । एकनक्षत्रगतत्वं च भिन्नराशिस्थित्वे सतीति बोध्यं ।

तथाच कश्यपः,—

अक्षैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू

शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकशुक्लमिंहे ।

नारभ्यते व्रतविवाहशृङ्गप्रतिष्ठा-

क्षौरादिकर्मगमनागमनं च धीरैः ॥

नारभ्यत इत्यनेन आरब्धव्रतं कार्यं । अक्षैकेत्यत्र मन्दिरं राशिः
तथाच वृहस्पतिसूर्यौ एकराशिगतौ यदीत्यर्थः । एतेन वृहस्पतेरस्तं
गमनमप्युक्तं । रविभोग्यनक्षत्रगतत्वमस्तत्वमिति सूचणात् । गुर्वादित्य
इत्युक्तौ सर्वधर्मनिषेधः काम्यपरः ॥ अत्र साक्षिवाक्यानि मल्लमाम-
प्रस्तावे लेख्यानि शुक्लमष्टलचातुर्विध्यप्रतिपादकोक्तयो लेख्याः ।
उत्तरक्षौरे,—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनस्यान्द्रोऽधिवत्सरः ।

वर्षानि तत्र यज्ञार्घ्यप्रतिष्ठादीनि नाकिनां ॥

स्युटसंक्रान्तिहीनस्येत् केऽप्याह्वरधिमासवत् ।

शतानन्दः,— अतिचारगतोजीवो नैति चेत्पूर्वमन्दिरं ।

सुप्तसम्बत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

सिंहस्थं मकरस्थं च शुक्लं यत्नेन वर्जयेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः, प्रतिष्ठादौ मकरवृहस्पतिरपि वर्ज्य उक्तः
तत्र शुभसम्बन्धरे कर्मनिषेधेऽपवादमाह सत्याचार्यः,—

राशिचयं सञ्चरतेऽब्दमध्ये

नायाति पूर्वं यदि शुभवर्षं ।

जीवो न कर्माणि तदा च

कुर्याद्विहाय गौड़ोड्विहारदेशान् ।

न्योतिःशास्त्रे मकरवृहस्पतावप्यपवादः,—

नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे ।

गण्डुक्वाः पश्चिमे पारे मकरस्यो न दोषभाक् ॥

एतदधिसम्बन्धरेऽप्युपलक्षणं, अस्मद्देशशिष्टाचारात् । तथाच

शुभवर्षाधिकवर्षमकरवृहस्पतिषु सर्वकर्मकरणं निःसन्दिग्धमेव ।

सर्वस्वपि कालाशुद्धिषु काम्यकर्मणो वर्जनं, न नित्यनैमित्तिकयो-

रिति सामान्यतः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः ।

अथ मलमासकारिका ।

काम्यारम्भसमापने न मलिने मासे तु कृष्णादिकं,

प्रारब्धं हि समापयेत्तदपि यत् मासात्कृतं भावनात् ।

आरम्भस्य समापनस्य च यदा मध्येऽधिमासस्तदा-

रम्भं कर्म समाचरेद्य नवे तीर्थाभरेज्ये त्यजेत् ॥

रोगावर्षणशान्तिमुखकरणाकालप्रतीचासह-

स्यारम्भं च समापनं च मलिने काम्यस्य कुर्यादुधः ।

नो मुञ्चेत्सकलं तदाप्यगतिकं नित्याग्निहोत्रादिकं

नित्यं सोमसवादि नो गतियुतं नाधानमथाचरेत् ॥

गपुंसकेऽधिके मासे मण्डलं तपते रवेः ॥

गातातपस्वाह,—

मलीघुचैः समाक्रान्तं सूर्यषड्भ्रान्तिवर्जितं ।

मलीघुचं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितं ॥

यत्तु काठकट्ये,—

यस्मिन्मासे न मङ्गगन्तिः मङ्गगन्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे चिंशत्तमे भवेत् ।

इति स्फुटमानाश्रितं । द्वाचिंशद्भिरिति मध्यममानाश्रितमिति
न कश्चिद्विरोधः ।

लघुहारीतः,—

इन्द्राग्नी यच ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निमौमौ सृतौ मध्ये समाप्तौ पिष्टषोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मलीघुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राक्तनः सृतः ॥

तथाच, शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोमासः, संक्रान्तिरहितोऽधिमास इत्यापद्यते । दर्शान्तमासः संक्रान्तिद्वययुक्तः क्षयमासः । उभयोरपि मलत्वमित्यर्थः । ननु अधिमासे जातस्य उत्तरवर्षेषु कस्मिन् मासे खनचत्रपूजादि, सृतस्य तु कुत्र आङ्गादि अनुष्ठेयमिति चेत्, उच्यते । तस्य उत्तरमासेऽन्तर्भावात् उत्तरमासे तदनुष्ठेयं ।

तथाच, ज्योतिःपितामहः,—

पष्ठ्या तु दिवसै मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वाद्धे तु परित्यज्य उत्तराद्धे प्रशस्यते ॥

इति ज्योतिःशास्त्रे । तथाच एतदाक्यमुपजीव्य माधवाचार्याः,—
चान्द्रोऽधिमासः संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति । अत्र कश्चिद्विशेषः सुधीमिरवधेयः ॥

तत्र कंचिन्मासं धृत्वा विचारणीयं । तथाच, भाद्रेमासि
अधिमासपक्षे आदौ मलपौर्णमासीपक्षः, तदुत्तरं मलदर्शपक्षः,
तदुत्तरं शुद्धपौर्णमासीपक्षः । तत्र कस्यचित् जन्म मलदर्शपक्षे,
कस्यचिज्जन्म शुद्धपौर्णमासीपक्षे, तत्राधिमासस्य शुद्धदर्शान्तमासे-
ऽन्तर्भावे सिद्धे सति मलपौर्णमासीपक्षस्य शुद्धपौर्णमासीपक्षेऽन्त-
र्भावः । मलदर्शपक्षस्य भाद्रशुद्धदर्शरूपे पौर्णम्यन्तपक्षमाश्रित्य
आश्विनदर्शपक्षतया व्यवह्रियमाणेऽन्तर्भावः । तथाच मलमासवर्षे
शुद्धपौर्णमासीपक्षे यस्य जन्म, पश्चात्जातस्यापि तदुत्तरशुद्धवर्षे
त्वादौ स्नानचक्रपूजा । यस्य मलदर्शपक्षे जन्म, तस्याधिजातस्यापि
आश्विनकृष्णपक्षतया व्यवह्रियमाणे कृष्णपक्षे पश्चात् स्नानचक्रपूजा ।
एवं आङ्गादौ बोद्धव्यं । अयमधिमासः चैवादिषष्ठसु मासेषु
भवति । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चैवादर्वाक् नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत् ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

घटकन्यागते सूर्ये दृष्टिके वायु धन्वनि ।

मकरे वायु कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥ इति ।

ननु द्विसंक्रान्तमास एवैव मासेषु पततौति चेत्, न ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् ।

दिसक्रान्तिमास चयाख्य कदाचित् ॥

अथ कार्तिकादिचये नान्यदा स्यात् ।

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वय स्यात् ॥

इति, कार्तिकादिमासचये चयमास । चयमासयुक्ते वर्षे चयमासात् पूर्वं द्वित्रेषु मासेषु मध्ये एकोऽधिमास । चयमासा-
दूर्द्ध्वमपि मासचयमध्ये ऽपराऽधिमास ।

स च ज्योति शास्त्रे,—

दर्शद्वय नेषमुख्यैकराशिस्थिते तु चैवप्रमुखोऽधिमास ।

दर्शान्त ऊर्ज्वादिकमासि सूर्ये राशिद्वयस्थे चयमास उक्त ॥

अतु यथा एकाधिकमासोपेताब्दस्य चयोदशमासात्मकत्व । तथा
अधिमासद्वयोपेताब्दस्य चतुर्दशमासात्मकत्व प्राप्त । न च तद्युक्त,

चयोदश तु श्रुतिराहमास चतुर्दश क्वापि न चैव दृष्ट ।

इति वचनात् इति चेत्, नैष दोष । अशकान्तत्वेन अधिक-
प्रसिद्धियुतयोर्द्वयोर्मध्येपूर्वस्याधिकत्वनिषेधात् ।

तथाच जावालि,—

एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वं स्यादुत्तरस्तु मल्लीशुच ॥ इति,

प्राकृत शुद्धिकर्माहं इत्यथ । अतएव चयमासपूर्वस्यासक्रान्त-
मासस्य सम्यक्सर्पति कर्मणे इति ससर्पनामकत्व । चयमासस्य
कर्मानर्हत्वात् अहस पापस्य पतिरहस्यतिनामकत्व ।

तथाच, विवाहादाविति प्रकृत्य ज्योतिर्ग्रन्थे,—

यस्मिन् मासे न सक्रान्ति सक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पांश्चसती मामावधिमासस्य निन्दितः ॥

एतद्वचनमुपजीव्य माधवोद्ये,—

त्रयस्याख्या विवाहादौ संसर्पांश्चसती उभौ ।

रुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मलमामो विविच्यते ॥

इति त्रयोत्तरासंक्रान्तमासस्य मलत्वमेव, “उत्तरस्तु मलौस्तुच” इति वचनात् । नन्वेवं चतुर्दशमासात्मकभावे एकादशात्मकत्व-प्रसक्तिः । तच्च द्वादश मासाः सम्बत्सर इति नित्यवत् श्रुतिविरुद्धं । ननु तर्हि केवलाधिमासस्य त्रयोदशात्मकमपि तद्विरुद्धमिति चेत् न । क्वचित् त्रयोदशमासाः सम्बत्सर इति श्रुतेः । तथा सति त्रयमासोपेते त्रयोदशमासात्मकेऽपि ऋद्धे द्वयोरसंक्रान्तयोः परित्यागे सत्यवशिष्टाः संसंक्रान्ता एकादशैव मासा इत्यतो नित्यवच्छ्रुति-विरोध इति चेन्न । द्विसंक्रान्तियुक्तस्य त्रयमासस्य मासद्वयत्वेन गणनात् ।

तथाच स्मृतिः,—

तिथ्यर्द्धं प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धं तदुत्तरः ।

मासाविति बुधै श्विन्यौ त्रयमासस्य मध्यगौ ॥ इति ।

चालनसंस्काराभावे इदं बोध्यं । “न चलति यदि वै तन्मासयुग्मं विचिन्त्य” इति वटेश्वरसिद्धान्तोक्तेः ।

इत्थं मलमासे निरूपिते वर्ज्यावर्ज्यानुच्यन्ते ।

तच्च पैठीनसिः,—

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्कृता इति कीर्त्तिताः ॥

निष्फला इत्युक्तेः काम्यकर्मनिषेधः ।

इक्षादिर्वर्काम्यं तु मलमासे विवर्जयेत् ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तेः ।

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् प्रथतः सग्नसौक्ष्म्ये ।

इति वृद्धस्यत्युक्तेर्नित्यनैमित्तिककरणं ।

अधिमासे निपतितेऽप्येष एव विधिक्रमः ।

इति स्मृतेरारम्भसमाप्तिमध्ये मलमासपातेऽपि पूर्वारम्भकाम्यं
कार्यमेव । आरम्भसमापने तु शुद्धकाल एव,—

असूर्या नाम धे मासा न तेषु मम सन्ध्याः ।

व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भाश्च समाप्तयः ॥ इत्युक्तेः ।

यत्तु काठकण्ठे,—

प्रवृत्तं मलमासान् प्राक् काम्यं कर्म समापितं ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यं न संशयः । इति ।

तत् सावनमानप्रवृत्तलक्ष्मणान्द्राघणं हि न सचादिविषयं ।

गार्ग्यः,—अपूर्वदेवतां वृद्धा शुचिः स्नानप्राप्तौ च ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तथाचापूर्वदेवदर्शनापूर्वतीर्थयात्रे निषिद्धे । मलमासे प्रकान्ते
द्वित्रेभ्यःसु गच्छत्सु यदि कश्चिदालो वालघ्नब्रह्मराक्षसादिना
गृह्येत यदि वा रोगवृद्धिर्महिती स्यात्, यदि वा वृष्टिप्रतिबन्धः
स्यात्, यदि वा राजद्रोह आपतेत्, यदि वा अभिचारः केनचित्
प्रारभेत, तत्र मलमासस्य समाप्तिप्रतीक्षायां वास्नादिवाधादिकं
स्यात्, तस्मात्तत्प्रतीकारस्य कर्तुमुचितत्वादात्यधिककार्येषु शुद्ध-

नपेक्षणस्य श्रौतसर्गिकत्वात् । “अथैव यजेताभिचर्यमाणः” इत्यादि
वर्त्तमानार्थज्ञानप्रत्ययान्तशब्दादिभिः समानकालत्वाविशेषाच्च मल-
मासेऽपि तादृशकर्मणभारगाः समापनं च कार्यमेव । नित्यनैमि-
त्तिकयोरपि यदनन्यगतिकं, तदेव मलमासे कार्यं । भगतिकं
तु न कार्यं । तथाच, काठकगृह्ये,—

मलमासेऽनन्यगतिं कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियां ।

गृह्यपरिशिष्टेऽनन्यगतिकानि यथा,—

अवषट्कार-होमाद्यपर्व चान्द्रायणं तथा ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥

अवषट्कारहोमाग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः ।

काठकगृह्ये,—

सोमयागादिकर्माणि काम्यान्यपि मलौक्षुचे ।

घटीश्रावणधानचातुर्मास्यादिकाम्यापि ॥

महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

सलमासविशेषस्य विहितं वर्जयेत्काले ॥

तथाच वसन्ते विहितस्य सोमयागस्य मलमासे च वर्जनेऽपि
शुद्धमासेऽनुष्ठानसम्भवात् भगतिकत्वं ।

एवमादि भगतिकनित्यानां वर्जनं । घटीष्टिः काठकशाखादौ
सिद्धा ।

मास्ये,— आधानं यज्ञकर्माणि प्रायश्चित्तकृतानि च ।

न कुर्यान्मलमासेऽपि शुक्लगुर्वीरुपश्रवे ॥

संक्रान्तिरहिते मासे कुर्यादाश्रयणं न वा ।

इति पैठौनसिना विकल्पितत्वादाश्रयणस्य सगतिकामतिकथो-
 रुदाहरणं न विरुद्धं । जातेष्टेऽग्नौचेऽवसिते यथातुष्टानं, तथा
 मलमासेऽथवसितेऽनुष्टातुं शक्यत्वात्सगतिकनैमित्तिकत्वाज्जातेष्टिर्न
 कार्या । एवमादिसगतिकनैमित्तिकानां वर्जनं ।

चन्द्रसूर्ययद्दे खानं श्राद्धदानजपादिकं ।

कार्याणि मलमासे तु नित्यनैमित्तिकं तथा ॥

इति धमवचनादगतिकनैमित्तिकानि ग्रहणखानादीनि कार्या-
 ण्येव । अन्तमरणार्त्तनाशौचादीनां भावनमानप्रवृत्तत्वात्तदाहरणं ।
 “सूतकादिपरिच्छेद” इत्यादि तद्वचनमुक्तं ।

स्मृतिसंग्रहे,— नामकर्म च पुंसतिः भीमन्तोन्नयनं व्रतं ।

मलौक्षुचेऽपि कुर्वीत निमित्तं यदि जायते ॥

जातकर्मान्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

श्राद्धजातकनामानि येन संस्कारसप्तताः ॥

मलौक्षुचेऽपि कर्त्तव्या इष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥

गौतमः,— दानकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।

ग्रहणे पुंसवादौ च तत्पूर्वस्य परम् च ॥

नवश्राद्धं तु,—चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमे दशमे तथा ।

यद्वच दीयते अन्तोन्नाच्चवश्राद्धमिष्यते ॥

पुंसवादिपदेन पुंसवनभीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणवह्निनि-
 श्कामणान्नप्राशनानां संग्रहः ।

तथाच अतानन्दः,—

पूडावाक्मद्वह्निं कर्म मलमासेऽपि कारयेत् ।

तेषां सावनमानेन ऋषिभिः परिकीर्त्तनात् ॥

एवं च,—नामाद्यप्राशनं चौलं विवाहं मौञ्जीवन्धनं ।

नियुक्तं जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनं ॥

अस्तमे च गुरौ शूके वाले वृद्धे मलीधुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां चैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवचने जातकर्मादीनां चो निषेधः स प्रातिस्निक-
कालेषु कदाचिदनुष्ठितानां तेषां कालान्तरेऽनुष्ठानपक्षे वोद्धव्य-
मिति सर्वं समञ्जसमिति वदामः ।

वृहस्पतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सग्नलीधुचे ।

तीर्थस्नानं गजह्वायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

गजह्वायास्तृचणं लिखितं । अस्या नैमित्तिकत्वेऽपि पुनर्वचनमेव-
जातीयानां महावैशाखीप्रभृतीनां मलीधुचे नित्यनिवृत्त्यर्थमिति
केचित्, तन्न ।

रोगे चालभ्ययोगे च सौमन्ते पुंसवे तथा ।

यद्ददाति समुद्दिष्टं पूर्वापि न दुष्यति ॥

इति मरौचिवचनात् । तथाच वृहस्पतिवचने गजह्वायापदं
अलभ्ययोगोपलक्षणमित्यवगन्तव्यं । अतएव कालादर्शीयसंग्रह-
कारिकायां,—

रोगशान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धव्रतानि च ।

इति मलमासे कर्त्तव्यत्वेनोक्तं । सर्वनित्यकर्मणां मासद्वयेऽपि
कार्यत्वेन उक्तत्वात् मलमासेऽपि दर्शश्राद्धं युगादिश्राद्धदाने च स्युः ।

काम्यस्यापि मन्वादिश्राद्धस्य,—

मन्वादौ च युगादौ च मासयोरुभयोरपि ।

इति मरीचिवचनादुभयत्रायनुष्ठानं । अत्र युगाद्युपादानं दृष्टान्तेन । तथाच मन्वादिश्राद्धं युगादिश्राद्धवदुभयत्रापि कार्यमित्यर्थः ॥

अतएव संयहकारः,—

युगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपाक्षिकं ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥ इति ।

आपरपाक्षिकं (अमावास्याविहितं) । तैथिकमिति पूर्वदृष्ट-
तीर्थविषयं ।

मास्येऽपि,— दर्शे चाहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं ।

गोभूतिलहिरण्णानां मास्येऽपि स्यान्मल्लीन्नुचे ॥

एवं षति,— सम्मत्सरातिरेकेण यदि स्यात्तु मल्लीन्नुचः ।

तत्र चयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिधुसंचये ॥

इति ऋष्यशृङ्गोक्तिः काम्यामावास्याश्राद्धविषया इति मन्तव्यं ।

षाश्वत्क्यादौ तिथिवारविहितं काम्यं श्राद्धं द्रष्टव्यं ।

अतएव जावालिः,—

नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मल्लीन्नुचे ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥ इति ।

कौयुमिः,— अन्धमम्बुघटं दद्यादन्नं चापि सुसञ्चितं ।

सम्मत्सरे विष्टब्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकं ॥

अष्टकाश्राद्धस्य नित्यत्वात् प्रेतपञ्चश्राद्धस्य नित्यकाम्यत्वाच्च

कर्त्तव्यताशङ्कायां वचनवलात्तयोः शुद्धमास एवानुष्ठानं, न मले ॥
तथाच “महासप्तम्याष्टके आद्धे” इत्यादि काठकगृह्यवचनं पूर्वमुदाहृतं ।
हारीतोऽपि,—

उपाकर्म तथोत्सर्गं काम्यमुत्सवमष्टकाः ।

मासदृष्टौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैदकं ॥

भृगुरपि,— दृष्टिआद्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयं ।

राज्याभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुसंचिते ॥

वागरखण्डेऽपि,—

नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पिष्टपक्षः स्यादन्यथैव तु पञ्चमः ॥

अत्राषाढीमधिकृत्य सप्तमपञ्चमौ द्रष्टव्यौ । “आषाढ्याः प्रथमः
पक्षः” इति वचनात् ।

अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु ।

इति कालादर्शीयसंग्रहवाक्ये तु महालयग्रब्देन तीर्थ-
विशेषस्य माघत्रयोदश्या^(१) वा विवक्षितत्वमिति माधवाचार्याः ।
तस्मादधिमासेऽपि सर्वथा न महालयश्राद्धं, नाण्यष्टकाश्राद्धं, तदनु-
सन्धित्वाज्ञान्यष्टकाश्राद्धमपि कार्यं । मासिकश्राद्धं मलमासे कार्यं ।
प्रत्यक्षं प्रेताब्दोदकुम्भदानमपि कार्यं,—

यत्र वा तत्र वा षष्ठे मासि याज्ञसासिकं भवेत् ।

वैपक्षिकं त्रिपक्षे च पूर्णे स्यात्तदनन्तरं ॥

इति कात्यायनोक्तौ यत्र वा तत्र वा शुद्धे मलौष्णुचेऽपि वा तदनन्तरं षट्षत्वारिंशेऽङ्गीत्यर्थः । इति षट्षत्वारिंशद्विस एव त्रैपक्षिकश्राद्धस्यानुष्ठानात् मलमासेऽपि त्रैपक्षिकश्राद्धं ॥ घाण्मासिकमथ जनघाण्मासिकमित्यर्थः । घाण्मासिकान्तःक्रियमाणतया तस्य घाण्मासिकसंज्ञा ।

एकत्वेन तु घाण्मासं यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः सम्वत्सरस्यैव स्यातां घाण्मासिके तदा ॥

इति कात्यायनोक्तिश्च ।

तथाच प्रथमघाण्मासाभ्यन्तरे मलमासप्राप्तेऽपि षष्ठमासपूर्व-
तिथिरेव प्रथमघाण्मासिकस्य काल इति सिद्धान्तितत्वात् न मल-
मासेऽपि जनघाण्मासिकश्राद्धं “यत्र वा तत्र वा” इत्युक्तेः । शुद्ध-
मासमृतस्यापि द्वादशमासस्याधिमासत्वे तत्रैव सपिण्डीकरणं कार्यं ।
हारीतः,— अशङ्कान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं दिजैः ।

लघुहारीतोऽपि,—

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।

कच्चित्तयोद्देशेऽपि स्यादाद्यं त्यक्त्वा तु वत्सरं ॥

द्वितीयवर्षादाब्दिकं शुद्धमास एव, न मले ।

तथाच, सत्यव्रतः,—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृत्येऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

किन्तु मलमासमृतस्य कदाचित्तस्यैव मासस्य वर्षान्तरे मलत्वे तन्मलमास एव आब्दिकमण्यनुष्ठेयं । तथाच,—

वर्षे वर्षे तु यत् आहुं मृतादे तन्मणीमुचे ।

कुर्यात्तच्च प्रमीतानामन्येषामुत्तरं तु ॥

पैठीनसिरपि,—मलमासमृतानां तु आहुं यत्नवत्तरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन ॥

नूतनस्त्रीगमनं, विवाहोत्तरं चन्द्रवन्दापनाख्यं कर्म च मलमासे-
ऽपि कार्यं ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

सौमन्तं प्रेतकृत्यं च नवग्रथ्या नवः शशी ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितं च यत् ॥

नूतनमपि गयाआहुं तच्च कर्त्तव्यं,

अधिमासे जन्मादिने चासे च गृहशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गयाआहुं सिंहस्थे च वृहस्पतौ ॥

इति वायुपुराणोक्तेः ।

गणेशव्रते विचार्यते । स्कान्दे गणेशव्रतं प्रकृत्य,—

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ।

अथवा गणनाथस्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ॥

इति एकमाससमाप्तद्विमाससमाप्तषण्माससमाप्तवर्षसमाप्तद्वा-
दशवर्षसमाप्तेषु पञ्चसु पक्षेषु वर्षसमाप्तव्रतपक्षस्य प्रतिमासं प्रति-
शुक्लचतुर्थीकर्त्तव्यत्वेन विहितत्वान्तर्दधमधे मलमासपाते चयोद्गमसु
मासेषु कार्यमेव । “चयोद्गमासाः समत्सरः” इति श्रुतेः । चयो-
द्गमासात्मकत्वादपि वर्षस्य । ननु “षष्ठ्या तु दिवसैः” इति वचनेन
तद्भूतं उत्तरमास एव कर्त्तव्यं न पूर्वस्मिन्नपीति चेत्, न ।

तादृशवाक्यानां मलमासस्य उत्तरमासगोपत्वप्रतिपादकत्वमिति
माधवाचार्यैरुक्तत्वात् । “काम्यव्रतादिकर्मणां आरम्भसमाप्तिविष-
यत्वाच्च” इत्यन्ये । तत्र “असूर्या नाम ये मासाः” इति तत्रैव लिखितं ।
तथा मलमासे आरम्भसमाप्ती एव निषिद्धे । आरम्भसमाप्त्योर्मध्य-
पातिन्यधिमासेऽप्यारम्भकर्मणोऽनुष्ठानस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

यदि भाद्रमासेऽधिमासः, तदा शुद्धमासे प्रारम्भः, आवणे
तु समापनस्य विहितत्वात् । भाद्रमासेऽधिमासपातेऽपि न कश्चित्
विरोध इति, तद्व्रतं सम्वत्सरपचमाश्रित्य प्रवृत्तं चेन्मलमासेऽप्यनुष्ठेय-
मेवेति सिद्धं । नन्वेवं सति आश्विनमासेऽधिमासपातश्चेत् दुर्गाशर-
दुत्सवः कथं भवेदिति चेत् उच्यते । आरम्भस्य समाप्तिश्चेत् इत्यादि
वचनात् षोडशदिनात्मकः शरदुत्सवः कार्यः ।

षाड्मासात्मकत्वं कथमिति चेत् ? उच्यते । “चैचशुक्लादिकाः
मासाः” इति न्यायेन दर्शान्तमासपक्षे यो भाद्रपदस्य कृष्णपक्षः स
एव पौर्णमास्यन्तमासपक्षे आश्विनकृष्णपक्षः, तत्र आश्विनमासात्
पूर्वं कृष्णाष्टम्यादि दर्शान्तं दिनाष्टकं समपो मलमासः । शुद्धा-
श्विनमासशुक्लपक्षान्महाष्टम्यन्तं दिनाष्टकं एवं मिलित्वा षाड्मासा-
त्मकत्वं नवदिनादिषु पञ्चसु पक्षेषु अशक्ततया कार्येषु आश्विनशुक्ल-
प्रतिपदि एव समारम्भः कार्यः ।

नवाहपञ्चादव्यहङ्गहैकादशरूपाः पञ्चपक्षाः । तेषु पूर्वपूर्वाशक्तः
परं परमेकं पक्षमेव कुर्यात् । एतत्पक्षे प्रजापतिः,—

उपाकर्म च हव्यं च कथं दुर्गोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

यथा षोडशाहपत्रे 'अद्यारभ्य महाष्टमीपर्यन्तं' इत्युक्तेखात्
कदाचित्तिथिवृद्धौ दिनाधिक्येऽपि न दोषः । तावन्मासाधिक्येऽपि
न काचित्त्वतिरिति सर्वं सुखं ।

अथ हरिस्त्रापदक्षिणायनयोः कारिके ।

यद्विष्णौ श्रयिते प्रतादिगदितं याम्यायने चात्र तत्
कार्यं शरद्वाजपेय इतरत्कर्म प्रतीक्षासहं ।
नारीनूतनसंगमो नवगयाश्राद्धं च गोदावरी,—
स्नानं नूतनचन्द्रवन्दनविधिः सर्वं परं पूर्ववत् ॥

प्राक्पक्षाच्छ्रयनाद्धरेर्वित्तनुयाद्याम्यायनेकर्कट-
स्थेऽर्के तौलिगतेऽस्त्रिगेऽपि सदनारम्भप्रवेशौ बुधः ।
उदाह्रं तनुयादसौ च निखिले याम्यायने चागतौ-
न्युयाणां नरसिंहमातृगिरिजादीनां प्रतिष्ठाविधिं ॥

विनायकप्रतादीनां च हरिस्त्रापदक्षिणायनयोरेवोक्तत्वान्तयो-
रपि तेषां करणं । एवं शरद्वाजपेयस्यापि । एवमनन्यगतिकं
प्रतीक्षासहं कर्मापि तत्र कार्यं ।

प्रथमपर्वान्तरं कालविलम्बे यज्ञतरदोषस्य वक्ष्यमाणत्वादनयोरपि
नारीनूतनसङ्गमः कार्यः । गयाश्राद्धं प्रेतपक्षफलाधिक्योक्तेरशुद्ध-
कालेऽपि प्रतिप्रसववचनस्योक्तेस्तु कार्यमेव । *

गोदावरीस्नानस्य सिंहवृहस्पतावेव विहितत्वान्तत्कार्यं । दम्पत्यो-
र्नवचन्द्रवन्दनापनस्य विवाहानन्तरमेव विहितत्वात्समाचाराच्च तदपि
कार्यं । अन्यत्सर्वं मलमासवदोष्यं । सावित्रचनान्यपुक्तानि । नित्य-
नैमित्तिकसर्वनिषेधस्य हरिप्रयनदक्षिणायनयोरौत्सर्गिकत्वेऽपि

आवणे मृत्युलाभश्च हानिर्भाद्रपदे तथा ।

पद्मीनाशस्तथाश्विने कार्तिके शुद्धनानि च ।

.मार्गशीर्षे भवेद्भक्तं पौषे तत्करतो भयं ॥

इत्यादिमात्स्यवचनादयाम्नायनानादरवद्धरिग्रयनस्यायनादरेण
आवणकार्तिकयोर्गृहहारम्भप्रवेशप्रसक्तौ “आदित्ये यूपकर्त्तिक्रिय^(१)
मिथुनघटालिखिते” इति ज्योतिर्वचनेन सौरमानेनैव गृहहारम्भ-
प्रवेशयोः सिद्धान्तितत्वात् हरिग्रयनात् पूर्वं कर्कटमासे पतिते
तथा हरिग्रयनोत्तरं तुलामासे स्थिते गृहहारम्भप्रवेशौ कार्यौ ॥
न जातु हरिग्रयनमध्ये । एवं च मात्स्यादिवचनस्य सावकाशत्वे
किमिति निषेधोऽङ्घनं कार्यमिति सम्प्रदायविदः । वृश्चिकमासस्य
दक्षिणायनान्तर्गतत्वेऽपि मात्स्योक्तवचनेनैव गृहहारम्भप्रवेशकरणं ।
विवाहविषये ज्योतिःशास्त्रे,—

वात्स्यो वर्षममोजमिच्छति तथारैभ्योऽयनं चोत्तरम्,
स्त्रीनामानमृतुं विहाय मुनयो माण्डव्यग्रिष्या जगुः ।
चैवं प्रोक्ष्य पराशरस्त्वकथयत् पौषं च दौर्भाग्यदम्,
आषाढादिचतुष्टयं न शुभदं कैश्चित्पदिष्टं द्विजैः ॥
आषाढे धनधान्यभोगरहिता, नष्टप्रजा आवणे,
वेश्मा भाद्रपदेऽश्विने च मरणं, भोगार्थिता कार्तिके ।
पौषे प्रेमवती वियोगवङ्गला चैवे मदोन्मादिनी,
शेषेऽपि विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत् ॥

(१) यूपकर्त्तिक्रिय इत्यादि ।

स्त्रीनामानं स्त्रीलिङ्गमित्यर्थः । तथाच वर्षाः शरदिति चतु-
दयं, इति कर्कटादिसौरमासचतुष्टयं वक्ष्ये इत्यर्थः ।

आषाढादिवज्रघ्नीक्षावाषाढः कैश्चिदित्यते ।

माण्डव्यादिवचो दृष्ट्वा मार्गशं सकथथापरे ॥

अस्यार्थः । आषाढादिचतुष्टयमित्यत्र आषाढः आदिर्येषां ते
आषाढादयस्तेषां चतुष्टयमित्येतद्गुणसंविज्ञानो वज्रघ्नीक्षिः । तथाच
आवणादिषु न विवाहः कार्यः, आषाढे तु कार्य एवेत्यर्थः । एवं
दक्षिणायनमनादृत्य वृश्चिके विवाहसमाचारः सम्भूतः । “सौरमासो
विवाहादौ” इत्युक्तेराषाढादिशब्दानां मितुनादिपरत्वमेव । अगति-
कानां सूतकाद्यशौचग्रहणत्वानादिनवस्त्रीसङ्गमेन्दुवन्दापनादीनां
दक्षिणायनमासषष्ठेऽपि करणं । माघभैरवादीनां च प्रतिष्ठादि-
वाक्यं अयनप्रकरणे लिखितं ।

अथ गुर्वादित्ये कारिका ।

जीवेऽप्यस्त्रमितेऽध्वरादिकरणं शस्तं प्रतिष्ठात-
चौरोदाहृष्टप्रवेशसदनारम्भा विवर्ज्या हि षट् ।
गुर्वादित्य उग्रान्ति सद्यकरणादीन्वच तारुण्यवान्,
जीवश्चेदुदितोऽथवाण्तरुणः त्याग्ये विवाहव्रते ॥

शतानन्दः,—

गुरावस्तं गते वज्र्याः प्रतिष्ठोदाहमेखलाः ।
गृहारम्भप्रवेशौ च चूडेत्येवं षडेव तु ॥
अन्याधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।
कुर्वीततन्निषेधोक्तेरभावादिति निश्चितं ॥

रविस्तराग्निं संत्यज्य उदितः स्याद्युवा गुरुः ।

रविराग्निसमेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥

गुरावयुवति त्याज्यं विवाहं प्राह चाङ्गिराः ।

अन्ये तु व्रतमुदाहं त्याज्यमाहुर्मनीषिणः ॥

गुरुणा संयुते सूर्ये शुके चास्तमुपागते ।

असौम्यदिवसे प्राप्ते व्रतोदाहौ विवर्जयेत् ॥

वाले नवदिनं प्रोक्तं दृष्ट्वे चेव चतुर्दश ।

वाण्यं दृष्ट्विं गते जीवे शुभकर्म विवर्जयेत् ॥

“गुर्वादित्ये गुरुदयेऽपि कार्यं गृहादि इति गम्यते” इति

निबन्धकृतः ॥

अथ सिंहदृहस्यतौ ।

क्षुर्यात्सिंहदृहस्यतावपि गथाश्राद्धं च गोदावरी-

स्नानं पुंसवनादिकान्नकवलान्तानि स्वकाशेषु चेत् ।

घट्चापात्ययिकागतिग्रहणकाद्यास्तभ्ययोगांस्तथा

नव्यस्त्रीगमनं च सोमयजनाङ्गाधानसोमाध्वरान् ।

अथ शुक्रास्तमये ।

सन्ध्यास्तज्ञतवाज्यवाह्नेकवशाञ्जष्टः कविः प्रोच्यते-

ऽग्न्याधानाद्यखिलं हि वर्ज्यमुदितं तत्राधिमासे यथा ।

एकयेदुदितो युवा दितिसुताचार्यामराचार्ययो-

रुदाहं प्रविधाय सर्वमितरत्कर्त्तव्यमेके जगुः ॥

“न त्याज्यं गथाश्राद्धं सिंहस्ये च दृहस्यतौ” इति गथाश्राद्ध
कार्यं । तत्काल एव गोदावरीस्नानस्य कर्त्तव्यत्वात् सुतरां तत्-

करणं । पुंसवनसौमन्तोष्यनजातकर्मनामकरणनिष्क्रामणाप्रशान्तानां
संस्कारपद्धर्षणं कालस्य नियतत्वात्तेषां करणं । निषेधवाक्येषु
चूडादीनामेवोक्त्वाच्च, केवलं विहितकालेऽनुष्ठेयः, उक्तस्य काला-
न्तरे तत्करणप्रसङ्गौ सिंहरहस्यतौ तानि सर्वथानुष्ठेयानि । तच्च
तिथिनवचशुद्धिर्वा कालशुद्धेरपि अपेक्षणीयत्वात् ॥

तथाच कालप्रतीक्षासहकर्मणां अगतिकानां प्रेतकृत्यागौचादीनां
ग्रहणाद्यलभ्ययोगविहितकर्मणां च करणं । दोषातिशयश्रवणान्नथ-
स्त्रीगमनमपि कार्यं “न वदतुं न कालं वृच्छेत्” इति श्रुतेः ।
सौमयागे अशुद्धकालस्यानिषिद्धत्वात् आचाराच्च सौमः कार्यः ।
तथाच तदङ्गाधानस्य सुतरां करणं । “यागकरणनिषेधोक्तिस्तु
भूतिपुत्राभिचारादिकाम्ययागपरा” इति याज्ञिकाः । तच्च निषेध-
वचनानि, श्रौतकः,—

स्नानं तीर्थगतिव्रतचुरमहादानप्रतिष्ठादिकं ।

सिंहस्थे विषुधार्चिते न शुभदं कर्तुंस्तथा सूर्यगे ॥

सूर्यगे गुर्वादित्य इत्यर्थः । शतातपः,—

माघे एव यदा माघी सिंहे चैव यदा गुरुः ।

व्रतं चौरं तथोदाहं गृहकर्म विवर्जयेत् ॥

शतानन्दः,—

माघे च माघी यदि पौर्णमासी,

तस्यां विधौ सिंहगते च जीवे ।

गोदाहकमात्रं च कामरूपे,

समाचरेद्याम्यदिशि प्रशस्तम् ॥

माघे न यदि माघी स्यान्महामाघः स उच्यते ।
 यज्ञोदाहौ न कुर्वीत यावत् सिंहगतो गुरुः ॥
 महामाघीं विनैवाह माण्डव्यः सिंहे गुरौ ।
 विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः श्रुणु ॥
 श्रुतिवैधव्रतचूडानवग्रहयज्ञप्रतिष्ठार्थाः ।
 रविभवनस्य जीवे कार्या वर्ज्या विवाहस्तु ॥
 तत्सर्वं दाक्षिणात्यविषयं । अतएव राजमार्तण्डे,—
 यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं यागसद्मप्रवेशौ,
 प्रासादोद्यानहर्म्यभवनरभवनारम्भविद्याप्रदानं ।
 मौञ्जीवन्धं प्रतिष्ठां मणिरदकनकाधारणं कुर्वते ये,
 मृत्युस्तेषां हरिज्ये गुरुदिनकरयोरेकराग्रिस्थयोश्च ॥
 गुरौ हरिस्ते न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा सुनीन्द्राः ।
 यदा न माघी मघसंगता स्यात्तदा तु कन्योद्धरणं वदन्ति ॥
 मघामृचं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
 विवाहस्तत्र कर्त्तव्यो मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
 कल्पतरौ देवीपुराणे,—
 सिंहसंस्थं गुरुं शूक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।
 प्रारम्भं न च सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥
 पुत्रभ्रातृकलचाणि हन्यात्श्रीघ्नं न संशयः ।
 कारको व्रजते नाशं सन्तानं क्षीयतेऽचिरात् ॥
 देवारामतडागेषु प्रप्राद्यानगृहेषु च ।
 सिंहस्य मकरस्य च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

इत्यादि नानाविद्धवाक्यैः मिहवृहस्पतौ विवाहोपनयनादि-
कर्मकरणमन्त्रेण शुवादित्य इत्यादिपूर्वोदाहृतोक्तिवलात् देशाचार-
सावदादौ विचिन्त्य इति सिद्धान्तितत्वात् अपिवा कारणा-
गच्छणे प्रयुक्तानि प्रतीयन्निति जैमिनीयन्यायाच्च विवाहोपनयन-
नवतीर्थयाचादिकं सर्वथा न कार्यं इति सिद्धान्तः । अस्मद्देशा-
चारस्तु तथैव दृश्यते ॥ राजमार्त्तण्डे,—

भवेत् सन्ध्यागतः पश्चादस्तमेति दिनचयं ।

दिनानि पञ्च पूर्वेण सर्वकर्म^(१) विवर्जयेत् ॥

वास्तो दिनचतुष्कं स्याद्दृढः पश्चादभिम्यते ।

अहं सन्ध्यागतः शुक्रस्त्रिधाण्येवं विवर्जयेत् ॥

तथाच सन्ध्यास्तमितत्ववास्तवदृष्टत्वेपु चतुर्षु शुक्रस्थानदृष्टत्वं । तत्र
सर्वकर्मवर्जनं ॥ बृहस्पतिः,—

वाले वा यदि वा वृद्धे शुके वास्तुमुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनं ॥

मलमासदृष्टान्तोपादानामलमासे यावन्निषिद्धं, तावत् सर्व-
मिह निषिध्यते । सकलकामान्यपि वर्ज्याणि । तथा,—

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनास्तनतीर्थयाचा विवर्जयेत् ॥

तत्र विचारान्तरमाह शतानन्दः,—

शुद्धभार्गवयोरेको यदि स्यादुदितो युवा ।

विवाहवर्ज्यमन्यानि कुर्यादित्याह चाङ्गिराः ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते,—

रविणामन्तिरन्धेषां गद्गाणामस्त उच्यते ।

अर्वागूर्द्धमधस्तात्स्थात् मौढ्यावार्द्धकशैशवाः ॥

ज्योतिःमागरे,—

तथा मल्लीक्षुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे ।

वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागौरितास्त्वजेत् ॥

शतानन्दसंयचे,—

कुञ्जशृङ्गबुधार्काणां फलं वक्रातिचारगं ।

वृद्धस्थतेस्तु तस्मास्ति पूर्वराशिगतं फलं ॥

तथा,— सत्यं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं न तत् ।

किन्तु नष्टवृतावाप्तौ मनोरथवचः श्रुणु ॥

यथाचारं गताः सर्वे भद्राः स्तुः स्तुफलप्रदाः ।

नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्वराशिगतो गुरुः ॥ इति ।

अथ जन्ममरणाद्यगौचविचारः ।

तत्रादावस्मत्कृतशुद्धिभारकारिका लिखित्वा चाचिवचनानि
लेख्यानि ।

वाघं चाभ्यन्तरं च द्विविधमिति मतं कर्त्तव्यं गौचं तु वाघ्यम् ।

देहे स्यात्तद्दिनेऽप्यौद्युमयविधमिदं ज्ञातिजन्मादिजन्यम् ॥

कास्तस्यानापनोद्यं यदवधि विदितौ जन्ममृत्यु तथाद्यम् ।

त्रेपादेः सर्ववर्णेष्वपि लगति सतां यत्र कुचाप्यगौचम् ॥

कर्त्तव्यं गौचं द्विविधं, वाघ्याभ्यन्तरभेदात् । तथाच देवस्तः,—

अगौचं द्विविधं मोक्षं वाघ्यं चाभ्यन्तरं तथा । इति ।

आभ्यन्तरं कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तापनोद्यमफलक्षणं यन्मगौरवभया
तस्मात् विचार्यते । वाङ्मयमपि द्विविधं, शरीरस्य कर्मानर्हत्वहृष-
मेकं । अशौचिसूत्राश्रयद्रव्यस्थापीति । इदं च वाङ्माशौचं जन्म-
मरणादिना जायते, स्त्रीणां चतुस्रसवादिना च । तच्च वक्ष्यमाण-
कालविशेषेण स्थानेन चापगच्छति ।

कालोऽग्निर्कर्म मृदायुर्मनोज्ञानं तपो ब्रह्मन् ।

यस्यात्तापो निराहारः सर्वोऽमौ शुद्धिहेतवः ॥

“वर्त्मणोजलम्” इति कालो दशाहादिरिति विज्ञानेश्वराः ।

देवताः,—जनने मरणे नित्यमशौचमनुधावति ।

सपिण्डान् पितृवन्भूष्य यत्र कचन तिष्ठति ॥

पितृवन्भवः (समानोदकाः) यत्र कचनेति एकग्रहे अन्य-
चापि वेत्यर्थः । जननं मरणं च ज्ञातमेवाशौचनिमित्तं । तस्मादि-
दशादिवशात् विसृज्येन अवश्ये तु अवशिष्टदिनैरेव शुद्धिर्भवति ॥

तथाचादित्यपुराणे,—

अपि दाहघटौचोश्च सूतके मृतकेऽपि वा ।

अविज्ञानेन दोषः स्यात् आङ्गादिषु कचचन ॥

कौर्म,—दिशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव च ।

तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषं समाप्यते ॥

बृहस्पतिरपि,—

अन्यदेशमृतं जातं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥

सापिण्डो तद्दशहं त्रिदिनमपि समानोदकत्वेऽपि यावत्,

ज्ञानं स्याज्जन्मानाम्नोरपि भवति समानोदकत्वं हि तावत् ।
 तुर्याद्या लेपभाजो जनकप्रभृतयः पिण्डभाजोऽथ पिण्डोत्-
 खृष्टा स्यात् सप्तमस्त्येवपि भवति सपिण्डत्वमासप्तमं तत् ॥
 जीवः सप्तदशान्तास्त्रिगदति पुरुषान् व्याप्य चैकोदकत्व-
 मज्ञाने जन्मानाम्नोरपि भवति तदभ्यन्तरे तन्निवृत्तिः ।
 एवं सत्येव यस्मान्मनुवचनसुराचार्यवाचौ विरुद्धे,
 न स्यातां तत् सुधीशा विदधत सुविचार्यैव जीवस्य पक्षम् ॥

वृहस्पतिः,—

दशाहे न सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति मृतसूतके ।
 चिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गौत्रजाः ॥

सपिण्डाश्च मात्स्ये,—

लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषं ॥

मनुः,— सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावश्च जन्मानाम्नोरवेदने ॥

एतद्वाख्यानं मेधातिथिः । “स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामह
 तदन्वये थावन्तः सप्तमास्ते तस्य सपिण्डा” इति ।

समानोदकभावश्च निवर्त्तताचतुर्दशात् ।

इति वृहस्पतिवचनं ।

मन्वर्थविपरीता तु या सृष्टिः सा न श्रम्यते ॥

इति स्ववचनविरोधादेव नादरणीयमिति केचित् । वस्तुतस्तु
 चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वं जन्मानामज्ञानेऽपि न समानोदकभावः । चतुर्दश

पुरुषमध्ये जन्मनामोरज्ञाने मनुवचनस्य सावकाशत्वाद् दृश्यति-
वचनस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वम् ।

तत्रास्तत्पथे मयिण्डसमानोदकयोः पौर्वापर्यविपर्ययो निबन्ध-
सौकर्यार्थः ।

एकाग्रेरथनग्रेरपि मरणदिमावध्यगौचन्तु साग्रे,
दाहोर्द्धं देवतयेद्दनमपि कृतं लौकिकेनाग्निनास्य ।
नास्त्यवागौचमेतत्तनयकुलभुवां किन्तु दाहो यदाग्नः,
अतैनास्याग्निना स्नातद्वधि गदितं पर्यदाहेऽस्य तदत् ॥
अतैनाग्निमतो दाहात् पूर्वं ज्ञातीनां पुत्रस्य च अगौचाभावः ।
अनग्निमत उत्कान्तो साग्रेः संस्कारकर्मणः ।
शुद्धिः संवयनं दाहान्मृताहस्य यथातिथि ॥

इत्यग्निरः सृतेः ।

जातुकर्णः,— एकाग्रेर्मरणादूर्द्धमगौचं आहुमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥
ऊर्द्धं त्रिपदाद्यच्छाद्धं मृताहमेव तद्भवेत् ।
अधस्तात् कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्दिग्जन्मनः ॥

अतएव विज्ञानेश्वराः “आहिताग्नौ पितरि देशान्तरमृते पुत्रा-
दीनामवाक् संस्कारात् मन्थोपामनादीनां कर्मणां स्तोत्रो नास्ति”
इति लिखितवन्तः । तथा चाहिताग्नेर्देवास्तौकिकाग्निना दाहेऽपि
पश्चात् अतैनाग्निना यदाहिदाहः ततःअमृत्येवागौचं, तत्पूर्वमगौचं
नास्ति, एवं निर्णीति माग्निके पितरि मृते पुत्रस्य दाहादूर्द्धं
अगौचं, ज्ञातीनां मरणादूर्द्धमिति शुद्धिशुक्कारव्यवस्था निरस्तैव ।

अस्थभावे पर्णनरदाहस्य उक्तत्वात्तदाहेऽपि ततःप्रमृत्येवाशौचं ।
तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशस्यस्य मरणे अस्थीन्यभ्यन्य सर्पिषा ।

दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

अस्थामलाभे पर्णानि शकलान्यूर्णयावृता ।

दाहयेदस्थिसंख्यानि ततःप्रमृति सूतकम् ॥

आवृता परिपाय्या, सूतकं अशौचम् ।

दम्पत्योराहिताम्योरपि सति तु वितानाग्निनैकस्य दाहे,

पश्चादन्यस्य मृत्यामरणजनिमताप्यग्निना लौकिकेन ।

दाहेऽशौचं न दाहावधि भवति परं मृत्युघस्त्रावधि स्यात्,—

श्रौताधामस्य मध्ये यदि भवति मृतिर्मृत्युघस्त्रावधि स्यात् ।

दम्पत्योः पूर्वमृतस्य श्रौताग्निना दाहे पश्चान्मृतस्य वक्ष्यमाणोक्त्या

लौकिकारणिजन्येनाप्यग्निना दाहे मरणदिनावधेवाशौचम् । पश्चा-

न्मृतस्येति वचने लौकिकाग्निनेत्युक्तेराहिताग्नित्वाभावात् । तथाचा-

दित्यपुराणे,—

आहिताम्योस्तु दम्पत्यो र्यस्त्वादौ म्रियते भुवि ।

तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्तिभिरग्निभिः ॥

पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

अनाहिताग्रे देहस्तु दाह्यो गृह्णाग्निना दिजेः ॥

तदभावे पञ्चाशोत्थैः पचैः कार्यः पुमानपि ।

प्रतैस्त्रिभिः तथा पश्चा शरपत्रैर्विधानतः ॥

येष्टितव्यमनया पद्यात्कृष्णमारस्य चर्मणा ।

ऊर्णसूत्रेण संवेष्ट्य प्रणेतव्यस्तथा यवैः ॥

मपिण्डैर्जलमंमित्रैर्दग्धय्यद्य वृषाग्निना ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्ववान्भवैः ॥

वृषाग्निः (लौकिकाग्निः) एवं च मति आहिताग्नेरित्यत्र निष्ठान्ते आहिताग्निपदे साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतेराहिताग्निधर्माः साङ्ग-प्रधानाभिनिवृत्त्यन्तरमेव । तथा च संस्कृते कर्मसंस्काराणां तदर्थ-त्वादिति जैमिनिना यश्चमाध्यायद्वतीयपादे ऋगथयान्तस्य क्रियोप-रमप्रतीतेरेव सिद्धान्तता । एवं च आधानमध्ये यजमानमरणे ना-हिताग्नित्वविधिरिति मरणदिनावधेवाशौचम् ।

आशौचे कर्मणां नो भवति किल निषेधान्वयो येन कृत्वा, तस्मिन् सन्ध्यादिके स्यादपि विहितनिषिद्धलयोगादिकल्पः । किन्तु स्यात् पर्युदासस्तदिदमभिहितं सम्भवत्यत्र यद्यत्, सन्ध्यादि स्यादुपास्यं भवति हि तदशौचादभिषेकः सु ॥

तथाशौचे कर्मनिर्वधविचारः । तत्र कात्यायनः,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

इत्यादिषु अशौचे कर्मणां निषेधः, येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । किन्तु पर्युदासः । यत्सन्ध्यादिकमुपास्यं, तदन्यत्राशौच-दिनेभ्य इति । तथा च विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभौतितः ॥ इति ।

विभ्रमो (भयं विनायाकुलता) अत्र निवन्धकतः जननमरणा-शौच एत पर्युदासः सन्ध्याया अकरणत्वप्रतिपादकवह्निश्रव-

णात् । विभ्रमातुरभयेषु सति सम्भवे कार्यतैव । असम्भवे लकरणे-
ऽपि न दोष इति तात्पर्यम् ।

सन्ध्या स्मार्त्ताग्निहोमः श्रुतिपठनमुखाः पञ्चयज्ञाश्च दाना-
दाने स्मार्त्तं च कर्म त्रिविधमहिमरुक्संक्रमस्नानदाने ।
दर्शश्राद्धादि पितृयं न भवति तु भवेज्जातकर्मापि षष्ठाह-
हाद्युक्तं प्रेतकर्मादगमदिनमथ स्नानमुख्यं यद्दे च ॥

यद्दो(यद्दण) । अग्नौचे केषाञ्चित् कर्मणां लोप एव, केषाञ्चि-
त्तन्मध्येऽपि करणं । केषाञ्चित्तदनन्तरमेव करणमिति व्यवस्था
क्रियते ।

अथ जावालिः,— सन्ध्यापञ्चमहायज्ञा नैत्यकं सूतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ इति ।

नतु सन्ध्याया अग्नौचेऽप्यपरित्यागः, पुनस्तस्य आह,—

सन्ध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिम् ॥

इत्यत्र विरोधाभावः, कथमिति चेत् ? उच्यते, पुनस्तस्यवच-

नस्य मानसिकमन्ध्याकरणे तात्पर्यम्, न तु साक्षात्
सन्ध्याकरणे ।

मृतके सूतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनमोक्षारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते दिजः ॥

इति वचनान्तरात्, अञ्जलिप्रक्षेपमावस्थ वक्ष्यमाणत्वाच्च । नैत्य-

कशब्देन आवश्यककर्तव्यनैमित्तिकानामपि गंधहः । अनारब्धका-
म्यामां तु सर्वेषां निवृत्तिः । तथा च कालिदामचयिनिनः,—

“स्मार्त्तं च कर्म विधा त्याज्यं” इति । विधा (नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च) रविसंक्रान्तिस्नानादिकं नैमित्तिकत्वादर्थम् ।

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ।

इति वाक्यस्य प्रामाण्ये सूतिकादिमध्यपतितजातकर्मसञ्चयना-
दिविषयत्वमिति सर्वनिबन्धहतः ।

यमशङ्कनै,—दानं प्रतियक्षो होमः स्वाध्यायः पित्रकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमग्नौ च विनिवर्त्तते ॥

तेन दर्शष्टिकादिश्राद्धानां पित्रकर्मत्वान्निवृत्तिः । होमोऽपि
स्मार्त्तः, श्रौतस्याप्यग्नौष्ठेयत्वात् । तथा च पारस्करः, “नित्यानि
विनिवर्त्तन् वैतानवर्जं” इति ।

मार्कण्डेयः,—षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानाश्च कारयेत् ।

रक्षणीया तदा षष्ठी निशां तत्र विगेषतः ॥

जन्मदानां षोडशमाहृणां षष्ठी षष्ठी देवी निशां निशां व्याप्य
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

प्रजापतिः,—एवं प्रेतक्रियायान्तु पूर्वाग्रौचं न बाधकम् ।

सूत्यन्तरे,—ग्रहणे गावमाग्रौचं विमुक्तौ सूतकं सूतम् ।

एवं ग्रहमुक्तेरपि खाननिमित्तत्वम् । अतएव लिङ्गपुराणे,—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नात्वात् सूतके मृतकेऽपि वा ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

तद्विहितश्राद्धदानादिकमप्यत्र कार्यम् । तथा च तत्रैव,—

सूतके मृतके चैव न दोषो राजदग्धने ।

तावत्कालं भवेच्छुद्धिर्थावमुक्तिर्न दृश्यते ॥

अथ यत् शुद्धाभिधानं तदानश्राद्धार्थमेव, पूर्वेण स्नानस्य प्राप्तेः ।
यत्तु,— सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

स्नानमात्रं न कर्त्तव्यं श्राद्धदानविवर्जितम् ॥

इति गौड़देशीयसम्बत्सरधृतवाक्यम् । तत्र मूलं न दृश्यते ।

श्राद्धे चैपचित्तिकादशदिनविहिते चाब्दिकं मासिकान्यू,

नान्दोत्पन्नं सपिण्डीकृतिरपि न भवेदूनषाण्मासिकं च ।

प्रेतसाम्नेस्त्रिपक्षाभिहितमपि भवेद्योजनं नो निरग्नेः,

किन्तु श्राद्धान्यगौचव्यपगमदिवसे तान्यवश्यं भवेयुः ॥

योजनं सपिण्डीकरणं ।

स्मृतिः,— मासिकार्थं तु संप्राप्ते कदाचिन्मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं वापि मनीषिणः ॥

मासिकार्थं मासिकाभिधेये कर्मणीत्यर्थः । तथा च एकाद-
शाहश्राद्धस्य जनमासिकमज्ञत्वात् चैपचित्तिकादशस्य सार्द्धमासिकत्वात्
जनषाण्मासिकोनसाम्बत्सरिकयोः षाण्मासिकमज्ञत्वात् सपिण्डीकर-
णस्य द्वादशमासे विहितत्वाच्च एकादशाहचैपचित्तिकोनषाण्मासिकोन-
साम्बत्सरिकसपिण्डीकरणानि मासिकश्राद्धवदगौचानन्तरदिवसे
कार्याणीत्यर्थः । अथ यत् “दर्शं” इति पक्षान्तरं । तद्गौचान्त-
दिने विघ्ने सतीति बोध्यम् । “एकादशे नवश्राद्धे” इति वक्ष्यमा-
णोक्तेः एकादशाहश्राद्धप्रस्तावे तस्य जनमासिकमज्ञत्वं वक्तव्यम् ।
नन्वेवं सति,—

श्राद्धश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुं न्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव यः ॥

(१) प्रेतसाम्नेस्त्रिपक्षादि ।

इति शङ्खवचनस्य का गतिरिति चेदुच्यते, अत्र केचित्
विज्ञानेश्वरोपिखितमपि तदभिप्रायमुन्नीय द्वादशाहश्रौचि-
चत्रियादिपरतया समादधते । तन्न सम्यगिति प्रतीमः । तथा-
श्रौचापगम इति विष्णुना सर्वसाधारणेन एकादशाहश्राद्धम-
श्रौचापगम एवोक्तम् ।

मास्येपि,—तत एकादशाहे तु विज्ञानेकादशैव तु ।

चचादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयतोविजान् ॥

इति चचादीनामश्रौचान्त एकादशाहकृत्यमुक्तम् । अतएव
कल्पतरुकारैर्मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यमिति धास्यवल्कीयवचने एका-
दशाहपदमश्रौचान्तोपलक्षणमिति व्याख्यातम् ।

रात्रां तु दशमः पिण्डो द्वादशेऽहनि दीयते ।

वैश्वस्य पञ्चदशमे श्रेयस्तु दशमस्तथा ॥

शुद्धस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णे हि दीयते ।

इत्यादि पुराणोक्तौ पूरकपिण्डदानस्य चचादीनां द्वादशदि-
नादिपूक्तत्वात् पूर्वमुत्तरयोर्दशाधिकाराभावात् । अतएवाचामि-
युक्ता आद्यं श्राद्धं अशुद्धोऽपीत्युक्तेः कल्पतरुकारादिभिरमा-
दृतत्वेन अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं इत्याहुः । अतएव पर्णदाहादि-
प्रयुक्तव्यहाश्रौचादौ अश्रौचान्तदिन एव एकादशाहश्राद्धसमाचारः
सङ्गच्छते । न त्वेकादशाहपर्यन्तापचेति कामधेनुकारः । अतएव
आद्यश्राद्धमिति संज्ञा ब्राह्मणस्य सर्ववर्णोत्तमत्वाद्धिकेन व्यपदेशा-
भवन्तीति न्यायादेकादशोक्तिरिति मिद्धं । यदि आद्यं श्राद्धमिति
शङ्खोक्तेः काक्षादर्शकारादृतत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकार्यम्, तर्हि तद्देशी-

यानां वैकल्पिकं तदिति बोध्यं नलसहेशीयानाम् । एवं निरग्नि-
पुत्रेण साग्निकस्य पितुः विपत्तेः सपिण्डीकरणं कार्यमिति यद्वक्ष्यते
तदप्यगौचान्त एव कार्यम् । “देवे पितृणां आद्वे” इत्यृष्यश्रुती
संस्कारार्थं इत्युक्तौ, संगृहीत्वा च ।

अस्पृशस्पर्शान्नोक्ताश्वत्थमिव सदा स्नानमवाप्यमन्त्रम् ।

प्राणाहुत्यः समन्त्राः परमिह तदपोशानयुग्मं समन्त्रम् ॥

सावित्र्याः प्रास्य नौराञ्जलिमिह च परिक्रम्य सम्ध्यानिषेधे ।

सूर्यं वन्देत कर्मैषदथ भगवतो वन्दमादौनि न स्युः ॥

स्मृतिः,— स्तुते मन्त्रवत्कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

अपोशानदयं मुक्ता तथाप्राणाहुतौरपि ॥

एवं च प्रातःस्नानं मन्त्ररहितं कार्यम् । विष्णुत्रचाष्टालादि-
स्पर्शविहितस्नानस्य शौचेऽप्यमन्त्रकत्वात्सुतरामन्त्राण्यमन्त्रकत्वम् ।

ननु,— अस्नाताशौ मलं भुङ्क्ते अजपौ पूयगोषितम् ।

अहुत्वा च रुमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

इति जावालिवचनात् । भोजननिमित्तयोजपस्नानयोरगौचे
ऽपि कार्यत्वमिति चेत्, न । नैमित्तिकानासथ्यं निषिद्धत्वात् ।
अथवा एतदाक्षयाशौचेतरदिनेषु सावकाशत्वेन सर्वकर्मत्याग-
स्ततेर्निरवकाशत्वेन बलवत्त्वात् तदाकौकदेशोक्तस्मार्त्तद्वोमदानयो-
रपि कार्यत्वपाताच्च । नन्वत्र नैमित्तिकस्य निषेधे चण्डालाद्यस्पृश-
स्पर्शनिमित्तस्नानस्य नैमित्तिकत्वादकरणं प्रमज्येत इति चेत्, न ।
शक्तिविषये न मुहूर्तमप्रयतः स्यादित्याप्तम्वोक्तेर्निषेधपरिपालन
रूपेण शौचस्य कार्यत्वं न तु नैमित्तिकत्वात् ।

सन्धानिषेधे पैठौनसि,—“सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूयं नमः कुर्यात् एतावत् कार्यं” इति । तस्मात् सर्वथा जपो न कार्यः । जपस्य किञ्चित्करणमिति केचिद्वदन्ति, तन्न चार्हम् । वाचनिकोऽर्थे श्रद्धाया अनुचितत्वात् । किञ्च “पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्” इत्यादिना अञ्जलिप्रक्षेपजपयोः सन्ध्याया प्राधान्या-
न्तन्निषेधस्य निरवकाशत्वं स्यादिति सङ्क्षेपः । बाराहे द्वात्रिंशदप-
राधमध्ये,—“उच्छिष्टे चैव वा शौचे भगवद्वन्दनादिकम्” इति
गणनात् भगवद्वन्दनादिकं न कार्यम् । उच्छिष्टे लेपाद्यशौचे ।
अशौचे सूतकाद्यशौचे ।

शरीरं स्याद्व्रतोक्तं निखिलनियमनं कार्तिकादिव्रतेषु,
प्रारब्धेष्वेव देवापचितिवितरणे किन्तु वान्यैर्विधेये ।
यदाघान्तेषु कार्यं यजनवितरणे पञ्चगव्याशनान्ते,
तदन्नार्थस्यैव रजसि परमुपोष्यादसीयास्तु रात्रौ ॥

लिङ्गपुराणे,—

प्रारब्धे तु व्रते पश्चादशौचं यदि जायते ।
शरीरनियमं कार्यं पूजादानविवर्जितम् ॥
अशौचान्ते ततः स्नात्वा पञ्चगव्यकृताशनम् ।
देवं पूर्वोक्तविधिना^(१) दक्षिणां दापयेत्तदा ॥
भवेद्रजस्वला नारी यद्येव व्रतवामरे ।
भवितव्यं तदाप्येव शरीरकेशयुक्तया ॥
यस्मिन् दिने भवेच्छुद्धा विधिं तस्य समाचरेत् ।

(१) संपूज्य विधिना ।

व्रतस्य राजशार्दूल नैव खण्डकृतं भवेत् ॥

अङ्गिराः,— प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तेन तद्व्रतं तामामुपहन्यात्कदाचन ॥

स्वभाव एष नारीणां ज्ञेयो मूत्रपुरीषवत् ।

ततोऽर्थाच्च प्रदुष्यन्ति चरेयुरेव तद्व्रतम् ॥

तथा,— नियमस्या यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः ।

उपोष्यैव च ता राचीः श्रेष्ठं ज्ञात्वा व्रतञ्चरेत् ॥

गारुडपुराणे तु पचान्तरम्,—

अन्येर्दानादिकं कार्यं कायिकं स्वयमेव तु । इति ।

अतएवैकादशीप्रस्तावे, माधवाचार्याः,—स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि
न व्रतत्यागः । किन्तु देवार्चनादिरहितं सूतकादाविव उपवास-
मात्रं कार्यमित्यादि ।

देवार्चार्चान्मगोचैर्हरिगिरिशशिवाव्रह्मपूजा तु नित्या,
मानस्येकादशी श्रीमधुरिमुयजनं मानसं वायघ्रान्ते ।

आरब्धं पूर्वरिक्यैर्व्रतसुरयजनं स्यादथारब्धजाप्यं,
स्रोत्राद्य तीर्थयाचाद्यबुदिवसमिह स्यादघान्ते समाप्यम् ॥

देवार्चार्चं देवप्रतिमायाः पूजेत्यर्थः । व्रतरूपं सुरयजनं शरत्-

कालौनदुर्गोत्सवादि । पूर्वरिक्यैरशौचात् पूर्वमश्नितद्रव्यैः । जप

एव जाप्यम् । तीर्थं गङ्गागयादि । याचा श्रीगुण्डिकादिदेवोत्सवः ।

अशौचे सर्वकर्मनिषेधेऽपि “नार्चयित्वा तु यो भुङ्क्ते” इत्यादिवि-

शेषवाक्ये विष्णुमहेश्वरदुर्गाणां पूजायाः कार्यत्वशङ्कायां नैमित्तिक-

त्वात् स्नानजपवत् निषिद्धत्वेऽपि,

स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानसा क्रियया तु वै ॥

वाङ्मक्रियाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

इति यमोक्तिवृत्तान्मानसौ पूजैव कार्या । पुण्याञ्जलिचयदानं
अष्टपुष्पिकापूजा कार्येति कैश्चिदयमिश्रितं तत्र चारु । अशक्ति-
विषये तथोर्विधानादशौचे प्रसराभावात् ।

यत्तु राघवभट्टेन,—अपोदेवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतक वा यतात्मनाम् ॥

इति लिखितं तदशौचाभावकत्वात् यतिब्रह्मचार्यादिविषयम् ।
तथा च,—असपिण्डमृष्टे नीत्वा पूजनौयः सदाशिवः ।

इति वाक्यादमगोचमृष्टे पूजा कारयितव्या । सदाशिव इत्युप-
लक्षणादिगुणादिदेवानामपि । एवं च सति “प्रतिष्ठिताश्च न
त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम्” इति ह्यशौर्षवारुस्य ब्राह्मणान्तर-
द्वारा करणान्न विरोधः ।

स्कान्दे, चन्द्रशर्मणो वैष्णवार्चाप्रतिज्ञायां,—“मया भक्त्या प्रकर्तव्यं
प्रत्यहं पूजनं तव” इति वाक्यं भगवत्प्रीतिरूपफलकामनया
यावज्जीवकृतसङ्कल्पस्यैवादेयमिति केचित्, वस्तुतस्तु नित्यारम्भायाः
विष्णुपूजायाः सङ्ख्यादिनित्यकर्मवत् अशौचेतरदिनविषयत्वमेवेति
सर्वं समञ्जसम् । एकादश्यां तु मानसेव पूजा,

सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतच्चलुष्यते ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

इति वाराहोक्तेः ।

माधवीये तु पञ्चान्तरमुक्तम् । तथा च एकादशीं प्रकृत्य,
मात्स्ये,— सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥ इति ।

सूतके सूतके चैव चिम्बशौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवयोगे तथैव च ॥

इति वाक्यात् प्रारम्भशरत्कालीनदुर्गोत्सवादिमतेषु नाशौचम् ।

अशौचिद्रव्यस्य पूजानर्हत्वेऽपि तदर्थपूर्वसञ्चितद्रव्यैः पूजा ।

बृहस्पतिः,— विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं न दुष्यति कदाचन ॥

सेज्ञे,— सूतकान्मृतकात्पूर्वं धर्मार्थं यत्प्रकल्पितम् ।

द्रव्यं तेन यजेद्धीमांस्तथैवोत्पादितैरपि ॥

पैठौनसिः,— विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

विष्णुः,— व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारम्भे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥

इतीदं सप्तसप्तनामादिस्तवोपलक्षणम् ।

सर्वसङ्कल्पितेऽर्थे च तस्मिन्नाशौचमुच्यते ।

इति यमोक्तेः । तस्मादवृत्तानां तत्तत्कर्मसु नाशौचम् । किन्तु वज्र-
दिनमाध्यानि प्रारम्भस्तवपाठजपहोमादिकर्माणि कालप्रतीचासहानि
चेत्तर्हि अशौचमर्थेऽपि प्रत्यहमनुष्ठायाशौचान्त एव समाप्यानि ।

दुर्भिक्षप्राणरक्षाशमकरणविपत्त्यादिदेशादिभङ्गा-

दिप्यारम्भः समाप्तिः स्तवपठनश्रवणपादेर्भवेतां न दोषः ।

पूर्वारम्भे विवाहप्रतमदनजलाधारदेवप्रतिष्ठा-

दानश्राद्धादिकृच्छ्रादिकमघपतने स्थास्यमाय्यं तदापि ॥

नाशौचम् कचिदित्यनुवृत्तौ ब्राह्मे,—

अकाससृत्त्योः शान्त्यर्थं महादाने च रोगिणाम् ।

दुर्भिक्षप्राणरक्षार्थं क्षतयज्ञस्य देहिनिः ॥

राष्ट्रभङ्गे स्थितस्याथ पुत्रदारांश्च रक्षतः ।

यद्योपतापशान्त्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि ॥

तथोपसर्गात्स्वं देहं रक्षमाणस्य नो भवेत् ।

महादानपदं शान्तिमाधोपलक्षणम् ।

दक्षः,— स्वस्वकालं विदं सर्वम् शौचन्तु परिकीर्त्तितम् ।

आपङ्क्तस्य सर्वस्य सूतकेपि न सूतकम् ॥

विष्णुः,— “न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतयोः” देवप्रतिष्ठा-
पदं सर्वप्रतिष्ठोपलक्षणम्, विवाहपदं व्रतादेरुपलक्षणम् ।

याज्ञवल्क्यः,— ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्मणि कुर्वताम् ।

सचिन्नतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संयासे दिग्गविज्ञवे ।

आपद्यपि च कष्टायाम् सद्यःशौचं विधीयते ॥

ब्राह्मे,— निमन्त्रितेषु विप्रेषु शारभ्ये श्राद्धकर्मणि ।

देहे पिष्टमु तिष्ठतु नाशौचं विद्यते कचित् ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे,— न दीक्षणात् परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ।

श्रादिपदम् प्रारम्भकस्योपलक्षणम्, तस्मादेतेषाम् प्रारम्भत्वे-

ऽशौचस्याबाधकत्वात् यागवत् समाप्तिरित्यभियुक्ताः ।

कृच्छ्राद्यन्तर्होमद्विजभुजिकरणे दाहभोक्तोर्न दोषो
 नित्यामक्तस्य कृच्छ्रादिकविधिषु समारम्भणे नापि दोषः ।
 आरम्भो नाम यज्ञे वरणमुपयमादौ तु नान्दीमुखं स्यात्
 आह्वादादौ पाकसिद्धिर्नतविधिषु च सङ्कल्प उक्तोऽपि सचे ॥
 अग्नौचं नो भवेदित्यतुष्टत्तौ,

ब्राह्मे,— नित्यं व्रतपरस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

नितृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

तथाच सन्ततकृच्छ्रचान्द्रायणाद्याचरणशैलस्य कृच्छ्राधारभे-
 ऽप्यग्नौचं नास्ति । कृच्छ्रहोमादिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दाह-
 भोक्तोद्य नाग्नौचम् ।

विष्णुः,— आरम्भो वरणं चाग्ने सङ्कल्पो व्रतमचयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आह्वे पाकपरिक्रिया ॥

निमन्त्रणं तु आह्वेऽपि आरम्भः स्यादिति स्मृतिः ।

प्रमजापयोरिति पाठान्तरम् । निमन्त्रणपक्षस्याह्वे नान्दर-
 एन । “आह्वादादौ तु पचिक्रिया” इत्यादि स्मृत्यन्तरे केवलपाक-
 सिद्धेरेवोक्तत्वात् ।

आग्नौच्यग्रं मपिण्डानृत इतरजना दातुरत्तुर्दधोर्वा-
 ज्ञानेऽत्रोयुर्भं कामादमवृद्धितयायुर्यदा वा समाधाः ।

भुत्वर्ह्ये तु दातुः पतति मति तदन्नामुची मन्यजेयु-
 चांगोदादादिमये मति तु यदपरे दधुरन्नं तदधुः ॥

मनुः,— उभयत्र दशाहानि कुलप्याग्रं न भुज्यते ।

यदायमग्निं नेषान्तु दशाहेन विशुष्यति ॥

उभयत्र सूतके मृतके चेत्यर्थः । अपि दातृण्यहौचोद्येत्यादि
पुराणवाक्यादातुरजानेऽन्नस्यादुष्टत्वेऽपि,

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतवाक्यादोषः ।

या तु,— सूतकेऽपि कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति यमोक्तिः । सा ज्ञातीनां खवंशान्नभुक्तिपरा,

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेच्चं सगोचरान् ।

इति ब्राह्मोक्तिः ।

आदित्यपुराणे,—

विज्ञाते भोक्तुरेव स्नात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

विष्णुः,—ब्राह्मणानामशौचे यः सक्तदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवा-
शौचं यावत्तेषामशौचं, अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् । इति ।

एवं ॥ सकामाशौचान्नभोजने प्रायश्चित्तोक्तैस्तन्निविद्धमेव ।

अकामभोजने तु अशौचिसमाशौचाचरणम् ।

आदित्यपुराणे,— भोजनाद्धं तु सन्नाप्ते विप्रे दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो दिजाः ।

विपद्यत इति जायत इत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च षट्त्रिंशन्मते,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु लन्नरा मृतसूतके ।

अन्यगोहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः सूताः ॥

पुनः आदित्यपुराणे,—

विवाह्यज्ञयोर्मध्ये सूतके सति ज्ञानरा ।

शेषमन्नं परैर्दद्यात् दाता भोक्तृञ्च न, स्पृशेत् ॥

दद्यात् दापयेत् इत्यर्थः । न स्पृशेत् अग्नौ च प्रयुक्तदोष इति शेषः ।

विवाह्यज्ञयोरिति सर्वोत्सवोपलक्षणम् ।

तथा षट्चिंशत्यस्ते,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु ज्ञानरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तृञ्च द्विजोत्तमैः ॥

प्रेतान्नं सूतिकान्नं यदि परसदने कापि सूते तदास्या-

प्योत्थानं नास्ति नान्नमाद्यं परश्रवपतनेऽप्याश्रयमानिर्हतेन ।

उत्थास्य जन्मतः स्यादहनि तु दशमेऽथाग्निमत्सत्रिदात्रो-

रामाद्यं मृत्युशौचेऽस्थिवयनपरतः सूतके त्वादितोऽद्यात् ॥

न भुञ्जीतेत्यनुवृत्तौ,

मनुः,— उपान्नं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्दृशम् । इति ।

पर्याचान्तं आचमनस्नानस्यम् ।

यमः,— प्रेतान्नं सूतिकान्नञ्च दादग्राहं यवान् पिबेत् ।

इति यमोक्तौ प्रायश्चित्तोक्तेः तद्वन्नयोरभक्ष्यता ।

प्रेतान्नं प्रेतमुदीश्व शुचिनापि दत्तम् ।

सूतिकान्नं सूतिकासुद्दिश्व पक्वम् ।

आपस्तम्बः,—

अनुत्थितायां सूतिकायामन्तःश्रवेण च ।

अग्न्यर्थः, अग्नौ चानधिकारिणोऽपि यस्य गृहे सूतिका,

शानपर्यन्तं तद्गृहे न भोक्तव्यमिति । एवं परगोत्रे शवे गृहे
तावत्कालं न भोक्तव्यं इति । “उत्थानं जन्मतोदशमदिने”
नामकरणप्रस्तावे पारस्करसूत्रं लिखितम् । ननु अन्तःसूतके
त्यानादाशौचं सूतकवदिति पारस्करसूत्रान्तरे एकादशदिने
नपदं प्रयुक्तमिति चेत् ? उच्यते । आउत्थानादित्यत्र आङो
वेधयता । तथा च उत्थानदिनमभियाषाशौचमिति । एका-
दशेने अशौचापगम इति न कश्चिद्विरोधः ।

राः,— न दोषश्चाग्निहोचिणाम् ।

सूतके शव आशौचे त्वस्त्रिसञ्चयनात्परम् ।

असञ्चनप्रवृत्तानामाममजं विगर्हितम् ॥

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां चिरात्वं तु व्रती भवेत् ।

अग्निहोचिणां सदाश्चदानशौलानाञ्च मृतकाशौचे पञ्चदिन-
आमात्रगृहणे सूतके आद्यदिनतोऽपि आमात्रगृहणे च न
। पक्वान्नभक्षणं प्रायश्चित्तम् ।

अग्नीषोमीयपर्यन्तमपि न हि मतं दीक्षितस्यान्नमाश्वम्,
किन्त्वापद्येव सोमकयण इह हते भोज्यमेवं विपत्तौ ।

यज्ञोपेत्यं हि यद्यद्द्रविणमिदमवस्थाप्य वाद्यं तदन्यत्,
चातुःप्राग्ने तु भक्ष्यं न हि निगदितमाधानकर्माद्भूते ॥

यः,— ब्रह्मोदने च सोमे च सोमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

ब्रह्मोदनं आधानाद्भूतं चातुःप्राग्ने, अत्र चत्वारः ऋत्विजः
व्रत्तीति विधिः । सोमोऽग्नीषोमीयपशुपर्यन्तम् । “अग्नीषोमीय-

संख्यायां यजमानस्य गृहे न भोक्तव्यम्” इति श्रुतेः । “क्रीतराजको भोव्याचः” इति आथर्वणश्रुतिरापदिषया । क्रीतो राजा सोमो येन स तथोक्तः । आपस्तम्बः,—“यज्ञार्थं वा विनिर्दिष्टे भोक्तव्यम्” । अस्यार्थः, यज्ञार्थम् यावद्द्रव्यमपेक्षितं तावति द्रव्ये पृथक्कृते अवशिष्टाद्भौचित्यान्नं भोक्तव्यमिति एतदप्यापदिषयमेव ।

दुग्धेदध्याभ्यतैलाञ्जनफललवणक्षौद्रमांसेषु मूल-

कादौ काष्ठे च मूलौषधत्वेणसुमनःशस्त्रशाकेषु पण्डे ।

पक्के सक्यौ यवादौ पचनविरहिते तण्डुलादौ न दोषः,

किंवाशौषी न दद्यात् पर उत वितरेदाददौत खयं वा ॥

मरीचिः,—लवणे मधुमांसे च पुष्यमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठत्वेणैवं दधिसर्पिःपयोऽप्यु च ॥

तैलौषधाञ्जने चैव पकापक्के खयद्भवे ।

पण्डेषु चैवं सर्वेषु नाशौचं गृहसूतके ॥

अत्र पयःपदं दधिसाहचर्यात् दुग्धपरं । पक्कं सक्युमोदक-
गुडादि अपक्कं तण्डुलादि ।

सूत्रान्तरे,—लवणं सर्पिर्मांसञ्च पुष्यमूलफलानि च ।

काष्ठं शाकं त्वणं तोयं दधिक्षीरं घृतं तथा ॥

श्रीषधं तैलमञ्जनं शुष्कमन्नञ्च नित्यशः ।

अशौचिनां गृहाद्याह्नं खयं शस्यञ्च मूलकम् ॥

एतत् सर्वमशौचिगृहगतमपि खयं गृह्यमाणं न दोषावहम् ।

अशौचिना चेद्दीयेत तर्हि दुष्टमेव । तथा च अशौचीतरदीयमान-

मपि न दोषावहम् । अत्र वाक्ये शुष्कान्नपदेन तण्डुलादेर्यद्वयम्^(१) ।
ननु वाक्यद्वयेऽपि अग्नौचिगृहस्थितजलस्यापि याद्वलमिति चेत्, न ।
तस्य त्वत्यन्तासम्भवे त्वयाचितविषयत्वात् ।

अन्यथा,— सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः ।

पिवेत्पानीयमद्यानात् सम्यक् स्नायात् सृग्मेत वा ॥

पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।

इत्याद्यङ्गिरःप्रभृतिवाक्यमनर्थकं स्यात् । “भोजनकाले अग्नौ-
चपाते तु अन्यस्य गृहाञ्जलमानीय आचमनीयं” इत्याद्यपि
व्यर्थं स्यात् ।

विप्रादाग्नौच्युक्ताद्भजनप्रभृतिभिः संस्क्रियाभिर्विशोधयम्,

धान्याद्यं याद्वमामं गदितमपि विपत्तौ तु पक्वान्नवर्जम् ।

विप्रैः सत्शुद्धजातेः परमिह तु पणाः कर्षिकास्ताम्रिकाश्वा,

शाद्या उक्ता अतोऽस्मिन् रजतमपि हिरणादिकं याद्वमाहुः ।

अङ्गिराः,— संस्कारैः शुध्यति क्षामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्माद्धान्यं ग्रहीतव्यं मृतिसूतान्तरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं क्षत्रियान्तया ।

वैश्वेभ्यः सर्वधान्यानि शुद्धात् शाद्याः पणास्तथा ॥

संस्कारैः दक्षनादिभिः । “एतच्चाप्यद्वयस्य” इति कल्पतरु-
काराः । ताम्रिकाः कर्षिकाः पणाः, पणानां याद्वत्वोक्तेः । रज-
तादीनामपि याद्वत्वमित्यभियुक्ताः ।

पूर्वाग्नौचेऽपि तातः सुतजनुषि विसोक्त्याश्रमस्याप्यदृष्टा,

त्वम् । नपुंसकोत्पत्तावपि भूयसः स्त्रीधर्मस्य दर्शनात् स्वानाभावः ।
तथा च जैमिनिसूत्रं “विरोधिधर्मसमवाये भूयसां स्थात् सधर्मत्व”
इति । अतएव एतत् सर्वं विविच्य कालिदामचयिनिभिरप्युक्तं
“पुत्रीमज्जनतोऽथ सर्वजननौत्सर्गं दशाहात् शुचिः” इति । पुत्री
(पुत्रवान्) न तु तातादिशब्दः प्रयुक्तः गृहपतेर्वक्ष्यमाणस्वगृहस्थि-
तदुद्दिष्टप्रभवनिमित्तादिमंसर्गाग्रौचे पुत्रादिद्वारैव वैश्वदेवादिक-
र्णम् । सर्वार्थत्वादैश्वदेवक्रियादीनामलोपः ।

तथाचाङ्गिराः,—अग्रौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तत्र न लुप्यन्ते गृह्याणां न च तद्भवेत् ॥

गृह्याणां गृहभवपुत्रादीनां, गृहद्रव्याणां च इत्यर्थः ।

स्नानार्त्ताग्रौ कर्म किञ्चिन्न भवति तु कृतः पौर्णमास्यस्वस्ते,-
दारब्धत्वात् समाप्तो भवति किल तदाग्रौचपातेऽपि दर्शं ।
अत्रैतावन्निहोवाङ्गतिमुखमखिलं नित्यकर्माप्यग्रौचे,
स्नानान्तत्कर्मशुद्धैः स्वयमपि कुलजैरन्यगोत्रैश्च कार्यम् ॥

यद्यपि,—अकृतं हावयेत् स्नानं तदभावे कृताकृतम् ।

तथा,—कृतमोदनसकुष्मादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ग्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति ह्यं त्रिधा बुधैः ॥

इति कन्दोगपरिशिष्टे षष्ठम् ।

जावालिनापि,—जन्मदानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाग्रौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजेः ॥

इत्युक्तम् । शालाग्निः स्नानार्त्ताग्निः केवलशब्दात् पत्रादिपिण्ड-
पितृयज्ञनिषेधः ।

पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातुकर्णवाक्यात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्प इति । तथापि,—

सूतके मन्त्रवत् कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

इति स्मृतेर्न किञ्चित् स्मार्त्ताग्नौ कुर्वन्ति । किन्तु स्मार्त्ताग्ना-
वपि पौर्णमास्याचरौ कृते त्वमावास्यायामग्नौचपाते त्वारब्धत्वात्
समापनमेव ।

पौर्णमास्यादिदृशान्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

इत्युक्तेः । अत्रैतादृशौ तु पारस्करः,— नित्यानि विनिवर्त्तेरन् वै
तानवर्जम् । वैतानिकानि नित्यान्यत्र दर्शपौर्णमास्याश्रयणाग्निहोच-
पातुर्मास्यादीनि ।

व्याघ्रपादः,— “अत्रैते कर्मणि तत्कालं प्रातः शुद्धिमवाप्नुयात्” ।

अग्नौचमध्येऽपि अलिक् यजमानश्चेत्यर्थः ।

सन्तुः,— “न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्” । सनाभ्यः
चपिण्डः । तत्कर्म अत्रैतेष्वर्त्विजं असगोचालाभे कर्म कुर्वाणो
नाशुचिर्भवेदित्यपि शब्दार्थः ।

नित्यः होमोऽपि तद्वत् पशुहपरि तयोः पर्वसत्वाच्च कार्या,
वन्ते पर्वश्चग्नौचं यदि पतति नवास्त्रेष्टिरचागते स्यात् ।

नाग्नौचे स्थावरासौ न च भवति निजस्थान्तर्वेस्थादिपत्तौ,
होऽप्यत्राथ प्रवेशो न च भवति भवेत् पर्वपाते तु सोऽपि ॥

निष्ठपशुवन्महोमयोर्नित्ययोरपि पर्वान्तरसावकाशत्वात् नाग्नौ-
चेऽनुष्ठानम् । आश्रयणमप्यन्तिमपर्वगतमनन्यगतिकत्वात् अन्ते-
कार्यम् ।

सूतके मृतके चैव यस्य भार्या रजस्वला ।

प्रवासे गमने तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

इत्यगौचे पत्न्या रजस्यपि प्रवामः निषिद्ध एव । तथाप्याद्याधिके
कार्ये शुद्धिविधानादेव विपत्तौ तु प्रवासे कार्यं अग्न्युपस्थापनं
कार्यम् । तथा प्रवेशोपस्थापनञ्च पर्वसन्निधावावश्यकत्वात् कार्यमेव ।

पित्रोर्मध्ये दशाहं यदि भवति सुतः साग्निको दर्शपाते,

'त्यक्त्वास्मिन् पितृयज्ञं सकलमनुचरेच्छ्रौतदर्शोक्तकृत्यम् ।

अस्मिंस्तावत्सपिण्डीकरणमृषिगिरा यन्निषिद्धं विना तत्,-

नो युक्तः पिण्डयज्ञस्तदितरविहितश्रौतलोपः कुतः स्यात् ॥

स्मृतिसंग्रहे,— दशाहाभ्यन्तरे यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वं सर्वदा तस्य यावदाभ्युदयसंभवम् ॥

काष्ठाग्निनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चैत् कुड्मरन्दोपरौतरः ॥

इतरोऽनग्निः ।

जावालिः,— नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापौ भवत्यकुर्वन् हि पितृहा शोपजायते ॥

“असपिण्डी सपिण्डनमकृत्वा” इति कन्यतरुकाराः ।

एवं च दशाहमध्ये दर्शपाते सपिण्डीकरणमावस्य निषिद्ध-
त्वात् सपिण्डीकरणं विना च पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानस्य निषिद्धत्वात्
तमेव विना श्रौतमन्यदर्शकर्म कार्यमित्यभिप्रेक्ताः । मातुः पिण्ड-
पितृयज्ञे प्रवेशाभावेऽपि,

एकादशाहं निर्वर्त्ये अवाग्दशाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति वाक्यान्मातुरपि सपिण्डीकरणं कृत्वेव पिण्डपितृयज्ञ-
करणमिति । द्वादशाहमध्येऽप्येवम् । विमातुस्तु स्वकाल एव
सपिण्डनमिति वक्ष्यते ।

साग्निस्त्वेकादशाहे यदि पतति कुल्लर्द्वाद्दशाहेऽथवान्या-

गौचे कृत्वा सपिण्डीकृतमपि तनुयात् औतर्द्वात्तृककृतम् ।

यागोऽगौचे समाप्तो यदि भवति रजो योयितो यागमध्ये,

तच्छुद्धौ तत्समाग्निस्त्वधविगमभवे पूर्वके जातकेष्टिः ॥

उच्यते;— द्वादशैकादशे वाह्नि साग्निः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

शावागौचस्य मध्येऽपि कुर्यादेवाविशङ्कयन् ॥

इति पुनस्तु साग्निकत्वे द्वादशाहे दर्शपातेऽगौचेऽपि द्वादशाहे
सपिण्डीकरणम् । एकादशाहदिने दर्शपाते तु एकादशाह एव ।

अगौचानन्तरं दर्शपाते तु अगौचापगमदिने सपिण्डनम् । द्वे
पितृणामित्युक्तैः ।

ब्राह्मे,— गृहीत मधुपर्कांश्च यजमानस्य अतिजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महासखे ।

स्नान त्वमृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

अतिजां मधुपर्कग्रहणानन्तरं यजमानस्य दीक्षायां पश्चात्
पतितमगौचं तत्कर्मसमाप्तिपर्यन्तं न भवतीत्यर्थः । तथाचागौचेऽपि
यागममाग्नौ न दीपः । यागस्य मध्ये पक्षीरजोदर्शने तत् शुद्धावेव

यागसमाप्तिः । 'यस्य पत्नी अनालम्बुका स्यात् तामवरुध्य यजेत'
इति श्रुतेः ।

अनालम्बुका (रजोवती) औतमपि जातेष्ट्यादिकं अग्नौचाप-
गमपतिते आग्ने पर्वणि कार्यं, नाग्नौचमध्ये । तथाच पूर्व-
मीमांसायां चतुर्थोऽध्यायद्वितीयपादोऽनविंशतिप्रकरणस्य संहकारिका
माधवीये,—

जातकर्मानन्तरं स्यादग्नौचापगतेऽथवा ।

निमित्तषडभिधेराद्यः कर्तृशुद्धयर्थमुत्तरः ॥

इति । अग्नौचानन्तरकार्या जातेष्टिरग्नौचानन्तरपतिते पर्वण्येव ।
'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायाम् पौर्णमास्याम्
वा यजेत' इति श्रुतेः । सामान्यतः सर्वास्त्रामिष्टौनां पर्वण्येव
विधानात् ।

अज्ञाग्नौचं समये भवति हि मृतके व्याप्य तुर्याहमस्मिन्,
खण्डे भागं द्वितीयं न तु जलुपि कुले चानमस्मिन् वपुः ।
मातुः सूत्यन्तमेव स्पृशति यदि पिता तां तदन्तः ससूत्या-
ग्नौचोऽज्ञाग्नौचयुक्ता अपि कुलजमना^(१) द्वादिस्वाधयोगे ॥

सम्बर्त्तः,— ततः सध्वयनादूर्द्ध्वमङ्गस्यर्गो विधीयते ।

ततः पूर्वमङ्गाग्नौचमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,— चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्गो आह्वयस्तु ।

चेत्रस्य पशुमे ज्ञेयः सप्तमे च तथां विशः ॥

शूद्रस्य दशमेऽप्येवं खड्गाग्नौचं विभागतः ।

चत्रस्य पञ्चम इत्यादि तु चत्रियादीना द्वादशाष्टाशौचपत्रे,
अम्नादेशे तु सर्ववर्णाना दशाष्टाशौचपत्राश्रयणात् चतुर्थेऽष्टन्येवाग्नि-
चयनमङ्गाशौच च तावत् ।

देवस्य,—अशौचकालात् विज्ञेय स्पर्शनन्तु त्रिभागत ।

सूतके तु सूतिका विना कुलेऽङ्गाशौचाभाव ।

तथाचाङ्गिरा,—सूतके सूतिकावर्जं सस्पर्शा नैव दुष्यति ।

ब्राह्मे तु विशेष,—

अन्यास्तु मातरस्तदत् तद्गृहं न व्रजन्ति चेत् ।

सपिण्डाद्यैव ससृष्ट्या मन्ति सर्वेऽपि नित्यम् ॥

शङ्खलिखितौ,—“आनोपस्पर्शनादेव पिताशुद्धः, माङ्गीच्छेदनात्
परं दशरात्रपर्यन्तं मातुरप्यङ्गाशौचम्” ।

तथा च हारीतसूत्र,—“अत ऊर्ध्वमममालम्बनमादशरात्रा-
दिति” ।

देवस्योऽपि,—“माता शुद्धेदशाहेन” । इति ।

यदि पत्न्या प्रसूताया नरः सम्पर्कमृच्छति ।

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥

पारस्कर,—“स्पर्शतश्च पितुर्नतरेषाम्” । इत्यनेन षडङ्गविदपि
ब्राह्मणः पिता सूतिकास्पर्शं दशरात्रपर्यन्तमङ्गाशौचीत्यर्थः । अन्यथा
तु तत्स्पर्शं स्नानमात्रम् ।

तथाचाङ्गिरा,—सस्पर्शं सूतिकायाश्च स्नानमात्रं विधीयते ।

ज्ञातौनामपि द्वित्रिचतुरादियत्किञ्चिदशौचमक्षिपाते त्वशौ-
चापगमान्तमङ्गाशौचम् ।

तथा च ब्राह्मणे,— सर्वमङ्गमसंसृज्यं तत्र स्थासूतके मति ।
सूतकमध्ये सूतके नितरां सूतकमध्ये सूतके ।

पिचोर्मुत्यां शरीरं गृहमशुचि भवेदर्घमेकं न दैवम्,
पिव्य कर्मापि काम्यं परगृहपचनचौद्रमांसाशनं च ।
स्वाध्यायान्याब्दिकाद्युत्सवशुभकरणं चैवतीर्थादि न स्यात्,
किन्तु स्युर्नित्यनैमित्तिककरणपरप्रेतकृत्यान्यपौह ॥
षण्मासान् स्थादिमातुर्मरण इदमघं व्याथ भार्याविनाशे,
चौन् मासान् स्यादशौचद्वदितमपि सुतभ्रातृनाग्रे चिपचान् ।
तन्मध्ये चेत्सपिण्डीकरणमपि कृतं काम्यकृत्येऽपि वृत्ते,
द्रव्यादानादिरूपेऽधिकृतिरपि मता पूर्त्त इष्टेऽपि तत्र ॥
दान नित्यव्रताङ्गं ग्रहणमिहिरसङ्क्रान्तिदाने च पैचो,
यज्ञस्वारासनौराग्रयसुरसदनान्यन्नदानञ्च पूर्त्तम् ।
इष्टं त्वातिथ्यमुक्तं श्रुतिपठनतपःश्रौतशास्त्राश्रितकार्या,—
न्तर्वदौदानमुक्तं स्मृतिषु निगदितं वैश्वदेवेऽपि सत्यम् ॥
नोद्वाहे दारसत्वे त्वधिकृतिरितराच्चादिभुक्तौ महे नो,
दर्शादौ दीपदाने निवपन इह न प्रेतपचे गद्यायाम् ।
नान्येषां तर्पणेनाब्दिक इव जननीवार्षिके नाधिकार,—
स्नाताब्देऽथास्ति ताताब्दिक इह जननीवर्षमध्येऽधिकारः ॥

इति चतुर्भिः कुलकम् । अन्याब्दिकादि इत्यनेन पित्रव्यादि-
तर्पणस्यापि संग्रहः । इतराच्चादि इत्यनेन मांसमांसिकयोः संग्रहः ।
महे उत्सवे । दर्शादित्यनेन अष्टकान्वष्टकाद्युगाद्यादीनां संग्रहः ।
निवपनं, निवापः आहुतिमिति यावत् । दीपदाने प्रदीपामावा-

स्यायां दीपदाने । गयायामित्यत्रापि निवपन इत्यन्वयः । अन्येषां
पितृव्यादीनां दशशब्देन यथा पित्रोर्वर्षमध्ये पितृव्यादितर्पणश्राद्धे
न कार्यं, तथा जनकवर्षे जननीवार्षिकमपि न कार्यमित्यर्थः ।
जननीवर्षे तु जनकसांवत्सरिकं कार्यमितीयान् माहृतः पितुर्भेदः
इति सूचनार्थं अथशब्द उपात्तः ।

विश्वामित्रः,— पिता चोपरमेष्ठस्य गृहं तस्याशुचिर्भवेत् ।

पितेति माताप्युपलक्ष्यते । गृहमिति देहोऽपि ।

तथा च देवीपुराणे,—

प्रभृतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं स्नात्वावत्पूर्णं न वत्सरः ॥

महागुरुनिपाते च सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

महागुरुः मातापितरौ ।

पुनर्विश्वामित्रः,—

स्नानं चैव महादानं स्नाध्यायश्चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

स्नानमिति तीर्थस्नानम् । “तीर्थस्नानं महादानं” इत्येतत्
समानम्, यमोक्तेः । स्नाध्यायो वेदपाठः । अन्यतर्पणमिति पितृ-
व्यादिश्रद्धुमुपलक्ष्यते ।

शातातपः,— अन्यश्राद्धं पराज्यञ्च मधु मांसञ्च मैथुनम् ।

वर्जयेदब्दमेकञ्च महागुरुनिपातने ॥

मधु क्षौद्रं । मैथुनं विवाहः । यमः,— “माङ्गल्यमुत्सवं काम्यम्”
इति निषेधं प्रकृत्योवाच । इति सामान्यतोऽग्नौचप्रकरणेऽपि “तथैव

काम्यम् यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते” इति व्याघ्रोक्तेः काम्येष्वनधिकारो न नित्यनैमित्तिकयोः ।

तथा,— अन्येषां प्रेतकार्याणि महाशुनिपातने ।

कुर्युः संवत्सरात् पूर्वं नैकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वृहन्मनूक्तेः ।

पितृव्यादीनां प्रेतकार्याणि “नैकोद्दिष्टं न पार्वणं” इति कुलभेदेन द्विविधमप्याब्धिकं न कार्यम् ।

विमात्रादिविषये वृहन्मनुः,—

पित्रोरब्धमशौचं स्यात् षण्णामान् मातुरैव च ।

मासत्रयन्तु भार्यायास्तदूर्द्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः ॥

मृताविति शेषः । मातुरिति विमातुः पित्रोरिति पूर्वमुक्तत्वात् ।

कनिष्ठमातुः षण्णामान् मातापित्रोश्च वत्सरम् ।

इति वाक्यान्तरात् अपकृष्य सपिण्डीकरणे कृते काम्येष्वधिकारः । तथा प्रतिग्रहादिष्वपि । तथा च मातृस्थे,—

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्वणभाक् भवेत् ।

वृत्तपूर्वैर्ज्ञेययोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

वृत्तं प्रतिग्रहादि दष्टं यागादि गृहस्थो भवेदित्यनेन पुत्रः स्वविवाहं कुर्यात् । गृहस्थपदस्य संगृहीतदार एव मुख्यार्थत्वात् । ननु गृहस्थायमविहितकर्मानुष्ठानयोग्यतापरलभश्च ? इति चेत् न । लक्षणाप्रसक्तेः मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अनङ्गीकारात् । अत्र पूर्वैर्ज्ञेयोः परिगणनं पूर्वाचार्यैः कृतम् ।

तथाचाग्नेयपुराणे,— वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानभारामाः पूर्त्तधर्मे च मुक्तिदम् ॥

तथा,— यद्दोषरागे यद्दानं सूर्यसङ्क्रमणेषु च ।

द्वादशादौ च यद्दानं पूर्त्तं तदपि नाकदम् ॥

कात्यायनः । आहिताग्नेः पिबर्चनं पिण्डैरेव, तथा ब्राह्मणा-
नपि भोजयेत् पूर्त्तैरिति ।

इष्टकक्षणं महाभारते,—

एकाग्निहोचवहनं चेतायां यच्च ह्रियते ।

अन्तर्वैद्याच्च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥

जातुकर्णः,— अग्निहोत्रं तपः श्रौचं वेदानाद्यानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्टमित्यभिधीयते ॥

द्वादशादीत्यादिपदेन जन्माष्टम्यादिप्रताङ्गदानसंपत्तः । एतेन
चेत्रतीर्थादियानादीनां अचानुक्तेर्न तत्करणं समाचारश्चैवमेव ।

तथा वचनवलात् भार्यायां विद्यमानायां विवाहान्तर्गकरणा-
भावः । एवं मातापित्रोर्वर्षं सपिण्डीकरणे कृते पित्रव्यादितर्पण-
श्राद्धादिकं न कार्यम् ।

यमः,— माङ्गल्यमूत्सवं चैव परपाके च भोजनम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मधु मांसं पराजज्ञ मैथुनं चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥

दृढमनुः,— दीपदानं गयाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपाचिकम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मैथुनमत्र विवाहः, विवाहं विना मिथुनलाभमवात् । ननु

“गृहस्थश्च ततो भवेत्” इत्युक्तौ विवाहः कार्यं इत्युक्तम् । अत्र च निषेध इत्युभयोः कथं सङ्गतिरिति चेदुच्यते । विद्यमानपक्षौकेन पत्यन्तरस्त्रीकारो न कार्यं इत्युभयोर्न विरोधः । तथा च पूर्वम-
विवाहितो मृतपक्षौकश्च विवहेदिति निष्कर्षः । तदेतत् विविच्य
“नोद्वाहेदारसत्वे” इत्यस्मात्कारिकायां निर्विद्वम् । इद्वमनूक्तौ
अपरपाक्षिकमिति अपरपक्षे विहितामावास्याश्राद्धम् । एतदष्ट-
कान्वष्टकाद्युगाद्यादीनामुपलक्षणम् । अतएव प्रेतपक्षश्राद्धमपि न
कार्यम् तस्य नित्यकाम्यत्वात् । “पितर्युपरते” इति वक्ष्यमाणोक्तेः ।
मातापितृविषये वृहन्मनुः,—

पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्त्तते ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुः श्राद्धादुते समाः ॥

समाः सांवत्सरिक वर्जयित्वा इत्यर्थः । इदं सन्निहितवाक्येन
सम्बध्यते, न पूर्ववाक्येनापि ।

मातर्यपि ॥ वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम् ।

तस्या ॥ वत्सरं कुर्यात् प्रेते पितरि च क्षपित् ॥

इति श्रद्धोक्तेः, इति ह्ययकौमुदीकारादयः । कुर्यादिति
पुनरुपादानात् नञ् पूर्ववाक्ये सम्बन्धशङ्का नास्त्येवेति तस्मात् समौ-
चीनम् । तस्मात् जनकमरणाद्धे मातृवार्षिकमपि न कार्यम् ।
मातृमरणाद्धे तु पितृवार्षिकश्राद्धमात्रं कार्यमितौयानेव भेदः ।
अमावास्यादिनित्यश्राद्धानि उभयोरप्यद्धे न कार्याणीति सिद्धान्तः ।
अत्र विप्रमिश्रैः “स्यते समाः” इत्युभयत्रापि योजयित्वा अस्मद्देशे
निर्विज्ञान मातृसावत्सरिकानुष्ठानाद्यसम्बद्धव्यायाभावादनुसङ्गाधि-

करणादयमन्वयादुभयोः संवत्सरे उभयोः सांवत्सरिकं कार्यमिति
यन्निमित्तं तत्र विचारमहम् इत्यन्तुपिद्वयः ।

तदाहि—

अनुपपत्तिरधिकरणेषु अन्वयव्याप्याभावो नानुपपत्तिनिमित्तम् ।
किन्तु आकाङ्क्षादिप्रज्ञा एव तन्निमित्तमिति विचारितं “पितर्यु-
परते” इति वाक्ये आकाङ्क्षादिविरहाद्यानुपपत्तिप्रसङ्गोऽपि । अनेनैवा-
स्मारकेन “मातर्यपि च” इति वाक्यस्य प्रामाण्ये मातृसांवत्सरिके
विकल्प इति तैरयुक्तम् । प्रज्ञाभूतौ तदाकालोपायलक्षादप्रामाण्य-
प्रज्ञा दूरापानैव । यद्येकं विकल्प इति तत्रापि प्रष्टव्यम् । किं
वाक्ययोर्विरोधादिकल्प इति कल्पनीयम् ? अथवा स्मृत्याचारयो-
रिति ? तत्र न प्रयमः, उभयोर्वाक्ययोरपि संवत्सरे मातृसांव-
त्सरिकानुष्ठानाभावस्य स्पष्टमभिहितत्वेन विरोधाभावात् तस्माद्
द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयः । सोऽप्ययुक्तः । तथाचारस्य कृत्यकौमु-
द्यादिषु अलिखितत्वेन अनादृतत्वात् । स्मृत्यपेक्षयाद्यन्तरितप्रामाण्ये-
नाचारस्य दुर्बलत्वमिति सिद्धन्ताच्चेत्यलमतिविस्तरेण । विस्तारस्तु
अस्मात्कृते शङ्खिमारे द्रष्टव्यः इति चतुष्कस्य ।

अथ वाङ्माशौचशुद्धिः ।

सर्वे वर्णा अहोभिर्दशभिरिहगतैः सहस्राश्चानुलोम्यो-
त्पन्नाः शुद्ध्यन्त्यथो तेऽभिषवणशुचयः प्रातिलोम्योद्भवाश्चेत् ।
विंशत्या स्त्री शुचिः स्यात् सतजनुषि दिनैस्त्रिंशता स्त्रीप्रसूतौ,
योपितृपुंसोर्यमलाज्जनुषि शुक्लदृग्भागतस्त्रिंशतैव ॥

— शुद्धेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

	each	Rs.	1	14
	h		2	4
	-5 @ /6/ each		1	14
	1		0	12
			1	8
Parāgata Smṛti, (Text) Vol I, Fasc 1-3; Vol II, Fasc 1-6; Vol III, Fasc 1-6 @ /6/ each			7	8
Parāgata Institutes of (English)			0	12
Prabandhaśantamāni (English) Fasc 1-2 @ /12/ each			1	11
*Sama Veda Samhita (Text) Vols I, Fasc 5-10, II, 1-6; III, 1-7, IV, 1-6, V, 1-8, @ /6/ each Fasc			12	6
Saṅkhyā Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc 1-1 @ /6/ each			1	8
			2	4
			0	12
			12	0
			7	2
	II, Fasc 1-10, Part IV, Vol II,			
Fasc 1-14 @ /6/ each			14	10
			11	12
			1	14
			1	2
			4	8
			0	4
			0	12
each	1-7, @ /6/		4	8
Vijñāna Smṛti, (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each			0	12
Vivadaratnakara, (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each			2	10
Vṛhannaradiya Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/			2	4
Vṛhat Svayambhu Purana Fasc 1-6			2	4
Tibetan Series				
Pag Sam Thi Sṭhā Fasc 1-4 @ /1/ each			4	0
Sher Phyin Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-4, Vol III Fasc 1-5, @ /1/ each			13	11
Rtogs brjad dpag khbr̄i Sāh (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-5 @ /1/ each			10	11
			4	14
			1	11
			22	0
	5, Vol III,		39	12
			37	0
			6	11
			0	6
			7	11
			1	0
	of the		11	0
1/ each	1-21 @		21	0
Farhang-i Rashidi, (Text) Fasc 1-14 @ /1/ each			14	0
Fihrist-i Husni, or, Husni's list of Shyakh Books, (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each			3	0
Futuh ash Shām of Waqidi, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each			3	6
			1	8
			0	12
			4	1
			1	1
			10	4
	III, 1 II, use 11 12,			
Index to Vol II Fasc 10-12 @ /6/ each			13	2
Maghazil of Waqidi (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each			1	14
* The other Fasciculi of the series are out of stock and complete copies cannot be supplied				

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6/ each	Ra	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol III Fasc 1 @ /12/ each	12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Ma as r : Alamgiri (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	3	4
Nukhbatul Fikr (Text) Fasc 1	0	6
Nizami : Khiradnamah : Iskandari (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8
Riyazu : Salatin (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Tabaqat : Navir (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	6
Ditto Index	1	0
Tarikh : Firuz Shahi of Zayan d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10
Tarikh : Firuzshahi of Shama : Sira : Aif (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0
Wise o Ramin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1 3 @ /6/ each	6	6
Tuzuk : Jahangiri (Eng) Fasc 1	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

- 1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XII and XX @ 10/ each 80 0
- 2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1893 (incl @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No
- 3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (7) 1850 (6) 1851 (6) 1852 (8) 1853 (8) 1854 (7) 1855 (8) 1856 (8) 1857 (8) 1858 (8) 1859 (8) 1860 (8) 1861 (7) 1862 (6) 1863 5 1864 11, 1865 13 1866 (8) 1867 (7) 1868 (7) 1869 (10) 1870 (11) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (11) 1874 (8) 1875 (8) 1876 (8) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 5 1884 11, 1885 13 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (6) 1898 (8) 1899 (8) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members
N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each volume
- 4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 2 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkestan by B B Shaw (Extra No J A S B 1878) 4 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868) 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B 1875) 4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882) 4 0
- 5 Ans ul Musharrah a 3 0
- 6 Catalogue of Fossil Vertebrata 3 0
- 7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal by W A Bion 3 6
- 8 Isayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 16/ each 32 0
- 9 Jawami ul ilmi riyasi 188 pages with 17 plates 4to Part I 2 0
- 10 Khiradnama ilmi 4 0
- 11 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each 40 0
- 12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 5 coloured Plates 4to @ 6/ each 18 0
- 13 Sharaya-nol Islam 4 0
- 14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös 10 0
- 15 Ditto Grammar 6 0
- 16 Kachinabodhiya Parts I & II @ 1/8/ 3 0
- 17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O R Wilson 1 0
- 18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein I & II Extra No 2 of 1893 4 0
- 19 Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each 29 0
- 20 Nepalese Bo didi at Sanskrit Literature, by Dr H L Mitra 6 0

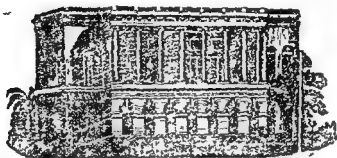
All Cheques Money Orders &c., must be made payable to the 'Treasurer, Asiatic Society,' only

Books are supplied by V-P P

20-6-1901

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1026.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY
GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY
SADĀÇIVA MIÇRA
OF PURI.

VOL. I, FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1902.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOLELY AGENTS, MESSRS LUTZ & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

* plate copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied unless
of the Fascicle is being ordered of stock.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	Rs	1	8
Advaitachinta Kaustubhe Fasc 1		0	0
* Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitareya Brahmana Vol I Fasc 1-5 and Vol II, Fasc 1-5 Vol III Fasc 1-5 Vol IV, Fasc 1-5 @ /6/		7	8
Anu Bhāṣyam (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sandilya (Engl sh) Fasc 1		0	12
Aṣṭaśaṅkika Prajñāparamitā (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		2	4
Aṣṭava dyala (Text Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each		11	0
* Bhāṣat (Text) Fasc 4-5 @ /6/ each		1	14
Bhāṣita Dīpika Vol I, Fasc 1-3		1	2
Bṛhaddevata (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Bṛhadharma Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Bodhi caryavata of Candideri Fasc 1		0	8
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-3 @ 2/ each		11	0
* Catapatha Brahmana Fasc 1-6		2	4
Catasshasrika Projnaparamita (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
* Catuvarga Chetnamani (Text) Vols II 1-20; III Part I Fasc 1-15 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		19	14
Catasshasrika prajna paramita Part I Fasc 1-3 @ /6/		1	2
* Olokavartika, (Engl sh) Fasc 1-3		2	4
* Granta Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4-16 @ /6/ each		4	14
Ditto Chankhayana (Text) Vol I Fasc 1-7 Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
* Gṛi Bhāṣyam (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Gadadhara Paddhati Kalasara Vol I Fasc 1-4		1	8
Kala Madhava (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kala Viveka Fasc 1-4		1	8
Katantra (Text) Fasc 1-5 @ /12/ each		1	6
Katha Sarit Sagara (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each		4	8
Karma Purana (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		10	8
Lalita Vistara (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		3	6
Madana Parijata (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each		2	4
Maha bhāṣya prāṇa podyōta (Text) Fasc 1-3 & Vol II Fasc 1-6 @ /6/ each		4	2
Manu's Ka Saṅgraha (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		5	10
Markandeya Purana, (Engl sh) Fasc 1-5 @ /12/ each		1	0
* Mānava Darśana (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each		4	8
Narada Smṛiti (Text) Fasc 1-3 @ /6/		4	14
* Nyayavartika (Text) Fasc 1-5 @ /6/		1	2
* Niyukta (Text) Vol III Fasc 1-6; Vol IV, Fasc 1-8 @ /6/ each		1	14
Niyukta padadhātī Fasc 1-6 (Text) @ /6/		5	4
Nyayabandha (Text)		2	4
Nyaya Kusumanjali Prakarana (Text) Vol I Fasc 1-6 Vol II Fasc 1-3 @ /6/ each		0	10
Padamawati Fasc 1-4 @ 2/		3	6

वैश्वः पञ्चदशाहेन शुद्धो मासेन शुध्यति ॥

इति मनुनोक्तम् ।

तथापि,— सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

दशाहाष्कुद्धिरथ वा इति शातातपो ऽबवीत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यात् अस्मद्देशे सर्वेषां वर्णानां दशाहाग्नौचममा-
चारः । दशाहेन इत्यादौ गतेनेति शेषः । अनुलोममङ्गराणामपि
दशाहाग्नौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,— ग्नौचाग्नौचं प्रकुर्वीरन् शुद्धवद्वर्णमङ्गराः ।

इति । प्रतिलोममङ्गराणां भूषपुरौषोत्सर्गवत् मलापकर्ष-
स्नानमात्रम् । “प्रतिलोमा धर्महीनाः” इति गौतमोक्तेस्त्वेषां
विध्यनधिकारात् । यत्तु,—

एकाहाष्कुथते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

व्यहात्केवलवेदज्ञो निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥

तथा,— सम्पर्कविनिवृत्तानां न प्रैतं नैव सूतकम् ।

इति पराशरवाक्यं तत्कलौतरद्युगविषयम् ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डभरणे भति ।

कम्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ स्यान्मोहकिल्बिषी ॥

इति द्वारौतोक्तेः । तेन गुणतारतम्यादिनाप्यग्नौचमङ्गोचो न
कलौ । मरणग्रहणं जन्मनोऽप्युपलक्षणं, विप्रग्रहणं चक्षादेरपि ।
पेठौनमि,— “सूतिकां पुत्रवतीं स्नातां विंशतिरात्रेण कारयेत्
मासेन स्त्रीजननीम्” इति पुत्रवतीं, पुरुषजननीमित्यर्थः । मासोऽव
सावनः, अग्नौचे तन्मासस्यैवोक्तत्वात् ।

तथा च शङ्खन्यासौ,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासान्दपास्तथा ।

मध्यमपद्मभुक्तिश्च भावनेन प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

ननु पुत्रकन्ययोर्ममलतया जनने तु मातुः केन शङ्खिरिति चेत्? अत्र केचित् यमलतया पुत्रकन्ययोर्जनने प्रथमतो यज्जन्म स्त्रियाः पुंसो वा, तज्जननेनैव मातुरग्नौचम् प्रथमतस्तस्यैव प्रवृत्तत्वात्, द्वितीयस्य तस्मान्तरौचकत्वात् तदननुबन्धत्वेन पृथग-ग्नौचप्रयोजकत्वाभावात् द्वयोरप्येकसंप्रयोगजन्यशुक्रशोणितजन्यत्वेन एकत्वाच्च । तन्नान्दमेवेति अस्मात्पिदशरणाः । तथा,—

गुरुणा लघु बाध्येत लघुना नैव तद्गुरुः ।

इति वक्ष्यमाणवृद्धन्मतुवचनेन लघुनः पुत्रजननाग्नौचस्य गुरुणा स्त्रीजननाग्नौचेन बाधात् भावेनैव मातुः शङ्खिः ।

अथोच्यते,—

न वर्द्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

इति वचनात् पुत्रजननाग्नौचस्य वक्ष्यत्वमिति । तदपि मन्दम् । लघुगुरुविचारस्य उच्छेदापत्तिः । “न वर्द्धयेत्” इत्येतस्य तु अग्नौचस्य दशाक्षप्रभातश्रवणे निदिनवृद्धिनिषेधपरत्वमिति वक्ष्यते । तथाच कन्यापुत्रयोर्ममलतया जनने स्त्रीजननेनैव मातुरग्नौचमिति मिद्धान्तः ।

योपित् मामावृतौ स्थाष्कुचिरभिपवणात् स्पर्शने औचक्ये,
तुषांहे पद्ममाहे सवविरहवती चेद्रतौ स्मार्त्तहाये ।

पण्णामाम् माममहौरपि गतदिवसेः सर्वथोद्धे मद्यया—

शौचोऽथो सर्वसूतौ दशदिवसपरं श्रौतकृतस्पर्शयोग्या ॥

वशिष्टः,—“चिराचे रजस्वला शुचिर्भवति” चिराचे गते इति शेषः ।

शङ्खः,—शुद्धा भर्तुस्तुर्थाऽङ्गि न शुद्धा दैवपितृवयोः ।

दैवे कर्मणि पितृ च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

भर्तुरपि पादसम्बाहनादिव्यापार एव शुद्धा, न सार्त्तकर्मणि ।
किन्तु श्रौतकर्मसु शुद्धा । तथाच कात्यायनसूत्रम्,— “यव्या उद-
क्याया दौवारूपाणि विहाय इत्युपक्रम्य चिराचान्ते गोमयमित्रेण
उदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति” इति । पञ्चमेऽहनि तु
सार्त्तकर्मसु अभिगमने चाधिकारवतीति सिद्धम् । चतुर्थदिनरात्रौ
अभिगमने चाधिकारोऽस्यायुर्गुणरहितपुत्रोत्पत्तिरूपदोषसहिष्णो-
रिति पूर्वं लिखितम् ।

अत्र यद्यपि केचित्,—

एकाकिन्यो विवाहादौ देशभङ्गेऽपवापदि ।

उपोषणेन शुध्यन्ति सद्यो नार्यो रजस्वलाः ॥

अत्रिः,— रजस्वला यदा जाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वांगशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरवगिकाहं विंशतेर्ज्ञेयम् ।

यस्यासु नियमेनाष्टादशदिनमध्ये भूयो रजोदर्शनम्, तस्याः
स्यादेव चिराचाशौचमिति विज्ञानेश्वरा व्यवस्थापयामासुः । तथापि
एकाकिख्यादौनामपि तथाचारो न दृश्यत इत्यस्माभिः तत्किञ्चिन्न
निवृद्धम् । यद्यपि स्मृत्यन्तरे वर्णविशेषे त्वशौचविभिन्नत्वमुक्तम् ।

अतौ तु न पृथक् शौचं सर्ववर्णैश्च विधिः ।

इति मनुक्तेः, सर्ववर्णस्त्रीसाधारणोऽयं विधिः ।

द्वितीयमासमारभ्य षण्मासान्तं तु व्यवस्था ब्राह्मि,—

षण्मासाभ्यन्तरे यावत् गर्भस्रावो भवेद्यदि ।

तदामाससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्द्धं स्वजात्युक्तमग्नौचं तासु विद्यते ।

तासामिति वद्वचनात् स्वजात्युक्तमिति लिङ्गाच्च सर्ववर्णस्त्री-
साधारणमिदम् । अत ऊर्द्धमित्युक्तेः सप्तमादिसमस्तमासेषु जातमृतौ
मृतजनेन च सर्वथा मातुः सूतकाग्नौचमेव । “प्रजाताद्याश्च दश-
राचाग्नौचम्” इति कात्यायनसूचात् सूतिकाया दशराचादूर्द्धं
श्रौतेऽधिकारः ।

यत्तु,— ब्राह्मणौ चत्विषा वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ।

गतैः शूद्रा च संस्पृशा चयोदशभिरेव च ॥

इति ब्राह्मवचनम् । तदनुठापरम् । यदा शूद्राणाम् मासाग्नौच-
पक्षाभिप्रायम् ।

दशाहमेवाग्नौचन्तु सर्वेषामपरे विदुः ।

इति दशराचाग्नौचपक्षस्य अस्माद्देशे सर्ववर्णानामादृतत्वात् ।

सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति ।

इति वचनान्तरेण च सर्वस्त्रीणामपि दशराचात्परं स्पर्शयो-
ग्यत्वमेव ।

स्रावः स्रातुर्यमासावधिरय कथितः पात आषष्ठमासम्,

सद्यःश्रौचं कुले स्यात् श्रवनमिह पितुः स्यादयापप्रसूतिः ।

पठोर्द्धं माषयुग्मे च पितृकुलभुवां जातमृत्यां मृतस्योत्-

पत्नौ तिष्ठो निशाः सुः श्रुतिरिति यदि शिशुः पूर्णमन्त्राण्यग्नौ चम् ॥

स्मृतिः,— आचतुर्थाङ्गवेत्स्वावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अपप्रसवसंज्ञा स्यात्सप्तमाष्टममासयोः ॥

स्वावपातयोः सपिण्डानां सद्यःशौचम् । वण्णासाभ्यन्तरमिति
ब्राह्मोक्तौ वाक्यशेषे,—

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ।

इत्युक्तेः । गर्भस्त्वावे पितुः स्नानमाचम् । “सप्तमाष्टममासयोस्तु
जाते मृते मृते जाते कुलस्य चिराचम्” इति हारीतोक्तौ जातशब्द-
लिङ्गात् सपिण्डानां चिराचाशौचमेव । पितुरप्यनयोर्मासयोस्त्य-
हाशौचम् ।

जीवन् जातो यदि प्रेषाण मृतो वा यदि जायते ।

सूतकं मातुरेव स्यात् पित्रादीनां चिराचकम् ॥

इति दृढमनुवचनात् हारीतोक्तकुलशब्दस्य पित्रादिपरत्वेन
व्याख्यानार्थः । मातुरशौचं तु पूर्वश्लोके लिखितम् । सप्तमाष्टममास-
योरपि बालजीवने सपिण्डानां समानोदकानां यथाधोर्यं सम्पूर्णा-
शौचं उत्सर्गविद्भूमेव ।

सर्वेषां प्रेतजाते भवति हि नवमासेषु मासेषु पूर्णं,

जातप्रेते तु वप्सुर्जनुरवधि दशाहाघमद्वाशचित्तम् ।

जातीनां नाघमात्रं यदि तु शिशुमृतिः स्मृतिमध्येऽपि नादौ-
हेदोर्द्धं तत्र ताते जनुरवधि दशाहाघमन्येषु नाघम् ॥

नवमादिमासे मृतजाते, पारस्करः,—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ तु कौर्म,—

जातमासस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वसृश्व एव च ॥

सद्यः श्रौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

तत् सूतकं जननाश्रौचमित्यर्थः । तथाचात्र पित्रोर्जननावधि-
दशरात्रम् । सपिण्डानां सद्य इति वचनात् पितुरप्यङ्गाश्रौचं
दशाहान्तं इत्यस्य हेतुः व्यवस्था सुस्थिरा । अन्यप्रकारा व्यवस्था यथा
वृहस्पतेः,—

सुहृत्तं जीवितो बालो यदि पञ्चत्वमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःश्रौचास्तु गोचिणः ॥

सुहृत्तमपि नाङ्गीच्छेदोपलक्षणम् । या चाप्यन्या व्यवस्था, नाङ्गी-
च्छेदात् पूर्वं बालमरणे पुनर्हरीतः,— “जाते मृते मृते जाते
पुनर्वादशाहं सपिण्डानां” । इदं नवमदशमादिमासविषयम् । पुन-
र्हरीतवचनस्य सप्तमाष्टममासयोः व्याहाराश्रौचविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रस्थिते तस्य बान्धवैः ।

शावाश्रौचं न कर्त्तव्यं सूतश्रौचं विधीयते ॥

इति वृहस्पतनुवचनाच्च सपिण्डानां दशाहमेव । जातमासस्येति
कौर्मवचनात् नाङ्गीच्छेदात् पूर्वमपि सद्यःश्रौचम् । इति व्यवस्था
अस्य हेतुः नाद्रियते । धर्मसन्देहे “स्वस्य च प्रियमात्मनः इति
याज्ञवल्क्येन आत्मतुष्टेर्धर्मं ग्रामाण्यस्य सिद्धान्तितत्वात् । “यस्मिन्
देशे य आचारः” इति मनूक्येन । यच्च विज्ञानेश्वरैः पञ्चमपठ-
मासयोर्गर्भपाते कुलस्य चिराचं, सप्तमादिषु जातमृते मृतजाते वा

विशेषाद्दशरात्रं, दशरात्रान्तर्वाल्मीकिमरणेऽपि कुलस्य स्मृतिकाशौचं
स्मृत्यन्तरमस्मादेन व्यवस्थापितम् तदपि नास्मद्देशे आद्रियते । अथ
“प्रकृतं जातमात्रस्य” इत्यादिवचनात् सर्वत्र जातशब्दानां जातमात्र
परत्वम् तथाच नाङ्गीच्चेदोत्तरं दशाहमध्ये वाल्मीकिमरणे मातापित्रो-
रित्यनुवृत्तौ पारस्कर. “अन्तः स्मृतके चेदोत्यानादाशौचं स्मृतक-
वत्” इति । अस्यार्थः । आ उत्त्यानादिति पदद्वयम् । तथा पित्रो-
र्जननावधिदशरात्रावसानपर्यन्तमेव अशौचं इत्यर्थः ।

ज्ञातिविषये तु शङ्कः,—

वाल्मीकिमरणे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां न प्रेतं नैव स्मृतकम् ॥

एकः प्रेतः परस्मैच्छमिति यमजयोस्तददेकोऽव जात-
प्रेतोऽन्यः प्रेतजातस्तदिह जनिमनादृत्य मृत्योर्वक्षित्वात् ।

सद्यःशौचाः सपिण्डा जनुर्वधिदशाहं पिताङ्गाश्चिः स्यात्

सद्यः शौचे तु श्रिष्टाविदधति सकले स्नानमात्रं न चान्यत् ॥

यमजजननेऽप्येकस्य जीवने अन्यस्यमृतौ, तथैकस्य मृतजननेऽन्यस्य
जातमृतौ जातमात्रस्य “वाल्मीकिमरणे तु” इत्यादिवाक्येभ्यो
जननापेक्षया मृतेर्वक्षित्यस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ज्ञातीनां सद्यः
शौचम् । पित्रोर्दशरात्राशौचं अङ्गाशौचं च । मातुः सम्पूर्णशौच-
मुक्तमेव । अस्मद्देशे “दिसन्ध्यं सद्य इत्याहुः” इत्युक्तिमनादृत्य
सद्यःशौचे स्नानसमाचारः । “सद्यःशौचे स्नानमात्रं पाकत्यागो न
विद्यते” इत्यपि श्रिष्टाः ।

पुत्रे पित्रो रदात्माह् मृत उदितमहस्तत्राहं तु व्रतात् प्राक्,

ज्ञातेः सद्योऽहरेकं व्यहमुदितमधोदन्तचूड़ाव्रतेभ्यः ।
 सर्वेषां पूर्णमूर्द्धं त्वघमपि रदनचौरकर्म व्रतोक्तं,
 काले तेषामभावेऽप्यध उत भवने तत्तदुक्तं ह्यशौचम् ॥

एकादशाहादुत्तराशौचविचारः कौर्मै,—

अजातदन्तमरणे पिचोरेकाऽहमिष्यते ।

जातदन्ते चिणचं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु याज्ञवल्क्यः,—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूड़ासैशिकी मता ।

चिराचमाव्रतादेशाद्गृहाराचमतः परम् ॥

अथ दन्तजननादयः कासोपलक्षका इति कल्पतरुकारादयः ।

तथाच दन्तजन्मकाले दन्तातुल्यत्तावपि वालमृतावहरशौचम् ।

एवं चूड़ाकाले चूड़ाया अभावेऽपिव्यहाराशौचम् ।

अत एव तृतीयाब्दे चूड़ाकरणाभावे अङ्गिराः ।

यद्यप्युक्तचूड़ोऽपि जातदन्तश्चसंस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येन मशौचं व्यहमाचरेत् ॥ इति ।

एवं उपनयनकाले उपनयनाभावेऽपि सम्पूर्णशौचमेव ।

तथाच ब्राह्मे,—

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्द्धरः ।

अष्टशैतप्रतोदस्तु वैश्वः शूद्रस्त्वस्तधृक् ॥

मियते यत्र तत्र स्यादशौचं व्यहमेव च ।

दिजन्मनामयं कासस्तयाणां च यडाब्दिकः ॥

पद्याब्दिकस्तु शूद्राणां स्वगात्युक्तमतः परम् ।

अत्र हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादित्रयाणां उपनयनधनुर्ग्रहण-
प्रतोदग्रहणकालः । शुद्धस्य षष्ठेऽब्दे वस्त्रग्रहणकालः । ततः पूर्वं
वालमृतौ चिराचम् । तदूर्द्धं वालमृतौ सम्पूर्णाग्रौचं इत्युक्तं भवति ।
एवं चोपनयनस्य कालोपलक्षकत्वमुक्तम् । एवं दन्तजन्मादिषु बोध्यम् ।
यत्तु,— चतुर्थे पञ्चमे मासे दन्तजन्म सुदृश्यते ।

एवं ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमेऽब्दे उपनयनम् । प्रथमेऽब्दे चूडा-
करणं तत्र दन्तजन्माद्युक्ताग्रौचमेव । तथाच जावालिः,—

व्रतचूडाद्विजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाहस्यैव एकाहः शुध्वन्त्यपि हि निर्गुणाः ॥

द्विजानां (दन्तानां) अत्र प्रतीतिपदोपादानादकालेऽपि तद्दर्शने
यथोक्ताग्रौचम् । अन्यथा व्रतचूडादिकेष्वित्युक्तं स्यात् ।

पिचोः पुत्रीमृतावारदनमहरतः सर्वदोर्द्धं व्यहं स्यात्,
भ्रातुः स्नानं तथाहस्यहमपि रदनात् क्षौरतः प्राक्विवाहात् ।
जातेः सद्यः क्षुरात् प्रागहहपरि च वाग्दानकाले व्यहं स्यात्,
वाग्दानेऽलुष्ठिते तु व्यहमुभयकुले चेत् विवाहो न पिब्ये ॥

कन्याग्रौचे कौर्म,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमुच्यते ।

दन्तजन्मोर्द्धं सत्यन्तरे,—

अप्रन्तासु च प्रन्तासु संस्तुतामंस्तुतासु च ।

मातापिचोस्त्रिराचं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

कन्यामरणाधिकारे पुनः कौर्म,—

आदन्तात्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।

आप्रदानात्त्रिराचं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु ब्राह्मे,—

आजन्मनस्तु चूडान्तं सद्यःशौचं विधीयते ।

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव च ॥

अतःपरं प्रवृद्धानां त्रिराचमिति निश्चयः ।

वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् ॥

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव च ।

स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सूतके मृतके तथा ॥

अस्यार्थः । चूडानन्तरं वाग्दानपर्यन्तं सपिण्डानामेकाहम् ।

वाग्दानकालानन्तरं वाग्दानकर्मानुष्ठानपर्यन्तं अहम् ।

तथाच मनुः,— स्त्रीणामसंस्क्रतानां तु अष्टाशुध्यन्ति बान्धवाः ।

असंस्क्रतानां अविवाहितानां ।

तथाच विष्णुः,— “स्त्रीणां विवाहः संस्कारः” । इति ।

“अष्टात् शुध्यन्तिबान्धवाः” इत्यनुवृत्तौ, शङ्खोऽपि,— “अनू-
दानां तु कन्यानां” इति । वाग्दानकर्मण्यनुष्ठिते तु विवाहपर्यन्तं

पितृकुले भाविभर्तृकुले अहम् । पितुर्वरस्य चेति पूर्वेणान्वयः ।

उभयत इत्युक्तावपि पितुर्वरस्य चेत्युक्तिः स्पष्टार्था । विवाहानन्तरं

भर्तृकुल एवाशौचं, न पितृकुले । वृहस्पतिः,—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम्,—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतितं सप्तमे पदे ॥

इति यमोक्तेः । तत्पूर्वं त्रिरात्रमुभयत्र । यद्यप्यादिपुराणे,—
मापिण्ड्यं स्नात्तु कन्यानामदत्तानां त्रिपूरुषम् ।

इत्युक्तम्,

तथापि मन्वर्थविरोधात् तत्रानादरसमाचारः । ततो दत्ताना-
मिति ब्रह्मवाक्यात् पितृकुले सप्तपञ्चमन्तरं नात्रौचमित्यर्थः ।
केवलं तदुत्तरमपि पित्रोः ग्रहं वक्ष्यते च ।

षष्ठो भासो रदेषु चुरकरण इहाब्दसृतीयोऽब्दपट्कात्-
मासइन्द्राधिकात्स्यात्पर उपनयने वाक्प्रदाने च कालः ।
अब्देऽतीते द्वितीये दहनमथ पुनः शुद्धजातेरशौचे,
भेदोऽयं षष्ठवर्षः परिणयसमयस्तत्तमारभ्य पूर्णम् ॥

ब्राह्मे,— अजातदन्तो वा मास्ये स्युतः षड्भिर्गतो वक्षिः ।

इति यण्मासस्य दन्तजन्मकालत्वं । “दन्तजन्म सप्तमे मासि”

इति रुद्रधरलिखनं तु वज्रनिबन्धविरोधात् सर्वथा नादेयम् ।

मनुः,— चूडाकर्म्म दिवातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ॥

तत्र “चूडा कार्या यथाकुलं” इति याज्ञवल्क्योक्तेरसद्देशे
द्वितीयवर्ष एव चूडाकाञ्च इति सिद्धान्तितम् । यद्यपि,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राक्षसेकादशे त्रैके विशामेके यथा कुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्यविशामित्रौ । तथापि अशौचाधिकारे,

द्विजन्मनामयं काञ्चः स्त्रीणां चैव षड्वाब्दिकम् ।

पञ्चाब्दिकसु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ॥

इति ब्राह्मोक्तौ चैवर्णिकदशाद्याशौचपचाश्रयणेन अक्षाशौचस्य षष्ठवर्षाधिकत्वस्य उक्तत्वात्, गर्भाष्टमपचाश्रयणेन द्विमासाधिकवर्ष-
षट्कानन्तरं उपनयनकाल इति सिद्धम् । वाग्दानकालविषये
शुद्धिगुत्सकारैः,—

‘अष्टवर्षा भवेत् गौरौ’ ।

गौरौ वा वरयेत्कन्यां नीलं वा एषमुत्सृजेत् ।

‘अष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा’ इत्यादिवाक्यैः वाग्दानं प्रत्यष्टवर्षस्य मुख्य-
कालत्वावगमादित्युक्तम् । पञ्चाननसु वाग्दानकालस्य सुनिभि-
रनुक्तत्वात् उपनयनकालस्य वाक्प्रदानकालत्वेन प्रमाणसम्भव
इत्याह । वस्तुतस्तु द्विमासाधिकषड्वर्षानन्तरं विवाहकाल इति
विवाहप्रस्तावे प्रमाणान्युक्तानि । यत्तु शुद्धिगुत्सकता उक्तं, तन्न
क्षिरम् । “अष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा” इत्यस्य गर्भाष्टमपरत्वम् । “अ-
ष्टवर्षा भवेद्गौरौ” इति वाक्यं तु कन्याया गौरौत्वप्रतिपादकम्,
न तु विवाहकालप्रतिपादकम् । गौरौ वेतिवाक्ये फलातिशय
उक्तः, न तु विवाहकाल इति व्याख्यानात् ।

स्त्रीपुंस्त्वयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

इति नारदोक्तेः वाग्दानस्य विवाहप्राक्कालीनत्वसिद्धेः । सुतरां
मासदयाधिकवर्षषट्कानन्तरं वाक्प्रदानस्य काल इति सिद्धम् ।

अथ वात्समरणे दाहकालविचारः ।

द्विवर्षमध्ये वात्समरणे निखननम्, याज्ञवल्क्यः,—

ऊनद्विवर्ष निखनेन क्षुर्यादुदकं ततः ।

मानवीये तु,— जनद्विवर्षकं प्रेतं निदधुर्वाभवा वहिः ।

नास्य कार्योऽस्त्रिमंस्कारो नास्य कार्योदकक्रिया ॥

अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा विषेयस्यहमेवहि । इति ।

“अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा” इत्यनेन दृष्टान्तेनापूर्णादिवर्षं भूमौ निधाय^(१) और्द्धदेहिनेषु उदासीमैर्भवितव्यमिति विज्ञानेश्वरादयः ।

अष्टाशौचोक्तिसु संवत्सरचूडाभिप्राया इति ।

यद्यप्यज्ञतचूडोऽपि जातदन्तस्य संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशौचं अहमाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं वर्षचयोर्द्धं चौक्तोत्कर्षं ज्ञेयं इति च । एवं “जनद्विवर्षस्य दाहयेतौ पाक्षिकौ” इति केषाञ्चिस्त्रिखनं न सम्य-
गित्यवधेयम् । “अद्विवर्षं मातापित्रोरेकरात्रं चिरात्रं वा शरीर-
मदग्ध्वा निखनति” इति पारस्करसूत्रे तज्जातदन्ते एकरात्रं, जा-
तदन्ते चिरात्रमिति वाग्रब्दो व्यवस्थावाची । तथाच तृतीया-
दिवर्षे मरणे चूडायां क्षतायामक्षतायामपि दाह एवेति सिद्धम् ।
शूद्राणां सर्वजाशौचे ब्राह्मणसाम्येऽपि षष्ठवर्षस्य विवाहकालत्वं,
तदवधि पूर्णाशौचं च इत्येव भेदः । तत्र प्रमाणवाक्यं प्राग्लिखितम् ।

सूतौ सूतिः समा चेत् मृतिरपि मृतके पूर्वजाशौचशेषा-

हैः शुद्धिर्दीर्घमाद्यं परमपि लघुनो वाधकं स्यात् सदृक् चेत् ।

दीर्घं चाल्पं पुरोजं परमपि मृतकं शोधकं सूतकस्य

त्यक्तोदक्यां क्रियास्तत्सूतपतिवनितासूतिकाः पुत्रवध्वौ ॥

प्रमानजातीयाशौचसन्निपाते विष्णुः,— “जननाशौचमध्ये यद्य-

‘न वर्द्धयेदघाहानि’ इत्येतेन निषिद्धत्वात् वैकल्पिकानि यथा-
देगाचारं व्यवस्थितानीति नास्मद्देशे विचार्यन्ते ।

अतिक्रान्ते दगाहे तु त्रिराचमशुचिर्भवेत् ।

इत्यादिमन्वाद्युक्तमपि अस्मद्देशे समाचाराभावात् न व्यवस्था-
प्यते । अतएव विज्ञानेश्वरैर्नानादिवसशोधकवाक्यान्मुदाहृत्य “स-
माचाराभावान्न व्यवस्थाप्यते” इत्युक्तम् । अन्तरङ्गगुणवद्भावेन शुद्धि-
विचारो न कलावस्तीत्युक्तः । अथ सजातीयविवक्षे लक्षणाः—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न च पूर्वेषु शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति ॥

वृहन्मत्तुरपि,— गुह्येण लघु बाध्येत लघुना नैव तद्गुह्यः ।

अतएव अल्पकालीनमरणाशौचस्य दीर्घकालीनसूतकं बाध-
कम् । इति धारलताकृता यदुक्तं तत्रादेयमिति । तयोर्विजा-
तीयत्वात् नृतेर्वर्णीयत्वाच्च ।

अङ्गिराः,— अनिर्दगाहे मरणे पश्चात् स्थान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्राशौचं स्ववभुभिः ॥

देवसः,— मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

षट्चिंशन्मते,—

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ।

वृद्धाचिः,— सूतकात् दिगुणं शावं शावात् दिगुणमार्त्तवम् ॥

आर्त्तवात् दिगुणं सूतिसूततोऽधिगवदाहकः ॥

गवदाहको दाहादिप्रेतकर्मकर्त्ता पुत्रादन्योऽपीत्यर्थः । पूर्वस्मादु-
त्तरोत्तरमशौचं बलवदित्यर्थः । ततोऽपीति पाठे सूतितोऽपीत्यर्थः ।

वृद्धमनुः,—

शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।

शेषाहोभिर्भवेत् शुद्धिरुदक्यां सूतिकां विना ॥

श्रीरामायणे शीतां प्रति, अतुसूयावाक्यम्,—

नातोविशिष्टं पश्यामि वान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।

पतिर्वन्धुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेवसः ॥

तथाच क्रियाकर्त्तारं सूतिकां म्रियमाणपतिकां रजस्रलां च स्त्रियं त्यक्त्वा अन्येषां पूर्वाशौचेन शुद्धिः । पुत्रं प्रति पित्रशौचस्य बलवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तस्य क्रियाकर्त्तृत्वेऽपि अकर्त्तृत्वेऽपि पितृ-मरणेनैव शुद्धिः । तत्समानधर्मत्वात् तद्भार्याया अपि । तथाच पुत्रवध्वोरपि पूर्वाशौचशेषेण न शुद्धिरिति स्थूणानिखननन्याद्येन उक्तम् । चतुर्भिः कुलकम्,—

पित्रोर्मृत्युं दशाहात्परमपि शृणुयाद्दूरगोऽप्यात्मजस्येत्
स्त्रालोपोय्यार्द्रवासास्तदवधि च दशाहान्यशौची नियम्य ।

नित्यं स्त्रालाम् दद्याद्य न यदि कृतं प्रेतपिण्डाद्यतीते
ऽप्यब्दे कुर्यादशौचे स्त्रितवति विदिते शेषघसैर्विशुध्येत् ॥

पित्रोराशौचमाद्यं परमपि सकलाशौचसंग्रोधकं स्यात्
तत्रादौ मातृमृत्यां पितरुपरितने नाप्यशौचेन शुद्धिः ।

तातस्यैकादशाहे भवति तदुभयोः सर्वमेकादशाहो-

क्तं कर्माथो तयोः स्वस्मृतितितिथिदिनाद्येव कर्मापरं स्यात् ॥

माता ताताघमध्ये यदि भवति मृता तत्समायादशाहा-

न्तं सर्वं कर्म वसुर्दशदिनपरतः पक्षिणीं वर्द्धयित्वा ।

तत्राद्यचीन् द्वितीयेऽहनि च वित्तुयात् सप्तपिण्डानयास्याः,

पित्रोरेकादशाहोदितविधिमपराहे परं स्वस्वमृत्योः ॥

मध्येऽब्दे चेद्विमातुः मरणनिश्चयनं मज्जनं चोपवासः

पुत्रस्य स्यादग्नौचं दशदिवसमतीते तु वर्षं चिरात्रम् ।

पविष्यन्तर्निग्नैकाभित उभयदिने चाहस्तं त्रिसन्ध्यं,

यावत् सूर्योदयं यन्निशि मृतकरजःसूतयोऽहस्तदेकम् ॥

पित्राद्यग्नौचे विशेषः ।

पैठीनसिः,—पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्योऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकी भवेत् ॥

आग्नेये,—

पितृमात्रपघाते तु आर्द्रवासा क्षुपोषितः ।

अतीतेऽब्दे प्रकुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

अतः पुनः पित्रोर्दशाहोत्तरमरणश्रवणे आत्तोदकं कृत्वाऽर्द्रवासाः
तदवधि दशाहोक्तनियमान् कृत्वा नित्यं स्नातोदके च कृत्वा दशा-
हमग्नौचमाचरेत् । वर्षोत्तरमपि मरणश्रवणे तथैव सर्वं कुर्यात् ।
केनचित् क्रियायामकृतार्था तु सर्वं पिण्डादिकं कर्मापि कुर्यात् ।
दशाहमध्ये श्रवणे तु “प्रोषितस्तेत् प्रेयात् श्रवणप्रमृति कृतोदकाः
कालविशेषमासीरन्” इति सर्वसाधारणेन पारस्करोक्तेः । केनचित्
क्रियायामारभ्यामपि सर्वनियमवान् श्रेयदिनैः शुभेत् । एवं
पित्रोर्दशान्तरमरणे वर्षोत्तीतेऽपि दशाहोद्यग्नौचविधानादक्ष्यमाण-
नानानियमविधेयं सर्वाग्नौचापेक्षया पित्रग्नौचं सुहृतरमेव । तस्मात्
तदग्नौचं पूर्वं परमपि सर्वाग्नौचमग्नौचमेव ।

अत्रापि विशेषः सत्यन्तरे,—

मातर्यथे प्रमीतायामशुद्धौ धियते पिता ।

पितुः श्लेष्णे शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

इति मातरि मृतायां पश्चात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृमरणेन एव शुद्धिः । दयोरेकादशाहकृत्यं पितुरेकादशाहदिने कार्यम् । “पितृमरणाग्नौचमध्ये पश्चाद्मातृमरणे तु पितुरग्नौचं समाप्य पश्चात् पक्षिणीं प्रक्षिप्य शुद्धिः, न पूर्वश्लेष्माक्षेण, दशाहानन्तरं पक्षिणीं समाप्य दयोरेकादशाहकृत्यं कार्यम्” इति विज्ञानेश्वराः । एतदन्येऽप्यसह्योगीया निवन्धकतः संमेनिरे । अत्र यत् केचित् “पूर्वां वा परतोऽयवैवमनयोर्मातुः पिताशोधकः” । इति कारिकां निवध्य पितृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने मातृवियोगे मातृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने पितृवियोगे सोभयथापि पितृवियोगदिनमारभ्य दशाहोरात्रैः शुद्धिः ।

तथाच महाभारते,—

माता भस्मा पितुः पुत्रो येन ज्ञातः स एव सः ।

भस्मा चर्मपुटिका, एतेन पितृपुत्रयोरेकात्मत्वप्रदर्शनेन मातृरपेक्षया पितुरेव परमान्तरङ्गत्वं सूचितं इति युक्तिमूचुः ॥ तन्न हचिरम् । “मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीं” इति वाचनिकेऽर्थे न्यायावतारस्यानुचितत्वात् युक्तिविरुद्धत्वाच्च । तथाच माता, भस्मा, इति नाग्नौचप्रकरणेऽभिहितम् । तथापि पितुराधिकोक्तिर्यद्यप्यग्नौचप्रयोनिका च स्यात् । श्रीरामायणे, सप्ततौ, च, “उपाध्यायाद्ग्रन्थ-पिता” इत्याद्युक्ता,

गर्भधारणपोषाभ्यामेभ्यो माता गरीयसी ।

इत्यादिना,

उपाध्यायाद्ग्राचार्या आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेशातिरिच्यते !

इति मानवभविष्यपुराणवाक्येन च वन्दनादौ मातुराधिक्यदर्शनेन न माचग्नौचं किमिति वल्लवत्तरं न स्यात् ।

किञ्च “अन्तरङ्गभावेन षड्विचिचारो न कलौ” इत्ययुक्तं किञ्च पितृदशमेऽहनि पितृकर्मसमाप्तौ स्वल्पावशिष्टार्था एव मातृमरणे मातुर्दशदिनविहितकर्मणां स्वल्पकालेन कर्तुमशक्यत्वेन पक्षिणौप्रक्षेपं विनाऽनिर्वाह्यात् पितृवियोगमध्ये मातृमरणे पक्षिणौप्रक्षेपो युक्ततमः । सर्वत्राप्यग्नौचपाते एकादशाहकर्मनुष्ठानस्य अग्नौचान्तादिने सिद्धान्तितत्वात् पक्षिण्यन्तरदिने द्वयोरप्येकादशाहकृत्यं कार्यमिति विज्ञानेश्वराभिप्रायः । मासिकादीनि तु स्वस्वमरणतिथ्यवस्थेव कार्याणि । त्रैपक्षिकं स्वमरणदिनावधेव ।

अत्र विमातुर्विशेषो दक्षेणोक्तः—

पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्षं दिवोत्तमः ।

सवत्सरे मतीते तु त्रिराचमश्चिर्भवेत् ॥

इति संवत्सरात् पूर्वं दशराचमित्यर्थः । विमातुर्मातृत्वमत्वात् श्रवणदिने ह्यनोपवासावुत्सर्गसिद्धौ ।

अङ्गिराः,— दिसन्ध्यं सद्य इत्याहुस्त्रिमध्यमहश्च्यते ।

एका रात्रिर्दिने द्वे च पक्षिणीत्यभिधीयते ॥

पक्षिण्यां यथा पिण्डव्यवस्था, सा पूर्वपक्षे निबद्धा ।

तच्च सृतिः श्रद्धाशौचे,—

प्रथमेऽङ्गि चयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ।

द्वितीयेऽङ्गि चयः पिण्डाः पचिष्ठां प्रथमे चयम् ॥

द्वितीयेऽङ्गि च सप्तष्टुरिति खण्डाश्रयो विधिः ।

सद्यःशौचे स्नानमाचममाचारात् पथेऽस्माभिर्न निवद्धम्,
विसन्ध्यमहरित्युक्तम् । तच्च रात्रौ सूतकादिपाते मणनं कथं स्यात् ?
इत्यपेक्षायां जावलिः,—

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजशि सूतके ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावच्चाभ्युदितो रविः ॥

चतुर्णां प्रमाणानि ।

पत्नी पत्या सहाग्निं प्रविशति यदि वाशौचमथेऽनुगच्छेत्-

भेदेऽप्यथोभयथोभयमृतदिनयोः पत्यशौचेन श्रद्धिः ।

आशौचे चेदतीतेऽप्यनुगमनमिच्छाशौचमेव चिराचम्

विप्रानेवानुगच्छेत्तदितरवनिता अन्वयुः चविद्याद्याः ॥

ध्याप्रपादः,— मृतं पतिमनुब्रज्य पत्नी चेत् ज्वलनं गता ।

तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्तिक्रिया भवेत् ॥

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं समाप्तं स्यात् सकृद्दधोः ।

अथ मृत्युहमेदेऽपि नवश्राद्धानि यद्दिने ॥

भर्तुर्यत् क्रियते पत्न्या अपि तत्रैव तत्क्रिया ।

चतुर्थादिश्राद्धं, नवश्राद्धमिति पूर्वमुक्तम् ।

वैशम्पायनः,— एकचित्वां समारूढौ दग्धौ निधनं गतौ ।

पृथक् पिण्डं च श्राद्धं च ओदनं न पृथक् पृथक् ॥

एकपात्रे अन्नं पक्त्वा दिधा विभिज्य दद्यात् इत्यर्थः ।

एकचित्यां समारूढौ म्रियेते दम्पतौ यदि ।

तन्त्रेण यपणं दत्त्वा पृथक् पिण्डं समापयेत् ॥

इति वाक्यान्तरात् । अत्रापि पिण्डपदं पूर्ववाक्यात् आद्धोप-
लक्षकम् ।

एकां चितिं समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति ।

तद्वर्त्तुर्नृपः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियां चरेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्भरणदिनभेदेऽपि सपिण्डान्तकृत्यस्य पत्न्या सहोक्तौ
पत्यशौचेन शुद्धिः कैमुतिकन्यायसिद्धा । पूर्वेषुः स्वत्पावशिष्टायां
रात्रौ भर्तृमृतौ परेषुर्दाहारभे सहगमनेऽपि दिनभेदः सम्भवति ।
एवमग्निप्रवेशं विना पत्न्या दाहाद्यापन्नरणेऽप्यन्नमेकभाण्डे समाद्य
पृथक् दद्यात् ।

एकाहे तिथिभेदे तु नवश्राद्धेषु तन्त्रता ।

श्राद्धानि मासिकादीनि मृततिथ्योर्दयोः पृथक् ॥

इति वाक्यात् । सहगमनानुगमनयोरेकविधित्वात् दशाहमध्ये-
ऽनुगमने पत्यशौचेन शुद्धिः । दशाहोत्तरमनुगमने तु पुत्रादीनां
चिरात्रमशौचम् ।

अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्यहेन तु ।

स्नाम्यशौचे व्यतीते तु तस्याः श्राद्धं विधीयते ॥

इति पैठीनस्युक्तेः । अन्विताया अनुगमनकक्षराः ।

पुनः पैठीनसिः—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणा ब्रह्मशासनात् ।

दतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं व्यवस्थितः ॥

श्रौताग्नेः पर्णदाहो यदि भवति दशाहान्तरे वा तदूर्ध्वं,

जातीनां चात्मजानां तदवधि तदघं सर्वथैव चिराच्चम् ।

पर्णो दाहो निरग्नेर्यदि भवति दशाहान्तरे शेषधत्तैः,

शुद्धिः स्यान्न अहैः स्यात् यदि भवति तदूर्ध्वं तदैव अहैः स्यात् ।

छन्दोगपरिशिष्टे “अस्थ्यामलाभे” इति वाक्ये “ततः प्रभृति स्तूतकं” इति यदुक्तं, तत् आहिताग्निविषयम् ।

एतत् तु,— यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्ध्वं दाहकर्मणः ।

इत्यस्यैवानुवादः । यद्यपि ब्राह्मे आहिताग्नेरित्युपक्रम्य,

“अनाहिताग्नेर्दहसु” इत्युक्त्वा,

एवं पर्णनरं दग्ध्वा चिराच्चमशुचिर्भवेत् ।

इति साग्निरग्निसाधारण्येन दाहावधि चिराचाग्नौचमुक्तम् ।

तथापि श्रौताग्नेर्दशाहावध्येवाग्नौचमित्युक्तत्वात् दशाहमध्येऽपि पर्ण-

दाहे तदुत्तराग्नौचस्य समानविषयत्वेन बाधकत्वम् । निरग्नेस्तु

दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्य अग्नौचस्य भिन्नविषयतया

पर्णदाहनिमित्ताग्नौचेन न बाधः । प्रत्युत दीर्घकालीनेन दशरा-

चाग्नौचेन अल्पकालीनस्य पर्णदाहनिमित्तचिराचाग्नौचस्य बाधः ।

ननु निरग्नेरपि पर्णदाहनिमित्तचिराचाग्नौचं दशराचाग्नौचस्य

बाधकमस्त्विति चेन्न । तस्य दशाहोर्ध्वपतितपर्णदाहमावकाशत्वेन

भिन्नविषयतया बाधकत्वमभावात् ।

साग्नेरेवास्त्रिदाहो भवति चयिनिनः कास्त्रिदासा अत्रोचन्
तत्राग्नौचं अहं स्यादिति निगमविदोऽग्नौ दशाहं ब्रुवन्ति ।
ऊदा पुत्री प्रसूते यदि पितृमदने तत्त्रिराचं तु पित्रोः,
तस्या मृत्यां तयोर्वो चिदिनमपि मृतौ यत्र कुचापि वासे ॥
विदेशस्थेत्यादि पूर्वोदाहृतकात्यायनोक्तौ “पाचन्यासादिपूर्व-
वत्” इत्युक्तत्वात् पाचन्यासार्थमेव पुनर्दाहप्रवृत्तेः । साग्नेरेवास्त्रि-
दाहः त्रिराचाग्नौचानुवृत्तौ कास्त्रिदासचयिनिनः “दग्धेऽस्त्रिपार्णे
नरे” इति । तत्र टीकायाम् “एवं पर्जन्यं दग्ध्वेति,” पर्जन्य-
दाहे अग्नौचविधानात् तत्तन्मन्त्रियोगश्रित्यास्त्रिदाहे अग्नौचमेव
इति व्याख्यातं तदन्ये न सहन्ते । पर्णदाहापेक्षया मुख्येऽस्त्रिदाहे
पर्णदाहोक्तस्य त्रिराचाग्नौचस्य कथमतिदेशः स्यादिति । तस्माद-
स्त्रिदाहे दशाहमेवाग्नौचं । तथाच वशिष्ठः, “आहिताग्निस्तेत् प्रवसन्
म्रियेत, पुनः संस्कारं कृत्वा अत्र दवाग्नौचं” इति । तत्र पुनः
संस्कारपदोपादानादस्त्रिदाह एव न पर्णदाह इति । पर्णदाहवि-
चारः पूर्वोक्तः ।

कौर्मै,— दत्ता नारी पितृमदने प्रधाने सूयतेऽथवा ।

म्रियेत वा तदा तस्याः पिता शुभ्येत्त्रिभिर्दिनेः ॥

प्रधाने समर्गे, पितेति मातुरूपलक्षणम् । वशिष्ठः “प्रत्ता-
नां तु स्त्रीणां त्रिराचमग्नौचं विज्ञायते” इति पित्रोरिति शेषः ।
वृद्धस्यति,—

शावाग्नौचं त्रिराचं स्थान्नाहागुरुनिपातने ।

दुद्धिदृष्टां तु विज्ञानां सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

दुहितृपदमभिव्याहारात् महागुरुं पितरौ विश्रानां
 विवाहितामां, तत्र स्वगृह इत्युपादानाभावात् यत्र कुत्रापि
 स्थितौ दुहितृणां पित्रोश्च मृतावन्योऽन्यं ग्रहं, रदोत्पत्त्यनन्तरं
 यदाकदाचिद्दुहितृमरणे पित्रोः चिराचाग्रौचस्य उक्तत्वेऽपि पुनरु-
 पादानं स्फुटत्वाय “यत्र कुत्रापि” इत्यस्य प्राप्प्यर्थश्च ।

सन्यामी प्रैति चेत्तन्निग्रमयति सुतप्तद्दिने स्नानपूर्वं,
 नीरं दत्तैव मद्यः शुचिरय यतिनोऽप्यातुरस्याभियुक्ताः ।
 मृत्यौ केचिन्नयेति ब्रुवत इह परे तस्मिन्मैव पूर्णा-
 शौचं दाहादिकृत्य परमितरगृहस्थाविशेषं वदन्ति ॥

“अग्निजलसंप्रामंदेशान्तरस्थसञ्ज्ञास्यमग्नमहाध्वनिकानामुदक-
 दानं कार्यम्” इति सुमन्तुवाक्यात् । “मद्यस्ते मद्यःशौचं विधी-
 यते” इति ब्रह्मवाक्याच्च सञ्ज्ञासिमृतौ पुत्रस्यापि तद्दिने उदक-
 दानमात्रम् । अरण्ये मद्यःशौचमेव । अनुक्तोऽप्युपवासः कार्यः ।
 यत्तु वक्ष्यमाणप्रचेतोवाक्ये जलदानस्य निषिद्धत्वं तत्प्रथमदिनव्यति-
 रिक्तविषयम् । एवं आतुरसञ्ज्ञासिमरणेऽपि मद्यःशौचमिति
 केचित् । वस्तुतस्तु सुमन्तूक्तौ सञ्ज्ञासिपदोपादानेऽपि “मद्यस्ते मद्यः
 शौचं विधीयते” इति वाक्ये सञ्ज्ञासपदे च निष्ठान्ते साङ्गप्रधान-
 क्रियोपरमप्रतीतेर्दौचित्यनिश्चये^(१) साङ्गदौर्वावापारोपरमप्रतीतिव-
 त्सर्वैतिकर्तव्यतायुक्तस्य सञ्ज्ञासस्य अपवर्गं सञ्ज्ञासत्वं दौचित्यत्ववदिति ।
 तदुक्तं पूर्वमीमांसापञ्चमाध्यायवृत्तौयथादे । “परेणावेदनात् दौचित्यः
 स्यात् सर्वे दौर्वाभिसम्बन्धादिति” । प्रैषोच्चारणमात्रेण सञ्ज्ञासत्वा-

(१) प्रतीतेर्दौर्वाचीपरमे ।

भावात् सद्यस्ते सद्यःशौचमित्यस्यापवादस्याभावात् दशाहाशौचमेव ।
एवं च सुमन्तूकौ सद्याभिपदं सद्यस्तपरं । किञ्च आतुरस-
द्याभिनो दैवाज्जीवने,

अग्नीन् परिचरेत् सत्यक् न त्यजेदाहकारणात् ।

इति श्रीधरस्वामिवाक्यात् सर्व एव मरणोत्तरसंस्कारा गृह-
स्थाविशेषाः ।

सद्यःशौचे हि वर्णं वङ्गभिरभिमतश्चोपकुर्वाणको यः,
कैश्चित् सोऽपि व्रतेऽस्मिन् गतवति गदितोऽग्नौचवान् वा चिराचम् ।
पित्रोर्भृत्यां तु दाहादिकमखिलविधिं सोऽपि कुर्वीत किन्तु,
प्रेताश्च नैव खादेन्निजनियमयुतो ज्ञातिपत्न्यर्कहीनः ॥

कन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं कश्चित् ।
न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृष्णादितपश्चरन् ॥
पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कश्चिचित् ।
अग्नौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् व्यहं तु ब्रह्मचारिणम् ॥
सूतकेऽग्नौचे स्वकं ब्रह्मवर्त्याश्रमविहितम् ।

मनुरपि,—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
संप्राप्ते तु दकं कुर्यात् चिराचमशुचिर्भवेत् ॥
आदिष्टं व्रतं अस्यास्तीति आदिष्टी ब्रह्मचारी ।

याज्ञवल्क्यः,—

आचार्यपितृपुत्राध्यायाच्चिर्हत्यापि व्रती व्रती ।

भकटाश्वं च नाश्रीयाम्न च तेः सह संवसेत् ॥

अथ विज्ञानेश्वराः, माता च पिता च पितरौ, एतन्निर्घत्यापि प्रती ब्रह्मचारी ब्रह्मेव, न पुनरस्य प्रतभङ्गः । कटशब्देन अशौचं लक्ष्यते । कटमहितमश्वं भकटाश्वं ब्रह्मचारी नाश्रीयात् नचाशौचिभिः सह संवसेत् एवं वदता याज्ञवल्क्येन आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्घरणे ब्रह्मचारिणो प्रतभङ्ग इत्युक्तं ।

अतएव वशिष्ठः, “ब्रह्मचारिणः श्रवकर्मणो प्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापिचोः”, इति विज्ञानेश्वराणामयमभिप्रायः । पिता मात्रेत्येकशेषः । कटशब्दः श्रववाची, तचाशौचे लक्षणेति । अस्मद्देशे आचार्यापाध्यायाशौचस्यानादृतत्वात्तद्विषये न किञ्चिन्निवृद्धं “पितर्यपि मृते कैषां” इति वाक्यं हि ब्रह्मचारिणः पित्रमादृतत्वावपि तदाश्रमविहितकर्मप्रतिपादकम् । न तु पित्रमादृतकर्मनिवारकम्, अन्यथा याज्ञवल्क्यवशिष्ठवाक्यविरोधः स्यात् ।

ब्रह्मचारी द्विविधः,—

द्विविधो ब्रह्मचारी स्यादाद्यो ह्युपकुर्वाणकः ।

द्वितीयो नैष्ठिकस्यैव तस्मिन्नेव व्रते स्थितः ॥

इति द्वाभ्याम् ॥

एकाहं स्यात् प्रयांते मरणमनुपनीतासपिण्डेऽथ सद्यः—

शौचास्तवादिशिल्पिद्विजनिचयमतौ सूयकारादिकास्तः ।

अन्यानिर्वाहकार्येष्वपतिषु च निजेत्येकभूमौपतीष्टो,

वैद्यः सत्री च भूपानुचरनृपतयो दामदास्यावमात्यः ।

हारीतः “एकाहमसपिण्डतः” इदमनुपनीतासपिण्डपरम् ।

सद्यःशौचे विष्णुः,— नाशौचं राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतीनां व्रते,
न सत्रिणां सत्रे, स्वकर्मणि च राजाज्ञाकारिणां, न कारुणां
कारुकर्मणि ।

प्रचेताः,— कारवः शिन्पिनो वैद्या दामदास्यमायैव च ।

राजानो राजंभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकौर्त्तिताः ॥

कारवः स्तूपकारादयः । शिन्पिनो वर्द्धकिञ्चिन्कारशौचिक-
चेलनिर्णैजकतन्तुवाद्यादयः ।

दामस्त,— अधिकारी तु यो यस्य स दामस्तस्य कौर्त्तितः ।

इति लघुहारीतोकलक्षणः ।

धामः,— चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्मात् चिकित्सकः स्वर्गं शृङ्खो भवति नित्यशः ॥

पराशरः,— “यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । वधवो ब्राह्मणाः सम्भूय
यस्य शुद्धिमिच्छन्ति तस्य सद्यःशौचमित्यर्थः ।

पाञ्चवक्ष्यः,— “यस्य चेच्छन्ति भूमिपः” अतएव “यस्य चेच्छन्ति
नरेन्द्राः” इति ज्ञातातपोक्ती वज्रत्वमविवक्षितम् । तस्मादेकेनापि
मूर्द्धाभिषिक्तेन यस्य दृश्यते, तस्य सद्यःशौचम् । पराशरः,— “वैद्या-
मात्यास्यैव च” । अशौचेऽपि शिष्यादिकर्मणामन्यानिर्वाहे तैरेव
शिन्पिप्रभृतिभिर्यज्ञपावादितत्त्वणादिकं कारयित्वा तत् कर्म कार्यं,
इति तेषां तत्कर्मसु तात्कालिकी शुद्धिरित्यर्थः । एवं सति श्री-
पुरुषोत्तमवेत्ते श्रीजगन्नायादिमूर्त्तिनिर्माणदौ तच्छिन्पिनां अशौ-
चाभावसमाचारः तन्मूल एव ॥

कोपादेः स्वेच्छयाम्भोविषमृगपतनोदन्मनैर्वैद्युताग्न्य-

स्नाम्याद्यैर्दीपिष्टष्टिष्वपचभुजगगोमृत्तृद्धिदंष्ट्रादिहिंसैः ।

राज्ञा विप्रेण नष्टेऽनशनमृतमहापापिनोद्याभिग्रभे,

सद्यःशौचं तु पूर्णं त्वनवहिततया दुर्मृतौ स्याच्च वैध्याम् ॥

कोपादेरिति अपमानादेः संघट्टः । वैध्यां दुर्गतावपि विधि-
विहिते दुर्मरणेऽपीत्यर्थः ।

पराशरः,—

. अपमानादय कोधात् खेदात् परिभवात् भयात् ।

उदध्य चिद्यते नारौ पुरुषो वा कथञ्चन ॥

पूयशोणितसंपूर्णं अन्येतमसि दारुणे ।

यष्टिसहस्रवर्षाणि^(१) हत्वात्मानं वसेच्चरः ॥

गौतमः,—

प्रायोऽनशनमृत्तृद्धिदंष्ट्रादिहिंसैर्विधोदकोदन्धनपतनैश्चेच्छताम् ।

शङ्खः,— भृग्वग्न्यनशनाभ्योभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।

पतितानाञ्च नाशौचं शस्त्रविद्युद्धताञ्चये ॥

तथा,— व्यापादयेदघातानं स्वयं योऽभ्युदकादिषु ।

विहितं तस्य नाशौचं नाग्निनाप्युदकक्रिया ॥

विष्णुपुराणे,—

वाले देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते ।

सद्यः शौचं तथेच्छातो जलाम्बुदन्धनादिषु ॥

सत्यन्तरे,— खेच्छ्या मरणे विप्राश्चृद्धिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।

अन्यान्यज^(२)विधोदन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

संपूयै सर्वगात्राणां विषाद्याकर्षणेऽपि वा ।
 विषाग्निगर्भपातैश्च रोहारोहादिभिस्तथा ॥
 येषामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।
 पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥
 स्त्रियश्च अभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।
 न तेषां ह्यानसंस्कारौ न आर्द्धं न सपिण्डता ॥

सद्यःशौचे मनुः,—

डिम्भाच्चवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

आहवे हतस्येति पराङ्मुखहतस्येति बोध्यम् ।

अन्यथा, महाभारते, महता प्रबन्धेन उक्ता उदकादिक्रिया
 व्यर्था स्यात् । इदं सद्यःशौचं क्रोधादिना बुद्धिपूर्वतया यच्च मरण-
 शङ्का, तत्रावस्थितं भवति । प्रमादेन यदा विधिवाक्येन विहित-
 भृगुपातादिना दुर्मरणेऽपि सम्पूर्णाशौचमेव ।

तथाच शङ्काङ्गिरसौ,—

अथ कश्चित् प्रमादेन धियतेऽप्युदकादिषु ।

तस्याशौचं विधातव्यं कार्या चास्योदकक्रिया ॥

दुस्त्रिकिकैर्महारोगैः पीडितश्च पुमानपि ।

प्रविशेत् ज्वलनं दीप्तं करोत्यनग्रन तथा ॥

तथा,— स्वयं देहविनाशे तु काले प्राप्ते महामतिः ।

उत्तमानामुयाप्तोकान् नात्मघाती भवेन्नरः ॥

यत्तु,— दृढस्यैव क्रियास्तुप्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेत् यस्तु मन्वन्त्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य चिराचमाशौचं द्वितीये तन्मिससञ्चयः ।

द्वितीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे आहुमाचरेत् ॥

इति शातातपवाक्यं, तस्य मगुणनिर्गुणत्वविचारस्य कलौत-
विषयत्वात् कलियुगेतरविषयत्वम् । एवं कालिदामचयिनिभिर्युद्धे
पराङ्मुखहतस्यापि कालान्तरे मृतौ यच्चमहाशौचं लिखितं, अन्य-
चापि यद्वावस्थापितं, तत्सर्वं कलौतरविषयमेवेति ज्ञेयम् ॥

नष्टे मातामहे तु यश्शरगुरुषु वा मातुलेऽशौचमुक्तं,
त्यक्त्वा स्नानोपवासौ विदधति सुधियस्तन्मियाणां च नाशे ।
नाशौचौ ब्रह्मविद्यात् सकल इह यतिर्नैष्ठिकब्रह्मचारी,
वानप्रस्थोऽप्यवृत्तिर्हरिभजनपरः त्यक्तसद्यापि शूद्रः ॥

यद्यपि स्मृतिषु मातामहयश्शरगुरुमातुलानां मातामहीश्वश्रूग-
हपत्नीमातुलीनां अहपत्निष्वश्वशौचमुक्तम् । तथापि तदनादृत्य
स्मृत्ये तन्मरणेऽपि वार्ताश्रवणेऽपि वा स्नानोपवासावेव समाचर-
न्तीति श्रियाः । पूर्वं तत्तत्कर्मणां तत्तत्कर्मिषु अशौचाभावमुक्त्वा
इदानीं यतिप्रभृतीनां नैवाशौचमित्याह नाशौचीत्यादिना ।

यद्यपि,— सतीप्रतिब्रह्मचारिदाब्रह्मविदां तथा ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

इति याज्ञवल्क्याद्युक्तिषु प्रतिप्रभृतीनामपि सद्यःशौचं माध्या-
रण्येनोक्तम् । तथापि,—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्त्यते सद्भिः—

इत्यादिवाक्यादेकदण्ड्यादिमकलसप्राप्तिनां नैष्ठिकब्रह्मचारि-

रोदन्निविदा प्रतिपदनिवृत्तवानप्रस्थानां च सर्वथा नाशौचम् ।
नाशौचं विद्यते कचिदित्यनुवृत्तौ, वानप्रस्थस्य भवदा,—

प्रतिपदाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यत इति

ह्यन्दोगपरिमिश्रितोक्तेः । प्रतिपदनिवृत्तत्वं वनस्थानामिति वाक्ये-
ष्यन्वेति । तथाच सदृष्टित्वानप्रस्थो नाशौचं कुर्यात् । उपसृक्वाण-
कप्रद्वारिणोऽशौचाभावेऽपि पितृविययेऽशौचस्योक्तत्वात् नैष्ठिक-
प्रद्वारिण एवाशौचाभाव उक्तः । यदि शूद्रोऽपि पुत्रकलपादिकं
त्यक्त्वा वैष्णवो भवति तदा तस्यापि घृतिवदशौचाभावः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य आमेकं शरणं ब्रज ।

इति सर्ववर्णाश्रमसाधारण्येन श्रीभगवदुक्तेरिति वदन्ति । हरि-
पदस्य उपसङ्ख्यत्वात्, हरादिसर्वदेवैकभक्तानां त्यक्तगृहाणां
नाशौचम् ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचरन् श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

इत्यादिभगवदुक्तेः ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।

इति पुराणान्तरोक्तेश्च ॥

दाहे वाहे शवस्थानुगमनकरणे चानप्राणायमाद्या

द्रास्थिसर्गं सजातेरिदमपि रुदिते यावदश्रुयितः स्यात् ।

ऊर्द्धं चाचाममात्राद्भवति हि शुचिताऽथो न शूद्रस्य विप्रा

दाहं वाहं शवस्थानुगममपि तथा रोदनं जातु कुर्युः ॥

सजातीयशवस्य दहनवहनानुगमने च केवलसर्गं च सजाती-

याद्रास्त्रिस्पर्शं च अग्निसंघयावधि^(१) रोदने च ज्ञातिभिन्नानां
निर्हरणाद्यग्नौचापगमार्थं ध्यानं प्राणायामाय ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिणामपि ।

इच्छतां तत्क्षणच्छुद्धिः परेषां ध्यानसंयमात् ॥

संयमात् प्राणायामात्, परेषां ज्ञातीनां ।

अङ्गिराः,—प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दूयति ।

अथ वायग्निदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

तत्राग्निदातुः स्वानेन सद्यःशौचं तत्कर्मण्येव नान्यतः ।

बोधायनः,—शवोपस्पर्शनेऽभिसन्धिपूर्वं सचेत्तोऽपः स्पृष्ट्वा सद्यः
शुचिर्भवति, अभिसन्धिपूर्वं चिरात्रमृतुमत्याश्च । अभिसन्धिः
धानादिकेच्छा, सचेत्तोऽपः स्पृष्ट्वा स्नात्वेत्यर्थः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

• विशुध्यति चिरात्रेण मातुराप्ताश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमन्ति तेषाञ्च दशाहैर्नैव शुध्यति ।

अमग्न्यन्नमग्नैव न चैतस्मिन् गृहे वसेत् ॥

इति मनूक्तिस्तु कक्षीतरविषया ।

अनुकम्पेच्छया प्रेतं ज्ञातिभज्ज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेल स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राग्य विशुध्यति ॥

इतिवाक्यान्तराच्च नाग्नौचाधिक्यादर इत्यग्नौगीयाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

नारं स्पृष्ट्वाऽपि मस्त्रेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्त्रेहं गामालभ्यार्कमीचते ॥

एतत् मजातीयस्त्रिविषयम् । ।

ब्राह्मो,— स्त्रुतस्य यावदस्त्रीनि ब्राह्मणस्यादतान्यपि ।

तावत्तद्वान्धवस्तत्र रौति चेद्वान्धवैः सह ॥

ततः स्नात्वा भवेच्छुद्धिस्तत्स्पृष्ट्वाचमनं चरेत् ॥

ऊर्द्धमाचमनमिति । यावदस्त्रिसञ्चयनं ॥ क्रियते, तावदान्धवः
उदासीनोऽपि रौति चेदित्यर्थः । मजातीयविषयश्चेतत् । कश्चिद्य-
वैश्वयोः कल्पियुगेऽभावात्तच्छ्रवस्य विचारो न कृतः । शूद्राणां
वहनदहनादिकं ब्राह्मणैः सर्वथा न कार्यम् ।

ब्राह्मणो न दहेत् शूद्रं मिवं वाप्यन्यमेव वा ।

मोहाद्गन्ध्वा ततः स्नातः स्पृष्ट्वाग्निं प्राशयेदुदृतम् ॥

उपवासरतः पश्चात्चिरात्रेण विशुध्यति ।

इति प्रायश्चित्तोक्तेः,

ब्राह्मणो नानुगन्तव्यो न तु शूद्रो कथञ्चन ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

विप्रैर्दग्धाश्च ये शूद्रा गतिं तेषां प्रजाम्यहम् ।

इति जैमिनीयरामायणे भरतवाक्ये दोषोक्तेऽेत्यलमति

विस्तरेण ॥

प्रेतस्पर्शा दिवा चेच्चिग्निं निग्निं तु दिवा ग्राम उक्तः प्रवेशो

यद्वादाय द्विजाज्जामतिविपदि पुनः सोऽवधिर्न प्रतीक्ष्य ।

पुत्राणामाङ्गरेके श्रवनमिति परे सर्वमापि ह्यभाजां

केचित् प्रेतावराणां मृतिदशमदिनेऽथ स्त्रियस्तत्रिषिद्धम् ॥

पारस्करः,— “प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरानवत्रदर्शनात्,
रात्रौ चेदादित्यस्य” । प्रेतस्पर्शानुवृत्तौ हारीतः,— “ब्राह्मणानाम-
नुमत्या वा” तथाच यदा ग्रामप्रवेशं विना आत्यन्तिकः कार्यनाश
आपद्यते^(१), स्पर्शिनोऽशक्तिर्वा, तदा ब्राह्मणाज्ञां गृहीत्वा पूर्वाक्ता-
वधिसुलभं ग्रामप्रवेशेऽप्यदोषः ।

स्मृत्यन्तरे,—

गङ्गायां भास्करे स्नेहे मातापित्रोर्गुरुर्मृते ।

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थस्नयं विधिः ॥

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजां गयां ।

मृते मरणे नैमिषं पुष्करं गयां इति पाठान्तरम् । अत्र
यन्मुण्डनमुक्तं तन्मातापित्रोर्मरणावधिदशमाह एव । उपवासो
मृताह एवेत्यस्मद्देशसमाचारः । पितृमात्रुपघात इति आग्नेयोक्तेः ।
देशविशेषे तु गङ्गायामिति वाक्ये मातापित्रोर्मृतेऽहनि इति पठित्वा
मातृपितृमरणदिनेऽपि चौरं कुर्वन्ति ।

अस्मद्देशे तु,—

आर्द्रवासाश्च मलिनः श्मश्रुलो दशभिर्दिनैः ।

मातापित्रोः क्रियां कुर्यात् ज्ञातिवन्धुसमन्वितः ॥

इति वृहस्पत्युक्तौ श्मश्रुलः क्रियां कुर्यादित्यभिधानात् क्रिया-
कर्तुर्दशमदिनात् पूर्वं चौराभावसमाचार इति । क्रियाकर्तुर्वपनम् ।

पारस्करः,—“वपनश्चानुभाविनां” अनु पश्चाद्भावयन्तीति अनुभाविनः,
प्रेतकनीयांभक्षेयां तथाच प्रेतज्येष्ठानां न वपनमित्यस्याभिप्रायः ।

केचित्तु,— तत्र त्याज्यानि वामांभि केशग्रन्थुनखानि च ।

इति याज्ञवल्क्योक्तैः सर्वमपिण्डानां क्षौरमिति । पञ्चवर्षेऽपि
स्त्रीणां नैव क्षौरम् ।

प्रायश्चित्ते समुत्पत्ते प्रेतहत्या तु योपिताम् ।

निषिद्धं वपनं केचित् तीर्थेष्वपि यथेच्छया ॥

इति स्मृतेः ।

न स्यादाचार्यमातापितृमरणदिनात् दादृशाह्वानधीति,
न स्यात् शिष्ये गुरौ ऋत्विजि च मृतिमति चीणि न स्युर्दिनानि ।
ग्रामान्त्ये-श्वे नाध्ययनमभिहितं नौयमाने च दृष्टे,
स्वप्राप्तौ च मृते नाशनमतिनिकटग्रामगेऽपि प्रसीते ॥

अनध्यायानुवृत्तौ आपस्तम्बः,— “वैरमरणं गुरुस्वहाख्ये व्यहम्
तथा मातरि पितर्याचार्ये च दादृशाह्वं” इति । वैरमरणमेव
वैरमरणमिति अध्ययननिवृत्तिरित्यर्थः । गुरुपुं प्रेतैस्त्वित्यनुमङ्गः ।
अष्टाख्ये (अष्टकायां) ।

उपनीय वदेदेदं आचार्यः न उदाहृतः ।

इत्युक्तसप्तके आचार्ये । “ऋत्विक् यज्ञहृदुच्यते” इत्युक्तसप्तके
ऋत्विजि ।

याज्ञवल्क्यः,— व्यहं प्रेतैस्त्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुवन्धुषु ।

तथा,— अमेध्यग्रवशूद्रान्धमगानपतितान्तिके ॥

अनध्ययनानुवृत्तौ नारसिंहे,— “नौयमानं श्रवं दृष्टेति” ।

मनुः,— स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृतेऽपि वा ।

न भुञ्जीताशनं धौमाना धर्मशोककारणात् ॥

स्वग्रामे (स्वग्रामीणे) । ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टग्रामीणे इत्यर्थः ।

वर्षान् पञ्चोत्तरांशेत् पितरि दश गते नागतिर्नापि वार्त्ता,
तन्मेषु द्वादशाब्दान् तदुपरि निखिलं प्रेतकर्मादि कार्यम् ।
जीवंश्चेत् कश्चिदाद्यात्तमपि घृतघटे प्रास्य चोद्भास्य कार्यम्,
जाताद्यं कर्म नेहाजिनधृतिवपने मेखलादण्डभिन्नाः ॥

इत्येवं संस्कृतः सोऽप्यचल उपवसेत् द्वादशाहं व्यहं वा,
तस्मादागत्य पूर्वां स्त्रियमपि विवहेत्तदिनाश्रे तथाभ्याम् ।

साम्नेरायुभ्रतौष्टिस्त्रिह भवति पुरोडाशकोऽष्टाकपाल,
सैन्द्राग्नेयो निरग्नेश्चरिह तु मतः सोऽयमायुभ्रताख्यः ॥

प्रास्य घृतकुम्भे चित्रा, अचले (पर्वते) जाताद्यं कर्म, जातकर्मादि-
पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

गतस्य न भवेद्वार्त्ता यस्य द्वादशवार्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतवान्धवैः ॥

पिता प्रवसितो यस्य न च वार्त्ता न चागमः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशावर्षात् कार्या पिण्डोदकक्रिया ॥

सुततुल्या वान्धवाः सुतवान्धवाः इति मध्यपदलोपिममासः ।

अन्यथा पितेत्यादितदनन्तरवाक्यस्यासंशयता स्यात् ।

तथाच जातकर्णः,—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशादप्यात् हत्वा तत् प्रतिरूपकम् ॥

कुर्वाप्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदानीमेव सर्वाणि प्रेतकार्याणि सञ्चरेत् ॥

हारौतेन तु,— प्रोषितस्तु पिता पुत्रैः प्रतीक्ष्यो विंशतिः समाः ।

तीर्णः पञ्चदशाद्यापि पञ्चान्मृतवदाचरेत् ॥

इति विंशतिवर्षपञ्च उक्तः । स पक्षो नाद्रियते इति ।

विहितक्रियस्य जीवनः तस्य दैवादागमने, वृहन्ननुः,—

जीवन् यदि समागच्छेद् दत्तकुम्भे नियोज्य तम् ।

उद्धृत्य स्थापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतं कुर्वाप्तिरात्रमववास्य तु ।

स्त्रात्वोद्वेक्षतो भार्यामन्या वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्रोमेन वा यजेत् ।

तथैवैन्द्राग्निपशूना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥

इष्टिमायुशतीं कुर्यादिप्सितास्य कर्तृस्तथा ।

इदं सामेः । निरग्नेस्तु चररेव ॥ चैन्द्राग्नेयः । तदुक्तं गृह्यप्राय-
श्चित्ते,— “आहिताग्नेः पुरोडाश एव अनाहिताग्नेश्चर्भवति, इति” ।

पुनरुपनयने वर्ज्याश्चाह मनुः,—

वपनं मेघलादण्डौ मैत्र्यचर्या व्रतानि च ।

न वर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥

तत्र वृहन्ननूक्तवचनस्यार्थकमः कालदर्शकारिकायां स्फुटमुक्तः ।

यद्वा गच्छेत् पुमान् जीवन् स पैत्येऽधिकसंस्कृतः ।

दत्तकुम्भे स्थापयित्वा तमुद्वास्य शम्भे वषे ॥

संस्कृतं जातकर्माद्यैरुपनीतं विधानतः ।

द्वादशाहं त्रिरात्रं वा विहितोपोषणं धृतम् ॥

गिरावागत्य पूर्वां वा तदभावे परां स्त्रियम् ।

ऊढवन्तं च संस्क्रुर्यात् चरुणायुष्मतेन च ॥

इति कारिकयोः । इत्यग्नौचकारिका ।

अथ कृतानशनादिप्रतिज्ञापूर्वकान्तर्जलस्य दैवाज्जीवने गृहा-
श्रमं कर्तुंकामत्वे प्रायश्चित्तं अनशनमधिकृत्य आग्नेयवाराहयोः,—

फारयेत् चीणि कृच्छ्राणि चीणि चाम्द्रायणानि वा ।

जातकर्मादिसंस्कारैः संस्क्रुर्यात् तं तथा पुनः ॥

अनुगमनेऽग्नौचस्य उक्तत्वात् तत्प्रसङ्गादनुगमनं विचार्यते ।

अग्निप्रवेशं प्रकृत्य व्यासः,—

यदि प्रविष्टो नरकं यदा पात्रैः सुदारुणैः ।

संप्राप्तो यातमास्थानं गृहीतो धमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीनो वेष्ट्यमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालपाही यथा व्यालं वलादुद्धरते विलात् ॥

तद्वद्वर्त्तारमानौघ दिवं याति च सा वलात् ।

अङ्गिराः,— गृते भर्त्तरि या नारी समारोहेत् ऊताशनम् ।

सारन्ध्रतिसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिष्ठकोव्योऽङ्गकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।

तावन्धब्दानि सा स्वर्गे रमते सोमया सह ॥

व्यालपाहीत्यादि ।

तथा,— मादकं पैदकं चैव यच कन्या प्रदीयते ।

पुनाति चिकुलं नारी भर्तारं यानुगच्छति ॥

तच सा भर्तृपरमा परा परमसाधना ।

क्रीडते पतिना साद्धं यावदिन्द्रायतुर्दश ॥

ब्रह्मघ्नो वा पितृघ्नो वा छतघ्नो वापि मानवः ।

तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥

साध्वीनामेव नारीणामग्नौ प्रतपनादृते ।

नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तुरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाग्नौ दहेत्तुदेहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावत् सुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन ॥

साध्वीनामिति सर्ववर्णसाध्वीनामित्यर्थः ।

महाभारते,—

आर्त्तार्त्तं मुदिते दृष्टा प्रोषिते मक्षिना कृशा ।

मृते स्मियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

इति सर्ववर्णसाधारणेन तल्लक्षणोक्तेः । तत्र वासापत्यादिस्त्रीणां नाधिकारः ।

तथाच व्याघ्रपादः,—

न स्मियेत समं भर्ता ब्राह्मणी शोकमोक्षिता ।

प्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी ॥

अन्यत्र,—उपकारं चरेद्भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोकवती सती ॥

तथा,—स्त्रैरिणीनाञ्च नारीणां पतितानाञ्च योषिताम् ।

नास्ति पत्याग्निसम्बन्धः पतितौ हि तथा हि तौ ॥

पतिद्विद् स्त्रैरिणी नारी नानुगच्छेत् कदाचन ।

वालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यष्टष्टरजसस्तथा ॥

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शुभे ।

पारस्करः,— वालसंवर्द्धनं त्यक्त्वा वालापत्या न गच्छति ।

रजस्वला सूतिका च रचेद्गर्भस्य गर्भिणी ॥

अन्यत्र,— दत्तौघेऽङ्गि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः ।

तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ॥

तथाच,— “रजस्यतुर्थदिने सहगमनेऽधिकारः” ब्राह्मणस्त्रीणां पतिदेहदाहकाले एकचितावेव सहगमनं नान्यचितौ । तत्र “मृता-
नुगमनं नास्ति” इति पैठौनसिवाक्यं लिखितम् ।

पुनस्तदाक्यमपि,—

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुमनेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन जात्मानं न पति नयेत् ॥

एवम् चितिमिति उग्रनोवाक्यमपि लिखितम् । तथाच चत्त्रियादिस्त्रीणामेव पतिदाहानन्तरं यदा कदाचिदपि चिह्नानि गृहीत्वानुगमनमिति सिद्धं ।

तद्विधियु ब्राह्मणे,—

देशान्तरगते तस्मिन् साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।

निधायोरमि तच्चित्ता प्रविशेत् जातवेदसम् ॥

यत्तु कैशिकदुक्तम्,— “स्त्रःकामा प्रेयादिति श्रुतेः”,

अतिप्रवृद्धस्र्गामिकामाया^(१) एव अयमनुगमनोपदेश इति

(१) सर्गादिकामाया एव ।

पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषेधादात्महत्याप्रायश्चित्तं
कार्यमित्याशङ्कितं, तन्न, स्त्रीणामनुगमनस्य प्रायश्चित्तत्वात् ।
तथाच प्रायश्चित्तप्रकरणे, गारुडे,—

ब्रह्मघ्नं वा हतघ्नं वा महापातकदूषितम् ।

भर्तारमुद्धुरेक्षारी प्रविष्टा सहपावकम् ॥

एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः ।

प्रचेताः— चित्तौ परिख्यञ्च विचेतनं पतिम्,

प्रयाति 'या मुञ्चति देहमात्मनः ।

कृत्वा हि पापं शतलज्जमप्यसौ,

पतिं मृक्षीत्वा परलोकमाप्नुयात् ॥

सत्यनुगमने आत्महत्यादोषाभावः स्फुटमुक्तो ब्राह्मे,—

सृग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी

सहगमननियुक्तमन्त्रलिङ्गादित्यर्थः ।

तथाच मन्त्रः,—

“इमा नारौरविधवाः सपत्न्योराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु,
अनश्रवो^(१) अनमौवाः सुरत्ना आरोहन्तु जनयो योनिमग्रे” इति ।
इमाः नारीः नार्यः अविधवाः भर्तृवियोगरहिताः संविशन्तु
मंशेरतां किंविशिष्टाः सपत्नीः पतिव्रताः । आञ्जनेन अञ्जनसंवाप्तिना
सर्पिषा विशिष्टा इति शेषः कृताञ्जनादिप्रसाधना इत्यर्थः । अनश्रवो
अकृतरोदनाः शोकमोहरहिताः संहृष्टा इति यावत् । अनमौवाः
अरोगाः, सुरत्नाः शोभनाभरणाः । किमर्थमारोहन्तु इत्याशङ्काह

अप्रेयोनिमुत्तमयोनि जनयो जनयन्त्य आरौहन्तु, आरौहण-
मन्त्रानुयानम् । एवं रजस्वलादिव्यतिरिक्तानां सर्वासां सहमरणे-
ऽधिकारः ।

ननु कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् कथं
पत्नीगतानुगमनेन पतिगतदुरितापूर्वस्य चय इति चेन्न । पति-
पत्न्योः सहकर्तृत्वेन अग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः । आर्त्त-
त्यादिवाक्ये पत्यनुकूलायाः पतिप्रतात्वात् सहमरणे तस्या एवाधि-
कारे सिद्धेऽपि,—

अवमन्ति च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते यास्य सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्तानुमरणे काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्त्युत ॥

आदिप्रभृति या साध्वी भर्तुः प्रियपरायणा ।

ऊर्द्धं गच्छति सा नारी भर्त्तानुमरणे गते^(१) ॥

इति शतशब्दश्रवणात् पत्यवमाननकार्यादीनामपि परलोक-
प्राप्तिः पापक्षयश्चेति तत्साधकत्वेन चारितार्थमिति । पत्यौ मृते या
सिपते सा पतिप्रतेत्यनेन सहगमनस्य नित्यत्वाद्भोगभांदिना
पतिप्रताया अपि सहगमनाभावेऽपि ब्रह्मचर्याचरणाच्च प्रतचतिः ।

तथाच विष्णुः,— “मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदनारोहणं वेति”
सूक्त्यन्तरे, सर्वविधवाधर्मानुक्ता,—

एवं धर्मसमायुक्ता विधवापि पतिप्रता ।

यतिलोकमवाप्नोति न भवेत् कामि दुःखिता ॥

तथा,— प्रेतकृत्यं समाप्यैव वद्वचर्ये व्यवस्थिता ।

प्रव्यागतिमाप्नोति हरिं स्वामिवदाचरेत् ॥

इत्यग्निप्रवेशविचारः ।

अथैतत् प्रासङ्गिकतया सर्वे दाहभेदा लिख्यन्ते । तच्चादौ सन्निहितत्वाद्भिप्रवेशदाहविधिः ।

नारदः,—

अग्निप्रवेशे नारीणां किं कर्त्तव्यं महामुने ।

स्नानमङ्गलसंस्कारभूषणञ्जनधारणम् ॥

मङ्गलञ्च तथा सूचं पादालकमेव च ।

शक्त्या दानं प्रियोक्तिश्च प्रशंसापत्रमेव च ॥

नानामङ्गलवाद्यानां श्रवणं गीतकस्य च ।

मङ्गलसंस्कारौ नूतनवस्त्रालंकारादिः । दानं ब्राह्मणदीनानाथार्थिभ्यः, प्रियोक्तिः सर्वत्र प्रियभाषणम् । प्रशंसासत्त्वं गुणैककीर्तनपरम् ।

मृतं पतिं समालिङ्ग्य चा वज्रिं प्रविविच्छते ।

सा स्नात्वा पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तादिकं कृमात् ॥

वैतरणादिदानानि दत्त्वा पाथेयकान्यपि ।

नववस्त्रयुगच्छन्ना गन्धमाल्यादिभूषिता ॥

सिन्दूरकज्जलोपेता घृताक्तालकभूषिता ।

शोकमोहादिरहिता नानावाद्यरवान्विता ॥

क्षिपन्ति यपि लाजादीन् चितायाः सन्निधिङ्गता ।

तत्र प्रेते चिताह्ने प्राचन्यासे तु साग्निके ॥

‘आभीना प्राड्मुखी तोयपाचमादाय साचतम् ।

अद्येहेत्यादिदेव्यन्तं वाक्यमुच्चार्य पूर्ववत् ॥

मम सभर्तृकाया ब्रह्महत्यादिनानाविधपापक्षयपूर्वकचतुर्दशे-
न्द्रकालावच्छिन्नविशिष्टस्वर्गप्राप्तये पतिशरीरेण सह अग्निप्रवेश-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य मन्त्रेण प्रार्थयेज्जातवेदसम् ।

त्वमग्निः सर्वभावज्ञ अन्तश्चारी जगद्गुरुः ॥

कर्मषाक्षी ऊतवहः पावकोऽसि प्रधाँनतः ।

यथाहं स्वं निजं कान्तं ममसा कर्मणा गिरा ॥

अनुरक्ता तथा देव देहि जन्मान्तरे पतिम् ।

“लमग्ने रुद्रो असुरो महोदिवस्त्वं शुद्धोमारुतं पृचो ईशिषो-
त्वं वातैरहणैयांशिषं गत्यस्त्वं पूषा विदधतः शासितुषा”^(१) ।

इति प्रार्थ्यं चिताग्निं चिः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ।

“इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु अन-
श्वोऽनमौवा. सुरता आरोहन्तु जनयो योनिमये” ।

इन्द्रादयोऽष्टदिक्पालाः साक्षिणः सन्तु कर्मणि ।

इन्द्रियाणि च भूतानि मनो भूतानि पञ्च च ॥

प्रत्यागन्तुमना नाकं प्रविशामि ऊताशनम् ।

सर्वेन्द्रियाणि दक्षामि प्रविशाम्यग्निमपदम् ॥

पत्या सहैव याम्यामि स्वर्गोक्तं पतिदेवता ।

पतिपावकहृषाय स्वाहेमं मम विषहम् ॥

दमं मन्त्रं समुच्चार्य पावकं प्रविशेत् सती ।
 पतिदिष्टं स्त्रैरिषी नारी नानुगच्छेत् कदाचन ॥
 अथ तस्यां मृतायान्तु पुत्रो मन्त्रमनूहितम् ।
 मरुत् पठित्वा मन्त्रेण^(१) जुहुयादाहुतिं दयोः ॥
 तौ पृथक्कृत्य दग्धव्यौ पृथगस्थिते कृते ।

अन्यत्सर्ववाक्यानि लिखितानि । इति सहगमनविधिः^(२) ॥

अथ सूतिरजस्वलयोर्दाहे विधेयः ।

स्नापयित्वा चतुर्थेऽङ्गि मृतामृतमतीं दहेत् ।
 अतिक्रान्ते तु दशमे स्नापयित्वा प्रसूतिकाम् ॥
 दाहेच्छा चेन्नयोर्जाता मध्ये अष्टदशाहयोः ।
 तदा तामस्पृशन्नङ्गिः स्नापयित्वा घटे जलम् ॥
 प्रपूर्य पञ्चगव्येन पुण्ड्रिर्भरभिमन्त्र्य तत् ।
 स्नापयित्वा दहेत् कच्छं ततः कुर्युः शवस्पृशः ॥

पुण्यार्चम्,— “पावमानीः स्वस्थयनीः सुदुष्पाञ्च दतश्रुतः ।
 अग्निभिः संमृतरथो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥
 पावमानी दिशस्तु न दमं लोकमयोऽप्यमुम् ।
 कामात् सम्बर्द्धयन्तु नो देवीदैवैः समाहिताः ॥
 येन देवाः पवित्राणा आत्मानं पुनते सदा ।
 तेन सहस्रघारेण पावमान्यः पुनन्तु माम् ॥
 प्राजापत्यं पवित्रञ्च शतोद्दामहिरण्यम् ।
 तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनोमहे ॥

पत्यादिना सगोत्रिणा अग्नौचानन्तरं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ।

यथाह विष्णुधर्मात्तरे,—

चतुर्णामिव वर्णानां गर्भिणीं प्रेततां गताम् ।

दहेत् वहेच्च यस्तस्य कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

भर्ता तस्याः पृथक् कृत्वा गर्भसोत्प्रेषणं स्वयम् ।

दृतेन मधुनाभ्यक्तं श्रवधर्मेण दाहयेत् ॥

शावाग्नौचेन भूतेन प्राणायामशतेन च ।

उपोष्य पञ्चगव्यञ्च सगर्भाञ्चैव दक्षिणाम् ॥

दत्त्वा ब्राह्मणमुख्याय शुध्यते नात्र संशयः ।

गर्भभेदकर्त्ता पतिः कृच्छ्रैकं कृत्वा अन्यथेत् कृच्छ्रद्वयं कृत्वा
तद्दिनं उपोष्य अपरदिनप्रभाते प्राणायामशतेन पूतः पञ्चगव्य-
पानानन्तरं तदङ्गदक्षिणां सगर्भां गां दत्त्वा शुद्धो भवति ।

इति गर्भिणीदाहविधिः ।

अथ अनुपनीताविवाहितकन्ययोर्दाहविचारः ।

भूमिसंस्कारवन्न स्यात् हिरण्यकक्षैर्विना ।

असंस्कृतप्रमौतस्य दाहः कार्यो निरग्निवत् ॥

अस्योदकक्रिया कार्या दशपिण्डाश्च पूरकाः ।

विना दर्भैर्दशदिनैस्त्रिभिर्वा नास्त्रिमञ्चयः ॥

सद्यःशौचे सद्य एव दशपिण्डास्त्यहाशुचौ ।

प्रथमेऽङ्गि चयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ॥

तृतीयेऽङ्गि चयः पिण्डाः पक्षिण्यां प्रथमे चयम् ।

द्वितीयेऽहनि सप्त स्युरिति खण्डाशुचौ विधिः ॥

पूर्ववत् कन्दकां दग्धा पिता हत्वोदकक्रियाम् ।
 विनास्त्रि सञ्चितं दद्यात् दशपिण्डान् त्रिभिर्दिनैः ॥
 अदिवर्धस्यतं ग्रामात् वह्निः प्रक्षाल्य वारिणा ।
 यमगाथां ततो गायन् यमसूक्तमपि स्मरन् ॥
 गन्धमात्यैरलङ्कृत्य दृताक्तं निखनेद्भुवि ।
 वने हि काष्ठवत्^(१) क्षिप्वा न कुर्वीतोदकक्रियाम् ॥
 अपि वा दहनं कार्यं पक्षेऽस्मिन्नुदकक्रिया ।

इत्यसंस्कृतप्रमीतदाहः ।

अत्र पुनस्तु उपनयनकाले प्राप्तेऽप्युपनयनाभावे एवं प्रेतहृत्य-
 माचर्यते संपूर्णाग्रौचस्य त्रिभिर्वेति यो विकल्प उक्तः, स घृष्टा-
 कालानन्तरं प्रतकालपर्यन्ताभिप्रायकः ; इदानीन्तु शिष्टैरपि
 घृष्टाकालप्रवेशानन्तरं दाहमात्रं क्रियते न पिण्डादिकम् । एवं
 दुहितुर्विवाहकाले प्राप्ताग्रौचस्य त्रिदिनत्वादेव त्रिभिर्दिनैः पिण्डा-
 दिकं कार्यम् । इत्यसंस्कृतप्रमीतहृत्यम् ॥

अथ पतितप्रेतहृत्यम्

क्षिप्वा मध्येन मरणमुद्दिश्य स्वात्मघातिनम् ।
 नीत्वान्धजा वह्निर्ग्रामात् क्षिपेद्युरश्वस्थले ॥
 अनुद्दिश्यात्महन्तारं पतितं ब्राह्मकीर्तितम् ।
 गङ्गादितीर्थं प्रक्षिप्य तप्तक्षुण्डं समाचरेत् ॥
 कर्त्ता दासीं समाह्वय कुलटादन्तवेतनाम् ।
 अशुद्धघटहस्तां चिः प्रब्रूयात् प्रेतदमये ॥

(१) काष्ठवच्चक्षात् ।

इन्द्रः पुनाति सहसा पुनातु

सोमः स्वस्तवरुणः प्रमौल्या ।

यमो राजा प्रसूनाभिः पुनातु

मा जातवेदा भोजयन्त्या पुनातु ॥

अपयस्तमस्तो^(१) मे सर्वे सर्वजिगीषमाः ।

तपस्तपसे द्यौं पावमानी अशोऽब्रवीत् ॥

यन्मे गर्भे वसतः पापमुग्रं

यज्जायमानस्य च किञ्चिदन्यत् ।

जातस्य यद्यापि च वर्द्धतो मे

तत् पावमानीभिरहं पुनामि ॥

यदन्तिकाश्च^(२) दूरज्ञा भयं विदन्ति मामिह ।

पवमानस्तु सोऽद्य नः पवित्रेण विश्वर्षणाः ॥

यः पाता स पुनातु नः । यत्ते पवित्रमर्चिष्यमग्ने विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनीहि नः । यत्ते पवित्रमर्चिर्वदग्ने तेन पुनीहि । ब्रह्म

सर्वैः पुनीहि नः । उभाभ्यां देवसविताः पवित्रेण सर्वेण च^(३) । मा

पुनीहि विश्वतः । त्रिभिर्द्वं देव सर्वतो वशिष्टैः—सोमधामभिः ।

अग्ने ? दक्षैः पुनीहि नः । पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु

मनसा धिया ।

विश्वेदेवा पुनीत मा जातवेदः पुनीहि माम् ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्ध्नि वा वन्द्यमायः ॥

(१) तपस्तपसे ।

(२) यदन्ति यच्च दूरश्चे ।

(३) मयेन ।

गतं पवित्रा वितता ह्य^(१) सुनाभिः त्वा देव सविता पुनातु ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो या स्त्रिभिः ।
 या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शंशु^१ स्योना भवन्तु ।
 यासां राजा वरुणो जातिमध्ये सत्यानृते अवपश्यं जनानाम् ।
 यासां देवादि विकृषन्ति भिक्षया अन्तरीचे वज्रधा निविष्टाः ।
 या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शंशु^१ स्योना भवन्तु ।
 शिवेन वा चक्षुषा पश्यन्त्या शिवया तस्योपसृगन्तु त्वन्ते । दृत-
 क्षुतः शुचयो याः पावकाः तास्ता आपः शंशु^१ स्योना भवन्तु ।
 आपोहिष्ठेति ऋक्वयम्,—

वस्त्रान्तरवृतं कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ।

उदक्यां वा प्रसूतां वा यद्यग्नौचां दहेमृताम् ॥

कृच्छ्रमेकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्येन शुध्यति ।

दाहकर्त्ता कृच्छ्रैकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

इति सूतकोदक्यादाहविधिः ॥

अथ गर्भिणीदाहविधिः ।

गर्भिण्याञ्च मृतायाञ्च गर्भजीवनशङ्कया ।

विमोच्य गर्भं दग्धया निक्षिप्य स्रोतसां परे ॥

मृतगर्भभिन्नकर्त्ता पतिः कृच्छ्रं समाचरेत् ।

अन्यस्तु कृच्छ्रद्वयं कृच्छ्रैकं दाहवाहकाः ॥

निक्षिप्य गर्भं स्रोतसां परे नद्यां परे जनाः ॥

हे दासि । गच्छ मूल्येन तिलान्यादाय सत्वरम् ।
 प्रपूर्य तिलतोयेन तं घटं दक्षिणामुखीम् ॥
 संकीर्त्तय पापिनो नाम विनयस्तु जलं पदा ।
 इति संप्रेषिता दासौ ब्रह्महन्मुकाभिधा ॥
 तिलोदकं धिवेति द्दिरभिधाय घटीजलम् ।
 सतिष्ठं वामपादेन विनयेदंश्चिच्छले ॥
 समाप्तेऽब्दे क्रियाकर्त्ता मृताहे ज्ञातिभिः सह ।
 दग्ध्वा पर्णनरं कुर्याद्दशाहविहितां क्रियाम् ॥
 दशाहादत्सरं यावत् खे खे काले तु षोडश ।
 श्राद्धानि कृत्वा कुर्यात्तु नारायणवसिं ततः ॥
 अश्वमेधे यदा चैषामौर्द्धदेहिकमिच्छति ।
 तदा मृताहात्तत् कुर्यात् प्रायश्चित्तपुरःसरः ।
 इह चान्द्रायणं तप्तकच्छ्रदयसमन्वितम् ॥
 प्रत्याश्रायविधावष्टधेनुदानं प्रकीर्तितम् ।
 दाहेऽस्यां दिगुणं कार्यं तदा पर्युषिते शवे ॥
 अभावेऽस्यां (१) पर्णनरदाहश्चेत्तच्चतुर्गुणम् ।
 अन्वजातिहतं तुष्णीं दग्ध्वा ह्यवोक्तनिष्कृतिम् ॥
 भन्तवद्हनं कुर्यात्तदस्थिषु यथाविधि ।
 साग्नियेत् पतितः प्रेतस्तदग्निमेषु निक्षिपेत् ।
 पाषाणि दग्ध्वा कुर्वीत प्रागुक्तपतितक्रियाम् ॥
 इति पतितप्रेतकृत्यम् ।

अथ पर्णनरदाहविधिः ।

रुन्दोगपरिगिष्टे,—

अस्थ्यामलाभे पर्णानि ^(१)शकलान्धूर्णयारुता ।

दाहयेदस्थिसंख्यानि ततःप्रसूति सूतकम् ॥

आरुता परिपात्या । अस्थिसंख्या तु पञ्चाधिकं शतत्रयम् ।

तथाचादित्यपुराणे,—

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।

शतैस्त्रिभिस्तथापक्षा शरपत्रैर्विधानतः ॥

वेष्टितयस्तथा यत्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा ।

ऊर्णसूत्रेण बद्धा तु प्रलेपयस्तथा यवैः ॥

सपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धयस्तथाग्निना ।

[^(१)तदभावे अस्थ्यामलाभे सदृन्तपलाशपत्राणां दक्षुत्तरनिश्रितैः

मुहपप्रतिनिधिं कुर्यात् ।

तथाच पराशरः,—

आहिताग्निर्दिजः कश्चित् प्रवासे कालचोदिते ।

दैशनामघ्ननुप्राप्ते तस्याग्निर्वर्त्तते गृहे ॥

प्रेताग्निहोत्रसंज्ञेयं श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः ।

कृष्णाजिनं समास्तीर्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ॥

पलाशानां सदृन्तानां विभागं ब्रूहि याज्ञिक ।

(१) शकलानि ।

(२) [ ] बन्धनिमध्यगता पङ्क्तयः कियति पुस्तके न सन्ति ।

चत्वारिंशद्भवेन्मूर्द्धि षीवायाञ्च दशैव च ॥
 उरसि त्रिंशतं दद्यादुदरे विंशतिस्तथा ।
 वाक्कोशैव शतं दद्यादङ्गुलिषु दशैव तु ॥
 षड्वैः शृण्वथोर्दद्यादष्टाङ्गं मेढ्र एव च ।
 उर्वोशैव शतं दद्यात्त्रिंशतं आनुजङ्गयोः ॥
 पादाङ्गुलिषु दश च यज्ञपात्रं ततोन्वसेत् ।
 ऊर्णसूत्रेण बध्वा तु प्रक्षिप्य च तथा धवैः ॥
 प्रपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्ज तथाग्निना ।]
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्नाहेत्युक्त्वा स्ववान्धवैः ॥
 एवं पर्णनरं दग्ध्वा चिराचमशुचिर्भवेत् ॥

अयं दाहः साग्निरग्निमाधारणः । “गतस्य न भवेद्दानां”
 इत्यादिवचनमध्ये तथा निर्णीतत्वात् । एवं पर्णनरं संपाद्य पूर्ववद्ध-
 स्तोदरे^(१) चन्दनादिवस्त्रयज्ञोपवीतभाल्यष्टादि दत्वा आज्येन दण-
 मादाद्य प्रदक्षिणं कृत्वा सुखाग्निमन्त्रेण अपषव्यस्रमग्निं शिरःस्थाने
 निरग्नेर्दद्यात् । त्रिभिरश्वत्थपत्रैर्दग्धव्येण दृताक्तेन अग्निं प्रज्वाल्य
 शिरःस्थाने दद्यात् । एवं दाहे कृते तूष्णीमुदकधारां परितो
 दद्यात् । साग्निकानामन्यत् पात्रासादनादिकं सर्वं धक्ष्यमाणा-
 हिताग्निविधिना कुर्यात् । एतस्मिन्नग्नौचे त्रिदिनाग्नौचवत्
 पिण्डव्यवस्था,

प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिमश्वयनं तथा ॥

(१) दन्तद्वये ।

त्रौन् प्रदद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादिद्यालनं तथा ।

इति यर्णनरदाहविधिः ।

अथ निरग्निदाहः ।

तच्चादौ गृह्णाभ्यन्तरमृतस्य विशेषः । यदि गृह्णाभ्यन्तरे दुर्बलस्य प्राणा गतास्तदा बान्धवैर्गृहात् ग्रीष्मं ब्राह्मणानग्निश्च पुरस्कृत्य धान्यपिधानमन्नपिधानं नवकपर्दांश्च गृहीत्वा शवो वह्निर्नैयः । समाचारादर्द्धमार्गे शनैः शनैर्गत्वा अन्नपिधानादिकं प्रचेष्टव्यं ततो जलाशये कर्त्तव्यम्,

यत्र देगे जलं नास्ति सरसौ वा न विद्यते ।

नदीनाञ्च कथा कार्या वक्तव्यं वा हिमं हिमम् ॥

तद्गृहस्थितभुक्ताभुक्तसर्वमृन्मयभाण्डानि त्यजेत् । इति विशेषः । दाहार्थं तृणकाष्ठादीनि सर्वथा शूद्रद्वारा न नेतव्यानि, प्रमादात् शूद्रद्वारा नयने तत्कालं ब्राह्मणेर्नैयम् । “शेषाश्रुबान्धवैर्मुक्तं” इत्यादिसूतेः, सर्वथा रोदनं कार्यम् । पुत्रादिब्राह्मणद्वारा निर्यासप्रधानवनस्पतिवटप्रचोदुम्बराणामन्यतमस्य निर्यासमानीय चन्दना-शुक्कपूरभृगमदजातिफलानि पिष्ट्वा मिथीकृत्य शवस्य समीपे कृत्वा मृज्जलेन संग्रोधयेत् । ततः स्नात्वा घृततैलाभ्यां स्थापित-निर्यासगन्धसहिताभ्यां शवमभ्यज्य जलसमीपं नयेत् ।

तत्र कुशानास्तौर्यं दक्षिणशिरसं समाचारादुत्तरशिरसं वा उत्तानदेहं स्थापयित्वा,

ॐ मयादीनि च तौर्यानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।

सुखचेवञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥

कौशिकी चन्द्रभागा च सर्वपापप्रणशिनी ।

भद्रा च काशी सरजूर्णङ्की पञ्चगा तथा ॥

भैरवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥

इति पठित्वा मनसा तानि तीर्थानि ध्यात्वा गन्धमात्यैरलङ्कृत्य
नासिकाद्वयचक्षुर्द्वयकर्णद्वयेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तहिरण्यशलाका^(१)नि
क्षिप्वा वस्त्रेणाच्छाद्य कोलाहलवाद्यं^(२) सम्पाद्य आमपात्रेणान्नमा-
दाय अग्निपुरःसरं प्रेतमतुगम्यार्द्धपथेऽर्द्धमुत्सृज्य श्मशानं गत्वा
पुत्रादिः श्मशाने आसीनो दक्षिणमुखः सद्यं जान्वाकुक्ष्य
रेखाकरणावनेजनकुशाक्षरपिण्डदानप्रत्यवनेजनजलाञ्जलीन् नाम-
गोत्राभ्यां कुर्यात् । ततः क्रियाकर्त्ता स्नात्वा ब्राह्मणद्वारा दारुसङ्घं
सम्पाद्य समे भूमिप्रदेशे ब्रह्मक्षत्रणे दुर्वादिकमुत्पाप्य गोमयेनोपक्षिप्ते
प्राचीनावीती दक्षिणमुखः सद्यं जान्वाप्य कुशगोमयकुशोदकपात्र-
^(१)न्यासादिपरिमूहनादीन् पञ्चभूषणस्कारान् स्रष्टुं कृत्वा अग्निमुप-
समाधायाग्नेर्दक्षिणभागे चन्दनादिसुगन्धिकाष्टेन चितां रचयित्वा
समाधाराच्चतुर्भिः सह श्रवं गृहीत्वा वारचयमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
नामोच्चार्य वारचयमाह्वय चितायां कुशानास्तीर्थं उत्तानं दक्षिण-
शिरसमुत्तरशिरसं वा निपात्य ज्वलमानमग्निं कृत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता ।

मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चलमागतम् ॥

(१) हिरण्यशकम् ।

(२) कोलाहलवाद्यम् ।

(३) पात्राण्यासाद्य ।

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहममायुतम् ।

दद्वेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छेत् स्वाहा ॥

इत्युक्त्वा शीघ्रमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ज्वलमानमग्निं गिरःस्थाने
आसीनो दद्यात् । श्वसम्बन्धपरिधानोत्तरीययतिरिक्तं वस्त्रं
खट्वादिस्थितं एकदेशं वा अग्निशानवासिभ्यश्चाण्डालेभ्यो दद्यात् ।
माधु दग्ध्वा ज्वलत्काष्ठचयदग्धव्यस्य श्वस्य किञ्चिदवशिष्टमवस्थाप्य
दाहकैः सह प्रदिग्गप्रमाणानि सप्तकाष्ठानि गृहीत्वा चितायां सप्त-
प्रदक्षिणानि कृत्वा प्रत्येकं तानि प्रक्षिप्य कुठारेणोष्मकोपरि सप्त-
प्रहारान् कृत्वा “क्रथादाय तुभ्यं नमः” इति सप्तकृत्वः पठित्वा
सथमावृत्य पुत्रादिदाहकाश्च सर्वे चितां पश्यन्तः पङ्क्तिक्रमेण,—

अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशून् ।

वैवस्वतो न ह्वयति सुराय इव दुर्मतिः ॥

इति यमगाथां यमसूक्तञ्च पठन्तो वासानयतः कृत्वा जला-
शयान्तं गच्छेयुः ।

इति निरग्निदाहः ।

अथ केवलसाक्षात्ताग्निमहाहः ।

शास्त्राग्नौ चरुमसगोत्रेण अपयित्वा शास्त्राग्निं सार्त्तपात्राणि चरुं
च पृथक् शवं च शकटे संस्थाप्य “अपेतः” इत्यध्यायं जपन् दक्षिणां
दिशं गच्छन्^(१) अर्द्धपथे चरोरर्द्धे दत्त्वा अग्नाने श्रेष्ठं पिण्डं दद्यात् ।
परिसमूहनादिसंस्कृतभूमौ वस्त्रं निधाय चितां विरचय्य पूर्व्ववत्
शवं स्नानादिभिः संस्कृत्य,

चितौ प्राग्धीवमजिनमास्तीर्योत्तरलोमकं ।

तत्र प्राक्शिरसं प्रेतं निधायोत्तानशायिनं ॥

हिरण्यशकलान्यस्य मुखे नासिकयोर्दृग्गोः ।

कर्णयोश्च विनिक्षिप्य सष्टतामुरसि सुचं ॥

स्रुवं नासिकयोः साध्यं चमसं शिरसोऽन्तिकं ।

पार्श्वयोः सूर्गमकले^(१) मुष्कयोररणिदयं ॥

दक्षिणे च करे वज्रमूर्वोर्मध्ये उलूखलं ।

जर्वक्षीं मुषलं चात्र मन्त्रं चापि विनिक्षिपेत् ॥

मृन्मयान्यपु निक्षिप्य अग्निं दद्याद्दिजातये ।

चित्तिमध्ये सादयित्वा दक्षिणामुखः स्वयं जान्वाप्य दृताक्तां

कुशमुष्टिं,

अस्मात् लमधिजातोऽसि तदयं जायते पुनः ।

“असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा” इत्युक्त्वा जुहुयात् । शेषं च पूर्ववत् स्मार्त्ताग्निहोत्रोपपत्त्यास्तु निरग्नेरिव “हत्वा तु दुष्कृतं कर्म” इत्यनेन वराहपुराणोक्तमन्त्रेण दाहः ॥

इति स्मार्त्ताग्निमहाहः ।

अथ भाग्निकदाहः ।

तत्र विज्ञेयः । मायमाहुत्यां ऊतायां प्रातराहुतेः प्राक् यजमानमृतिशब्दायां तदैव प्रातराहुतिर्देया । तस्य होमस्य मायमादिप्रातरपवर्गत्वेन एककर्मणोऽवशिष्टत्वात् । जीवेत् चेद्यजमानः पुन नंप्रातर्होमं कुर्यात् । अग्निहोत्रमध्ये हविर्गङ्गादि

प्रागासादानाच्चेत्सरणशङ्का, तदा हविषो गार्हपत्ये दाहः । आसना-
दूद्धं चेदाहवनीये दाहः । आरम्भपदार्थे चेन्मृतिस्तदा स पदार्थः
समाप्यः । एवं कृते पौर्णमास्यां दर्शात् पूर्वं सरणशङ्का तदैव पिण्ड-
पितृयज्ञरक्षितां दर्शेष्टि कुर्यात् । पौर्णमास्यादिदर्शान्तत्वादिति ।
इत्यमन्तेष्टिरित्युच्यते, एवं आरम्भणातुर्मासस्य सुनामिरीयान्तं
समापनं, यदि साङ्गप्रधान कर्त्तुमसमर्थस्तदा चतुर्गृहीतेनाज्येन
पुरोऽनुवाक्याज्वाभ्यां प्रधानयागाः कार्याः, नायनयोः करण-
पञ्चस्थानादृतत्वात्, तदैककरणविचारो न लिख्यते, एकैव
समाचारात् । दुर्वलस्य यजमानस्य गार्हपत्यपुरस्तात् स्थापनमुचित-
मपि नानाशङ्कया न क्रियते तथा कल्प्यते । मरणानन्तर पुत्रः
ज्वात्वा प्राचीनावीतो दक्षिणामुखं भक्तं भक्तं परिसमूहनादि-
पञ्चभूषंस्कारान् कृत्वा आहवनीयदक्षिणाग्नीं उद्धृत्य शस्त्रनद्या-
धाय्येषु करौषधूर्णशस्त्रालौढलषणादिगर्भास्तिष्ठो उखा अधि-
श्रित्य तावत् सतापयेत्, यावत्तास्त्रग्निरुत्पद्येत ।

आवस्ये अन्यगोत्रेण चरुमधिश्रयेत् । ततो मृतदेहं पूर्ववत्
सन्ध्याय नववस्त्र परिधाय यज्ञोपवीतं दत्वा अलङ्कारैरलङ्कृत्य
सुगन्धिद्रव्यैरुपलिप्य शकटे निवेश्य सन्तापजानग्नीन् उखास्यान् पृथक्
असन्तापजौ पात्रस्थौ सभ्योपासनाग्नीं श्वदाज्यमाज्यं कुशास्तिलान्
सर्वाणि च श्रौतस्मार्तयज्ञपात्राणि सप्त हिरण्यशकलानि नापि
चुरकाष्ठादिसर्वमुपयुक्तं शकटे तस्मिन्नादाय चरुं तु असगोत्रेण
याहयित्वा तं शकटं दक्षिणां नयन्तः ।

सपिण्डाः,—अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्च पुरुष पशुः ।

चितौ प्राग्धीवमजिनमास्तीर्योत्तरलोभकं ।

तत्र प्राक्शिरसं प्रेतं निधायोत्तानशायिनं ॥

द्विरण्णशकलान्यस्य मुखे नासिकयोर्दृशोः ।

कर्णयोश्च विनिक्षिप्य सद्यतामुरभि स्तुचं ॥

स्तुवं नासिकयोः साज्यं चमसं शिरसोऽन्तिकं ।

पार्श्वयोः सूर्गशकले^(१) मुष्कयोररणिद्वयं ॥

दक्षिणे च करे वज्रमूर्धोर्मध्ये उलूखलं ।

ऊर्वक्षीं मुषलं चात्र मन्त्रं चापि विनिक्षिपेत् ॥

मृन्मयान्यपु निक्षिप्य अग्निं दद्याद्दिजातये ।

चित्तिमध्ये सादयित्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य इताक्तां
कुशमुष्टिं,

अस्मात् त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायते पुनः ।

“असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा” इत्युक्त्वा जुहुयात् । शेषं च
पूर्ववत् स्नान्ताग्निहन्द्गोपव्यासु निरग्नेरिव “हत्वा तु दुष्कृतं
कर्म” इत्यनेन वराहपुराणोक्तमन्त्रेण दाहः ॥

इति स्नान्ताग्निसदाहः ।

अथ साग्निकदाहः ।

तत्र विशेषः । सायमाहुत्यां हुतायां प्रातराहुतेः प्राक्
यजमानमृतिश्रद्धायां तदैव प्रातराहुतिर्देया । तस्य होमस्य
सायमादिप्रातरपवर्गत्वेन एककर्मणोऽवशिष्टत्वात् । जीवेत चेद्यज-
मानः पुन नंप्रातर्होमं कुर्यात् । अग्निहोचमध्ये हविर्यज्ञादि

प्रागासादानाद्येन्नरणशङ्का, तदा हविषो गार्हपत्ये दाहः । आसना-
दूर्द्ध्वं चेदाहवनीये दाहः । आरब्धपदार्थं चेन्नृतिस्तदा स पदार्थः
समाप्यः । एवं कृते पौर्णमास्यां दर्शान् पूर्वं मरणशङ्का तदैव पिण्ड-
पितृयज्ञरक्षितां दर्शेष्टिं कुर्यात् । पौर्णमास्यादिदर्शान्तत्वादिति ।
द्वयमन्तेष्टिरित्युच्यते, एवं प्रारब्धचातुर्मास्यस्य सुनामिरीयान्तं
समापनं, यदि साङ्गप्रधानं कर्तुमसमर्थस्तदा चतुर्गृहीतेनाव्येन
पुरोऽनुवाक्याज्वाभ्यां प्रधानयागाः कार्याः, नायनयोः करण-
पक्षस्थानादृतत्वात्, तदैककरणविचारो न लिख्यते, एकस्यैव
समाचारात् । दुर्बलस्य यजमानस्य गार्हपत्यपुरस्तात् स्थापनमुचित-
मपि नानाशङ्कया न क्रियते तथा कस्यते । मरणानन्तरं पुनः
हत्वा प्राचीनावीतौ दक्षिणामुखः सक्तत् सक्तत् परिसमूहनादि-
पञ्चभूतसंस्कारान् कृत्वा आहवनीयदक्षिणाग्नौ उद्धृत्य गन्धनया-
ध्यायेषु करौषचूर्णशाल्मलीतूलषणादिगर्भास्तिष्ठो उखा अधि-
श्रित्य तावत् संतापयेत्, यावन्तास्त्रग्निस्तपयेत् ।

आवसथ्ये अन्यगोत्रेण चरुमधिश्रयेत् । ततो मृतदेहं पूर्ववत्
संस्थाप्य नववस्त्रं परिधाप्य यज्ञोपवीतं दत्त्वा अलङ्कारैरलङ्कृत्य
सुगन्धिद्रव्यैरुपलिप्य शकटे निवेश्य सन्तापजानग्नीन् उखास्थान् पृथक्
असन्तापजौ पात्रस्यौ सभ्योपासनाग्नौ पृथदाव्यमाज्यं कुशांस्तिलान्
सर्वाणि च श्रौतस्मार्तयज्ञपात्राणि सप्त हिरण्यशकलानि नापि
चुरकाष्ठादिर्वमुपयुक्तं शकटे तस्मिन्नादाय चरुं तु अग्नौ गोत्रेण
ग्राहयित्वा तं शकटं दक्षिणां नयन्तः ।

सपिण्डाः,—अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुं ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्यते^(१) पितृमते स्वाहा ।

इति च । अपेताध्यायं ऋग्वेदप्रसिद्धं यमसूक्तं च पठन्तोऽनु-
गच्छेयुः । अग्नीनां यथा निर्वापो न भवेत्तथा रक्षेयुः । यदि
नद्यादौ मृतिः, तदा प्रागुक्तेन विधिना शकटेन दाहदेशं प्रति
नयेयुः । ततः आवसथ्याग्निं चरोरङ्गुमार्गं अश्वं दद्यात् ततो नद्या-
दिसमौपे शुचौ हणवज्जले उद्धृतचौरिणि सतौषधिकदुर्वासुग्जा-
श्वगन्धाष्ट्रिपणींसावपणींविशाखाङ्गुष्ठिकाधृष्टातके देशे पञ्चभू-
संस्कारं कृत्वा गार्हपत्यं संस्थाप्य ततः अष्टप्रक्रमे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं
आहवनीयं दक्षिणाग्निं द्वितीये दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । सभावसथ्य-
द्योरैशान्यां निधानं । तथा च शाखायनः^(२)—“सभावसथ्यावाहिताग्ने-
र्दहनकर्म न प्रयुज्येत” ।

इति, चितादेशात् प्रागुदिष्टां दिग्निं पञ्च प्रक्रमानातिक्रम्योत्-
सृजतीति । ततो नयशांस्त्वान्तरा काष्ठानुचितिं कृत्वा प्रेतस्य केश-
श्वश्रुनखच्छेदनं कृत्वा इच्छयातोद्धरणेन तं विपूरिषं कृत्वा प्रचास्य
सर्पिषान्तरभ्यञ्ज्य पुरीषकेशादीनि निखनेत् । ततस्तं पूर्ववच्चव-
वश्वादिभिरलङ्कृत्य प्राग्धीवं कृष्णाजिनमास्त्रीर्यास्मिन् प्रेतं प्राक्-
शिरसमुत्तानं निवेशयेत् । ततः सप्त क्षिरण्यशकलानि^(३) मुख-
नामिकादयदृग्दयकर्णद्वयेषु निक्षिप्य मृतदेहे यौतानि यज्ञ-
पात्राणि उत्तानानि कृत्वा सादयेत् ।

(१) त्वाङ्गिरस्यते ।

(२) शाखायनः ।

(३) शलाकाः ।

तद्यथा,—

घृतपूर्णां जुह्वं दक्षिणकरे, करस्यपुष्करामनुवाङ्गदण्डां रिक्ता-
मुप^(१)हतं वामकरे । उरसि प्रत्यकुदण्डां ध्रुवां । वामनासिकायाः^(२)
प्रत्यकुदण्डं वैकङ्कतं सुवं । कर्णयोः प्रत्यकुदण्डे प्राग्निच^(३)हरणे ।
शिरसि प्रणीतां । स्वर्ग^(४) द्विधा कृत्वा पार्श्वयोः । उदरे षषदाज्य-
पूर्णां प्रत्यग्दण्डामिलापाचीं । शिथे शस्यां वृषणयोररणी । वज्रा-
ग्निहोत्रहरणीखादिरसुवाणां आङ्गत्वं स्थापनं ।

अवशिष्टानां दारवपाचाणां उर्वामध्ये सादनं मृन्मयाश्रमय-
पाचाणां कपालानां च अशु निक्षेपः । अयोमयानां ब्राह्मणाय दानं,
स्नानार्त्तपाचाणामपि स्नानार्त्ताग्निमत इवासादनं, दाहस्तृतेनाग्निनैव ।
ततो दक्षिणतोऽग्निभिरादीपनं चितायाः । तत आज्यस्यासौ कुशाः
सुवं सुक् आज्यमिति एतानुपकल्प्य आज्यस्याख्यामान्यं निह्वय
गार्हपत्ये अधिभित्य खादिरसुवाग्निहोत्रहवणीं संमृज्याज्यमुदास्य
कुशैरुत्पूयावेक्ष्य^(५)सुवेण षष्ठङ्गुहीत्वाऽग्निहोत्रहवण्युपरि समिधं दत्त्वा
वज्रोपयह आश्ववनीये समिधं दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती
सर्वं जान्वाच्य प्रेतमुखसंलग्ने बह्मवाङ्मतिं जुहुयात् ।

तद्यथा,—

अस्मात्त्वमित्यस्य मन्त्रस्य । आदित्य ऋषिः । गायत्र्या निरुक्ति-
श्छन्दः । अग्निर्देवता । अस्मात्त्वमधिजातोऽसि इति मन्त्रेण होम
इति । इदमग्नये इति त्यागः ।

(१) उपभृतं ।

(२) वामनासिकायां ।

(३) प्राग्निच ।

(४) स्वर्ग ।

(५) च ।

अस्मात्त्वम्

अस्मात्त्वमन्त्रेणामाविति प्रथमान्ना पत्न्या अपि स्त्रीलीङ्गानूहेनैव होमः । शवं दृष्ट्वा कृत्वा प्रागग्रं वज्रदक्षिणहस्ते । प्रत्यग्दण्डामग्नि-
होत्रहवर्णीं मुखे प्रत्यग्दण्डं खादिरस्रुवं दक्षिणनासायां ।

एवमेषोऽग्निमान् यज्ञपाधा^(१)युधसमन्वितः ।

लोकानन्दानतिक्रम्य परं ब्रह्म स विन्दति ॥

एवं आहिताग्निजीवद्वर्तृका पत्नी यदि सिध्येत, तदा चौर-
रहितः सर्वो विधिः कार्यः । आहितान्योर्दम्भत्योरेकस्यादौ मरणे
अपरस्मारणान्तरं निर्माय पात्रैर्दाहः कार्यः ।

किन्तु पत्न्या आदौ मरणे पुमान् पत्यन्तरं उवाह्याग्निहोत्रं
यदि कुर्यात्तस्य मपात्रकदाहः पूर्वत् स्यात्^(२) ।

अथ दाहकाले अन्युपशमे दाहविधिः ।

यदि वज्रिर्विमग्नेत दह्यमानेऽग्निहोत्रिणि ।

दग्धाविशिष्टारणिकवज्रिणा तं पुनर्दहेत् ॥

सकलारणिनाग्रे तु शवशेषं जले क्षिपेत् ॥^(३)

अथ विदेशमृतसाम्निशवस्या^(४)नयनाशक्तौ तत्रैव महं^(५) कृत्वा
अस्थि आनीय पुनः मपात्रकतयाऽस्थिदाहः कार्यः ।

तथा च पराशरः,—

शवस्यानयनाशक्तौ तदस्थौनि ममाहरेत् ।

(१) शा ।

(२) इत्याहिताग्निदाहः ।

(३) इत्युपशमविधिः ।

(४) अथ विदेशमृतसाम्निशवस्याः ।

(५) दाहं ।

अग्नानभूमौ चेतोग्रीन् विद्धत्य रचयेच्छिताम् ॥
 आग्नीर्य कृष्णमग्निं तदस्त्रीनि पुमाकृतिम् ।
 निर्मायाज्येन चाभ्यज्य सादयेदुन्नयेत् पुनः ॥
 यज्ञपात्राणि विन्यस्य दधेदाहुतिपूर्वकम् ।

त्रैवं सर्वं साग्निकदाहे उक्तम् ।

इत्यग्निदाहः ॥

स च साग्निकस्यैवेति पूर्वमुक्तम् ।

अथोत्सनाग्निदाहः । उच्छन्नाग्निर्द्विविधः । सारणिपाचको-
 ऽरण्यादिरक्षितस्येति, तत्र सपाचपक्षे मरणानन्तरं मृतः प्राचीना-
 वीतौ दक्षिणमुखो पञ्चभूसंस्कारान् पूर्ववत्कृत्वा तत्र पूर्वार्णौ
 स्थापयित्वा अग्निं मन्यौयात् ।

तत्र मन्त्रः,—

“येऽस्याग्नये जुहुतो मातुः सकामाः संकल्पयन्ते यजमान मातुः
 संजायन्तु ते हविषे सादनाय स्वर्गलोकं प्रेतमिमं नयन्तु” इति ।

मथित्वा तृष्णीं गार्हपत्यं संस्थाप्य आहवनीयदक्षिणाग्नौः
 पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं तृष्णीं विहरणम् । तत आज्यस्याली, कुशाः,
 सुवः, सुक्, एका समित्, आज्यं चेत्यासाद्य स्थाप्यां तदभावे शंरा-
 वादिपात्रे आज्यं निरूप्य गार्हपत्ये अधिश्रित्य कुशैः सुवसुक्-
 समार्जनं आज्यतोत्पवनावेक्षणं च कृत्वा सुचि द्विधा घृताहुतिं कृत्वा
 आहवनीये प्रजापतिं ध्यात्वा स्वाहेति सुचा जुहुयात् । ततो
 गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु शष्पकरीषचूर्णतृल्लषणादिगर्भास्त्रिभिः
 उखा अधिश्रित्य यावत्तास्त्रिभिरुत्पद्येत तावत् सन्तापयेत् । ततः

एतेन सर्वपुत्राणां विभक्तानामविभक्तानाञ्च मध्ये ज्येष्ठेनैव कार्यम् । दैवान्नदभावेऽन्यपुत्रस्थाधिकारः ।

तत्रापि विशेषः,—

द्वादशविधेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु औरसः कनिष्ठोऽपि कुर्यात् । औरसपुत्रिकापुत्रचेवजगूदजकानीनपौनर्भवदत्तक्रीतकृतकस्त्रयंदत्त-सहोदरापविद्वान् द्वादश पुत्रानुक्ता “पिण्डहरयैषां पूर्वाभावे परः परः” इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

दैवात् पुत्राभावे, आग्नेयहारीत स्तृत्योः,—

असगोत्रोऽप्यसंवद्धः प्रेताग्निं प्रददाति यः ।

उदकं पिण्डदानञ्च स दशाहं समापयेत् ॥

ब्राह्मणे,— असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

विष्णुपुराणेऽधिकारिणः,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तददा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाहेन नृप जायते ॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो योजनेन च ॥

कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।

संघातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया ॥

उत्सन्नवन्धुरिच्छब्दा कारयेदवनीपतिः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरक्रियाः ॥

चिप्रकाराः क्रिया द्योतास्तेषां भेदान् शृणुस्व मे ।

आदाह्वाद्यायायुधादिस्त्राद्यन्तास्य याः क्रियाः ॥

ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ताः नृपोत्तराः ।

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥

तत्सद्धान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्वा क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥

दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ।

अत्र कल्पतरुकाराः, मातृपक्षस्य पिण्डेन संबद्धो मातृसपिण्डः ।
मातृपक्षस्य जलेन संबद्धो मातृसमानोदकः । उत्सृष्टा बन्धवो यस्य
स तथा, तस्य रिक्त्याद्वनात् तस्य क्रिया, अन्तो मरणं तत्र भवाः ।
मासि मासीति एकादशाहादिसपिण्डीकरणान्तपूर्वक्रियोपलक्षणम् ।
तत्र च पितृमातृसपिण्डाः पूर्वक्रियासेव कुर्युर्नोत्तराः । मध्यम-
क्रियायां ह्येतेषामनियमः । उत्तरक्रियायाम् पुत्रा वा भ्रातृ-
सन्तितिपर्यन्ताः । दौहित्रैस्तत्तनयैरिति पुत्रिकापुत्रविवक्षम् ।
तत अपुत्रविमातृविविधक्रियायां स्वमातृकर्मणि इव सपत्नीपुत्र-
स्याधिकारः ।

वङ्गीनामेकपत्नीनां ध्वेका पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तेनैव पुत्रेण ग्राह्य पुत्रवती मनुः ॥

इति मनूक्तेः । सर्वाभावे संधातान्तर्गतानां राजनियुक्तानां येषां
केषाञ्चिदप्यधिकारः ।

गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्वपणं सदा ।

कृत्वा तु पैत्र्यं शौचं स्वजातिविहितं च यत् ॥
 भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रे तद्गार्ह्या चेन्न विद्यते ।
 तस्य भ्रातुः सुतश्चक्रे यस्य नास्ति मघोदरः ॥
 दत्तानामप्यदत्तानां यान्यानां कुरुतेऽपि वा^(१) ।
 चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुममाहिताः ॥
 मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥
 जामातुः शशुराश्चकुस्तेषां तेऽपि च संयताः ।
 मित्राणां तदपत्यानां ओचियाणां गुरोस्तथा ॥
 भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ।
 श्राद्धं कार्यन्तु प्रथमं कृत्वा कृत्वा जलक्रियाम् ॥
 राज्ञि मृते मपिण्डे तु निरपत्ये पुरोक्षितः ।
 मन्त्रं वा तदशौचन्तु चित्वा^(२) पश्चात् करोति सः ॥
 ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां ॥ करोति कदाचन ।
 कामाक्षीमाङ्गयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय चत्रविट्शूद्रयोः नयः ।
 स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
 स्वभाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ।
 मात्स्ये,—भ्राता वा भ्रातृपुत्रश्च भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
 दौहित्रश्चैव शिष्यश्च षडेते पिण्डदाः स्मृताः ॥
 श्वशुरद्वयः,—पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।

एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोचाद्यैव बान्धवाः ॥

एतदत्यन्तासम्भवविषयम् ।

सम्भवे तु कन्दोगपरिग्रहे,—

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आहूमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाङ्गतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तयायजः ।

न जायायाः पतिः कुर्यादपुत्राया अपि कश्चित् ॥

मार्कण्डेये,— सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥

सजातीयैर्नरैः सम्यक् दाद्यायाः सकलाः क्रियाः ।

तथा स्त्रीणामप्येवमेवेतदिति । सर्वाभावे स्त्रिय इति पत्नी-
त्यतिरिक्तावच्छादिस्त्रीविषयम् । भातुभ्रातिति वाक्ये अवांगेव
पत्यधिकारदर्शनात् । स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन समन्त्रेण पितृया-
दीनां पुरुषाणां एकादशाहादि, तादृशेन समन्त्रेण स्त्रीणामपि
कार्यमिति । आचारस्तु सगोचादिसङ्गावे पत्नी नैव करोति,
“सर्वाभावे” इति मार्कण्डेयोक्तेः । स्त्रीणामपि यच्चमन्त्रवत्-
कुप्यादिति विधिस्तच्च मन्त्रपाठे दोषाभाव इति और्द्धदैहिके
मन्त्रवत् पाठोऽप्यविरुद्ध इति पूर्वं नीर्णीतम् । परन्तु केषाञ्चि-
च्छूद्राणां गृहे विवाहितस्त्रीणां आह्वादिकर्तृत्वमभाचारो दृश्यते,
सोऽपि युक्तः ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः ।

तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः । अथ्यशृङ्गोक्तौ बान्धवा इति वज्रवचनोक्ते-
स्त्रिविधा अथधिकारणः ।

ते च कन्दोगपरिशिष्टे,—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुस्तपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्रा पित्रमातृस्वसुः सुताः ।

पित्रमातुस्तपुत्राश्च विज्ञेया पित्रबान्धवाः ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुस्तपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

शूनः पुच्छः,— अथमेऽहनि यद्व्यं तदेव स्थात् दशादिकम् ।

पुत्रान्तराभावेऽनुपनीतस्यापि पुत्रस्य तृतीयाब्दकृतचूडने
दशहान्तकर्मसु मन्त्रपाठपूर्वकमधिकारः ।

तथा च मनुः,— न ह्यग्निं युज्यते कर्म यावत्कौञ्जीनिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिगयनादुते ॥

ब्रह्म वेदः स्वधानिगयनं प्रेतकर्म ।

सुसन्तुः,— अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैत्रमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्थाद्यदि स्थान्त्रिचत्वरः ॥

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आहूमेकोऽपि यः सुतः ।

पित्रयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान् मन्त्रपूर्वकम् ॥

एवं तृतीयाब्दकृतचूडस्य मन्त्रवदौर्द्धदैहिककरणे सिद्धे कृत-
पञ्चमाब्दचूडस्य कैमुतिकन्यायेन सिद्धोऽधिकारः ।

यत्तु,— कृतचूडस्य कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोधारं न कारयेत् ॥

इति व्याघ्रवाक्यम् । तत्राप्यमाब्दकृतधूङ्विषयमिति कासा-
दर्शकाराः ।

अथ दशाष्टाभ्यन्तरकार्यविचारः ।

वशिष्ठः,— गृहाण, अप्रजित्वापप्रस्तरे अहमनग्रन्तः आसीरन् ।
मौतोत्यन्नेन वा वर्त्तेरन् । अप्रस्तारः अग्नौचिनां शयनासनार्थ-
स्तुण्मयः प्रस्तारः ।

अतः चितिशयनविधिः सद्वादिनिषेधपरः ।

बृहस्पतिः,— अधःशय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अचारलवणाक्षाः शुर्लम्बक्रीडासनस्तथा ॥

प्रथमेऽङ्गि तुरीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमे वाससां त्यागो नखलोक्षां तथाऽन्तिमे ॥

गौतमः,— “ब्रह्मचारिणः सर्वे” ।

विष्णुपुराणे,— शय्यासनीपभोगश्च सपिण्डानामपीयते ।

तस्यास्त्रिसप्तयादूर्द्ध्वं संयोगो न तु धोषिताम् ॥

मार्कण्डेय पुराणे,—

तैलाभङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनन्तु यत् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्रन्ति स्वबान्धवाः ॥

पुनर्गौतमः,—

“मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात्” अन्यच्च सर्वेण मार्जयेयुर्न मांसं
भक्षयेयुराप्रदानात् ।

आग्नेये,— सङ्कल्प्य बन्धवः प्रेतमपसवेन तां चितिम् ।

परिक्रम्य ततः स्नानं कुर्युः सर्वे मन्त्रममः ॥
 प्रेताय च ततो दधुर्लोस्त्रीन् चैवोदकाप्लवीन् ।
 द्वार्यग्निं पदं दत्वा प्रविशेयुस्ततो गृहम् ॥
 अक्षतान्निचिपेदङ्गौ निम्नपत्रं विदध्य वा ।

इत्युक्त्वा पुत्रस्याधिककार्यमुक्तम् ।

पृथक् शयीत भूमौ च क्रीतलब्धामनो भवेत् ।

याज्ञवल्क्येनापि,— क्रीतलब्धामनायुक्त्वा,—

पिब्यन्नजज्ञता देयं प्रेतायासं दिनप्रथम् ।

इति पुत्रेणेति शेषः । मङ्गलस्य दाहं कृत्वा तथा च पुत्राणां
 तद्विष्णुक्रियाकर्तृणां वा सर्वे नियमाः । स्नानोदकदानमांमानशन-
 पराक्षानशनान्येव सपिण्डानामिति समाचारः ।

विष्णुः,— सर्वपापविशुद्ध्यर्थमध्वयमविनाशनम् ।

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ॥

दशमदिनपर्यन्तम् । अन्यत्र,—

प्रथमेऽहनि यद्वयं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।

ब्राह्मे,— अग्नौ समध्वे यत्नेन भोजयेच्च स्वगोचरान् ।

अशक्तौ मरीचिः,— प्रथमेऽह्नि तुरीये तु पञ्चमे नवमेऽपि वा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

ब्राह्मे,— समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

यामादक्षिणतो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥

अन्त्यनामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।

केशश्चानुनखानान्तु यत्त्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

इत्यादिविधिः । प्रेतक्रियाकाससृष्टे प्रेतसृष्टे । यत्प्राज्यमित्य-
नेन वचःकचशिखोपस्यरोष्ठां न वषणम् । नखानामयभागकर्त्त-
एव । प्रथमदिने क्रियाया अनारम्भे चतुर्थादिदिनेषु अस्त्रिसञ्चय-
नसोक्तत्वात्तदन्यतमदिने क्रियारम्भः ।

प्रथमेऽङ्घ्रि तुरीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्त्रिसञ्चयनं कार्यं दिजैस्तद्गोत्रजैर्गृहे ॥

संवत्सरे वा कर्त्तव्यं यावत्तत्र प्रदीयते ।

इति भवर्त्ताक्तोः । अत एव वर्षमध्ये यदा कदापि प्राप्ते दश-
माहे सुतरां क्रियाकरणसमाचारः ।

सन्ध्यासिर्ना दाहाद्यभावः ।

ब्राह्मो,— यथाणामाश्रमाणाञ्च कुर्यादाहादिकां क्रियाम् ।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्धेषां करोति सः ॥

महाभारते,— न दग्धयो न दग्धयो विदुरोऽयं कदाचन ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥

किञ्चिदिति दाहादिषपिण्डान्तविषयमिति कल्पतरुकाराः ।

प्रचेताः,— एकोदिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यत् प्रेतभूताय भिद्यते ॥

कुर्यादेकादशाहेऽस्य पार्वणं न सपिण्डनम् ।

एकोदिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिषु ॥

सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ।

एकदण्डिसन्ध्यासिर्ना न श्राद्धम् ।

ब्राह्मणादिहते ताते यत्तिते सङ्गवर्जिते ।

व्युक्तमात्रं ततो देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इत्युक्तेः— एवमुक्तासु पूर्वमध्यमोत्तररूपासु तिसृषु क्रियासु
एकेन क्रियमाणास्त्वपि ये केचित् पुत्रनियमा उक्तास्ते सर्वे सर्वेषां
कार्या एव । फलसंस्काराणां फलसामानाधिकरणनियमात् ।
एकेनापि कृतया क्रियया सर्वेषां पृथक् पृथक् फलप्राप्तेः । अन्यथा
तेषां प्रत्यवायपरिहाराभावात् । सर्वेषां अधिकारित्वेन सम्बन्धात् ।
यत्तु “सर्वेषान्तु मतं कृत्वा” इत्यादि । ज्येष्ठस्य कर्त्तव्ये नियमः ।
अतएव तस्य यावदुक्तमासि^(१) ब्रह्मचर्यमनुष्यत्वादिति न्याये
फलसंस्कारावचनेन व्यवस्थापिताः^(२) ते सर्वेषामपि फलित्वादा-
वर्त्तन्त इत्युक्तम् । तथा च फलसंस्कारजनकानां नियमानामकृतौ
अन्येषां किञ्चित्संस्कारहानौ फलतारतम्यमेव स्यादिति । एवं
यजमानस्याशक्तौ यद्यनेन येनचिच्छाद्वादिकं क्रियेत, तदा यज-
मानस्यैव पूर्वदिनोक्ततद्दिनविहितसर्वनियमकरणं, न तु कर्त्तुः,
अन्यस्य कर्त्तुः फलित्वाभावात् । ननु यजमानस्याशक्तौ अन्याद्भव-
दन्योऽपि नियमान् कुर्यादिति चेत् न । फलसंस्काराणामन्य-
कृतानां यजमानयो^(३) योग्यतापादकत्वात् । तथा चोक्तं यथाध्याये,
फलसंस्कारास्त्वग्येन क्रियमाणा^(४) यजमानस्य योग्यतां जनयन्ति
इति” । ननु सचे कथं अन्वितां फलसंस्कारा इति चेत्, उच्यते ।
तत्र फलसंस्कारा न तेषां योग्यतासम्पादनाय, किन्तु संस्काराणां
कर्त्तृभेदप्रदशतासम्पादनायेति दिक् ।

(१) यावदुक्तमासिः ।

(२) व्यवस्थापिताः ।

(३) योग्यतासम्पादकत्वात् ।

(४) न ।

अथ गङ्गायामस्थिप्रक्षेपविचारः ।

विष्णुः,— “वतुर्थे दिवसेऽस्थिमक्षयनं कुर्युस्तेषाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः ।”

यावदस्थिमनुष्यस्य गङ्गाम्भसि च तिष्ठति ।

तावद्वर्षमहस्याणि स्वर्गलोकेऽधितिष्ठति ॥

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणे घातृक् तावत्कुफलमवाप्नुयात् ॥

यमः,— गङ्गातोयेषु यस्यास्थि वर्ज्यते शुभकर्मणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कथञ्चन ॥

आदित्यपुराणे^(१), तन्मथनाधिकारिणः,—

अस्त्रीणि मातापितृपूर्वजानां

नयन्ति गङ्गाम्भसि ये कदाचित् ।

सङ्गावकस्यापि दयाभिभृता-

स्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥

कुलद्वयं वाप्यथ वर्जयित्वा

मातापित्रोर्जन्मभूम्याश्रयञ्च ।

अस्त्रीणि वान्यस्य नरो वहंश्च

भाग्यवयं लभते दुष्कृतं च ॥

सङ्गावकस्य शुद्धभावस्य अतिसुद्ध इति यावत् ।

जन्मभूम्याश्रयं चेत्यनेनापि प्रायिकत्वात् सुद्धदेवोच्यत इति नारा-
यणभाष्ये ।

तथा,— मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

(१) आदिपुराणे ।

अस्थौन्यन्यकुलोत्पस्य नीत्वा चान्द्रायणाच्छुचिः ॥
 तत्स्थानात् सकलैर्नीत्वा कदाचिज्जाक्रवौजले ।
 कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥

तत्स्थानात् अस्त्रिषश्चयमात् ।

तत्प्रत्येकविधिरादिपुराणे,—

ह्यात्वा ततः पञ्चगव्येन शिक्वा
 क्षिरप्लवमध्वान्यतिलैश्च योज्य^(१) ।
 ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय
 पश्चान् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ॥
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं समे प्रीत इति क्षिपेत् ।
 उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं
 स दक्षिणां विप्रमुत्थाय दद्यात् ।
 एवं कृते प्रेतपुरे स्त्रितस्य
 स्वर्गं गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥

अस्यार्थः,— गङ्गायां ह्यात्वा ततोऽस्थौनि पञ्चगव्येन शिक्वा काश्चन-
 मध्वान्यतिलैः संयोज्य मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणामुखो “नमोऽस्तु
 धर्मायेति” वदन् जलं प्रविश्य “समे प्रीतो भवतु” इति जले
 क्षिपेत् । ततः उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा वृत्ताध्ययनमभ्युत्थाय ब्राह्मणाय
 दक्षिणां किञ्चिद्दद्यात्, इति ।

अथ आहुकालो निरूप्यते ।

तत्रादौ आहुमृतिः ।

यमः,— ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सङ्गताशनान् ।

सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

दत्वानेन विधानेन लभन्ते चतुरो वरान् ।

धनमन्नं सुतानायुर्ददते पितरो भूवि ॥

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कान्तिं पुष्टिं वलं तथा ।

पशून् सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पित्रपूजनात् ॥

अन्यत्र,— रतिशक्तिर्वरा कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता ।

दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यमेव च ॥

आहुपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ।

हारौतः,— स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वं च विन्दति ।

य एवं वेत्ति मतिमान् तस्य आहुफलं भवेत् ॥

उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ।

अकरणे दोषं तु स एवाह,—

न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र आहुं विवर्जितम् ।

अपि मूलैः फलैर्वापि तथा ह्युदकतर्पणैः ॥

अविद्यमाने कुर्वीत नैव आहुं विवर्जयेत् ।

आहुस्वरूपं मनुः,—

विप्रस्त्रीकारपर्यन्तस्यागो द्रव्यस्य यः पिबन् ।

उद्दिश्य मुख्यं आहुं तत्तदङ्गमितरं स्मृतम् ॥

अतएवापस्तम्बः,— तथैतन्मनुः^(१), आहुशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजा-
पतिः निःश्रेयसार्थं, तत्र पितरो देवताः ब्राह्मणास्वाहवनीयार्थं

मासि मासि कार्थ्योऽपरपचः । स्यादपराहः श्रेयानिति । आहुमिति
शब्दो वाचको यस्य तत् तथा । ब्राह्मणास्त्वाद्वनौयार्थ इति
त्यक्तव्य^(१) द्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वेनेत्यर्थः । तथा च पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्यागो
विप्रस्त्रीकारपर्यन्तः आहुमिति लक्षणं । विष्टरब्राह्मणकआहुऽपि
पश्चात् ब्राह्मणस्त्रीकारालक्षणसमन्वयः ।

दैविकआहुऽपि,—

वसुवृद्धादितिसुताः पितरः आहुदेवताः । इति स्मृतेः,

एते वै पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

इति मन्त्रशिङ्गाच्च, देवानां पितृलोकसम्बन्धेन पितृत्वात्
यमायमादीनां पितृत्वालक्षणसङ्गतिः । आहुतानुकल्पहिरण्यदाने तु
यथोक्तलक्षणसत्त्वात् सम्यगेव लक्षणसङ्गतिः ।

एतेन आहुस्य दानत्वं सिद्धमिति । गङ्गातौरेऽन्यपुण्यस्थानेषु च
प्रतिपक्षस्य निषिद्धत्वाच्छ्राद्धनिमन्त्रणम् तेषु न स्त्रीकार्यम् । ननु
गयाआहुदौ केवलपिण्डदाने खस्त्वध्वंमपरस्वत्वापत्तिफलकत्याग-
रूपस्य दानस्याभावात् कथं दानतेति चेत्, उच्यते । परमत्वा-
पत्तिर्न दानपदार्थान्तर्गता, प्रतिपक्षस्य वृत्त्यर्थत्वात् प्राप्तत्वेन विधे-
यत्वाभावात् । न चैवं प्रीतिदत्तादिस्त्रीकार इव मन्त्रादिनियमो
न स्यादिति वाच्यं । भोजनादौ दिङ्मुखादिनियमस्येवादृष्टार्थ-
त्वात् । किञ्च, यदि परस्वत्वापत्तेर्दानपदार्थान्तर्गतत्वं स्यात्तर्हि
विवाहप्रकरणे “पिता प्रत्तामादाय” इति पारस्करसूत्रे प्रत्तामित्यनेन
प्रतिपक्षसिद्धेरादायेति शयं स्यात् । किञ्च,—

मनसा पाचमुद्दिश्य ततो भूमौ जलं क्षिपेत् ।

विद्यते सागरस्थानस्तस्थानो न हि विद्यते ।

इत्युक्त्यागमाचक्ष दानत्वं न स्यात्, इति प्राञ्चः । वस्तुतः प्रति-
यक्षसाङ्गत्वादङ्गनां प्रधानदेशकालान्वयित्वात् दानकाले प्रतिघट्टे
समयफलं प्रतिघट्टाकरणे तु अङ्गवैगुण्यं । वचनात्तु परोक्षदानस्थले
काम्यकर्मण्यङ्गवैगुण्ये फलमिति निष्कर्षः । मैथिल्यामु यागदान-
होमविलक्षणं उत्सर्गाभिधमपि त्यागमाहुः । पुष्करिण्युत्सर्गादौ
आब्रह्मन्तत्पर्यन्तानां स्वीकाराभावेन दानत्वाभावात् । अयमेव
न्यायः परोक्षदानस्थले इति । तस्मिद्धं आहुस्य दानत्वम् । तथा,—

आहुं नामादनौयस्य द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन अहुया त्याग इति
वदन्निर्विज्ञानेश्वरैरपि दानत्वमुक्तम् । तथा,—

पितृभ्यो ददातीति प्रत्यक्षश्रुतावपि दानत्वम् । नन्वत्र पितृणां
प्रतिग्रहीतृत्वाभावात् ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहीतृत्वऽपि दानविधौ
उद्देश्यत्वाभावादुद्देश्यत्वे सति प्रतीतिहीतुरेव सम्यदानत्वात् सम्यदान-
रहिते ददात्यर्थः, कथं सङ्गच्छते इति चेत् उच्यते । उद्देश्यत्वं च
तस्मैदमिति ज्ञानविषयत्वं तच्च ब्राह्मणस्यास्ति ।

अपमव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ।

दिगुणांस्तु कुशान् कृत्वा उग्रन्तस्त्रिवृचा पितृन् ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तादावावाहनेन प्रतिमायाः^(१) देवतात्ववत्
ब्राह्मणस्यापि पितृत्वादुद्देश्यलोपपत्तेः^(२); अन्यथा प्रोचेत्यादिब्राह्मण-

(१) प्रतिमाया ।

(२) उद्देश्यलोपपत्तिः ।

व्यतिपातो गजच्छाया ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

आहुं प्रतिरुचिश्चैव आहुकात्ता प्रकीर्त्तिताः ।

सूर्याचन्द्रमणोः संक्रान्तिसाम्यं व्यतीपात इति लक्ष्मीधरः ।
योगविशेष इत्यर्थः । अस्य पारिभाषिकं लक्षणम् अलभ्ययोग-
प्रकरणे लेख्यम् । गजच्छायालक्षणं तु महालयआहुप्रकरणे लेख्यम् ।
आहुं प्रतिरुचिरित्यस्यार्थः आहुं कार्यमिति यदा रुचिर्जायते
तदैव आहुकाल इत्यर्थः ।

अथ आहुशब्दार्थः ।

मरीचिः,— प्रेतं पिबंश्च निर्दिश्य त्याज्यं यत्प्रियमात्मनः ।

अहुया दीयते यद्यत्तत्आहुं परिकीर्त्तितम् ॥

वृहस्पतिरपि,— संकृतं भोजनार्हं च पयोदधिद्वयान्वितम् ।

अहुया दीयते यस्माच्छाहुं तेन निगद्यते ॥

तच्च आहुं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिविधम् । तच्च प्रति-
दिनआहुमावस्थाष्टकान्वष्टकायुगादिआहुनि नित्यानि । तच्च
प्रमाणं वक्ष्यते ।

नैमित्तिकानि काम्यान्यथाह गालवः—

प्रेतआहुं सपिण्डान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च ।

संवत्सरोदकुम्भश्च वृद्धिआहुं निमित्ततः ॥

तथा,— तिथ्यादिषु च यच्छाहुं मन्वादिषु युगादिषु ।

चक्षुभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम् ॥

युगादीनां नित्यकाम्यत्वादत्रापि ग्रहणमविरुद्धम् । तिथ्यादि-
ध्विति तिथिवारनक्षत्रयोगकरणेष्वित्यर्थः । तानि च वक्ष्यन्ते ।

विश्वामित्रः, आहुतानि दादगत्याह—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिआहुतं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं^(१) शुद्धार्थमष्टमं ॥

कर्माहुतं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्त्रेकादशं प्रोक्तं पुष्टवर्षं द्वादशं पुनः ॥

विवृतञ्चेतत् भविष्ये,—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कौन्तिनम् ।

वैश्वदेवविहीनस्तदग्राह्यावुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यं अयुष्मानाशयेद्विजान् ॥

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थं विद्वये ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

वृद्धौ यत् क्रियते आहुतं वृद्धिआहुतं तदुच्यते ।

सर्वं प्रदक्षिणं काम्यं पूर्वाह्ने तृणवीतिना ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यं पित्रपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति दाभ्यामेतद्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।

नित्येन तत्त्वं श्रेष्ठं स्थादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्वणि यत्तु तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥

(१) षाः ।

तुज्ञादिकमसंज्ञितं स्यात् । “पितृभ्यो रोचतां, यथासुखं वाग्यता-
जुषध्व”मित्याद्ययसंज्ञितं स्यात् । अतएव “(१)अमुकसगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं
स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराणोक्तौ पितृगोत्रोच्चारणमेव, न तु
निमन्त्रितब्राह्मणस्य । ननु “पितृन् यजते”(२) इति श्रुतेः आहुस्य
यागत्वमिति चेत्, न । तत्र यजतेर्दानार्थत्वपक्षाश्रयणात् ।
दानार्थत्वे तु पितृनिति द्वितीयाविभक्तिरनुपपन्नेति चेन्न ।
पितृनुद्दिश्य यजते(३) इति व्याख्यानस्याङ्गीकरणात् । “त्यागो द्रव्यस्य
यः पितृन्” उद्देश्येति मनूक्तिरेवात्र प्रमाणं । एतेन यजत इति
वचनमवलम्ब्य आहुस्य त्यागत्वं यागदानोभयरूपत्वं चेति युक्तिजातं
वितत्य वदन्तो निरस्ता एव । तत्र ब्राह्मणभोजनं प्रधानं, उत
पिण्डदानं आहोस्वित् उभयम् ।

यदा पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्याग एव, इति सन्देहे । “विप्रस्त्री-
कारपर्यन्तः” इत्युक्तेर्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं, पिण्डदानमिति
च केचित् । अन्ये तु पङ्क्तिपावननिमन्त्रणापाङ्कभोजनदोषामद्रव्यक-
आहुदर्शनआहुतिकप्रतिग्रहानध्यायादिदर्शनात् ब्राह्मणभोजनं प्रधान-
मिति । कर्काचार्यास्तु,— गयाआहुभौषपिण्डदाने शान्तनुद्वस्तो-
त्यानदर्शनकेवलपिण्डदानविधिभ्यः पिण्डदानं प्रधानमिति ।

नारायणभट्टप्रभृतयस्तु “उभयं प्रधानं” इति ।

तथा च,— अग्नौ हुतेन देवस्थाः पितृस्था दिवतर्पणैः ।

नरकस्यास्य दृश्यन्ति पिण्डैर्दत्तैस्त्रिभिर्भूवि ॥

(१) अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं ।

(२) यजेत ।

(३) यजेतेति ।

गोष्ठ्यां यत्क्रियते आहुं गोष्ठीआहुं तदुच्यते ।

वह्मनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृव्रतये ॥

क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।

शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥

निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आहुं कर्माग्नेव च ॥

देवानुद्दिग्य तु आहुं यत्तद्देविकमुच्यते ।

हविष्येण विग्निष्टेन सप्तम्यादिषु यत्पुनः ॥

गच्छन् देशान्तरं यत्तु आहुं कुर्यात्तु सर्पिषा ।

याचार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेगे च न संग्रहः ॥

शरीरोपचये आहुमर्योपचय एव च ।

पुद्ध्यर्थमेतत् विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥

उपवीतिनेत्यन्नं वृद्धिआहुदे योज्यम् । वृद्धिः पुत्रजन्मादि । श्रेष्ठं
स्यादित्यन्नं सपिण्डने योज्यम् । अपिकारेण स्त्रियाः सपिण्डनं
कार्यं, एकोद्दिष्टपदेन वार्षिकं स्त्रियाः कार्यमित्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः,—

एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।

अमावास्यामत्यन्तमयंगे द्वितीया । स तेनामावास्यां प्राप्तेति
व्याख्या । क्रियते वेत्यत्र पर्वपदेन संक्रान्त्याद्यष्टकाष्टकादिपरि-
ग्रहः । गोष्ठीआहुं कर्तृममुदायः, सम्पत्सुखार्थं आहुमामयीसम्पदा
यत्सुखं तदये वह्मनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थआहुदे
कर्तव्ये देशकालादिवशात् पृथक्पाकाद्यमभावे मभूय आहुमामयी-

सम्पादनेन यत् आहुं तद्गोष्ठीआहुमित्यर्थः । निषेककाल इत्यादि
 श्रौतस्मार्त्तकर्मोपचक्षणम् । एतच्च कर्माहुंआहुं वृद्धिआहुवत्कार्यम् ।
 “कर्माहुं वृद्धिक्तं” इति पारस्करसूत्रात् । कर्माहुसञ्ज्ञाकरणं
 अकरणे कर्मवैगुण्यद्योतनार्थम् । दैविकं तु नित्यआहुवत् । तदनु-
 वृत्तौ “नित्यआहुवत् कुर्यादिति” पारस्करोक्तेः । गच्छन्नित्यादि-
 तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमनसमये, यात्रां समाप्यागमनानन्तरं
 गृहप्रवेगे चेत्यर्थः । सर्पिषा सर्पिःप्राधान्येन यात्राहुआहुमित्यर्थः ।
 शरीरेत्यत्र शरीरोपपद्यहेतौ रसायनादौ कर्त्तव्ये इत्यर्थः । एतत्-
 वचनक्रमेण आहुकाला विचार्यन्ते । तत्राष्टधाविभक्तस्य द्विषस्य
 पञ्चमो भागो नित्यआहुकालः ।

तथा च दक्षः,—

पञ्चमे च तथाभागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कौटानां चोपदिशते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्यः शेषभुक् भवेत् ।

यथार्हतो यथायोग्यम्,

संविभागो विभज्यान्त्रस्य प्रतिपादनम् । यद्यपि नित्यआहु
 “अग्निलैः पाणिनैर्वार्धः” इत्यादिविधिरस्ति, तथापि अप्युद्धृत्या-
 शुक्ताशक्तपक्षमेवाश्रित्य अन्नादिकं स्थापयित्वा कुशसहितजलेन वा
 उत्सर्गमाचरतु नान्यत् किञ्चित् ।

तथा च छन्दोगपरिशिष्टे,—

अप्येकमाशयेत् विप्रं पितृयज्ञार्थमिदृशे ।

अथैवं नास्ति चेदग्नौ भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्यो^(१) यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिनः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निवपेदपः^(२) ॥

अन्नोत्सर्गार्थमन्ते जलं चिपेदित्यर्थः । तथा च सनकाद्यन्नदान-
मपि नित्यश्राद्धाङ्गं ।

तच्च व्यक्तं स्मृत्यन्तरे,—

नित्यश्राद्धमदैवं स्थान्मनुष्यैः सह गौयते ।

कुलविशेषे एतन्नित्यश्राद्धं एकास्मिन्नेव पत्रे षट्पुरुषात्मकतया
कुर्वन्ति । केचित् पित्रादीनां एकपत्रं मातामहादीनां एकपत्रं कुर्व-
न्ति । अस्मदादिकुलेषु पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, षाट्पुरुषिकं चान्य-
दिति पत्रत्रयं^(१) कुर्वन्ति । अत्र कर्तुर्मांसाशित्वे मत्स्यमांसादिकं
देयम् ।

देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ।

इति नित्यश्राद्धाभिप्रायेण मनुनाभ्यनुज्ञातत्वात् । एवं च,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि मांसवर्जमदैवतम् ॥

इति वाक्यं वानप्रस्थविषयम् । काम्यमांसवर्जनमङ्गल्यकर्तृविषयं
वेति ज्ञेयम् । अस्मदादिकुलेषु तु एतदुभयवाक्यानुरोधेन वैपुरु-

पिकपचयोर्नेव मांसदानम् । पाट्पुरुषिकपचे एव मांसदानमिति
समाचारः समीचीनः ।

मांसमन्न तथा आहुं गृहे यक्षोपमाधितम् ।

इत्युक्तेः । एतन्नित्यआहुं अपुत्रभाट्पितृव्यादीनां एकपुरुषा-
त्मकं कार्यम् । भ्रात्रादीनामुत्तरक्रियास्तपि कर्तृलोकेः ।

केचित्तु जीवत्पितृकस्यापि साम्निकत्वे,—

न जीवत्पितृकः आहुं कुर्यादग्निमृते दिजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साम्निक ।

इति सुमन्तूकैर्वैकल्पिकमिति तन्न ।

“न जीवन्तमतिदद्यात्”

इति प्रत्यक्षयुतेः ।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुकृतिविरोधात् । तथा च जीवत्पितृकस्य साम्निकत्वे-
ऽपि पश्चान्तमेव वैश्वदेवं नित्यआहुर्भावयेति समाचारः समीचीनः
नित्यआहुर्वैश्वदेवादिकं तु पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्तानामेकेन
करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवदिगार्ध्वनम् ।

एकं भवेत् विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ इत्युक्तेः ।

यद्यपि,—

एवं सह वसेयुर्वा पृथक् वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथक् हि वर्द्धते धर्मस्तस्मात् धर्म्याः पृथक् क्रियाः ॥

इति ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलार्थं पुनः काम्यतया पृथक् पृथक्

करणं अविभक्तानां मनुनोक्तं । तथापि तथाचारः कदापि न दृश्यते । तथापि,—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

इति गौतमोक्ते मातामहादिश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनत्वेन अविभक्तसपत्नीभातृणामपि एकेन नित्यश्राद्धे कृते अन्येन स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पचान्तरं न क्रियते । एवममावास्यादिश्राद्धेष्वपि पृथक्करणसमाचाराभावः ।

ब्रह्मचारौ भवेच्छ्राद्धे मुक्ता श्राद्धं तु नैमित्तिकम् ।

इत्युक्तेर्नित्यश्राद्धे श्राद्धदिनविहितश्राद्धनियमाभावः । गृहस्वामिनोऽनुपनीतत्वे तु नित्यश्राद्धस्यास्य पञ्चयज्ञान्तर्गतत्वात् करणाभावः । पारस्करसूत्रे समावर्त्तनमुक्त्वा,— “अथातः पञ्चयज्ञा इति” समावर्त्तनानन्तरमेव पञ्चयज्ञेष्वधिकारोक्तेः ।

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन निवर्त्तेरन् ।

इति पष्ठे च जैमिनीयसूत्राच्च,—

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्तेरन्निति तत्कार्यः । अविभक्तानां प्रावासे गृहान्तरावस्थाने पृथक्पाके मत्पि न पृथक्वैश्वदेवकरणम् ।

लौकिके वैदिके वापि ज्ञतोच्छिष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपाद्युक्तौ पञ्चसूनादोषस्यैव वैश्वदेवनिमित्तत्वमिति एकेन यत्र कुचापि तत्करणे^(१) दोषनिवृत्तेरुत्पन्नत्वात् । एतेन

पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वमाशङ्क्य पृथक्पाके यद्वैश्वदेवान्तरकरणं
तच्चिरस्तम् । पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वात् श्रुतेः ।

अथ क्रमप्राप्तनैमित्तिकश्राद्धस्य कालविचारः ।

श्राद्धकालनिगमोक्तकारिका याः स्वदेशवृधतोषकारिकाः ।

अन्यदेशमततापकाशिकास्तास्तनोभ्युदितयुक्तिकालिकाः ।

तथा च,—

मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्धं मुहूर्त्तात् दशमादधः ।

एकोद्दिष्टस्य कालोऽयं मुहूर्त्तात् दशमात् परम् ॥

मुहूर्त्तचितयं कालं श्रमावास्तस्य सप्तमात् ।

परतः पञ्च मुहूर्त्ताः पार्वण्येतरस्य तु ॥

पूर्वाह्ने प्रथमादूर्द्धं यन्मुहूर्त्तपतुष्टयम् ।

तदाभ्युदियकश्राद्धकालत्वेनावधारितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य कालश्चेन्न लभ्येत दिनद्वये ।

मुहूर्त्तं दशमादावप्येकोद्दिष्टं तदा भवेत् ॥

पार्वण्यस्य तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छस्ता अष्टमस्तदसम्भवे ॥

दिनद्वयेऽपि लभ्येत कालश्चेत् प्रथमादरः ।

पूर्वं वा मुख्यचोदना लोकवत् प्राह जेमिनिः ॥

तथादौ नैमित्तिकस्य वार्षिकश्राद्धस्यावश्यकत्वं भवित्ये,—

मृतेऽहनि पितुर्यस्य न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।

मातृस्यैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥

नाहं तस्य महादेवि पूजां शृणामि नो हरिः ।

तथा,— पण्डिता ज्ञानिनो वापि भूखां योषित एव वा ॥

मृताहं भमतिक्रम्य चण्डालाः सप्तजन्मसु ।

शतानन्दसग्रहे,—

आङ्गानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं माम्बत्सरं स्मृतम् ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत अकुर्वन्नरकं प्रजेत् ॥

फलं चाह हरिहरसमुच्चये,—

यहणानां महस्त्रेषु अमावास्याश्रतेषु च ।

ततोऽचयतर याति यन्तु कुर्यान्मृतेऽहनि ।

तच्च द्विविधम्,—

एकोद्दिष्टं पार्वण चेति ।

यमः,— मपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिमवत्सरं सुतैः ।

मातापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

अत्र भविष्योक्तिरप्युक्ता । यमदग्निः,—

आपाद्य महपिण्डतमौरभो विधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दर्शवज्राह्णं मातापित्रोः चयेऽहनि ।

पार्वणविधिनेत्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्येन एकोद्दिष्टमुक्तं । मनुना पार्वणमुक्तम् । एवं ॥ उभयोर्यवब्रीहिवत् विकल्पः । ननु यवब्रीहि-
विकल्पे निन्दोक्तिर्नास्ति ।

इह तु,— ततः प्रसूति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

धिपिण्डमाचरेच्छाह्णमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वण यः समाचरेत् ।

स देवपितृणां स व्याघ्राद्यभ्रातृविनाशकः ॥

मृताहे पार्वणं कुर्वन्नधोऽधो याति मानवः ।

संपृक्तेष्वाकुलीभावः प्रेतेषु तु ततो भवेत् ॥

इति मात्स्योक्तौ निन्दोक्तैः, कथं विकल्प इति चेत्, उच्यते ।
न हि निन्दाऽनिन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते । अपि तर्हि सत्यं सोतु-
मिति न्यायेन उदितानुदितदोषमवदिकल्पोऽस्तु । अतएव कल्प-
तद्वकारैस्तुल्यवत्त्वादिकल्प इत्येवोक्तम् । कर्काचार्यैरपि देशकुला-
चारव्यवस्थयेत्युक्तम् ।

कल्पतरौ औरसत्त्वजपुत्रसाम्यनग्रीनां याऽत्र व्यवस्था उक्ता,
साऽस्मद्देशे नैवाद्विद्यते, विज्ञानेश्वरैरपि नादृता । एवं देशकुला-
चारव्यवस्थया लभयोर्विकल्प इति ।

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मात्स्येऽपि प्रतिप्रसवोक्तेरेकोद्दिष्टकुलेऽपि साम्निपुत्रेण
मृताहश्राद्धं पार्वणविधिनैव कार्यम् । तथा त्रिदण्डिसन्ध्यामिनो-
मृताहश्राद्धं पार्वणमेव ।

आपस्तम्बः,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत सन्ध्यामिनां च सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं न कर्त्तव्यं सुतेन वै ।

त्रिदण्डमहणादेव प्रेतत्वं नैवगच्छति ॥

तत्पत्नीनामपि मृताहश्राद्धम् । तथा प्रेतपञ्चमावाखयोर्मृताह-
श्राद्धपाते पार्वणमेवेति वक्ष्यते । अथ पार्वणि कुलेऽप्येकोद्दिष्टविधिः ।

आपस्तम्बः,—अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ इति ।

तथा च आहुतार्हणामपि पुत्रपितृव्यादीनां तत्पत्नीनामपि मृताहश्राद्धम् सर्वकुलेष्वपि एकोद्दिष्टमेव । तथा साग्निकानग्निकैः सर्वैरपि आमावास्याप्रेतपक्षयोरपि तन्मृताहे एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

अनयोर्लक्षणम् ।

कण्वः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितम् ।

चौतुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयो विदुः ॥ इति ।

अतएव पर्वण्यमावास्यायां भवं पार्वणमिति, यौगिकार्थस्य मृताहदादौ अभावेऽपि पारिभाषिकपार्वणत्वं त्रिपुरुषोद्देशेन विहितत्वादमावास्यासाम्येन प्रवृत्तम् । एवं काम्यश्राद्धेष्वपि ज्ञेयम् ।

अथ मृताहस्वरूपम् ।

व्यासः,— मासपञ्चतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् त्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं जयाहं तस्य तदिदुः ॥ इति ।

अथैकोद्दिष्टश्राद्धकालः ।

व्यासः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैवहीनं विधीयते ।

एकोद्दिष्टन्तु तत्रोक्तं मध्याह्ने तत्प्रकीर्तितम् ॥

क्षुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ इति ।

तथा च पूर्वोक्तपञ्चदशधा विभक्तस्य दिवसस्य गन्धर्व-
क्षुतपरोहिणसंज्ञकानां सप्तमाष्टमनवममुहूर्त्तानामेकोद्दिष्टकालत्वेन प्रतीतावपि,—

आरभ्य कुतपे आर्द्रं कुर्यादारोहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमाख्याय रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

रोहिणं लङ्घयेद्यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

आसुरं तद्भवेच्छाद्धं पित्राणां नोपतिष्ठति ॥

इति श्लोकगौतमोक्तेः कुतपरोहिणावेव कर्मकालत्वेन व्यवस्थितौ ।

अत एव,— मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्धं मुहूर्त्ताद्दशमादधः ।

इति श्रुतिः ।

कुतपलक्षणं वाचवीये,—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पित्राणां दत्तमन्त्रयम् ॥

इति । तथा च तन्मुहूर्त्तद्वयव्यापिनी तिथिरेकोद्विष्टे प्राञ्चैव ।

तच्च घोढाभेदे सति पूर्वद्युरेव तज्ज्ञाप्तौ न सन्देहः । परेद्युरेव तज्ज्ञाप्तौ परेद्युरेव । उभयत्र तज्ज्ञाप्तौ उभयत्र तज्ज्ञाप्यभावे वा पूर्वद्युरेव ।

तच्च क्षरीतः,—

अपराह्नः पित्राणां चापराह्णानुयायिनी ।

सा चाद्या पित्राणां च न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

वृहन्ननु,—यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्त्रयो यतो दत्ता ह्यपराह्नः स्वयंभुवा ॥

वैधायनः,—उदिते दैवतं भानौ पितृव्यं चास्त्रमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं त्रिरात्रं सा तिथिर्हव्यकथ्ययोः ॥

इत्याद्यपराह्णसायाह्नास्तमयथातिविषयसामान्यवचनबलात् ।

तथा उभयव्याप्तिपक्षे मत्तुरपि,—

द्वयाङ्गव्यापिनी चेत् स्थान्मृताहे तु (१) यथा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या चिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

उभयदिने साम्येनैकदेशव्याप्तौ तिथेः साम्ये च दृष्टौ च पर-
दिने आहम् । तिथेः चये तु पूर्वद्युः आह्मं, पूर्वोदाहृतखर्वादि-
वचनात् । तदचनस्य दैवपित्र्यसाधारण्येन निर्णीतत्वात् । उभयदिने
वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ यद्दिने महती व्याप्तिः, तद्दिने एव आहम् ।
महत्वेन निर्णयः पार्वणश्राद्धे वक्तव्यः ॥

इति एकोद्दिष्टश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ पार्वणश्राद्धकालः ।

तत्र यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये “अपराङ्गः पितृणान्तु” इति
शरीतोक्तिः, “यस्यामसं रविर्याति” इति दृष्टन्मनूक्तिः “उदिते
दैवतं भानाविति” बोधायनोक्तयः साधारण्येन पूर्यमुक्ताः “अप-
राङ्गः पितृणां” इति श्रुतिश्च (१) ।

दृष्टगौतमः,— मध्याङ्गव्यापिनी या स्यात्स्यैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् । इति,
अपराङ्गव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥ इति ।

तथा चापराङ्ग एव पार्वणश्राद्धकालः । अपराङ्गस्तु पञ्चदशधा-
विभक्तस्य दिवसस्य दशमैकादशदादशात्मकः चतुर्थी भागः ।
ननु मनुना तु,—

तथा श्राद्धस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गो विणिग्यते ।

इति दिवसापराङ्गमेवापराङ्गत्वेनोक्तम् इति चेत्, उच्यते ।

कदाचित् कार्यवशात् पार्वणश्राद्धस्य महमा कार्यत्वे सति दिवसा-
परभाग एव कार्यत्वं न पूर्वभाग इत्येव तात्पर्यम्, तदचनस्येति
बोध्यम् । यच्च,—

श्रद्धो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तचाष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्रुतः ॥

अष्टमे भास्करो यस्यान्मन्दीभवति सर्वदा ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् चतुर्हर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति मात्स्योक्तौ यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये कुतपस्य प्रारम्भकालत्व-
मुक्त्वा नवमादिमुहूर्त्तानां श्राद्धकालत्वमुक्तम् । तेन मध्याह्नसम्बन्धि-
नमपि नवममुहूर्त्तमादायैवाभावास्येतरपार्वणश्राद्धकालो निर्णयः ।

अत एव अस्मद्देशीयश्रुतिः,—

पार्वणस्य^(१) तु मुहूर्त्ता पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छ्रुता अष्टमस्तदमन्त्रवे ॥ इति ।

तथा च सति अभावास्येतरपार्वणेऽधिकं नवममुहूर्त्तस्य प्रवेशो
न प्रकृतापराह्नस्य हानिः । किञ्च, सप्तमात् परतः इति यदस्म-
द्देशीयश्रुतिः प्राशस्तं तदप्यष्टममुहूर्त्तम्भारम्भाभिप्रायमित्यवधेयम् ।
तत्र षोढा भेदा उच्येयाः । तत्र पूर्वद्युरेव तादृशापराह्नव्याप्तौ
पूर्वद्युरेव । परेद्युरेव तज्ज्ञाप्तौ परेद्युरेव श्राद्धम् । दिनद्वयेऽप्यपराह्न-
व्याप्तौ पूर्वद्युरेव । “मुख्यं वा पूर्वचोदनेति” जैमिनीयन्यायात्,

(१) पार्वणस्य मुहूर्त्तास्तु पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

दद्याद्दद्यापिनीत्यादि मनूक्तेषु । दिनद्वयेऽपीति संयच्छकौ स्फुटत्वाच्च ।

यदा दिनद्वयेऽपराह्णे व्याप्त्यभावस्तदा पूर्वद्युरेव ।

तत्र मनुः,— “यस्यामस्तं रविर्यातीत्यादिना” ।

शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि,—

प्रायः प्रातरुपोऽस्या हि तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पित्रहृत्पर्यं पैच^(१) प्रोक्तं महर्षिभिः ॥

मूलं तिथिमूलम् । “पैचं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काल-
कोविदैः” । इति नारदीयोक्तेः ।

व्यासः,— अज्ञास्तमनवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्धिके आह्ने नेतरा पुण्यदानिदा ॥

नारदीये,— पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी कृता ।

पित्र्येऽस्तमनवेलायां सृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

इति साकल्यमपि प्रतिपादितम् ।

गोभिलः,— सायाह्न्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहता ।

शिवरहस्यत्रयवैवर्त्तनारदीयसौरपुराणेषु,—

दर्शञ्च पूर्णमासश्च^(२) पितुः साम्बत्सरं दिगम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ननु अपराह्न्याप्यभावे परेद्युः कुतपकाले सत्यात्तद्दिन एवास्तु
इति चेन्न, पूर्वद्युस्तिथिमूलत्वास्तमयव्याप्तिरूपगुणद्वयसद्भावात्, कुतप-
स्थारणकालत्वेनोपादानात् व्यवस्थापकत्वाभावाच्च । यदा दिनद्वये
वैषम्येणैकदेशव्याप्तिस्तदा यदिने महती व्याप्तिस्तद्दिन एव आह्नम् ।

द्विपराङ्गव्यापिनी चेदाब्धिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्वां प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यपराङ्गैकदेशव्याप्तौ साम्येन एकदेशव्याप्तियेत् तत्र तिथेः साम्ये दृष्टौ च परेषुः आहं । तस्मिन्नेव पक्षे तिथेः चये पूर्वद्युः आहं खर्वदर्पादिवाक्यात् ।

एतेन,— अपराङ्गद्वयव्यापिन्यतीतस्य तु या तिथिः ।

चये पूर्वा तु कर्त्तव्या दृष्टौ कार्या तत्पौनरा ॥

इति, बौधायनोक्तिरेतत्समानार्थिकैव । अतीतस्य मृतस्येत्यर्थः ।

अत्र यस्मात् किञ्चिन्नोक्तम्, तद्दृष्ट्विपक्षोक्षेणेव चारितार्थादिति बोध्यम् ।

ननु,— तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् ह्यासो दृष्टिः परेऽहनि ।

तावान् ग्राह्यः स पूर्वद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्माणि ॥

इति सृतिमुपजीथ उत्तरतिथिगतदृष्टिचयप्रक्षेपेण कृतस्य प्रेक्षावच्छिन्नामणिमाधवाचार्यनिर्णयस्य किमित्यनादरः कृत इति चेत्, उच्यते ।

अस्याः सृतेर्मूलाभावेऽपि स्वदेशाचारोपष्टम्भेनैव माधवाचार्यै-
स्तादृशो निर्णयः कृतः । कल्पतरुप्रभृतिभिक्त्याऽस्मद्देशीयेः
प्राचीनैरन्यगिष्टैरपि स्वदेशाचारविरुद्धः स निर्णयो न कृत इति
अस्माभिरपि नादृतः । ननु अस्मद्देशेऽपि कैश्चिन्नवीनैर्महतां
माधवाचार्याणां निर्णयः कथं न स्वीकार्य इत्याग्रहः क्रियत इति
चेत् । न किञ्चिदेतत् । यदि माधवाचार्यव्यवस्था सर्वत्रैवादरणीया,

तर्हि वक्ष्यमाणमावासाश्रद्धेऽपराङ्गकाञ्चीनो दर्श आदिकवन्त
इति पञ्चधाविभागपञ्चमादृत्य तत्कृतां व्यवस्थामनादृत्य त्रिधा-
विभागपञ्चः किमिति तैरप्याद्रियेत ।

अथ तैर्वक्तव्यम्,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनूक्तेरमावासायां स्वदेशाचार एव गृह्यत इति । तर्हि
स्वदेशाचारोपष्टम्भेनैव तद्व्यवस्था नादरणीयेव । तस्मादस्वदेशसमा-
चारविहङ्गा माधवाचार्यव्यवस्थास्वदेशीयैः आद्रुविषये नाद्रिष्यत एव ।
इत्यमावासेतरपार्वणश्राद्धकालनिर्णयः पार्वणिभिः साम्प्रतिके
योग्यः । विघ्नवशादपराङ्गसम्भवे मायाङ्गेऽपि सर्वपार्वणश्राद्धकरणे-
ऽप्यदोषः ।

तथा च व्यासः,—स्वकालातिक्रमे कुर्याद्वात्रेः पूर्वं यथाविधि ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः ।

राक्षेरेत्यथ कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

श्रेयः श्राद्धकरणोक्तफलम् ।

अतएव मायाङ्गस्य गौणकालत्वमिति न कथिदिरोध्यः । तथा
दिवारभ्यस्य तस्य राक्षौ समापनेऽप्यदोषः । “न च नक्तवच्छ्राद्धं
कुर्वीत आरभ्य चाङ्गि वा भोजनमाद्यमापनादिति आपस्तम्बोक्तेः ।”
एतु स्नान्दे,—उपमन्थं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।

न काल आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

Muntakhbat i Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs	5	0
Muntakhbat i Tawarikh (Engl sh) Vol I Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1 5 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /12 each	12	0	
Muntakhbat i Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2	
Maasir i Alamgiri (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	4	4	
Nakhbat i Fikr (Text) Fasc 1	0	6	
Nizam a Khuradnamah : Iskandar (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8	
Riyazu s-Salat = (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto Ditto (Engl sh) Fasc 1-11	1	8	
Tabaqat i Nasir (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8	
Ditto Index	1	0	
Tarikh i Fuzush-Shai'at-i-Yusuf d d n Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10	
Tarikh i Fuzush-Shai'at-i-Shams i Saraj Aif (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4	
Ten Ancient Arab o Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0	
Was o Ram n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14	
Zafarnamah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each	6	5	
Tuzuk : Jahangir (Eng) Fasc 1	0	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	60	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1885 to 1889 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (6) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (7) 1850 (6) 1851 (6) 1852 (8) 1853 (8) 1854 (8) 1855 (8) 1856 (8) 1857 (7) 1858 (7) 1859 (7) 1860 (7) 1861 (7) 1862 (7) 1863 (7) 1864 (7) 1865 (7) 1866 (7) 1867 (7) 1868 (7) 1869 (7) 1870 (7) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (6) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume		
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
A sketch of the Lark language as spoken in Eastern Larkistan by R. B. Shaw (Extra No J A S B 1878)	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by H. Blyth (Extra No J A S B 1875)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by H. A. Grerson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)	4	0
5 Ansil Musharrab	3	0
6 Catalogue of Fossils Vertebrata	3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W. A. Dixon	3	8
8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV @ 16/ each	32	0
9 Jawahar i Shair i Jaz 188 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10 Khazana i Shair	4	0
11 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each	40	0
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III with 3 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13 Sharayaool Islam	4	0
14 Tibetan Dictionary by Caoma de Koros	10	0
15 Ditto Grammar	8	0
16 Kaṣṭha-rachandamita Parts I & II @ 1/8/	3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson	1	0
18 Memoirs on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M. A. Stein Ph.D. JI Extra No 2 of 1899	4	0
Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 22 @ 1/ each	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R. L. Mitra	5	0
V.B.—All Cheques Money Orders &c must be made payable to the Treasurer		
Asiatic Society only		

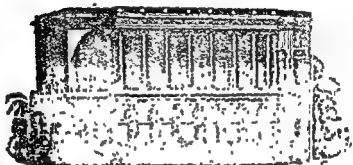
Books are supplied by V P P

20 11-02

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1033.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY
GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY
SADĀÇIVA MIÇRA

OF PURĪ.
VOL. I, FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO

HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those books marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	Rs	1	6
Advaitachinta Kaustubha Fasc 1		0	6
* Agni Puran (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each		4	0
Antareya Brahmana Vol I, Fasc 1-10 and Vol II, Fasc 1-5 Vol III, Fasc 1-5 Vol IV, Fasc 1-5 @ /6/		7	6
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sāṅkhya (English) Fasc 1		0	12
Aṣṭaśaṣṭika Prapñcāparimita (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		-	4
Āgnyavalkya, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata, (Sanskrit and Tibetan) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-5 @ /1/ each		10	0
* Bhāmata, (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1	14
Bhāṣya Dipika Vol I, Fasc 1-8		1	2
Bṛhadāraṇyaka (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Bṛhadāraṇyaka Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Bodhicaryavatara of Candrakīrti Fasc 1-2		0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-3 @ 2/ each		6	0
Cāṇakya Nītiśāstra Fasc 1-6		2	4
Cāṇakya Nītiśāstra (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	6
* Cātuvarga Chintamāni, (Text) Vols II, 1-20 III Part I, Fasc 1-16 Part II, Fasc 1-10 @ /6/ each		10	14
Cāṇakya Nītiśāstra (Text) Fasc 1-3 @ /6/		1	2
Chāṇakya Nītiśāstra (English) Fasc 1-3		2	4
* Chāṇakya Nītiśāstra (Text) Fasc 4-17 @ /6/ each		6	4
Ditto Chāṇakya Nītiśāstra (Text) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
Cṛi Śāṅkhya (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Dan Dharma Samuccaya Fasc 1		0	6
Dandadharma Paddhati Kalasa Vol I Fasc 1-5		1	14
Danda Nītiśāstra (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Danda Nītiśāstra Fasc 1-4		1	6
Dandanāra (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	6
Danda Samuccaya (Text) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Danda Samuccaya, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		3	4
Lalita Vistara (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		-	4
Madara Parijata (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each		4	4
Mañjārī Bhāṣya (Text) Fasc 1-9 & Vol II, Fasc 1-7 @ /6/ each		1	0
Mañjārī Bhāṣya, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Mañjārī Bhāṣya, (English) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	6
* Māṇḍūkya Upaniṣad, (Text) Fasc 7-10 @ /6/ each		4	14
Mañjārī Bhāṣya, (Text) Fasc 1-3 @ /6/		1	2
* Māṇḍūkya Upaniṣad, (Text) Fasc 1-3 @ /6/		1	2
* Māṇḍūkya Upaniṣad, (Text) Vol III Fasc 1-6 Vol II, Fasc 1-4 @ /6/ each		3	4
* Māṇḍūkya Upaniṣad, (Text) Fasc 1-6 (Text) @ /6/		2	4
* Māṇḍūkya Upaniṣad, (Text) Fasc 1-6 (Text) @ /6/		0	1
* Māṇḍūkya Upaniṣad, (Text) Fasc 1-6 (Text) @ /6/		3	6
* Māṇḍūkya Upaniṣad, (Text) Fasc 1-6 (Text) @ /6/		4	0

इति । तत् यति सम्भवे तत्र नादरणौषमित्येव परम् ।

किन्तु,—

रात्रौ आह्नं न कुर्वीत रात्रौ कौर्त्तिता हि रा ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्यं चैवाचिरोदिते ॥

इति मनूक्त्वा रात्र्यादिषु आद्वारम्भः सर्वथा न ^(१)कार्यः । अत्रा-
सम्भवपक्षा ये उक्तास्ते काम्यश्राद्धेषु नादेयाः । आवश्यककर्मणामेव
गौणकालाभ्यनुष्ठानात् ।

तथा च मण्डनाचार्याः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि तत्कार्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

इति । एतादृशो मुख्यसदृशः । तथा यत्र यत्र दिनदयापराह्ण-
व्याप्तौ पूर्वेषुः आह्नं निर्णीतम् । तत्र केनचिन्निमित्तेन पूर्वधुरकरणे
परधुरण्यनुष्ठेयम् । अङ्गलोपादरमङ्गवेगुण्यसहनमिति तिथिशेष-
करणपक्षोऽयं काम्यनित्योभयसाधारणः ।

तथाच, काम्यव्रतप्रसङ्गे माधवाचार्याः,—

मुख्यतिथ्यन्तराद्ये तु तिथिशेषोऽपि गृह्यते ^(१) ।

इति । यत्तु माधवाचार्यैराब्दिकपरित्यागे प्रत्यवायवाङ्ग-
व्यादसम्भवे रात्रावपि तदारम्भः कार्यः इत्युक्तं तदस्मद्देशीयैः
कदाचित् ^(२) नाचर्यते ।

अस्मर्गं लोकविदिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः, “रात्रेः पूर्वं यथाविधि । रात्रेरन्यत्र

कुर्वाण ” इत्यादि मनूक्यादेः । ननु तर्हि आब्दिकलोपः प्रसज्येत
इति चेत्, न । आद्धविघ्ने कालस्य विहितत्वात् ।

तथाच मरीचि,—

आद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं लृणपक्षे विशेषतः ॥

इति सर्वविघ्नोद्देशेनोक्त्वा पुनर्द्रव्याद्यसम्पत्तौ, ग एव,—

आद्धविघ्ने समुत्पन्नेऽविज्ञाते च मृतेऽहनि ।

कुर्यादन्नेन लृणायामेकादश्या विधुचये ॥

विधुचये दर्शे । एतल्लृणैकादश्यामसम्भवे “दर्शे वापि मनी-
षिण”, इति सूत्र्यन्तरात् ।

कार्ष्णाग्निनिर्वृत्तमाह,—

आपन्नोऽप्याब्दिक नैव कुर्यादामेन कर्हिचित् ।

अन्नेन तदमाद्यान्तु लृणो वा हरिवासरे ॥

हरिवासर एकादशी । तथा भार्याया रजस्रलायामपि
आब्दिक पक्वान्नेनैव कार्यं, नामेन न हेत्वा वापि ।

तथा च लोपादि,—

पुष्पवत्स्रपि दारेषु विदेशस्योऽथनशिक ।

अन्नेनैवाब्दिक कुर्याद्देष्टा वामेन न कचित् ॥

हारीतोऽपि,—आद्धविघ्ने द्विजातीनामामयाद्ध प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियत माससम्बत्सरादृते ॥

मास मासिक सम्बत्सरमाब्दिक इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि
हेमामथाद्धविधायकवचनानि आब्दिकेतरपराण्येव ।

ननु,— आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तत्कार्यं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥

इत्युक्तेः का गतिरिति चेत्, उच्यते,

अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते पत्युराब्दिके ।

रजस्वला भवेत् सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनि ॥

इति श्लोकगौतमोक्तिस्मानार्थमेवेति बोध्यम् । केवलं चन्द्र-
सूर्योपरागदिने आब्दिकपाते आग्नेन हेन्ना वा तच्छ्राद्धं कार्यम् ।

तथाच गोभिलः,—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।

अग्नेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादाग्नेन वा सुतः ॥

दर्शे रविग्रहे तत्पूर्व्यामचतुष्के पाकाभावादन्नासम्भवा-
दाग्नेन हेन्ना वा आहुकरण, मुत्पन्नन्तरं आहुकालसम्भवे पक्वाग्नेनैव
तत्करण स्वतःसिद्धमेव इत्यभिप्रायः । चन्द्रग्रहे तु ग्रहणात् पूर्वं
पौर्णमास्यां कदाचित् आहुकालसम्भवे पक्वाग्नेनैव, कदाचिदसम्भवे तु
तत्रापि हेन्नाग्नेन वाब्दिकआहुम् ।

तथा च बौधायनः,—

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजग्निनि ।

हेमश्राद्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रः सदाचरेत् ॥ इति ।

शातातपोऽपि,—

आपद्यन्गौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

श्रामश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि ॥

एवमादिवाक्यानि विद्यनाथमिश्रादिभिरत्रैव लिखितानि एवं

यस्तास्तमिते चन्द्रे यावत् स्यान्नोदयस्तत्र नाश्रीयादित्यशननिषेधाद-
त्रापि ब्राह्मणसम्भवेन हेन्वासेन वा कुर्यादिति स्पष्टमुक्तम् । आह्ना-
नन्तरं प्रतिपत्तिकर्माणः स्वभोजनस्याप्यभावादित्यलमतिविस्तरेण ।

आमादिलक्षणमाह वशिष्ठः,—

ग्रहं चेन्नगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।

ग्रामं वितुषमित्युक्तं स्निग्धमन्नमुदाहृतम् ॥

अशौचेन विघ्ने तु अशौचगतदिन एवाब्धिकम् ।

तथा च स्पष्टशृङ्गः,—

आब्दिके चैव संप्राप्ते अशौचं जायते यदि ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुं प्रदीयते ॥

तथा— शुचिभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥

अशौचानन्तरदिनेऽपि विघ्ने तदुत्तरदर्शे आब्दिककरणम् ।

तदाह गोभिलः,—

देये प्रत्याब्दिके आहुते तन्तरा मृतसूतके ।

अशौचानन्तरं कुर्यात् तन्मासेन्दुचयेऽपि वा ॥

इन्दुचयेऽभावाभ्यायाम् । देयेऽवश्यकर्त्तव्ये । अशौचान्तर्दिने

मलमासपाते तु मलमासानन्तरभाविदर्शे एवाब्दिकम् ।

मलमासमृतानान्तु आहुं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं मान्येषान्तु कदाचन ॥

इति पैठीन्युक्त्यो यस्मिन्मलमासे मृतः कालान्तरे तस्मिन्नेव
मलमासे मति तस्यैव तत्र आहुमिति । मलमासप्रकरणे सम्यन्वि-

चारितत्वात् । शूद्रेण तु अद्विकमपि आसेनैव हेमैव वा कार्यं,
न सर्वथा पक्षात्नेन ।

तथा च शास्त्रः,—

तीर्थेऽनशावापदि च देशभङ्गे रजस्यपि ।

हेमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात् सदैव हि ॥

शातातपादिवचनमप्युक्तम् । शूद्रः सदैव हीत्युक्तेः सुतरां
शूद्रस्य दर्शादिश्राद्धं वक्ष्यमाणप्रेतश्राद्धानि च हेमामेन वा ।
हेमामयोर्विकल्पो त्रीहियववत् समवच्छः ।

ननु,— आमश्राद्धन्तु पूर्वाङ्ग एकोदिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्वणश्चापराङ्गे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

इति शातातपोक्तेरपराङ्गं वाचित्वा पूर्वाङ्ग एव आमश्राद्धं
विहितमिति चेन्न । एवमादिवाक्यानां कल्पतरुप्रभृतिष्वनादृतत्वे-
नानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यात्, इति बहवः । वस्तुतस्तु प्रायश्चित्त-
दानादौ आमद्रव्यकवैष्णवश्राद्धविषयत्वेनास्य वाक्यस्योपपत्तिः । दानस्य
दैवत्वेन पूर्वाङ्ग एव कर्त्तव्यत्वे तदङ्गस्य श्राद्धस्य सुतरां तत्र विधा-
नात् । अन्यत्राप्येवमूह्यम् । एवञ्च सति काशादर्शे महता प्रबन्धे-
मास्त्रिन् विषये यस्मिंश्चित् तत्सर्वं निरस्तमेव । तथा च आमश्राद्धं
यद्य यच्च प्रसक्तं स्यात् तच्च तत्रापराङ्गादिकाल एव कार्यं न सर्वथा
पूर्वाङ्गे । शूद्रस्य तु सुतरामपराङ्गादावेव । हेमश्राद्धन्तु प्रत्येकं
पितृनुद्दिश्य हिरण्योत्सर्गमाचमम् । तत्रेतिकर्त्तव्यतायाः कैरथ-
स्त्रिखनात् ।

इत्यामश्राद्धनिरूपणम् ।

अथाज्ञातमृताद्यादिनिर्णयः ।

प्रवासमृतस्य मासाद्यज्ञाने वृहस्पतिः,—

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा ह्याषाढके मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

न ज्ञायते मृताहस्येत् प्रोषिते संस्थिते सति ।

मासश्चेदथ विज्ञातस्तद्दर्शं च तथाब्धिकम् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानमासदिवसौ चाह्नौ पूर्वोक्तया दिग्वा ॥

भविष्ये,— दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

पूर्वोक्तया दिग्नेति मृताद्याद्यज्ञाने यथा व्यवस्था तथाचापौ-
त्यर्थः । तेन प्रस्थानमासदिनज्ञाने तद्ग्रहणं । प्रस्थानमासमात्रज्ञाने
तन्मासौयदर्शस्य ग्रहणम् । प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने आषाढाद्यन्यतम-
माघेषु तस्यास्तित्थेर्ग्रहणम् । मरणमासमरणदिनप्रस्थानमासप्रस्थान-
दिनामां सर्वेषामज्ञाने तु श्रवणदिने तदसम्भवे श्रवणमाससम्बन्धिदर्शं
श्राद्धम् । तदाह प्रचेताः,—“अपरिज्ञाते मृतेऽभावास्थायां श्रवण-
दिवसे वेति” । मृते मृताहे ।

नैमित्तिकश्राद्धे मघायोगेऽपि (१) पिण्डदानम्,—

मृते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाग्रः स्यादिति निश्चितम् ॥

इति कार्णाजिन्युक्तेः, श्राद्धपदमत्र पिण्डदानपरम् ।

(१) मघायोगे पिण्डदानं ।

स्यते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु भवेऽहनि ।

दद्यात् पिण्डञ्च तस्यैव ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति स्मृत्यन्तरान् । इति नैमित्तिकत्वेन लक्षितस्याब्दिकस्य
एकोद्दिष्टपार्वणभेदेन कालौ निरूपितौ । अयमापराह्निकश्राद्ध-
कालोऽमावास्याव्यतिरिक्तसर्वपार्वणश्राद्धेषु ज्ञेयः । सपिण्डीकरणान्त-
प्रेतश्राद्धानां दृष्टिश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि पृथगुपादानाच्चात्र
तस्मिन्निहितम् ।

अथ काम्यश्राद्धकालाः ।

विष्णुः,—आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं चतुर्थापातो
जन्मर्चमभ्युदयश्च,—

१ एतांशु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

विषुवती, मेघतुलासंक्रान्ती, अयनद्वयं, मकरकर्कटसंक्रान्ती,
रविसंक्रान्तिपदेनैतासां^(१) प्राप्तावपि पुनर्यज्ञं फलातिशयार्थम् ।
इदं संक्रान्तिश्राद्धं यदिने दानं भवेत्तदिन एव, श्राद्धस्य दानल-
निर्णयात् ।

अथ रक्षादिवारेषु दृश्यतिः,—

आरोग्यञ्चैव सौभाग्यं शत्रूणाञ्चापराजयः ।

सर्वान् कामान् प्रियां विद्यां धनमायुर्थथाक्रमम् ॥

सूर्यादिषु वारेष्वेतच्छ्राद्धहस्तभते फलम् ।

ववादिकरणेष्वेवं श्राद्धहस्तभते क्षणम्^(२) ॥

तथा प्रतिपत्प्रभृतिषु याज्ञवल्क्यः,—

कन्याः कन्यावेदिनश्च पशुद्रव्यं सुतानपि ।
द्यूतं कृषिञ्च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरौप्ये सकूप्यके ।
ज्ञातित्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति आद्वयः सदा ॥
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

कन्यावेदिनो, जामातृन्, पशवोऽजादयस्तद्रूपं द्रव्यं, द्यूतं, द्यूत-
जयमित्यर्थः । कृषिवाणिज्ये तयोर्लभौ । द्विशफाः, गवादयः ।
एकशफाः, अश्वदयः । ब्रह्मवर्चस्विनः ।

दृत्ताध्ययनसम्पत्तिरित्यते ब्रह्मवर्चसम् ।

इत्युक्तेजोयुक्तान् । सकूप्ये, ताम्रसौमकादिचर्चिते, स्वर्णरूप्ये ।
कामान् काम्यन्ते ये ते कामा इति व्युत्पत्त्या स्वर्णपुत्रपश्वादीन्
एतानि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षप्रतिपदादिष्विति विज्ञानेश्वराः ।
"कृष्णः पितृव्ये विशिष्यते" इति स्मृतेरिति तेषामभिप्रायः । चतु-
र्दशीनिषेधविचारो महालये लेख्यः ।

अथ कृत्तिकादिनचत्रेषु याज्ञवल्क्यः,—

स्वर्गं क्षपत्यमोजस्य शौर्यं चैवं वलं तथा ।
पुत्रान् श्रेष्ठ्यस्य सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥
प्रवृत्तचक्रतासैव वाणिज्यप्रभृतौनपि ।
अरोगित्वं यशो वीरशोकतां परमां गतिम् ॥
धनं वेदान् भिषकुमिद्धिं कृष्यङ्गामयजाविकम् ।

अश्वानाथस्य विधिवद्यो वा आर्द्धं प्रयच्छति ॥

कृत्तिकादिभरणन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ।

आस्तिकः श्रद्धावानस्य व्यपेतमदमत्सरः ॥

स्वर्गो निरतिशयसुखं, तेजः आत्मशक्त्यतिशयः, शौच्यं निर्भय-
त्वम्, जेवं प्रीत्यादिफलवत्, वलं शरीरदारुणं, श्रेष्ठं ज्ञातिषु, ज्ञाति-
श्रेष्ठ्यमिति पूर्वोक्तेः । सौभाग्यं, जनप्रियत्वम्, मुख्यता अगणीत्वं,
प्रवृत्तचक्रता प्रवृत्तं चक्रं मण्डलं येन स तथोक्तस्य भावस्तन्ता
अप्रतिहतज्ञेत्यर्थः । परमागतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।

अथ योगेषु मरीचिः,—

कृत्तिकादिषु चक्षुषु आर्द्धे चक्षुषामौरितम् ।

विष्णुभादिषु योगेषु तदेव फलमौरितम् ॥ इति ।

ववादिकरणे आर्द्धफलं रव्यादिवारवत्, तच्चैवोक्तम् ।

अथ मन्वादिआर्द्धान्यपि काम्यानि, भविष्यमाख्ययोः,—

अश्वयुक्-शुक्लनवमी कार्त्तिकी द्वादशी सिता^(१) ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

आवणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।

कार्त्तिकी फाल्गुनी ज्येष्ठी चैत्री पञ्चदशीति च ॥

मन्वन्तरादयस्यैता दत्तस्याचयहेतवः ।

अत्र द्वादशी सितेति श्रितशब्दस्तृतीयायामप्यन्वेति । द्वादशी सितेति दशम्यामिति । तथा चामावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताद्याः तिथयः शुक्लाः, पुनः पुनस्तथाशब्दोपादानात् । यस्त्वत्र अश्वयुक्शुक्लनवमी-त्यादिषु द्वगर्गोक्तौ तिथिभेद उक्तः, स सङ्ख्यान्तरविषयः ।

मन्वादिषु फलं मास्ये,—

इतं आहुं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायमादिद्विसाहस्रं पिढृणां द्वात्रिमादरात्^(१) ॥

भारते,— या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।

स्नात्वा ऊत्वा च दत्वा च जप्त्वा नन्तफलं लभेत् ॥

काम्येषु युगादीनां ग्रहणेषुपि तत्र आहुनां नित्यत्वमपीति उभयात्मकत्वात् विचारो नित्यप्रकरणे लेख्यः । तथा वक्ष्यमाणेषु अर्होदयाद्यस्तभ्ययोगेषु ।

तथा,— आकामावेषु यच्छ्राद्धं यच्चदानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्रुतम् ॥

इत्यादीनि बह्विनि काम्यश्राद्धानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि, विस्तरमथात्र लिख्यन्ते ।

अथ दृष्टिश्राद्धं, तच्च नैमित्तिकम् ।

नैमित्तिकमतो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः । तच्चावश्यकम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

दृष्टिश्राद्धमकृत्वा यो दृष्टिकर्म समाचरेत् ।

वृद्धिर्नो वर्द्धते तस्य स्वयञ्च नरकं प्रजेत् ॥

भारतेऽपि,—

अष्टका ये चाभ्युदयास्तीर्थयात्रोपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्याद् भुवः स्मृतः ॥ इति ।

मासिकार्याद्दर्शश्राद्धादित्यर्थः । एतान्यावश्यकानौत्तर्यः । वृद्धिः
पुत्रजन्मादिशुभं तत्र आद्धमिति कन्दोगपरिशिष्टविष्णुपुराणा-
द्युक्तश्रौतस्मार्तवृत्तिविषयम् ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनौयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

पूजयन्ति अभ्युदयसाधनेन श्रौणयन्तीति पूजाफलोक्तेः ।

पूजास्थानतदुपकरणानि तत्रैवाह,—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वाक्षतपुष्पेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥

तत्र प्रतिमादिपत्रे स्फटिकादिनिर्मितत्वं शुभ्रपदोक्तेः । समा-

चारस्तु अवतपूज्यपत्र एव । तथा,—

कुक्ष्यलगां वसोद्धारं सप्तवारान् हतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

‘षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आद्धदानमुपक्रमेत् ॥

तथा,— असहस्रानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव सुमातरः आद्धकर्म च ॥

एतदेव तत्र विवृणोति,—

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

वलिकर्मणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनौषिणः ।

एकमेव भवेत् आहुमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

अतएव सोमयागे तु पुनः पुनः प्रयोगे मातृपूजादिकं भवत्येव ।

नवयज्ञोऽत्र आयहायणापरनामिका नवान्नेष्टिः ।

कर्मादिष्वित्यस्यापवादस्तत्रैव,—

नाष्टकासु भवेत्आहुं न आहुं आहुमिष्यते ।

न सोध्यन्तौ जातकर्म प्रोषिता गतकर्मसु ॥

सोध्यन्तौ आसन्नप्रसवाद्याः सुखप्रसवार्थं विहितहोमः ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्मणः कर्मणा स्यात् ॥

प्रदोषे आहुमेकं स्योद्धोनिष्कालप्रवेशयोः, ।

न आहुं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

हस्ताभिधोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकन्तु कारयेत् ।

वृक्षतपत्रुद्रपशुस्यस्यं परिविश्र^(१)तोः ॥

सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः आहुं न विद्यते ।

न दशायन्धिनेकेन विषमदृष्टकर्मणि ॥

हमिदृष्टचिकित्सायां न वै शेषेषु विद्यते ।

मातृपूजायामपि^(१) गणकर्मण्यपवादस्तत्रैव,—

गणशः क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सक्तम् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

ब्राह्मे,— कर्मण्यधामुद्यिके मातृत्वावति शोभने ॥

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य वा ।

पितृन्वान्दीमुखाभ्याम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नवयेम्भनः ।

नामकर्मणि वास्तानां चूडाकर्मादिकं तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

चूडादिकं इत्यादिशब्दस्य संस्कारमात्रोपलक्षणत्वाद्विनिष्क्रम-
णाक्षप्राशनादिष्वपि वृद्धिश्राद्धं ।

तथा,—

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलावन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मदृष्टोत्सर्गं वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

इत्यत्र यज्ञशब्दोपादानात् महादानादावपि वृद्धिश्राद्धं कार्यम् ।

एवञ्च,— नानिद्वा तु पितृन् आद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ।

इति शातातपोक्तौ वैदिककर्मपदेन सामान्यविधिः स्पष्टः,
संक्षिप्येत विशेषत इति न्यायात् ।

पुरोडाशं चतुर्द्धा करोति, आग्नेयं चतुर्द्धा करोति, इति उप-
संहारवच्छन्दोगपरिश्रिष्टादिगणितवैदिककर्मपरं बोध्यम् । नतु
छन्दोगपरिश्रिष्टादौ “तथातो गोभिलोक्तानां” मित्यभिधानात्,
गोभिलोक्तगृह्यमात्रे वृद्धिश्राद्धं विधीयते ।

इति श्राद्धादिव्यपि तदुक्तेः । प्रसङ्गान्निषेधो न गृह्यान्तरकर्म-
णीति चेन्न, शाखान्तराधिकरणन्यायेन गृह्यान्तरकर्मण्यपि श्राद्ध-
विधिनिषेधप्रवृत्तेः ।

केवलं तु,—

यन्मात्रातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदुत्तुष्टेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति तदुक्तेः । षड्भ्यः पितृभ्यः इत्यादीनां गृह्यान्तरकर्मणि न
प्रवृत्तिः । तदुपरिष्ठात् स्पुटं भविष्यति । एवं यथाश्रुतार्थावस्थितौ
यानि कर्माणि विधिवशेनार्थवशेन वा एकस्मिन् दिने क्रियन्ते ।
“आधानं होमश्च, यद्वोत्थय्य क्रियमाणं जातकर्मादि, तच्च प्रतिकर्म-
माह पूजादिनान्दौमुखश्राद्धान्तकर्मणामारभ्याचारः”^(१) संगच्छत एव ।
अत एवोत्थय्यैकदिनक्रियमाणेषु कर्मसु तच्च न्यायेन सकृत्करणमिति
यत्राचीनैरपि कैयिसिखितं तत् कैरपि नाद्रियते ।

तच्च कर्तृनिरूपणम्,—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्कृमात् ॥ इति ।

आ उद्वहनादित्यत्राङ्गोऽभिविध्यर्थता, कन्यापुत्रविवाहेष्विति विष्णुपुराणोक्तेः । तथाच विवाहमभिव्याषेत्यर्थः ।

तत्र,—नान्दीश्राद्धविधिं कुर्यादाद्ये पाण्डित्ये बुधः ।

अत ऊर्ध्वं सुतः कुर्यात् स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति स्मृतेः ।

सुतसंस्कारकर्मस्वित्युक्तेषु पुत्रस्य संस्काररूपप्रथमविवाह एव पिता कुर्यात् । द्वितीयादिविवाहेषु पुत्रः स्वयमेव, जीवत्पितृक-
श्राद्धविशेषाधिकारप्रतिपादकवक्ष्यमाणहारीतोक्तेः । पितरि जीव-
त्यपि पितामहादीनां नान्दीश्राद्धं कुर्यादिति सिद्धं । एवं पुत्र-
मातामहादीनां द्वितीयादिविवाहे नान्दीमुखश्राद्धमितिच सिद्धं ।
तत्र परिशिष्टं वाक्यं वक्ष्यते । एवं सति स्वपितृभ्य इत्यत्र स्वशब्देन
सुतमातामहादिष्व्यावृत्तिः तस्य पितुरभावे तत्कृमात् संस्कार्यपुत्र-
दुहित्रादिकृमात् संस्कार्यपित्रादिभ्यो मात्रादिभ्योऽपि दद्या-
दित्यर्थः । अतएव,

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

महपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इति लघुहारीतोक्तेर्भावादेः कन्याप्रदले उपनयनकर्तृत्वे वा
विवाहोपनयनाद्यर्थे संस्कार्यकन्यापुत्रादिपितृमातृसपिण्डीकरणं कृत्वा
संस्कार्यपित्रादिभ्यो दद्यादाभ्युदयिकश्राद्धमिति गम्यते । तस्मात्
पितरुपरमे संस्कार्यपित्रादिभ्य एवाभ्युदयिकं श्राद्धं दद्यादिति सिद्धं ।
वायवीये,—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् आद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

गौतमशातातपौ,—

मातृआद्धं तु पूर्वं स्यात् पित्राणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृद्धौ आद्धचयं स्मृतम् ॥

चिम्बयेतेषु युग्मांसु भोजयेत् ब्राह्मणान् शुचिः ।

तथाच, नवपुरुषात्मकमाभ्युदयिकं आद्धम् । एवं सति षड्भ्यः

पितृभ्य इत्युक्तिश्चान्दोग्यविषयैवेति ज्ञेयं ।

न योषिह्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्रेभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त्यन्तरेण तत्स्त्रीणां साम्प्रसारिकआद्धं विना आद्धान्तराभावात् । अत्र पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखनामकता । तथाच, कात्यायनसूत्रम्,— “नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्ता इति न स्वर्धां प्रयुञ्जीत युग्मानाशये” इति । अत्र पितर इत्यादीनामुपलक्षणत्वात्मातृवर्गस्य मातामहवर्गस्य च नान्दीमुखनामकत्वम् । “अथ नान्दीमुखेभ्यश्च मातृभ्यः आद्धमुत्तमं” इति मात्स्योक्तेः, “नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्ता” इति गोभिलसूत्रञ्च ।

यत्तु, ब्राह्ममाख्ययोः,—

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

चयोऽप्यश्रुमुखास्यैते पितरः परिकीर्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
 ते तु नान्दीमुखा नान्दीसमृद्धिरिति मण्यते ॥
 ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ये स्युर्नान्दीमुखास्त्विति ।
 प्रसन्नमुखमंज्ञास्तु माङ्गलीया यतस्तु ते ।

इति यत् दृष्टपितामहादीनां नान्दीमुखत्वमुत्तमम् । तत्पिचा-
 दिषु त्रिषु जीवसु दृष्टप्रपितामहादित्रयाणां आभ्युदधिकश्राद्धं
 कार्यमित्येवं परं ज्ञेयमिति कल्पतरुकाराः । मातृपूजावसोद्धारायुष्य-
 मन्त्रजपनान्दीमुखश्राद्धानां परस्परसमन्वयेन नान्दीमुखश्राद्धस्या-
 वश्यकत्वात्, इति नान्दीमुखश्राद्धस्य मातृपूजापूर्वकत्वं हृन्दोगप-
 रिशिष्टादौ व्यक्तमेव । अतएवात्र विप्रमिश्रैः पित्रादित्रिके जीवति न
 नान्दीमुखश्राद्धं केवलं मातृपूजामात्रं कार्यमिति यस्मिंश्चितं तद्विरा-
 पास्तं । त्रिषु जीवसु विष्णुना पार्वणनिषेधात् विकृतित्वाच्च दृष्टि-
 श्राद्धस्येति नारायणभाष्ये यस्मिंश्चितं तदपि न रुचिरं ब्राह्म्यादि-
 वाक्यस्य विशेषविधित्वेन कल्पतरुकारव्याख्यानादाचारविरोधाच्च ।
 एवं मात्रादित्रये जीवति उपरितनपुरुषत्रयस्य श्राद्धं । एवं माता-
 महादित्रिकस्यापि । एवं च तत्र कस्यचिन्मरणे उपरितनपुरुषं प्रवेश्य
 श्राद्धं कार्यम् । तद्विविधे, “पूर्वाह्नः कालः” इति यदुक्तं, तत्र प्रथम-
 मुद्गर्त्तादूर्ध्वं मुद्गर्त्तचतुष्टयत्वमिति ज्ञेयम् । तच्छ्राद्धकालः शान्तात-
 पोये,— “प्रातर्दृष्टिनिमित्तकं” इति पूर्वमुक्तः ।

मात्ये,— उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोदाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥

ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवांस्यथैव च ।

अथ यद्यपि शातातपाद्युक्तविधिरस्ति । तथापि अग्रभौ पिण्ड-
दानद्विरण्डानब्राह्मणभोजनोत्सर्गाणां उक्तत्वात्, अष्टब्राह्मणभोज-
नोत्सर्गाणां उक्तत्वाच्च अष्टब्राह्मणभोजनोत्सर्गमाचरन्ति श्रिष्टाः ।
आभ्युदयिकश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि सत्यो नान्दीमुखे वसुरिति
वक्ष्यमाणवाक्यात्सत्यवसुसंज्ञयोर्विश्वेदेवत्वं । अष्टब्राह्मणभोजनं कुत
इति चेत्, उच्यते । त्रिष्वप्येतेष्वित्युक्तेरेकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ
चौस्तौन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति आश्वलायनसूत्रे द्वौ द्वाविति
आभ्युदयिकश्राद्धविषयमिति कल्पतरुव्याख्यानादष्टपार्वणादावयुग्म-
ब्राह्मणनियमादिति स्मृत्यन्तरात् पार्वणे श्राद्धे काम्ये आभ्युदयिके
इत्यभिधानाच्च । मात्रादित्रिकस्य पित्रादित्रिकस्य मातामहादि-
त्रिकस्य च श्राद्धस्थानेषु प्रत्येकं भोजनद्वयं भोजनपञ्चं भोजनद्वय-
मिति भोजनषट्कं विश्वेदेवानां स्थाने भोजनद्वयमिति अष्टभोज-
नानि सिद्धानि । सम्भवे उक्तविधिना करणं समीचीनम् । नात्र
तिथिद्वैधविचारावकाशः वृद्धिदिन एव तदभिधानात् ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकान् कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

यज्ञे त्रिवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि शस्त्रानि मिश्रि देवास्तये तथा ॥

इति भविष्योक्ते रात्रौ विवाहे वृद्धिश्राद्धं प्राप्तमपि दिवैव
माचरन्ति । भविष्यदिवाहस्य दिवसस्य निमित्तत्वाद्वाचिप्रसङ्गा-
भावात्, प्रोतवृद्धिनिमित्तकमिति काष्ठविधानात् रात्रौ श्राद्धस्य
निषेधत्वाच्च । इदं वृद्धिश्राद्धं यत्कमार्थं क्रियते तत्र दैवाद्विप्रपाते

पुनर्यस्मिन् दिने विवाहादिकर्मकरणं, तद्दिने तदङ्गानां माह-
पूजावसोर्धारायुध्यमन्त्रजपवृद्धिआहुतानां पुनः करणम् ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारप्राप्तौ तस्यैकादशाहादिआहुपूर्व-
कलात् एकादशाहादिआहुतान्युच्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यवृद्धशातातपौ,—

मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च^(१) वत्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥

अत्राहःशब्दस्य तिथिपरत्वेनैव मृततिथौ मासिकान्याब्धिकं
च । आद्यआहुतं तु एकादशाह एव, तत्र सावनमासोक्तेः^(२) । अत-
एव वैपश्चित्ते च न तिथिद्वयविचारावकाशः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं षण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणश्चैव आहुतान्येवन्तु षोडश ॥

अत्र षण्मासिके जनषण्मासिको न वार्षिके ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा श्रुरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः सम्बत्सरश्चैव स्यातां षण्मासिके तदा ॥

इति तदुक्तेः । षण्मासदयान्तक्रियमाणतया षण्मासिक इति
नारायणभाष्ये । षण्मासिकयोः त्रिदिनन्यूनत्वात् वाक्यान्तरोक्तद्वि-
दिनत्वपक्षौ नाद्रियेते ।

दादश प्रतिमास्थानि आद्यं षण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति आह्वान्येतानि षोडश ॥

इति जातुकर्णेन,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

इति पैठौनसिना,—

आह्वानि षोडश कृत्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति गोभिलेनापि त्रैपक्षिकं प्रवेश्य सपिण्डीकरणं त्यक्त्वा
षोडशश्राद्धानि उक्तानि । यत्तु,—

दादशाहे त्रिपक्षे वा षण्मासे मासिकाब्दिके ।

आह्वानि षोडशैतानि संकृतानि^(१) मनौषिभिः ॥

इति व्यासोक्तौ दादशाहोपादानं तदेकादशाहे दैवादाद्यप्रेते-
कोद्दिष्टश्राद्धकारणे बोध्यम् ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भारत ।

दादशे वाङ्गि कुर्वीत अनिष्टे त्रयवाहनि ॥

इति कौर्मोक्तेः । यच्च,—

ऊनपाण्मासिकं षष्ठे मास्याद्ये चोनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं दादशे तथा ॥

इति शास्त्रोक्तौ ऊनमासिकोपादानं तदेकादशाहस्य दाद-
शाहस्य वा नामान्तरम् ।

मरणात् दादशाहे स्थान्मास्थूने चोनमासिकम् ।

इति गोभिलोक्तः । एतत् कालादर्शानुमन्त्र्यम् । अन्यैव दिशा अन्यान्यपि वाक्यानि समाधेयानि ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् यानि श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानि च ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि ॥

इति पैठीनस्युक्तेः सपिण्डीकरणश्राद्धपूर्वश्राद्धानां पूर्वोक्तै-
कोद्दिष्टकालवत् कालव्यवस्था । साग्रेस्तु तद्वाचावध्येव त्रिपदान्तं
सर्वकर्म कार्यम् ।

तथा च जातुकर्णः,—

ऊर्ध्वं त्रिपदात् यच्छ्राद्धं मृताह्नयेव तद्भवेत् ।

अधस्तत्कारयेद्दीमान्^(१) आहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि,—

श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वाद्यादेकादशेऽहनि । इति ।

अथिः,— प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

आद्यश्राद्धनिमित्तेन चैकमेकादशेऽहनि ॥

सत्यव्रतः,— एकादशेऽङ्गि प्रातस्तथाय प्रेतार्थमेकादशब्राह्मणानामग्न्य
मध्याह्ने नानाभक्ष्यरसपानाद्यैः भोजयित्वा विधिवत् पिण्डदानं । यथा
अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र पाठक्रमादर्थक्रमोवस्तवत्तर-
इति न्यायात् यवागुपाकानन्तरमग्निहोत्रहोमः तद्वदत्रापि श्राद्धा-
नन्तरं दानं दत्त्वा दशदानपात्राणां भोजनमित्यर्थः । श्रीरामायणे

लोहितो यस्तु वर्णेन गिरः पुच्छस्तु पाण्डुरः ।

ताम्रः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां इत्यधिकं वृहस्पतिराह ।

मात्स्यविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

चरणाश्च मुखं पुच्छं श्वेतानि यस्य गोपतेः ।

सुल्लाक्षारसवर्णस्तु स नीलो वृष उच्यते ॥

नीलवृषाभावे अन्येऽपि वृषा देयाः । वक्त्रिपुराणे,— “भाग्य-
शौख्यप्रदः शुक्लः” इत्यादिना सर्ववर्णानामुक्तत्वात् । विधवायाः
स्त्रियो मरणे वृषोत्सर्गः, न जीवत्यतिकायाः ।

यदि पुचवती नारौ चियेत पत्युरयतः ।

वृषं नैवोत्सृजेत्तस्या यावन्तिष्ठति तत्पतिः ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

अत्र पूर्वाज्ञादिकालस्यानुक्तावपि शौकर्यार्थमादावुत्सृज्य श्राद्धं
कुर्वन्ति । इति ।

अथ पुष्करविचारः ।

धराहसंहितायाम्,—

पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफाल्गुनी ।

पूर्वभाद्रविशाखे च षष्ठेते चतुष्पुष्कराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शनिर्भौमो रविर्यत्र तिथिवाराः प्रकीर्तिताः ॥

ज्ञानिर्वा यदि वा दृष्टिर्भयं रोगोऽप्यवा भवेत् ।

मृतोऽपि निर्गुणो वापि शवो येषु गृहेषु च ॥

चिपुष्करे चीन् गृह्णाति शवो दाभ्यां द्वयं तथा ।

एकेन तु भवेद्भोगी^(१) क्षर्यद्दानि च निर्दिशेत् ॥

तस्मात् वारश्च षड्विंश तिथिं यत्नेन स्रजयेत् ।

राजमार्तण्डे,—

विगुणा स्यान्निभि र्योगो दाभ्याश्च दिगुणी भवेत् ।

एकेनैव भवेद्भोगी रोगस्यैव प्रजायते ॥

तथा,— चिपुष्करन्तु यद्वृत्तं सर्वत्र विगुणी भवेत् ।

शोको वा जायते तत्र विगुणस्य न संशयः ॥

अत्र शान्तिर्वराहपुराणाद्युक्तविधिना कार्या इति । तद्दिनेऽसम्भवे
श्रीघ्नं शुभदिने कार्या ।

द्वादशाहे ब्राह्मणभोजनं कुर्वन्ति । एकादशाहोक्तभोजनस्य
तद्दिने मृतश्राद्धशेषस्य रात्रिपर्यन्तं सत्त्वेन करणासम्भवात् ।

अग्नौ जुता ततो विप्रान् भोजयेदपरेऽहनि ।

इति पैठीनस्युक्तेश्च । अपरेऽहनि द्वादशाहे इति निबन्धकतः ।

अथ मासिकनिर्णयः ।

मासिकानां प्रतिमासकर्तव्यत्वं प्रागुक्तं ।

तत्र करणाशक्तौ मरीचिः,—

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्याद्विकाहे द्वादशापि वा ॥

मासि मासि इति मुख्यं पक्षः । अपर्याप्तावसम्भवे मासद्वयान-
न्तरं श्राद्धद्वयं । तत्राप्यशक्तौ द्वादशभिर्दिनैर्द्वादश श्राद्धानि । तद्-

(१) भवेद्भोगी ।

श्राद्धानन्तरमेव नानादानानि प्रतिपादितानि । तत्रादौ नग्राच्छा-
दनम् ।

प्रेतस्थाच्छादनार्थन्तु प्रथमं वाससी शुभे ।

दत्तान्यानि च देयानि प्रेतकालोचितानि च ॥

इति पैठीनस्युक्तेः । शुभे नवे । ततो मृतशय्यादानं भविव्यो-
त्तरविधिना । विस्तरभयात् स न लिखितः ।

स्मृतिः,— गोभृहिरण्यवासांसि दीपमन्त्रं जलं तिलाः ।

शय्या प्रपानकं चैवं प्रेतदानानि वै दश ॥

भविव्योत्तरविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

वस्त्रयानान्यगोभृमौशय्याच्छासनानि च ।

प्रेतकाले प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

आग्नेये,— आसनं तेजसं पात्रं सवणं गन्धचन्दनम् ।

धूपं दीपञ्च ताम्बूलं लोहं रूप्यञ्च रत्नकम् ॥

प्रीक्षादिनागाद्रव्याणि दत्त्वा क्षात् भुक्तिमुक्तिभाक् ।

अन्यानि काष्ठपादुकादीनि स्कान्दादिपूक्तानि पद्धत्यनुसारेण
देयानि । तानि विस्तरभयात् लिखितानि । यदि दैवान्मरण-
दिने मृताहपञ्चकस्य दानाभावः तदा सर्वेषामादौ तत्पञ्चकदानं ।
एकादशाहश्राद्धमपि चिदष्टिभन्यासिनः पार्वणमेवेति प्राक्-
लिखितम् ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

यमः,— एकादशाहे प्रेतस्य यस्य शोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतलोकात् स स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥

वक्त्रिपुराणे,— ये प्रतभावमापन्ना ये चान्ये आद्भुवर्जिताः ।

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

तदकरणे प्रत्यवायोऽन्यत्र,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः आद्भुशतैरपि ॥

श्रुतिरपि,— न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलाञ्जलिम् ।

न प्रयच्छति यः पुत्रः पितुरुच्चार एव सः ॥

एकादशाहे दैवादकरणे, आग्नेये,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः ।

सुच्यते प्रेतभावात्स घण्टासेऽप्यादिकादिषु ॥

तत्राप्यसामर्थ्यं, भविष्योत्तरे,—

कार्तिक्यामथवा माघ्यामयने वा युधिष्ठिर ।

चैव्यामथ तृतीयायां वैशाखां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

अत्र द्वादशाहोक्तिः ।

द्वादशाहे वृषोत्सर्गः कर्त्तव्यः चक्षियेण तु ।

इति वाक्यात् चक्षियविषय एवेति चेत्, न । द्वादशाहे

चक्षियागौचस्य सत्त्वात् । तर्हि तदचनस्य का गतिरिति चेत् ।

तस्य प्रामाण्ये चक्षियस्य दशाहागौचपचाश्रयणादिति समाधेयम् ।

विष्णुस्मृतौ तु आश्रययुज्यां वा इत्युक्तम् ।

पुनर्यमः,—

एष्टया वधवः पुत्रास्तत्रैकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाय्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

समवे एकस्मिन्नपि दिने द्वादशश्राद्धानीत्यर्थः । एवं च मासिकाप-
कर्षं तद्वध्ये तदन्तकास्तकर्तव्यत्वेन वैपक्षिकोन्वाणमासिकोन्वाम्ब-
त्सरिकमपि ण्डीकरणापकर्षः सिध्यति ।

अथ मासिकेषु साग्निकैकाग्रिनिराग्नौनां व्यवस्था । प्रथममासिकं
साग्रेदांशवधेव । ऊर्द्धं विपद्यादिति पूर्वोक्तेः । निरग्निवदेकाग्रेरपि
मरणावधि ।

एकाग्रेमरणादूर्द्धमग्नौचं आद्धमेव च ।

यस्य तु वयमग्नौनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥

इति जातुकर्णोक्तेः । द्वितीयमासिकादिकं तु साग्रेरपि मृत-
तिथिवेव । वैपक्षिके तु नैव मृततिथ्यादरः । षट्चत्वारिंशद्दिन एव
तस्यानुष्ठानम् ।

तथाच काष्ठाजिनिः,—

ऊनान्यूनेषु मासेषु वर्द्धमाने^(१) ससेऽपि वा ।

वैपक्षिकं त्रिपक्षे स्थान्मृताहे तितराणि तु ॥

भवित्ये,— वैपक्षिकं भवेद्दृष्टे त्रिपक्षे तदनन्तरम् ।

एते प्रवृत्ते ।

कात्यायनोऽपि,—

यद्य वा तद्य वा मासि पक्षे घाण्णमासिकं भवेत् ।

वैपक्षिकं त्रिपक्षे च पूर्णं स्थान्तदनन्तरम् ॥

यद्य वा तद्य वा इति शब्दे मसिनेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वारिंशदङ्गीत्यर्थः ।

अथ षाण्मासिकम् । तत्पूर्वदिने जनषाण्मासिकम् ।

तत्र पैठौनसिः,—

षाण्मासिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वद्युरेव हि ।

एकाहेन तु इति वचनमप्युक्तम् । अतएव प्रथमषण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते तु, अधिमासं गृहीत्वैव षष्ठमासपूर्वतिथ्यावेव जनषाण्मासिकं कार्यम्, यत्र वा तत्र वा इति पूर्वोक्तेः ।

अथ द्वितीयषाण्मासिकम् ।

तस्य जनसाम्बत्सरिकमिति नामान्तरम् ।

पूर्वद्युराब्दिकं आह्वं परेद्युः पुनराब्दिकम् ।

इति शङ्खोक्तेः । एतत्षण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते सति त्रयोदशमासिकपूर्वतिथ्यावेव जनसाम्बत्सरिकम् । “द्वादशमासाः सम्बत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः सम्बत्सरः” इति श्रुतेः ।

ननु अब्दमध्ये अधिमासपाते तत्र सर्वकर्मनिषेधात् तत्र मासिकं आह्वं न कार्यं, किं वा कुत्र वा कार्यं, इति सन्देहे, गम्यते,— एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्मैमेलिकमुच्यते ।

तत् कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

पूर्वमासे मलौस्रुचे ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

सम्बत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकम् ।

तदा त्रयोदशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

भरद्वाजः,— अधिमासे तु यच्छ्राद्धं कुर्यात्तदधिमासिकम् । इति अधिमासविहितं आह्वं अधिमास एव कार्यम् ।

मरीचिरपि,—

प्रतिमासं मृताहे च यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमन्यथा क्लृप्तिषौ भवेत् ॥

द्वादशमासे अधिमासपाते द्वादशमासमृताहपूर्वदिने जनमाव-
त्सरिकं कार्यम्, तस्य सपिण्डनपूर्वदिने विधानात्, सपिण्डनस्य च
मलमासेऽपि विधानात् । तद्वाक्यं सपिण्डीकरणप्रस्तावे वाच्यम् ।

मासिकादीनां देवादकरणे श्रव्यशृङ्गः,—

मासिकाब्दे तु सम्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् कुर्यादन्तरितं तदा ॥

कण्ठोऽपि,— नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तरसात्तग्व्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥

अन्तरितं श्रुतं सातग्व्यात् समानतन्त्रत्वात् अक्षतमासिकं
उत्तरमासिकञ्च उत्तरमासमृताहे कार्यमित्यर्थः ।

अन्यत्र,—एकादशे नवश्राद्धे षष्ठासे मासिकेऽपि वा ।

आब्दिने च त्रिपसे च श्राद्धेऽतीति कथञ्चन ॥

कुर्यात्तत्क्रमणो दर्शे यद्वा कार्यवशाद्बुधः ।

एकदैव समस्तं तत् सपिण्डीकरणान्तकम् ॥

समारभ्य विधानेन पक्वाचेन समापनम् ।

अशौचेन विघ्ने तु अशौचानन्तरदिन एव कार्यं, इत्यशौच-
प्रस्ताव उक्तम् । प्रेतश्राद्धानां मध्ये एकस्य भूमादकरणे पश्चात्करण-
मेव । समकक्षाणां षोडशश्राद्धानां एकतमाकरणे षोडशानाम-
पूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वस्य दर्शापूर्ववदसिद्धेः ।

न च, यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।

पतितापतिता वापि एकोदिष्टविधानतः ॥

इति जावास्तुतेः ।

तथा,— व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि चो नरो धर्ममोहितः ।

ददाति नरकं याति पित्रभिः सह शश्वतम् ॥

इति देवलोक्तेश्च, क्रमरूपाङ्गसिद्धौ कथमपूर्वोत्पत्तिरिति
वाच्यम् । सर्वशक्त्यधिकरणे नित्यकर्मण्यङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानस्य
सिद्धान्तत्वात् ।

तथाच ह्यन्दोगपरिशिष्टे, सर्वकर्मसु दैवादित्यथाक्रियायां तस्मिन्
कर्मणि सत्येव सुकरत्ने यत्कार्यं तदाह,—

(१) प्रवृत्तिमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतः तदन्यथा जातं^(२) तत एव समापयेत् ॥

अन्यथाकृतेः तत्प्रयोगमध्ये तज्ज्ञाने यत्कार्यं तत्तच्चैव,—

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

नावृत्तिः न साङ्गप्रधानावृत्तिः । दैवात् प्रधानकर्मणो कृतौ,
अङ्गस्याकृतौ च यत्कर्त्तव्यं, तत्तच्चैव,—

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

तदैगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणम् । तथाच योगो याज्ञवल्क्यः,—

आश्वलायनः,— “अथ सपिण्डीकरणं सम्पूर्णं सम्बत्सरे त्रिपदे वा यदहर्वा वृद्धिलमापद्यते” इति ।

अत एव प्रातातपः,—

अर्वाक् सम्बत्सराहृद्भौ सम्पूर्णं वत्सरेऽपि वा ।

पैठीतसिः,— “मृतस्य मासि मासि आह्वं कुर्यात् सम्बत्सरान्ते विसर्जनं नवमास्यं” इत्येके । विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवमास्यं नव-
भिमासि निष्पाद्यमित्यर्थः । एवं सपिण्डीकरणस्य स्नातग्न्येणैव नव-
कालाः । यत्तु कल्पतरावुक्तं^(१) उत्तरमासि वृद्धौ निश्चितायां पिण्ड-
पितृयज्ञानुरोधेन च सपिण्डीकरणापकर्ष इति । तत् वर्षान्तपक्ष-
प्राधान्यप्रदर्शनार्थं न तु स्नातग्न्यनिवृत्त्यर्थं । एवं गयायाचार्य स-
पिण्डनापकर्षः^(२) ।

वृद्धिश्राद्धौ गयां गच्छन् सद्यः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति हेमाद्रिधृतवचनात् । अत्र गच्छन्नित्युक्त्वा दीपदानं
गयाश्राद्धमिति वर्षमध्ये गयाश्राद्धस्य निषेधाच्च गयाश्राद्धं न
कार्यम् । गयायान्नैव कर्तव्या इत्यस्मद्देशसमाचारः । देशविशेषे
तु गयाश्राद्धमपि कुर्वन्ति ।

यत्तु,— आनन्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इति उग्रनोवचनं तद्देशविज्ञवज्यौतिपिकावधारितायुःसमाप्त-
विषयम् । तेषु कालेषु कर्तृविशेषा भविष्ये,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्वनग्निमान् ।

(१) कल्पतरुकारादावुक्तं ।

(२) सपिण्डीकरणापकर्षः ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽग्ने भरतर्षभ ॥

कर्त्तरि साग्निके तु कार्णाजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुह्वरब्दोपरौतरः ॥

दशरात्रात्परतः कुह्वयेत् एकादशाहे कुह्वयेत् इत्यर्थः । इत-
रोऽनग्निः । अब्दोपरौत्यर्थः । “अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्ति” इति श्रुत्या साग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्यावश्यकत्वात् ।

तथाच गालवः,—

सपिण्डीकरणाग्नेते पैत्रकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः शनीवास्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥

अत्र यत् सपिण्डीकरणमुक्तं, तदेकादशाहे दर्शपात एव बोध्यम् ।

तथाच भविष्ये,—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

यजमानः, कर्त्ता ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

एकादशाहं निर्वर्त्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।

निर्वर्त्त्य श्राद्धं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यम् ।

गोभिलः— साग्निकश्च यदा कर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

तथाच द्वादशाहे दर्शपाते तु साग्निकेनापि एकादशाहे एका-
दशाहश्राद्धं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यं, अत एव द्वादशैका-

अज्ञानात् यदि वा मोहात् प्रच्यवेदध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तदिष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

तथाच क्रमरूपाङ्गसिद्धये विष्णुस्मरणं कार्यम् ।

ननु,— सपिण्डीकरणे कृते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।

पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कुर्यात्^(१) सपिण्डनम् ॥

इति हारीतोक्त्या सपिण्डनानन्तरं पतितमासिककरणे पुनः
सपिण्डनप्रसङ्ग^(२) इति चेत्, न । एतदाक्यस्य प्राप्तपितृलोकप्रेतशा-
स्त्रोक्तं घनपूर्वकपृथक्करणपरत्वात् ।

तथाच,—प्रेतानामिह सर्वेषां ये च मन्त्रैर्नियोजिताः ।

कृतार्थास्तै हि सम्वृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥

प्रेतभावात् विनिस्त्रीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥

विधिग्नस्तेन भवति पितृहा अपञ्चायते ।

इति शातातपोक्त्या पितृत्वप्राप्त्यनन्तरं सपिण्डीकरणं निषिद्धं,
मासिके पतिते षोडशश्राद्धासम्यक्त्या पितृलोकप्राप्त्यसिद्धौ पृथक्कर-
णोऽपि न दोषः ।

नन्वेवं सति,—यस्य सम्बत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यस्य का गतिरिति चेदुच्यते । मासिकं मासि
मासि ब्राह्मणभोजनं न तु श्राद्धमित्यर्थः ।

तथाच भरद्वाजः,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य सम्बत्सरात् भवेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेन्नो वा प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥ इति ।

नोवेति आहुतिषेधः, इति निबन्धकृतः । अत्र वागब्द एवकारार्थः । पित्रमरणान्दे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारोऽग्नौचप्रस्तावे लिखितः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारः ।

पाद्मे,— असपिण्डीकृतः प्रेतः चुत्तृपापरिषीदितः ।

आत्मीं दुःखान्यवाप्नोति धातनां निरयेष्वपि ॥

ततः पितृत्वमापन्नः सर्वभोगसमन्वितः ।

अग्निध्वान्तादिमध्यस्थः प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम् ।

विष्णुधर्मात्तरे,—

कृते सपिण्डीकरणे नरः सम्बत्सरात् परम् ।

प्रेतदेहं समुत्सृज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥

अथ सपिण्डीकरणकालाः ।

श्रातातपः,—

सम्बत्सरे तु वेज्यं सपिण्डीकरणं त्विह ।

सपिण्डीकरणान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत् । इति ।

तथाच, सपिण्डीकरणश्राद्धस्य पार्वणत्वमिति अमावास्यातरे, पार्वणकालेनैव व्यवस्था ।

वौधायनः,—“अथ सम्बत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा द्वितीये मासि पक्षे वा एकादशे वा द्वादशाहे वा एकादशाहे वा” इति ।

दशे वाङ्मि इति वक्ष्यमाणवृहसत्युक्तौ एकादशाहस्य पद्यादुक्तिः ।
एकादशाहं निर्वर्त्य इति स्फुटमुक्तं च ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ।

इत्युक्तेः, एकादशाहे द्वादशापि वा इत्युक्तेष्वेकदिने षोडश-
श्राद्धानां करणमविरुद्धमिति शूलपाण्यादयः ।

द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेष्विमे ।

सान्ध्यनक्षत्रविधयः कर्तुरेव नियामकाः ॥

इति कृत्तिसङ्ग्रहोक्तेः द्वादशैकादशाहयोरन्यतरस्मिन्नेव साम्निकः
कर्त्ता कुर्यान्नान्यत्र । विस्तरस्तु कात्यादर्शे द्रष्टव्यः ।

एवं च सति निरग्नेरपि कार्यवशात् द्वादशाहादिषु सपिण्डी-
करणाचारोऽपि अविरुद्धः । एवं त्रिपक्षेऽपि बोध्यम् ।

तथा च सुमन्तुः,—

प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्तानग्निर्ददा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे द्वितीयके ॥

किन्तु निरग्निकेन साम्निकस्य पितुः सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे एव
कार्यं इत्यर्थः । यदा कदाचिदपि प्रमादात् साम्निको द्वादशाहे
एकादशाहे वा सपिण्डनं न कुर्यात्, निरग्निरपि साम्निकस्य पितुः
त्रिपक्षे सपिण्डनं न कुर्यात् । तत्सञ्चितोत्तरकाले कुर्यात् ।

तथा च गोभिलः,—

द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् कालेषूत्तरमाविषु ॥

दशाहमध्ये तु दर्शपाते पिण्डपितृयज्ञव्यतिरिक्तदर्शान्तसर्वथौत-

कर्मानुष्ठानम् । तथा मातृसपिण्डानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञकरणं,
मातृदशाहमध्येऽप्येवं दर्शानुरोधेन अग्नौचप्रकरणे लिखितमनुमन्थे-
यम् । अहिताग्नेर्जीवत्पितृकले तु पिण्डपितृयज्ञानारम्भपक्षे वा दृ-
तत्वात् मातृसपिण्डनं अनाहिताग्निपुत्रवत् पूर्वेऽब्दे त्रिपक्षादौ वा
कुर्यात्, पिण्डपितृयज्ञाभावात् । एतेन प्रमौतपितृकस्यापि साम्नि-
कस्य विमात्रादेः स्वकाल एव सपिण्डनमिति सिद्धम् । पुत्रस्य
साम्निकत्वे एकादशाहदादशाहयोर्दर्शपातेऽग्नौचेऽपि दर्शानुरोधेन
सपिण्डनमित्यग्नौचप्रस्तावे लिखितं । अग्नौचानन्तरं दर्शपाते तु
अग्नौचानन्तरमेव^(१) सपिण्डनम् ज्येष्ठभ्रातुस्तृतीयाग्निं यदा भार्या-
मरणादिना आधानानधिकारित्वे साम्निकेन कनिष्ठभ्रात्रापि पिण्ड-
पितृयज्ञानुरोधेन एकादशाहदादौ सपिण्डनं कार्यम् ।

ज्येष्ठो भ्रातानग्निमांसेत् कनिष्ठः साम्निको भवेत् ।

कनिष्ठेनैव कर्त्तव्या सपिण्डीकरणक्रिया ॥ इति स्मृतेः ।

एन्विधे विषये कनिष्ठेनैव उत्तरषोडशकं कार्यं इत्यर्थतो
भवति, साम्निकस्य कर्त्तुर्द्वाविंशतिदिने दर्शपाते तु, द्वादशाहेन^(२)
वा कुर्यात्, इति वाक्यात् आह्वयविवेककारा एकादशाहदिद्वाद-
शसु दिनेषु व्यवस्थामाहुः । तथाच एकादशाहे एकादशाहआह्वं
कृत्वा तद्दिन एव प्रथममासिकम् । द्वादशाहे त्रैपक्षिकं कृत्वा तत्रैव
द्वितीयमासिकं । त्रयोदश-चतुर्दश-पञ्चदशाहेषु तृतीय-चतुर्थ-पञ्च-
ममासिकानि । षोडशाहे कनषाण्मासिकषष्ठमासिके । सप्तदश-

(१) अग्नौचापगमदिने सपिण्डनमित्यपि पूर्वमुक्तं ।

(२) द्वादशाहेऽपि ।

द्वादशोऽनविंशविंशैकविंशाष्टेषु सप्तमाष्टम-नवम-दशमैकादशमासि-
 कानि । द्वाविंशाहे जनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिके कृत्वा तत्रैव
 सपिण्डनं, तिथिदृष्टौ तु द्वाविंशेऽङ्गि जनसाम्बत्सरिकं त्रयोविंशेऽङ्गि
 द्वादशमासिकसपिण्डने कार्यम् । यदा त्वेतदब्दमध्येऽन्तिममासं त्यक्त्वा
 मध्येऽधिमासपातः, तदा तत्संख्यकदिने आधिमासिकश्राद्धं ।
 ततः परदिनेष्वपरमासिकश्राद्धानि । द्वादशमासे त्वधिमासपाते
 द्वाविंशेऽङ्गि आधिमासिकेनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिकसपिण्डनानि
 कार्याणि । अयमाचारः सर्वगृह्यसमतः । यन्तु कैश्चिदत्र लिखितं
 वृद्धिनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धेऽपि अनयैव रीत्या एकादशाहमारभ्य
 द्वादशदिने सपिण्डनं कार्यम्, इति । तदुभयान्तिमूलम् । तत्त्रयो-
 विंशेऽङ्ग्येव दृष्टौ द्वाविंशेऽङ्ग्येव सम्भवति, नान्यत्र । तथाचि, “यद्-
 द्वां वृद्धिरापद्यते” इति गोभिलसूत्रे, “अथ सपिण्डीकरणं” इति
 आश्वलायनसूत्रे च यो वृद्धिनिमित्तः सपिण्डनापकर्षः उक्तः, तत्र,
 “प्रागावर्त्तनात् अङ्गः कालं विद्यात्”, इति गोभिलसूत्रचान्तरेण,
 “पूर्वाङ्गे दैवतं कर्म” इति श्रुतातपोक्त्वा च वृद्धिश्राद्धस्य पूर्वाङ्गे
 विधानात्, सपिण्डनस्य पार्वणत्वेन अपराङ्गे विधानात्, तयोः समा-
 धानाय तत्सन्निहितपूर्वदिने एव सपिण्डनापकर्ष इति सर्वैर्निर्णीत-
 मिति, द्वादशाहेन वा कुर्यादित्यस्यान्यत्र प्रवृत्तिरेव ।

अत एव तथाचारो न दृश्यते दृष्टौ^(१) । वृद्धिं निश्चित्य
 सपिण्डने कृते तत्र विघ्नवशात् दृष्टभावेऽपि पुनः सपिण्डनं कार्यम् ।

“प्रेतानामिह सर्वेषां” इति पूर्वोक्तग्रातातपोत्था पितृत्वप्राप्त्य-
नन्तरमेव सपिण्डनस्य निषिद्धत्वात् ।

अथ द्वादशमासस्याधिमासत्वे सपिण्डनविचारः ।

तत्र,— अमंकान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

इति हारीतादिवज्जवचनैः पूर्वोक्तमलमासलिखितव्यवस्थायां^(१)
द्वादशमासस्याधिमासत्वेऽपि तदधिमासिकद्वादशमासविहितश्राद्ध-
सपिण्डनानि कार्याण्येव । ईदृशे विषये श्रद्धे चथोदशे मासि
वार्षिकश्राद्धं पुनः कार्यम् ।

आब्दिकं प्रथमं यस्य प्रकुर्वीत मलौचुचे ।

चथोदशे तु सग्राहे कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

इति व्यासोक्तेः । एवं अपरुष्याब्दमध्ये सपिण्डने कृतेऽपि पूर्णैऽब्दे
पुनराब्दिकश्राद्धकरणम् ।

अथ यत्तु गौडैः तिथितत्त्वाकारैः,—

पूर्णे सम्बत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

इति हेमाद्रिधृतवाक्यात् पूर्णैऽब्दे क्रियमाणत्वाद्वात् यथोभयं
निर्व्वहति, तथा अपरुष्यसपिण्डनादपि उभयोर्निर्वाहः, न पूर्णे वत्सरे
आब्दिकान्तरं । गोभिलेन पूर्णैऽब्दे सपिण्डीकरणमभिधाय अत-
ऊर्द्धं सम्बत्सरे सम्बत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्
इति सूत्रे श्राद्धाब्दादूर्द्धं साम्बत्सरिकविधानाच्च, इति, तत्र युक्तिसहं ।

पूर्णेऽब्दे सपिण्डने तद्दिने पुनराब्धिककरणशङ्कायां तेनैवाब्धिकं
तन्वसिद्धमिति हेमाद्रिधृतवाक्यस्याभिप्रायः ।

अत एव पूर्ण इत्येवोक्तं न त्वपकर्ष इति यत्तु सूत्रे अत-
र्जर्द्धमित्युक्तं तदार्थिकस्याद्धस्य प्रत्यब्दमवश्यकरणार्थमिति । यस्मिन्
अश्वनि मृततिथेरपराह्व्यापित^(१) तस्मिन्नश्वनि सपिण्डीकरणस्य^(२)
उक्तत्वात् तदन्तरोधेन तद्दिने तत्पूर्वमासिकस्यापि अन्यतिथौ^(३)
करणम् ।

अपुत्रस्यापि सपिण्डीकरणः ।

तथा च लोपादि,—

सर्वाभावे स्वयं पत्न्य स्वभर्तृणाममश्वकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्ततः पार्वणमेव च । इति

एव अपुत्राया स्त्रिया अपि,

तथा च पैठौनसि,—

अपुत्रायाश्च पत्न्यास्तु पतिं कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अश्वदिभिः सहैवास्या सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एतदपि सर्वाभावेऽपि बोध्यम् ।

ननु,— अपुत्रस्य परे तस्य नैव कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अश्वौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । इति ।

अपुत्रा ये मृता केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

(१) अपराह्व्यापि ।

(२) सपिण्डीकरणाशुक्लाश्वस्य ।

(३) अन्यतिथ्यादपि ।

इत्युक्तिद्वयेनापि सपिण्डीकरणाभावः प्रतीयते, इति चेन्न
तदुक्तोः प्रजाः चोत्पादयितव्याः इत्यर्थवादकतया निर्णयात् ।

अविवाहितस्य तु सपिण्डनाभावः ।

द्वादशात् वत्सरादर्बकं पौगण्डमरणे सति ।

सपिण्डीकरणं न स्यादेकोदिष्टादि कारयेत् ॥

इत्यन्यचोक्तेः । पौगण्डो वासकः । आदिपदेन एकादशाह^(१)—

आह्वाद्युपसङ्गः ।

यस्यैतानि न कुर्वीत एकोदिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं^(२) भवेत्तस्य दत्तैः आह्वयतैरपि ॥

इति जावास्त्युक्त्वा सपिण्डनं विनापि एकादशाहआह्वाभिधानात् ।

पितामहादिभिः पितुः सपिण्डनम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

पितुः सपिण्डीकरणं तस्य पित्रादिभिः सह ।

पुरुषाणां च सर्वेषां तदत्कुर्यात् सपिण्डताम् ॥

पुरुषाणां पित्रव्यादीनां । एतेन यः कश्चिदधिकारी प्रेतस्य
पित्रादिभिः सह कुर्यात् इत्यर्थः ।

स्त्रीणामपि सपिण्डनमावश्यकं ।

तथा ॥ विष्णुः,—

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेव यथा भवेत् ।

यावज्जीवं तथा कुर्यात् आह्वं तु प्रतिवत्सरम् ॥

तासां सपिण्डीकरणं पितामह्यादिभिः सह ।

तथाच शङ्खः,—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं काय्यं भवेत् सुतैः ।

पितामह्यादिभिः साङ्गैः सपिण्डीकरणं श्रुतम् ॥ इति ।

पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राङ्गतिप्रतैः ॥

इति यमवाक्यम् ।

यच्च,— मृतं यानुगता नाथं सा तेन सहपण्डिताम् ।

अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतविश्रवम् ॥ इति ।

अन्यारोहेऽपि शातातपवाक्यम् तत्फलश्रवणात् काम्यं, इति तन्नाद्रियते । एवमन्येऽपि ये स्त्रीविषये भेदाः स्मृतिषु उक्ताः, ते दैवादिविवाहोत्पन्नपुत्रविषया इति कैरपि नाद्रियन्ते ।

पितामहादिजीवने ब्राह्मणन्दोगपरिश्रित्यैः,—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्तथः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

सुमन्तुरपि,— त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डनम् ।

पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एवं पुरुषत्रयस्य नियतत्वात् पितामहे जीवति प्रपितामहा-
दित्रयेण पितामहप्रपितामहयोर्जीवतोर्द्वन्द्वप्रपितामहादित्रयेण सह
सपिण्डनम् ।

मातृविषयेऽपि ब्राह्मे,—

मातर्यथ मृतायां तु विद्यते चेत्पितामही ।

प्रपितामहौपूर्वन्तु कार्यस्तत्राण्यथ विधिः ॥

इति पूर्ववत् । सत्र्यासिनां सपिण्डनाभावोऽगौचप्रस्तवेऽलेखि ।
दैवात्पितुः पश्चात् पितामहादिमरणे तेषां पुत्रान्तराभावे पौत्रा-
दिभिः सपिण्डनं कार्यम् ।

तथा च छन्दोगपरिशिष्टे,—

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशं ॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः ।

इति पितामहपौत्रशब्दः प्रपितामहप्रपौत्राद्युपलक्षणम् । षोडश-
शब्दस्य षोडशके लक्षणा । तथा च, एकादशाहादिसपिण्डीकरणा-
न्तानि श्राद्धान्येव कुर्यात्, न दर्शाब्दिकानि इत्यर्थः । सपिण्डी-
करणानन्तरं पितुरेव तस्मैवोक्तौ तद्विधानात् ॥

तथा च,—

पितुः सपिण्डतां हत्वा कुर्यान्मातातुमासिकम् ॥ इति ।

मातातुमासिकं दर्शश्राद्धमित्यर्थः । एतच्च श्राद्धमात्रोपलक्षणमिति
नारायणभाष्यम् । यस्य पिताये मृतः तद्वर्षमध्ये पितामहप्रपिता-
महौ पश्चान्मृतौ, तस्य पितृमपिण्डनकालप्राप्तौ अकृतसपिण्डनाभा-
मेव ताभ्यां सह पितुः सपिण्डनं कार्यम् ॥

तत्रैव,—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कुर्यात् इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शूद्धेन शूद्धं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः ॥

बौधायनः,—

आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुचिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यासृतीये च पितामहं ॥ इति

स्तोपाचिः,—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रिया ।

सुर्वीत पुचिकापुच एवमाह प्रजापतिः ॥

एवं सति व्यवस्था क्रियते । पुचिकापुचो द्विविधः । मातामहे-
नैव सम्बन्धो मातामहेन स्वपिचा च सम्बन्धस्येति ।

क्रमेण तत्क्षणं, तत्र वग्निष्ठः,—

अभ्राह्मकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कतां ।

अस्यां यो जायते पुचः स मे पुचो भविष्यति ॥

मतुरपि,— यदपत्यं भवेत्तस्यां^(१) तन्मम स्थात् स्वधाकरं । इत्याद्यः ।
कात्यायनः,—

अपुचोऽहं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां भवानपि ।

पुचार्थी चेदिष्टोत्पन्नः स नौ पुचो भविष्यति ॥

इति द्वितीयः ।

तत्र मातुः प्रथमतः पिण्डं इत्यादिविधिर्मातामहेनैव सम्बन्धस्य ।
उभयसम्बन्धस्य तु उग्रनाः,—

मातामहं तु माचादि पैद्वकं पिद्वपूर्वकम् ।

माद्वतः पिद्वतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ॥

मातामह्यं मातामह्यादिदेवताकं कर्म, मातामह्यादि, उभय-
सम्बन्धो वर्गद्वयस्य, आहुं कुर्यात् मातामह्याहुपूर्वकं चेत्यर्थः ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः,—

यस्मादुभयसम्बन्धः पुत्रिकायाः सुतोह्यसौ ।

पूर्वं मातामह्याहुं पश्चात्पैतृकमाचरेत् ॥

तथाच मातुः सपिण्डीकरणं मातामह्यादित्रयेण द्विविधाभ्यामपि
कार्यं । पार्वणश्राद्धं तु मातामहैकसम्बन्धेन मातृमातामहप्रमाता-
महानामेव कार्यं । उभयसम्बन्धेन तु आदौ मातृमातामहप्रमाता-
महानां ततः पित्रपितामहप्रपितामहानां च आहुं कार्यं । इति
पुत्रिकापुत्रकर्तृकसपिण्डनादिविचारः ।

उक्तकालेषु सपिण्डनासम्भवे गालवः,—

सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत् कृतं ।

रौद्रे हस्ते च रोहिष्ठां मित्रभे वा समाचरेत् ॥

व्यासोऽपि,—

सपिण्डीकरणश्राद्धं प्रातःकाले न चेत् कृतम् ।

रौद्रे हस्तेऽथवा मैत्रे कर्त्तव्यं वा मृताहनि ॥

इति सपिण्डीकरणावचारः ।

अपहृत्य सपिण्डने कृते नित्यश्राद्धवत् किञ्चिदन्नं जलकुम्भं च
प्रतिदिनं समत्सरं यावद्देयं । तथा च पारस्करः,—“अहरहरन्नमसौ
ब्राह्मणायोदकुम्भं दद्यात् पिण्डमेके निमृणन्तीति” ।

तत्र पिण्डपचस्य नाचारः ।

अर्वाक् सापिण्डीकरणं यस्य समत्सरात्भवेत् ।

अथ नारायणभाष्यम् प्रेतभावापन्नमपि पितरं निस्तीर्षप्रेत-
भावेन अनिस्तीर्षप्रेतभावेन वा पितामहेन सह शुद्धिं कुर्यात्,
सपिण्डयेदिति शास्त्रीयो विनिययः । ततश्च शास्त्रबोधिते कानुप-
पत्तिः । यदा तु संस्क्रुयात् इति नियय इति पाठः तदायमर्थः ।
विष्णुधर्मोत्तरे,—

घैरिष्ठं विविधैर्यज्ञैः पूजितो घैश्च केशवः ।

प्रेतक्षोकं न ते यान्ति तथा ये अग्निहोत्रिणः ॥

ये चान्ये समरे हता इति पाठान्तरम् । इति अग्निहोत्र्यादेः
प्रेतदेहप्राप्तिर्नास्ति । अतोऽसौ शुद्धस्त्वमपि पितामहेन शुद्धेन अशुद्धेन
च संस्क्रुयात् सपिण्डयेदित्यर्थः इति । एवं पितामहीप्रपितामहीभ्यां
असंस्कृताभ्यामपि सह मातरं सपिण्डयेत् इत्यर्थः । “कार्यः तत्राप्ययं
विधिः”, इति ब्राह्मोक्तेः । इमानि सपिण्डनान्तप्रेतकर्माणि ग्रहण-
दिनेऽपि पक्वान्नेन एव कार्याणि ।

प्रेतश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेनैव सर्वदा ।

स्नयं पाकं प्रकुर्वीत सगोत्रं वापि कारयेत् ॥

अपद्वीकोऽपि सिद्धान्तैः कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ।

इति प्रचेतोवाक्ये सर्वदापदोपादानात् ।

अथ पुत्रिकापुत्रकर्तृक^(१)सपिण्डीकरणविचारः ।

तत्र पुत्रिकापुत्रप्रशंसा, याज्ञवल्क्यः,—

औरसो धर्मपद्वीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

पुत्रिका एव पुत्र इति वेति विज्ञानेश्वरा अर्थान्तरमप्याहुः ।

(१) सपिण्डीकरणादिविचारः ।

मनुः,— आज्यं विना यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्राः स्युः पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥

पितुर्मातामहस्येति यावत् । मातुः प्रथमतः पिण्डं इत्यादि
वक्ष्यमाणवचनञ्च ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सद्योदितम् ।

यथोक्तेनैव कस्येन पुत्रिकाया न चेतुतः ॥

इत्युक्त्वा पुनस्तत्र मानवीये च,—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुः ॥

तस्याः पितुर्मातामहस्य तस्याः पितुः पितुः

प्रमातामहस्य । अत्र नारायणभाष्यम्,— “पार्वणे प्रथमं मातु-
र्दद्यात् तदनुप्रमातामहस्य तदनु मातामहस्य” । अनेन पार्वणोप-
देशेन सपिण्डनमुपदिष्टम् । अतएव,—

ततः प्रमृतिं वै प्रेतः पिष्टसामान्यमाप्नुयात् ।

इति शरीतेनोक्तम् ।

तथाचोशनाः,—

पितुः पितामहे यब्दत्पूर्ध्वं सम्बत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तब्ददेष्टा कार्या सपिण्डता ॥

मातामहे मातामहादिचये, पितामहे यब्ददित्यभिधानात् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् सम्वत्सरं दिने ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

फलं च मास्ये,—

यावदब्दं च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायाश्चसमायुक्तं सोऽयमेधफलं लभेत् ॥

अब्दमनुष्यदं दद्यादन्नं चामिषसंयुतं । इति ।

इति यदामिषदानमुक्तं, तदस्मद्देशे नाद्रियते । वज्रपु वाक्येषु
आमिषाभावात् । पुत्रस्य तस्मिन्नब्दे आमिषभोजनाभावाच्च ॥०॥

अथ क्रमप्राप्तममावास्यादिपार्वणश्राद्धं ।

विष्णुः,—अमावास्याः तिस्रोऽष्टकाः तिस्रोऽश्वष्टकाः, माघी-
प्रौष्टपशूङ्गं कृष्णच्योदशी प्रौढियवपाकौ च । इति ।

एतांस्तु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रत्यवायश्रवणात्, नित्यशब्दोपादानाच्च । एवं वक्ष्यमाणो-
श्रमोवाक्यादिषु वीप्साश्रवणाच्च दर्शश्राद्धादीनां नित्यत्वं ।
पार्वणत्वञ्च भविष्ये स्फुटमुक्तं । अहन्यहनीति भविष्ये, प्रतिदिन-
विहितस्य यन्नित्यत्वमुक्तं, एतेषां तु पार्वणत्वमुक्तं तदितिकर्त्तव्यता-
प्रदर्शनाप्याय इति न विरोधः ।

तथाचीश्रनाः,—

कुप्यादहरहः आहुं प्रमीतपितृको दिजः ।

मायिकोऽनयिको वापि दर्शं दर्शं विशेषतः ॥

तत्र सर्वेषां श्राद्धानां अमावस्या प्रकृतिरिति अदावुपदिष्टत्वाच्च सा

विचार्यते । तत्र साग्निको निरग्निकश्च प्रमौतपितृकोऽधिकारी एतच्चा-
मावास्यायाद्धं साग्निकेन पिण्डपितृयज्ञानन्तरं कार्यमिति विशेषः ।

मनुः,— पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

पिण्डानां मासिकं आहुमन्वाहार्यं विदुर्वुधाः ॥

इति पिण्डानां पितृयज्ञसम्बन्धिनामनु पश्चादाहार्यं कार्य-
मिति दर्शनाद्धं बुधा विदुरित्यर्थः ।

यदा,— ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

इति मात्स्योक्तेः, पिण्डानां पितृणां अन्वाहार्यं मासिकद्वि-
जनकमिति अन्वाहार्यं मासिके इति कोषात् ।

अयमर्थः,— साग्निनिरग्निसाधारणः पिण्डानां मनुक्त्यानुगतश्चेति
समीचीनः । चन्द्रचये चन्द्रचयोपलक्षितकाले अमावास्यायामित्यर्थः ।

तथा च श्रुतिः,—“तदेतदेष वै सोमो राजा यच्चन्द्रमाः स
एतां रात्रिं चीयते तत्चीणे देवानामवे पितृभ्योददाति” इति ।
श्रुत्यन्तरं च,— “मासि मासिकेऽग्नौ”मिति^(१) । संविशेषं ह्यन्दो-
नपरिशिष्टे ।

कात्यायनोऽपि,—

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं चीणे राजानि शस्यते ।

वासरस्य द्वितीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

राजानि चन्द्रे चीणे अत्यन्तं विनष्टे अमावास्यायामित्यर्थः
दर्शनाद्धं प्रशस्यते । किं इतरपार्वणवदस्यापि कालो याज्ञो नेत्याह,—

(१) मासि मासि वोऽग्नौमिति ।

वासरस्य इत्यादि, पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यंदिनं मनुष्याणां अपराह्णः
पितृणां इति श्रुत्युक्तत्रिधाविभक्तदिवसस्य द्वतीयभागरूपेऽपराह्णे
दर्शश्चाह्वं । ननु तर्हि पञ्चधाविभागे आह्वे निषिद्धस्य सायाह्वस्या-
प्यत्र ग्रहणं इत्याशङ्क्याह नातिसन्ध्येति । अतिसन्ध्यासमीपत्वेन
मायंकालात् पूर्वं मुहूर्त्तद्वयं दर्शश्चाह्वे वर्ज्यं । मुहूर्त्तद्वयत्यागे किं
विनिगमकमिति चेत् उच्यते ।

सायाह्वः त्रिमुहूर्त्तस्तु तत्र आह्वं न कारयेत् ।

इति मात्स्योक्त्या,

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति अत्यसम्भवे त्रयोदशमुहूर्त्तपर्यन्तं आह्वे सामान्येन विकल्पि-
तस्यापि कालस्य विनिगमकत्वं ।

अतएव अमृद्देशीयप्राचीनानां सङ्ग्रहकारिका ।

मुहूर्त्ताद्दशमात् परं ।

मुहूर्त्तत्रितयं कालः अमावास्यस्य । इति ।

एतेन नारायणभाष्यानुगततिथितले अतिशब्दस्वारस्यात्
मुहूर्त्तमात्रं त्याज्यं इति यदुक्तं, तस्माद्रिच्यते, नापि तन्मतं युक्ति-
महं, यदि अतिशब्देन मुहूर्त्तमात्रस्य परिग्रहः, त्यागे तर्हि विनिग-
मनाविरहात् दण्डादेरपि त्याज्यत्वं किं न स्यात् इति । तथा च
मुहूर्त्तद्वयमेव त्याज्यं । ननु सर्वतिथीनां क्षयमाह्वद्वयः सिद्धः
तत्र कथं दर्शं श्वश्र्वेयाकांक्षायां क्षयपक्षे आह म एव ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आह्नमिष्यते ॥

चतुर्दशीपदेनात्र पूर्वदिवसो गृह्यते ।

वर्द्धमानाममावास्यां क्षय्येदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति वक्ष्यमाणोक्तनुरोधात् । चतुर्दशीयामं इत्येकं पदं ।
तुरीयं चतुर्थं, क्षयादिकं पूर्वतिथ्यपेक्षयैव ।

तिथिर्क्षये शिनीवाक्षी तिथिवृद्धौ कुहर्मता ।

साम्येऽपि च कुहर्ज्या वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्राचेतसीयोक्तौ स्फुटत्वात् । तथा च क्षीयमाणा पूर्वा-
परदिवसीययावच्चतुर्दश्यपेक्षया क्षयवती अमावास्या यदा चतुर्थं
पूर्वदिवसीययामं अनुपूरयेत् । तदैव चतुर्दशीपूर्वदिन एव
आह्नं, एतेन भाष्यानुगततिथितत्वे क्षीयमाणा न्यूनकालव्यापिनी-
त्यादि यल्लिखितं, तत्सर्वं पराक्षमेवेति बुद्धिमद्भिर्विभाष्यं ।

ननु यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते तन्नामावास्यां कुर्वीत, इति
श्रुतौ, क्षीणे राजनीति तदुक्तौ, मानवीयोक्तौ च चन्द्रादर्शने आह्न-
मुक्तं, तत्कथं पूर्वदिने चतुर्दशीसत्वे चन्द्रदर्शनेऽपि आह्नमिति-
विरोधमागच्छ परिहरति स एव,—

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥

यस्मिन्नहनि चन्द्रक्षयो भवतीत्यभिप्रायात् यदहस्त्वित्यादि श्रुत्या
क्षीण इत्यादिसत्या च चन्द्रक्षयरूपायां अमावास्यायां दर्शनाद्भूसा
कार्यता प्रतिपाद्यते न तु चतुर्दशीमिश्रा निषिध्यते इत्यर्थः । अतएव

दृश्यमानेऽप्येकदा इति गोभिलसूत्रं । इत्थं भूतचतुर्दशीविषयतां
 स्फुटयतीति स एवाह । यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
 ननु तर्हि अमावास्या प्रतीक्षणीया न वा ? इत्याशङ्कायां स
 एवाह,—

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ।

तदन्ते चतुर्दशीशेषे निर्वपेत् आहुं कुर्यात् । इति ।

ननु अमावास्यायां चन्द्रचयो भवति, तत्कथं चतुर्दशीशेषे
 इत्यप्युच्यत इत्याशङ्क्य चन्द्रचयकालमाह,—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः ॥

चतुर्दश्यष्टमयाममारभ्य अमावास्यासप्तमयामान्ते सम्पूर्णः चयः ।

ततोऽमावास्याष्टमयामे चन्द्रोत्पत्तेरारम्भः इत्यर्थः । किलेति
 आगमवार्तायां । एवं दशसु अमावास्यासु व्यवस्थामुक्त्वा मार्गशीर्ष-
 ज्येष्ठामावास्यायोर्विशेषं स एवाह,—

आयहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां भ्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

आभ्यामिति ल्यस्रोपे पञ्चमी । इमे अमावास्ये प्राप्य इत्यर्थः ।
 चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः अत्र शुक्लप्रतिपदादिमासाश्रयणेन
 मार्गशीर्षपौर्णमास्युत्तरज्येष्ठपौर्णमास्युत्तरामावास्ये याज्ञे । सर्वग्रन्थ-
 कारनिखनादाचाराच्च । अत्र विशेषं स एवाह,—

अप्तेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।

तदन्त एव चयमेति ह्यन्तमेवं ज्योतिश्कविदो वदन्ति ॥

अथ अस्मिन् मासद्वये इन्दुस्य च आद्ये प्रहरे अन्यदर्शेषु तु चन्द्रचयकालत्वेन^(१) अभिमते चतुर्दश्याष्टमयामरूपे इत्यर्थः । चतुर्थ-
भागो न कलावशिष्ट इत्यादि । जनश्चतुर्थभागः चतुर्थभागाद्धं
चतुर्दशाः कलाया अष्टमो भाग इति यावत् । कला पञ्चदशी-
कला चतुर्थभागो नश्च कलाचेति इन्द्रसमासः । ते अवशिष्टे
अविनष्टे चय स तथोक्तः । तदन्ते चतुर्दश्यन्ते अमावास्याया-
मित्यर्थः । इत्थं समं चयं पञ्चदशाः कलाया अपचय-
व्यापारं एति प्राप्नोति । अनयोरमावास्यायोः चन्द्रगतिवैलक्षण्यात्
न चतुर्दश्याष्टमयामे चयः । किन्तु दर्शाद्ययामप्रभृतिदर्शाष्टमयाम-
साध्यः चयः । अनयोरपि दर्शयोर्मलमासयुक्ते वर्षेऽन्यदर्शेष्विव चय
इति विगेषमाह स एव,-

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकस्य यव्याः

तस्मिन् तृतीयापरिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन् अपराक्षे च दद्यात् ॥

यव्यशब्दो मासवाची । यस्मिन् वर्षे द्वादशयव्या एको यव्यश्च
इति त्रयोदशमासा इत्यर्थः । मलमासः पततीति यावत् । तस्मिन्
वर्षे चन्द्र आद्ये प्रहरे इति पूर्वस्मादनुपपन्नः तृतीयापरिदृश्यः तृतीय-
मात्रया परिदृश्यः नोपजायते चतुर्थभागो न कलावशिष्टो न
भवतीत्यर्थः । मलमासयुक्ताब्दस्य एकस्मान्नलमासात् अद्भ्य-
नन्तरात्मकः । तृतीयवर्षे मलमासस्यावश्यंभावात् । चारः गति-

विशेषः तस्मिन् चन्द्रे अपराह्णे पूर्वोक्तविधाविभक्तदिवसस्य तृतीय-
भागाद्यमुद्धर्त्तव्यरूपे ।

एवं वीथमाणापक्षं, तन्नाशङ्कया चन्द्रचयं च विचार्य द्दानौ
समापक्षे व्यवस्थामाह स एव,—

समिध्या या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कश्चित् ।

खर्वतां तां विदुः केचित् उपेधमिति चापरे ॥

या अमावास्या तिथिः क्षयवृद्धिरहिता सा समेत्युच्यते ।।
स्तमेनावस्थितेति स्तमितेति कल्पतरुकरादयस्तामाहुः, या समा-
मावास्या चतुर्दश्या समिध्या भवेत् । तां खर्वतां खर्वा समतिथि-
र्ज्ञेयेति बौधायनोक्तेः समामित्यर्थः । कश्चित् उभयदिनापराह्णद्वय-
सम्बन्धसम्भवे इत्यर्थः । केचित् बुधाः विदुः जानन्ति आह्वाय इति
शेषः, आह्वाहीं स्त्रीकुर्वन्तीति यावत् । अपरे च बुधाः पूयमिति
शेषः, इति हेतोः अन्येषां स्त्रीकाराद्धेतोः इति शेषः, उपेध-
मुपगच्छत आह्वाय स्त्रीकुरुत इत्यर्थः । केवलं न विदुः । अपरे-
चेति चकारः समुच्ये, “साम्येऽपि च कुर्हर्ज्ञेयेति” प्रचेतोवचने
पूर्वदिनस्य निषिद्धत्वात्, कात्यायनोऽपि भीतद्वय कचिदित्यादि
अप्रवौत् । एतेषां वाक्यानां सावकाशत्वं वक्ष्यते ।

वर्द्धमानापक्षे व्यवस्थां च एवाह,—

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

प्रतिपद्यपि कुर्वीत आहुं आहुविदो विदुः ।

प्रतिपदि चन्द्राद्यकलोपपद्यथापारविशिष्टे काले अमावास्या-

ष्टमांशे इत्यर्थः । अत्र तदेतदेव वै इति पूर्वोक्तप्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्
विरोधाधिकरणन्यायेन स्मृतेर्दुर्वज्रं मत्वा वर्द्धमानास्मृतिरनादर-
णीया इति केचित्, तत्र । तथाहि औदम्बरीं सर्वां वेष्टितया
इति स्मृतिः, औदम्बरीं स्पृष्टोद्गता गायेत इति श्रुतिः, तत्र
सर्ववेष्टने सति श्रुत्युक्तस्पर्शनस्य अत्यन्तासम्भव इति श्रुतिस्मृत्यो
र्विरोधे श्रुतेर्वल्लेख्यत्वं निर्णीतं ।

प्रकृते तु वर्द्धमानास्मृत्यविरोधेन चीयमाणश्रुतेः सावका-
शत्वात् विरोधाधिकरणविषयत्वाभाव इति कैश्चित् समाहितं ।
वस्तुतस्तु तदेतदेव वै इति श्रुतिः अमावास्याश्राद्धं कार्यमिति
प्रतिपादयति, नत्वमावास्यायां चीयमाणत्वं प्रतिपादयतीति, यदुक्तं
यदहस्त्वेव इत्यादि पूर्वोक्तवचनेन दर्शश्राद्धस्य कार्यत्वं निश्चित्य
अमावास्यातिथेस्त्रैविध्यं कात्यायनेनैव उक्तमिति न कश्चित् विरोध-
प्रसङ्गः । अथविषये नारायणभाष्यानुगततिथितत्वादौ तुरीय-
भागो नकलाविशिष्टता विनाशश्च इति इयं अथपदवाच्यं इत्यादि
महता प्रबन्धेन यस्मिंश्चित् तदुर्घटं इति अस्मद्देशीयपूर्वा-
चार्यलिखितस्यप्रकारः सविशेषस्तुष्टाङ्गकालविचारस्य स्पष्टतया
लिख्यते,—

चन्द्रचयः चन्द्रान्यकलाया अत्यन्तं विनाशः स चार्कसंक्रमणवदति-
सूक्ष्मकालमात्रयोगात् अन्यकलापचयमात्रमित्येवं । तत्र पौर्णमास्यां
अन्तिमकलोपचयक्रमेण पौर्णमास्यान्तिमचणे संपूर्णः चन्द्रो भवति ।
ततःप्रभृति त्रिंशत्त्रिंशतिकोनायां प्रतिपदादित्यौ एकैकादि(१)।

कलाचयक्रमेण चतुर्दश्याः सप्तमयामान्ते चतुर्दशानां कलानां क्षयात्
 अन्तिमैककला तिष्ठति । तस्याश्च ततः प्रभृति क्रमेण क्षये अमा-
 वास्याः सप्तमयामान्त्यक्षणे अत्यन्तं क्षय इत्येवं अन्यकलायाः
 क्षयः सम्पूर्णतियिसाध्यः । ततः चिंश्लिप्तिकाधिकासु प्रतिपदाद्ये-
 कैकतियिष्वेकैककलोपचयक्रमेण पौर्णमास्यन्ते संपूर्णश्चन्द्रो भवति
 इत्युत्सर्गः । मार्गशीर्षपौर्णमासीज्यैष्ठपौर्णमास्यनन्तरयोस्तु परपक्षयोः
 प्रतितिथिकलैकोपचयक्रमेण चतुर्दशष्टमे प्रक्षरे चतुर्दश्याः कलाया-
 अष्टमो भागः पञ्चदशी कला च तिष्ठति । तत्र कक्षाष्टमांशः
 चतुर्दशष्टमप्रक्षरान्ते विनश्यति । पञ्चदशी तु कला अमावास्याद्य-
 क्षणप्रभृत्युपचयक्रमेण अमावास्यान्त्यक्षणे एव अत्यन्तं विनश्यति ।
 अनयोरप्यमावास्यायोर्मलमासयुक्तान्दे अन्यामावास्यास्त्रिव चतुर्दश-
 टमयामादिर्दशसप्तमयामान्तः क्षयः । तदेतत् सर्वं ज्योतिः-
 शास्त्रादवधार्य^(१) । एष चन्द्रक्षयोपलक्षितः कालो यस्मिन्नक्षणि
 विधाविभक्तदिवसद्वितीयभागाद्यमुद्गर्क्षक्षये सम्भ्यते तदैव आर्द्धं ।
 वासरस्येत्याद्युक्तेः, तत्रापि यदि पूर्वधुरमावास्या चतुर्दशष्टमयामं
 अतिक्रम्य आर्द्धयोग्यकालस्यापिनी स्यात्, तदा चतुर्दशीशेषसमाप्ति-
 रपेक्षणीया । अन्यथा चतुर्दशष्टमयाम एव आर्द्धं, अमावास्या-
 मित्याद्युक्तेः ।

क्षीयमाणपक्षे तु यदा चतुर्दशी पूर्वधुः आर्द्धयोग्यकाल-
 व्यापिनी परेधुः अमावास्या ह्यसवशात् आर्द्धकाले चन्द्रक्षय-
 विशिष्टा न स्यात् । यदा^(२) ह्यमास्यादन्पत्वात् चन्द्रक्षयविशिष्टापि

स्यात्, तत्र उभयत्रापि चतुर्दश्यामयाम एव आर्द्धं, यदा चतुर्दशी-
यामं इत्याद्युक्तेः ।

यदा तु पूर्वद्युः चतुर्दशी दिवसव्यापिनी यदा रात्रिमपि
स्पृशति, परेद्युर्द्वासाधिकात् अमावास्या आर्द्धकाले क्षयविशिष्टा
न स्यात्, तदापि सम्पूर्णायां चतुर्दश्यां आर्द्धं, चन्द्रक्षयविशिष्ट-
काललाभात् ।

यदा तु पूर्वद्युः चन्द्रक्षयविशिष्टा चतुर्दशी आर्द्धकाले न स्यात्,
परेद्युः द्वासाधिकात् अमावास्यापि आर्द्धकाले चन्द्रक्षयविशिष्टा
न स्यात् । तदा केवलायां अमावास्यायामथेव आर्द्धं^(१) । चीणे
राजनि शस्यते इति चन्द्रक्षयविशिष्टकालस्य प्राशस्त्यावगमेन क्षयक्षामे
अमावास्यातिथिमात्रमप्रशस्तं न दास्यं । तदभावे त्रयादिव प्रति-
निधिवत् अमावास्यामात्रमेव आश्रयणीयं ।

समापद्ये तु यदा त्रमावस्या पूर्वद्युः आर्द्धयोग्यकाले क्षय-
विशिष्टाधिककालव्यापिनी स्यात्, परेद्युरल्पकालव्यापिनी स्यात्
तदा पूर्वद्युः आर्द्धम् ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः साम्बत्सरं दिनं ।

पूर्वविद्धर्मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयोक्तेः,

समिधया या चतुर्दश्या इत्याद्युक्तेषु कल्पनरावपि यदा अमा-
वास्याया न दृष्टिचयौ किन्तु स्वप्नेनोभयदिनयोः अपराह्ण-
सम्बद्धामावास्यासम्भवः । तदा पूर्वदिन एव आर्द्धं कार्यं । चीणे

राजनि शस्यते इति लिखितं । यदा तु पूर्वद्युः आह्नकालेऽस्य-
कालव्यापिनी अममाऽमावास्या^(१) स्यात्, वा परेद्युरधिककाल-
व्यापिनी स्यात्, तदा परेद्युरेव आह्नं । साम्येऽपि च कुह्यज्ञेया-
इति प्राचेतसीयोक्तेः अधिकव्याप्तेर्वलवत्वाच्च ।

बर्द्धमाना पक्षे तु यदा दिनद्वयेऽपि आह्नकाले चन्द्रचय-
विशिष्टकाललाभः, तदा परेद्युः आह्नं, समयच चन्द्रचयवैशिष्ट्यास्य
समानत्वेऽपि परेद्युरधिकममावस्यातिथिलाभात् । यदा परेद्युः
आह्नकाले चन्द्रचयविशिष्टा न स्यात्, केवलं बर्द्धमानामावास्या
धामभयात् किञ्चित् अधिकं यामपद्यं वा व्याप्नुयात् तदा चन्द्र-
चयममावृत्य केवलामावास्यामात्रे परेद्युः आह्नं, बर्द्धमानाममा-
वास्यामित्याद्युक्तेः । मलमासयुक्ताभ्येतरवर्षेषु मार्गशीर्षपौर्णमासीज्येष्ठ-
पौर्णमास्युत्तरयोस्त्यमावाभ्ययोश्चन्द्रचयवैलक्षण्यस्य दर्शितत्वाच्चतुर्दश्यां
आह्नममावमाऽपि नास्ति । तेनात्र यदा विधाविभक्तदिवसस्या-
पराधप्रथममुद्गर्तपक्षेऽमावास्या तद्दिन एव आह्नं । यदि तु तत्र
प्राप्तपाङ्कज्यादिनद्वये अपि विधाविभक्तदिवसद्वितीयभागाद्यमुद्गर्त-
पक्षे अमावास्या न लभ्यते तदा विधाविभक्तदिवसद्वितीयभाग-
रूपापराधे तत्रैव मुद्गर्तं अमावास्या लभ्यते तत्रैव आह्नमिति भवे
भमश्रवम् ।

दर्शष्टिकालस्य दर्शश्राद्धाधीनत्वात् तत्कालो विचार्यते । चन्द्र-
चयोत्तरदिन एव दर्शष्टिकात्मः । “पूर्वद्युः पितृभ्यो निष्क्रोय परेद्यु-
र्देवेभ्यो ददाती”ति श्रुतेः । अतएव मन्मटापपन्थे जीवत्पितृकस्य

पितृयज्ञाभावात् अमावास्यायामेवेष्टिः, इत्यभिप्रेत्य चतुर्दश्यामे-
वोपवास इत्युक्तम् ।

यागकालस्वरूपमाह दृढश्रुतातपः,—

पार्वणो यश्चतुर्थींश आद्याः प्रतिपदस्तथः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ॥

तत्र,— न यष्ट्यं चतुर्थींशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा मनातनी ॥

इति कात्यायनोक्तेः चतुर्थींशस्य दुष्टत्वेऽपि,—

सन्धिर्यदपराह्णे स्यात् यागः प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

इति दृढश्रुतातपोक्तेः, चतुर्थभागेऽप्यदोषः । कुर्वाणः प्रति-
पद्भागे इति यदुक्तं, तत् मार्गशीर्षश्रद्धेयपूर्णिमोत्तरदर्शयोः, शीघ्र-
माणापचेऽपि प्रतिपदि सर्वदर्शेषु, वर्द्धमानापचेऽपि प्रतिपदि
सर्वदर्शेषु, कदाचित् समापचेऽपि वेति बोध्यम् । सर्वत्र शीघ्रमाणापचे
विशेषो यथा, यदा चन्द्रव्यानुरोधेन चतुर्दश्यां श्राद्धं, तदा यदि
अमावास्यायां पर्वचतुर्थींशप्रतिपदाद्यं प्रचयरूपयागकालो न लभ्यते,
तदा पर्वद्वितीयांशेऽपि यागः कार्यः ।

तथाच धारयितः,—

पर्वणोऽंशे द्वितीये वा कार्या दृष्टिर्दिजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्मात् दूषयन्त्याश्रलायनाः ॥ इति ।

आश्रलायना इत्युक्ते ऋग्वेदविषयमेतदिति केचित्, तत्र ।

अविरुद्धपारक्यधर्मादपरस्या अदुष्टत्वात् ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

यन्नाम्नातं स्त्रगास्त्रायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि धर्मवत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् पौर्णमासेष्टिकालोऽपि निरूप्यते ।

कात्यायनः,— सन्धिसेत् सङ्गवाद्दूर्ध्वं प्रागेवावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ॥

अथ विहृतेष्टिविचारः ।

यदा पूर्वाह्ने मध्याह्ने वा सन्धिः तदा प्रातरेव प्राप्तयोः प्रकृति-
विहृत्योः कस्या आदौ कार्यता इत्यपेक्षायां आह आपस्तम्बः,—
प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वात् अपूर्वं अन्ते स्यात् इति । अपूर्वा विहृतिः प्रकृतेः
समाप्तौ स्यात्, प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ।

तत्र कात्यायनो विशेषमाह,—

आवर्त्तनात् प्राक् यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विहृत्याः ।

तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्

तस्मिन् विहृत्याः प्रकृतेः परच ॥

आवर्त्तनात् परतः सन्धिः स्यात् चेत्, तदा केवलो विहृति-
यागः सन्धिदिने कार्यः । प्रकृतियागः परचेत्यर्थः । सर्वासामिष्टीनां
दशपौर्णमासौ प्रकृतिः । आयहायणादयो विहृतयः, काम्या-
रूपयोऽपि ।

पक्षादिषु कालः^(१) कन्दोगपरिशिष्टे,—

पश्चादावेव कुर्वीत सदा पश्चादिकं चरुं ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

पश्चादौ प्रतिपदि विद्वेऽपीति द्वितीयारहितेष्टिकालस्य प्राप्तौ सत्यां द्वितीयासहितो निन्दितः । अप्राप्तौ तु स एव यागाङ्ग-
मिति । अत्र मम विज्ञापनम् ।

भारायणीयभाष्यार्थविरुद्धं यन्मयोदितम् ।

स्रदेगाचार्यमर्यादास्थापनायैव तदुधाः ॥

अमावास्यानिषिद्धानि ।

अमावास्यायां नाधीयीत नाध्यापयेत्^(१) नमश्चात् परस्य च ।

स्मृतिः, - अमावास्यायां न द्विन्ध्यात् कुशांश्च समिधस्तथा ।

वौशधावस्थिते^(२) सोमे दिसायां ब्रह्महा भवेत् ॥

गौडीयचिन्तामणौ तु,—

सायंसन्ध्यां परार्धं च रात्रौ भोजनमैशुने ।

तैलं मांसं तिज्जापिष्टं^(३) अमावस्यादिने त्यजेत् ॥

एतद्वचनस्य देशान्तरे आदरः । तस्मादस्रदेशे सायंसन्ध्यां
कुर्वन्ति ।

ज्ञातातपः,—

वनस्पतिगते सोमे परार्धं ये तु भुञ्जते ।

(१) न द्विन्ध्यात् ।

(२) सर्वत्रावस्थिते ।

(३) तिज्जापिष्टममायां च विवर्जयेत् ।

तेभ्यः पूजा च कर्त्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।

पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः आर्द्धं कार्यं च सर्वदा ॥

पिबत्तं मघा, तदुक्तामावास्या भाद्रपदमावास्थैव । अन्यास
तद्योगाभावात् । ऋते नैमित्तिकं काम्यं इति पूर्वलिखितकार्णा-
जिनाद्युक्तेर्नित्यआर्द्धे मघायोगे यः पिण्डदाननिषेधः, तन्निवृत्त्यर्थं
पुनः पिण्डदानमत्रोक्तं, अन्यथा आर्द्धं कार्यं इत्येतावदुक्तं स्यात् ।
पिण्डस्याष्टाङ्गानि ब्राह्मे,—

मधु साज्यं जलं चार्घ्यं पुष्पं धूपं विज्ञेयम् ।

वसिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेत्तथा ॥ इति

वकुलामावास्या ।

अमावास्यां प्रकृत्य धवलसंश्ले,—

पौषे तु वकुलचौरपाथमेः तर्पयेत् पिबन् ।

अष्टाष्टकाष्टकाआर्द्धं ।

वायुपुराणे,—

पिण्डदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।

हृण्यपत्रे वरिष्ठा हि पूर्वा वैश्वीति भाष्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।

आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥

आकैः कार्यां तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः ।

अष्टका हि पिण्डाणां वै गित्यमेव विधीयते ॥

या क्षायन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्यात् विधेयतः ।

तासु आर्द्धं बुधः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यम् ॥

नित्यं प्राप्नोति श्रेयांसि परचेह च मोदते ।

पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वं गृहस्थमायान्ति निपानमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकासु क्षपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परचेह च नित्यशः ॥

मूले आदौ प्रधानस्थाने अमावास्यायाः स्थाने इत्यर्थः । तस्मा-
द्दानशब्दोपादानाच्च अष्टकासु अमावास्याश्राद्ध^(१)वद्व्य कर्त्तव्यता,
इति बोध्यम् । अत्र फलविशेषकामस्यैव चतुर्थी अष्टका कार्या । न तु
सा नित्या । तस्यां या चाप्यन्येति विशेषत इति पदाभ्यां नित्यत्वा-
भावस्य प्रतीतिः । विष्णुस्मृतौ, अष्टकाचयस्य अश्वष्टकाचयस्यैव च
नित्यत्वेनाभिधानात् । हेमन्तशिशिरश्रोत्रयाणामपरपक्षाणामष्टम्यां
अष्टका इति गौणसूचात्

पौषादिष्विषु मासेषु कृष्णपक्षेऽष्टका^(२) कृता ।

इति स्मृतेश्च । अष्टकाश्राद्धात् परदिने अश्वष्टकाश्राद्धं ।
श्रुततोऽश्वष्टका^(३) इति वचनात्, श्रोऽश्वष्टकासु इति पारस्करसूचाच्च ।
श्वः अष्टम्या उत्तरेषु अष्टकामनु भवन्तीति अश्वष्टका इति हरि-
हरभाष्यम् । तथाच तिथिदैधेयदिने अष्टकाश्राद्धं तत्परेषु रेवाश्वष्टका-
श्राद्धं न तु नवमीतिथिनियतता । अतएव श्वःपदमुपात्तं न तु
नवमीति तस्मान्नवम्यनुरोधेन मध्ये एकदिनं विहाय तच्छ्राद्धं
सर्वथा न कार्यम् । न चाष्टकादिने श्राद्धद्वयमिति सिद्धम् ।

(१) अमावास्यावत् श्राद्धेति कर्त्तव्यतेति बोध्यम् ।

(२) अष्टकामवेत् ।

(३) अश्वष्टका इति वचनात् ।

तेभ्यः पूजा च कर्त्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।
 पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः श्राद्धं कार्यं च सर्वदा ॥
 पित्र्यं मघा, तद्युक्तामावास्या भाद्रपदामावास्यैव । अन्यासु
 तद्योगाभावात् । ऋते नैमित्तिकं कार्यं इति पूर्वलिखितकार्ष्णि-
 जिनाद्युक्तेर्नित्यश्राद्धे मघायोगे चः पिण्डदाननिषेधः, तन्निवृत्त्यर्थं
 पुनः पिण्डदानमवोक्तं, अन्यथा श्राद्धं कार्यं इत्येतावदुक्तं स्यात् ।
 पिण्डस्याष्टाङ्गानि ब्राह्मे,—
 मधु स्राज्यं जलं चार्घ्यं पुष्पं धूपं विलेपनं ।
 वलिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेत्तथा ॥ इति
 वकुलामावास्या ।
 अमावास्यां प्रकृत्य धवलसंग्रहे,—
 पौषे तु वकुलचौरपायसैः तर्पयेत् पित्रन् ।
 अषाढकाषट्काश्राद्धं ।
 वायुपुराणे,—

नित्यं प्राप्नोति श्रेयांसि परचेह च मोदते ।

पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वं गृहस्यमायान्ति निपानमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकासु क्षयजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परचेह च नित्यशः ॥

मूले आदौ प्रधानस्थाने अमावास्यायाः स्थाने इत्यर्थः । तस्मा-
द्दानशब्दोपादानाच्च अष्टकासु अमावास्यायाद्भू^(१)वद्व कर्त्तव्यता,
इति बोध्यम् । अत्र फलविशेषकामस्यैव चतुर्थी अष्टका कार्या । न तु
सा नित्या । तस्यां या चाप्यन्येति विशेषत इति पदाभ्यां नित्यत्वा-
भावस्य प्रतीतिः । विष्णुस्मृतौ, अष्टकाचयस्य अन्वष्टकाचयस्यैव च
नित्यत्वेनाभिधानात् । हेमन्तशिशिरयोस्त्रयाणामपरपक्षाणामष्टम्यां
अष्टका इति शौनकसूत्रात्

पौषादित्रिषु मासेषु क्षणपक्षेऽष्टका^(२) स्मृता ।

इति स्मृतेश्च । अष्टकायाद्भात् परदिने अन्वष्टकायाद्भू ।
अस्ततोऽन्वष्टका^(३) इति वचनात्, योऽन्वष्टकासु इति पारस्करसूत्राच्च ।
अः अष्टम्या उत्तरेषुः अष्टकामनु भवन्तीति अन्वष्टका इति हरि-
हरभाष्यम् । तथाच तिथिदैधे यदिने अष्टकायाद्भू तत्परेषु रेवान्वष्टका-
याद्भू न तु नवमीतिथिनियतता । अतएव अःपदमुपात्तं न तु
नवमीति तस्माच्चमनुरोधेन मध्ये एकदिनं विहाय तच्छ्राद्दं
सर्वथा न कार्यम् । न चाष्टकादिने आद्भूदयमिति सिद्धम् ।

(१) अमावास्यावत् आद्भूति कर्त्तव्यतेति बोध्यम् ।

(२) अष्टकामवेत् ।

(३) अन्वष्टक्य इति वचनात् ।

ननु चतुर्थीमष्टकामभिधाय सर्वाष्टकासाधारणेन फलस्य दोषस्य च उक्तेरष्टकात्रयस्येव अस्या अपि कार्यत्वं इति कैश्चित् लिखितमिति चेत्? उच्यते । यदि तत्तितथसाम्यमस्याः स्यात् । तदा वायुपुराणे, देवताद्रव्यविधिरुक्तः स्यात्, किं च तत्तयानन्तरं अष्टका द्वीति वचनेन नित्यत्वमभिधाय तदन्तरं चतुर्थी उक्तेति तस्या अनित्यत्वं स्पष्टमेव । उपक्रममध्ये यत्कथनं, तत्तस्या अष्टकानामकत्वकथनार्थमिति ज्ञेयम् ।

एवं च कालादर्शः,—

मार्गशीर्षे च माघे च पौषे प्रौष्ठे च फाल्गुने ।

लक्ष्मणपक्षेषु पूर्वधुरन्वष्टक्यं तथाष्टमी ॥ इति ।

अष्टकापञ्चकमिति यन्निश्चितं तदनयैव दिशा परास्तम् । एवमुपाष्टकायां यच्छ्राद्धं लिखितं, तदपि वानित्यम्^(१) ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः, षट्पुरुषात्मकपार्वणश्राद्धमष्टकासु कार्यम् । अश्वष्टकायां मातरि मृतायां मात्रादिभिः सह इति वचनात्, “अश्वष्टकासु द्वाद्वौ च” इति वायवीयपुराणोक्तेस्तु अश्वष्टकायां मात्रादिपुरुषत्रयमधिकम् । तथाच नवपुरुषात्मकं श्राद्धम् । छान्दोग्येस्तु मातरि मृतायामपि अश्वष्टकायां षट्पुरुषात्मकमेव श्राद्धं कार्यम् ॥

कर्पूमन्वितं मुक्ता तथाधं श्राद्धपोद्गम् ।

प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

तथा,

न योषिद्भिः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

इति कन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् ।

अत्र

मातामहानां यः कृत्वा मातृणां सम्ययच्छति ।

तर्पणं पिण्डदानं च नरकं चैव गच्छति ॥

इति वचनात् पितृवर्गश्राद्धानन्तरमेव मातृवर्गश्राद्धम् । तद-
नन्तरं मातामहवर्गश्राद्धम् ।

अत्र कैश्चित् यज्ञितम्, एतद्वचनस्यामूलत्वेन आगन्तुकानामन्ते
निवेश इति न्यायेन मातामहवर्गानन्तरं कार्यमिति । तदाचार-
विरुद्धत्वादनादरणीयमेव । एतद्वचनस्य सर्वशिष्टादृतत्वेन प्रामाण्यात् ।

(१) अथष्टकास्तन्वष्टकमनघेः श्राद्धमिष्यते ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

वृद्धिवाद्धे च माचादि गयायां पितृपूर्वकम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः ॥

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यव्ययमुपतिष्ठताम् ।

इति प्राच्यायनवचनाच्च ।

(१) अथष्टकास्तन्वष्टकमनघेः ।

यत्तु विप्रमिश्रैः पुराणस्मृत्यपेक्षया गृह्यसूत्रस्य बलवत्तात् अन्व-
ष्टकासु सर्वासां पार्यसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्
स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं कर्पुषु इति वचनादन्त एव कर्त्तव्यम् । अन्वष्टका-
कर्मणि तथा दर्शनादिति । तत्र रुचिरम् । तथा हि यज्ञवदित्यन्त-
मेकं सूत्रम्, स्त्रीभ्यश्चेत्येकम् । उपसेचनं च कर्पुषु सुरया तर्पणेन
त्वाञ्जनेनानुलेपनं स्रजश्चेत्येकम् ।

तत्र प्रथमस्यार्थः, अन्वष्टकासु सर्वासामष्टकानां कर्म भवति इति
शेषः । केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां पार्यसक्थिसव्याभ्यामिति । सव्यशब्दस्य
उत्तरपदत्वं कान्दसम् । पशुसमन्धिभ्यामिति शेषः । परिवृते
सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने । इतिकर्त्तव्यतापेक्षयामाह
पिण्डपितृयज्ञवत्, अपराङ्गे पिण्डपितृयज्ञविधिना ।

अथ द्वितीयस्यार्थः । पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन पित्रादित्रयस्य
पिण्डदानं प्राप्तम् । ततोऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यश्चेति । मातृपितामही-
प्रपितामहीभ्यः पिण्डान् ददातीति शेषः । चकारः समुच्चये । अत्र
सामान्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसान्निध्यात् मातादिपरः ।

अथ तृतीयस्यार्थः, न केवलं स्त्रीभ्यः पिण्डान् दद्यात् किन्तु
उपसेचनं कुर्यात् । कथेत्याकाङ्क्षायां सुरया मद्येन । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां
कर्पुषु ख्यातेष्वित्यर्थः । न केवलं सुरया किन्तु तर्पयत्यनेन इति
तर्पणसाधनं भक्ष्यादि, तेन । अञ्जनं वीराञ्जनं तदभावे लौकि-
काञ्जनम् । अनुलेपनं सुगन्धिद्रव्यं चन्दनादि । स्रजः अतिप्रपिद्ध-
सुरभिपुष्पमालाः । चकारः समुच्चये । दद्यादिति शेषः । तथाच
इदमावसथ्याग्निसदने कर्मान्तरं न त्वष्टकायाद्विषयम् । अनेनैवा-

स्वारस्येन अन्वष्टकाकर्मणि इति यो हेतुरूपन्यस्तः सोऽप्यमंलग्नः ।
एतत्कर्मानन्तरं आद्धे यदि योज्यं तर्हि एतत्कर्मपद्धतौ भाष्येऽपि
प्रथमरेखायां, अस्मात्पितः अमुकशर्मन्, एवं पितामहप्रपितामहयो-
रित्यवनेजनादिकं लिखित्वा द्वितीयरेखायां अमुकगोत्रे अमुकदेवि
अस्मन्मातः इत्यादि लिखित्वा, एवं पितामहौप्रपितामह्योरित्येव
लिखितम् । न तु मातामहादीनां किञ्चिद्विहितमिति माता-
महादिश्राद्धलोपापत्तिरिति सुधौभिरवधेयम् ।

अथ युगादिनिरूपणम् ।

माघीत्यादिविष्णुस्रतिवचो व्याख्यायते । माघी माघपौर्ण-
मासी मघायुक्ता पौर्णमासी माघीति निश्चयेः । प्रौष्ठपद्यूङ्गं कृष्ण-
चयोदशी आश्विनकृष्णचयोदशीत्यर्थः । प्रौहियवपाकौ च इत्यत्र
प्रौहियवपाकोपलक्षितकालमात्राश्रये व्यवस्थापत्तिः । इति
कार्तिकशुक्लनवमी वैशाखशुक्लद्वितीया च याच्ना । इति युगादि-
चतुष्टयमित्यर्थः ।

तथाच ब्राह्मे,—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे कृष्णचयोदश्यां च दापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यां च घोरं कलियुगं कृतम् ॥

युगारम्भास्तु त्रिषथो युगाद्यास्तेन विश्रुताः । इति ।

अत्र भाद्रपदे कृष्णचयोदश्यां इति शुक्लादिमासाश्रयेणाश्विन-
कृष्णचयोदशीत्यर्थः ।

भविष्येऽपि,—

वैशाखशुक्लस्य तु या तृतीया,
 नवम्यधौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य तमिष्वपक्षे,
 चयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
 एता युगाद्याः कथिताः पुराणे,
 अनन्तपुण्यास्तिययश्चतस्रः ।
 पानीयमथ च तिलैर्विमिश्रं,
 दद्यात् पिबेभ्यः प्रयतो मनुजः ॥
 आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं,
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ।

अथ मासेऽपिकारेण आहुं सुतरां फलान्तिशयः ।

तथाचमाख्ये,—

कृतं आहुं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
 दद्यात्तस्मादिदं साहस्रं पिबेष्वां तस्मात्तदेव ॥

आसु स्नानं जपो होमः पुण्यानग्राह्य कल्पते । इति

एवमादिवाक्यानां अग्निहोत्रादिनित्यकर्मसु फलोक्तिवत् प्रशंसा-
 परत्वात् न पृथक्कर्मोपादकत्वम् । तस्मादिप्रमिश्रैरेतच्छ्राद्धचतुष्कं पृथक्
 काम्यं च तेन धुरिरोचनयोर्देवतात्वमित्यादि यस्मिंश्चित्, तत्सर्वं
 पूतिकुष्माण्डायितमिति मन्तव्यम् । तस्मात् पुरुरवोमाद्रवयोरेव^(१)
 देवतात्वममाचारः समीचिनः ।

(१) पुरुरवोमाद्रवयोरेव ।

यत्तु भविष्ये पुनः कुत्रचित्,—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निर्गता कृतम् ।

इत्यादिमास्यवाक्यमपि तत्कल्पान्तरविषयमेव । कृतं सत्य-
युगः निर्गार्धर्गितमुत्पन्नमित्यर्थः ।

अथ महालयश्राद्धम् ।

वृहन्मतुः,—

नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां प्रजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्यात् गजच्छायाक्षयक्षया ॥

तच्च नित्यं काम्यम् ।

तत्र श्राद्धाकरणे दोषमाह, गार्ग्यः,—

सूर्यं कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्यात् गृहहान्मौ ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्रावणौघया ॥

शाय्यायनिः फलाश्रवणमाह,—

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं च यत् ।

कन्यागतान्वितं चेत्स्यात् स कालः श्राद्धकर्मसु ॥

तन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पुण्यस्तत्र श्राद्धं विधीयते ॥

तथाच,—

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षस्य पञ्चमः ।

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ॥

वृहन्मतुः,—

आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः स्निष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्यलम् ।

फलमाह जावालिः,—

पुत्रानायुस्तरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धकामांस्तथापरान् ॥

अत्र न कन्यानियमः,

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पञ्चमे पञ्चमः ।

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्योऽर्को भवेन्नृवा ॥

इति मनूकेः ।

तत्र पञ्चश्राद्धं भाष्ये,—

कन्यां गते सवितरि दिमानि दश पञ्च च ।

पार्वणेन विधानेन तत्र श्राद्धं विधीयते ॥

पार्वणेनेति दर्शविधिनेत्यर्थः ।

दर्शश्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

इति शातातपोक्तेः ।

यत्तु,—कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाचयम् ॥

इति ब्रह्मवाक्यं, तत् तिथिचतुष्टौ वेदितव्यम् ।

कार्पाजिनिः,—

नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव मन्दादि वर्ज्यं स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्दशी ॥

पञ्चश्राद्धे चतुर्दश्यपि न वर्ज्या । अन्यपक्षेषु वर्ज्यैव ।

पचान्तराणि ब्रह्माण्डे,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आर्द्धं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं वृद्धिमेव वा ॥

तत्र पचआर्द्धाधिकारिणः ।

स्मृतौ,— अग्निहोत्रि-जितशोध-स्नातक-व्रतचारिणः^(१) ।

पचआर्द्धं प्रकुर्वन्ति नेतरे तु कदाचन ॥

दिने दिने इति वीक्ष्यथा सकलः पच इत्येकः पचः ।

त्रिभागहीनमिति पञ्चमौमारभ्येत्येकः पचः । तृतीयो भागः

त्रिभागः । सख्याग्रब्दस्य वृत्तिवियये पूरणार्थलभ्यित इति

कैयटोक्तेः । तेन हीनं पचमित्यर्थः । आद्यस्यापि भागस्य तृतीयत्वं

चालिनीन्यायेन बोध्यम् । कला तु षोडशो भाग इत्यादौ तथा

दर्शनात् । त्रिभागमिति दशम्यादिपचः, अर्द्धमित्यष्टमौप्रभृति-

पचः, इति कल्पतरुकारादिभिः सर्वैर्याख्यातम् । एतच्च “अथ अपर-

पक्षे आर्द्धं पिबन्धो दद्यात् पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदशम्यादि

सर्वस्मिन्निति” गौतमसूत्रानुगतं । कात्यायनोऽपि,—“अपरपक्षे आर्द्ध-

मूर्द्धे चतुर्थां यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्द्धे यदहः सम्पद्यते, षड्ते

चतुर्दशीं श्राकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रमेत्” । इति । अथ पूर्वं पूर्वं

प्रशस्तं, अङ्गभूत्वा फलभूमेति सिद्धान्तात् ।

नतु त्रिभागहीनमिति पचस्य भागत्रयकरणे षष्ठ्यादित्वं प्रती-

यते इति चेदुच्यते ।

प्रतिपत्प्रसूतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

ग्रन्थेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदौयते ॥

इति योगीश्वरोक्तेः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च । चतुर्दशा निषिद्धतात्तां विना भागवद-
विधानेन पञ्चम्यादिपक्षः सुघट एव ।

ननु विष्णुधर्मोक्तौ षष्ठ्याधेकादशादिपक्षौ सुव्यक्तौ, तौ
किमिति नोपन्यस्तौ इति चेत् उच्यते ।

तथाच विष्णुधर्मोक्तरे,—

उत्तरात् त्वयनाष्काद्धे श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् ।

चातुर्मासं च तत्रापि प्रसूते केशवे हितम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विगेषतः ।

पञ्चम्युद्धं च तत्रापि दशम्युद्धं ततोऽप्यति ॥

मघायुक्तापि तत्रापि शक्ता राजंस्तथोदशी ।

इति क्रमेण प्राशस्त्योक्तिरेव, न तु सर्वथा षष्ठ्याधेकादशादि-
पक्षौ ।

ननु विभागहीनमित्यादिपक्षेषु उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात्
दशम्यादिपक्षस्य मन्विधानाच्च चयोदशादिकः पक्षोऽस्तु नाष्टम्यादि-
पक्षः इति चेत्, उच्यते । आदौ पक्षोपक्रमात्पक्षस्यैव विभाज्य-
त्वात् अर्द्धभागः पक्षस्यैव ।

उपक्रमस्त्युत्थनुरोधेन दुर्वलस्य कममाचस्य वाधेऽपि न क्षतिः ।

सर्वत्र पक्षपदानुपङ्गं विनाऽनन्वयात् पक्षसैवानन्तरनिर्दिष्टत्वं ।
अर्द्धत्वे पुनः पक्षस्य त्रिभागस्य च अर्द्धत्वान्वयोचित्यादुपक्रमा-
नुरोधेन त्रिभागान्वयेऽपि मासादिव्यवच्छेदाय पक्षभागान्वयेन
पक्षोपस्थितेः पक्षसैव सन्निधानम् । पञ्चम्याद्यष्टम्यादिपक्षौ गौतमा-
दिभिर्व्यक्तमुक्तौ च । एतेन आङ्गविवेककृद्भिर्यसिखितं, तत् सर्वं
पूतिकुशाण्डायितमिति मन्तव्यम् ।

तैः पुनर्यसिखितं कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकस्य विभाज्यत्वात्
दिने दिने इति वीप्सया पक्षआङ्गपक्षः । ततः पञ्चदशआङ्गानि
इति । एवं तिथिह्रासे एकस्मिन्नेव दिने आङ्गयोग्यतिथिद्वयलाभे
आङ्गद्वयमिति हेयमेवैतत् । “नैकः आङ्गद्वयं कुर्यात्” इति वाक्या-
देव एकदिने समानजातीयस्य आङ्गान्तरस्य निषेधात् ।

उक्तपक्षचतुष्टयाग्रक्तौ पञ्चम्या ऊर्द्धं जन्मनचरादिवर्जिते कस्मिं-
श्चित् एकस्मिन् दिने आङ्गं कार्यम् ।

तथा च स्कान्दे नागरखण्डे,—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

एकस्मिन्नप्यहोरात्रे ततः आङ्गं करोति यः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

पञ्चम्या ऊर्द्धमित्यत्र भविष्ये,—

हंसे वर्षासु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वेशयोर्घृणम् ॥

पितृमातामहयोः कुलयोः षण्मिव षण्ममित्यवश्यं शोधमित्यर्थः ।

तत्रैकदिनपक्षे वर्ज्यमाह गार्ग्यः,—

मन्दायां भार्गवदिने चयोदग्नां विजन्मनि ।

एषु आर्द्धं न कुर्वीत गृही पुचधनचयात् ॥

स्मृतिप्रसूचये,—

विजन्मनि विपापेषु कविनन्दामघासु च ।

काम्यआर्द्धं न कुर्वीत व्यतीपाते दिमचये ॥

बृह्मगार्ग्य,—

प्राजापत्ये च पौष्णे च पिचर्चं भार्गवे तथा ।

यस्य आर्द्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्यैकादग्नः भार्गवदिनं शुक्रवारः, विजन्मनि
जन्मदिने जन्मनचये जन्मराशौ च, एतदष्टमचन्द्रमास्यादेरुपलक्षणम् ।
त्रिपदमघाणि क्षत्तिकापुनर्वसूत्तरफल्गुनीविशाखोत्तराषाढापूर्व-
भाद्रपदान्तीति षट् । प्राजापत्यं रोहिणी । पिचर्चं मघा । पौष्णं
रेवती । व्यतीपात इति विष्टिवैधृत्योरुपलक्षणम् ।

महाभारते,—

नचक्षेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेक्षरः ।

न प्रौष्ठपद्योः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु शुक्रवारे च वर्जयेत् ।

दारुणानि व्योतिःशास्त्रे,—

दारुणं चौरगं रौद्रं ऐन्द्रं नैर्ऋतमेव च ॥ इति ।

श्रौरगं अशेषा, रौद्रं आर्द्रा । ऐन्द्रं व्योष्टा । नैर्ऋतं मूला ।

मघायां पिण्डदानेन व्येष्टपुत्रो विनश्यति ।

इति भविष्योक्तौ यो निषेधः, स पञ्चाङ्गसङ्कल्पेतरविषयः ।

तथा च माकर्ण्ड्यः,—

पक्ष्याद्धे त्रयोदश्यां सपिण्डं श्राद्धमिष्यते ।

संकल्पस्य वशादेव मघायां चैव तत्तथा ॥

संकल्पनाशं कुर्वीत संकल्प्य यदि शक्तिमान् ।

पितृभिर्नरकं यायादेकविंशतिमेव सः ॥ इति ।

आहिताग्निस्तु पक्षादिप्रकारचतुष्टयाशक्तौ सशत्करणपक्षे चन्द्र-
क्षयविशिष्टामावास्यामेव महालयश्राद्धं कुर्यात् ।

न पैत्यश्रिको होमो क्षौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥ इति मनूक्तेः ।

यस्मात् पैत्यज्ञाद्भूतोऽग्नौकरणहोमो क्षौकिकेऽग्नौ न
विधीयते किन्तु दक्षिणाग्नौ, स तु दर्श एव । तदुद्धरणस्य विद्य-
मानत्वात् । अपरपक्षे यदहः सम्पद्येत अमावास्यायां विशेषेण
इति वशिष्ठोक्तेः । यदा निरग्निस्तु अमावास्यायां महालयं कुर्यात्,
तदा चन्द्रक्षयविशिष्टायां अमावास्यायामेव इति तस्य नियमः ।
किन्तु महालयश्राद्धस्य इतरपार्वणत्वात् “सप्तमात् परतः पञ्च
मुहूर्ताः पार्वणस्य इतरस्य तु” इत्युक्त्यनुसारेण यस्मिन् दिने
तादृशपार्वणकाले दर्शः स्यात् तद्दिन एव महालयश्राद्धं कुर्यात् ।
महालयश्राद्धे धूरिरोचनयोर्देवतात्वम् । काम्येन नित्यत्वमिद्वेः ।

पार्वणेन विधानेन कुर्यादापरपक्षिकम् ।

विश्वदेवाः परं चात्र विज्ञेयौ धूरिरोचनौ ॥ इति स्मृतेश्च ।

अत्राधिमासपाते श्रद्धमास एव महालयश्राद्धं कार्यमिति
काशाश्रद्धिप्रकरणे लिखितम् ।

अस्मिन् कन्यागतापरपक्षे दैवाच्छाद्वासम्भवे ब्रह्माण्डे,—

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छाद्भूय काशः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तथा ॥

कन्यां गते सवितरि पित्रराजानुग्राहनात् ।

तावन्नेतपुरी शून्या यावदृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकमायाते निराशाः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति ग्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इत्यादिवचनात् तुलायां सर्वत्र आह्वम् । येयं दीपान्वितेति
वचनस्य अमावास्याप्रशंसापरत्वम् । यावदृश्चिकदर्शनं इति वचनात्
वृश्चिकेऽपीति केचित् । तत्र आचारविहङ्गत्वात् युक्त्यसहत्वाच्च ।
तथाहि वृश्चिकदर्शनं यावदिति तुलैव प्राप्यते न तु वृश्चिकमासः ।
अतएव यावच्च कन्यातुल्योरित्येवोक्तम् । ततो वृश्चिकमायाते
इत्युक्तेन सर्वथा वृश्चिके आह्वप्रसङ्गोऽपि । किं च यावच्च कन्या-
तुल्योरित्यादिवचनैस्तुलायां अपरपक्षे सर्वत्र प्राप्तौ

“सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः”

इतिन्यायेन,

येयं दीपान्विता राजन् स्थाता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यात् न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये ॥

इति सुमन्तुवचनेन कार्तिकामावास्यैव अनुकल्पत्वेन विहिता ।

अतएवास्य न प्रशंसापरत्वम् फलोत्प्रेक्षाभावात् ।

आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमे कार्तिकस्य तु ।

यस्तु आह्वं प्रकुर्वीत सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

इति मार्कण्डेयवचनानु केवलकाम्यश्राद्धान्तरं प्रतिपादयति ।
न तु नित्यश्राद्धम् । संन्यासिनो महालयश्राद्धं द्वादशमासेव ।

तथाच वायव्ये,—

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्यात् यथाविधि ।

महालये तु चच्छ्राद्धं द्वादशां पार्वणेन तु ॥

पार्वणविधिनेत्यर्थः । अत्र यतेर्द्वादशी नियता । न तु द्वादशां
यतिनियमः । तत्र अन्यश्राद्धस्थानिवेधात् ।

मघाचयोदशीश्राद्धं, शंखः,—

प्रौष्ठपद्यामतौतार्या मघायुक्तां चयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

मधुः,—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु चयोदशीम् ।

तदयत्तयमेव स्यादर्षासु च मघासु च ॥

यत्किञ्चिदिति अनिषिद्धश्राद्धद्रव्यविषयमेवेति शास्त्रम् । न तु
हविष्यद्रव्यम् । सामान्येन श्राद्धेषु शुद्धद्रव्यस्यैव उक्तत्वात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मघायुक्ता च तत्रापि शक्ता राजंस्त्रयोदशी ।

तत्राचयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च ॥

ब्राह्मी,—

आय्ययुक्तां च कृष्णायां चयोदशां मघासु च ।

प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पितृनथ यमास्तथात् ॥

विमर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

दुधार्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वकं छतम् ॥
 कांचन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।
 तस्मान्नांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥
 मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ।
 घासमाचं परगृहाद्भक्तं यः प्राप्नुयाम्नरः ॥
 भिक्षामाचिण यः प्राणान् सन्भारयति वा स्वयम् ।
 यो वा सम्वर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥
 आर्द्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।
 त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥
 नास्मात् परतरः कास्तः आर्द्धेष्वन्यत्र वर्त्तते ।
 यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम् ॥

अत्र सर्वत्र वर्षाशब्द आषाढावधिपञ्चमपक्षपरः । आश्वयुज्या-
 मित्यादिब्रह्मोक्तिसमानत्वात् । अत्र मधुसर्पिषोः दानं अक्षयफल-
 कामिन एव, न तु सर्वेषां नियतम् ।

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्यमश्रुते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेर्मनूक्तिस्त्वारण्याश्च ।

कन्यागतापरपक्षाधिकारे,—

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पित्र्देवते ।

एते पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इति देवीपुराणोक्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इति स्मृतिप्रमुक्तयोक्तेषु, पुत्रिणा वर्षात्रयोदश्यां पिण्डरहितं
 आहुमेव^(१) कार्यम् । आहिताग्नेः पित्रर्चनम्, “पिण्डैरेव ब्राह्मणा-
 नपि भोजयेत्” इति कात्यायनवचनं पिण्डपितृयज्ञपरमिति तैरपि
 युगादिवत् पिण्डरहितं आहुं कार्यमेव । ज्येष्ठः प्रथमोत्पन्न इति
 प्राचीनाः । विद्यमानपुत्राणां ज्येष्ठ इति मदनपारिजातादयः ।

हृण्यपक्षे चयोदश्यां आहुं यः कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनेन ।

मघासु कुर्वतस्तस्य ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ।

इति वचनेन च आहुनिषेधः पिण्डदाननिषेधपर एव ।
 पूर्वोक्तवचनात्, केवलमघायां केवलचयोदश्यां च आहुविधानाच्च ।
 तथाच वायवीये,—

मघासु कुर्वन् आहुनि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरस्तथा ॥

मघानक्षत्रस्य पित्र्देवतत्वात् प्रत्यक्षमित्युक्तं ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रौष्ठपक्षामतीतायां तथा हृण्यत्रयोदशी ।

एतांसु आहुकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥ इति ।

तत्र यद्गौडैस्तिथितत्त्वकारैः केवलमघायां केवलचयोदश्यां च
 आहुविधायकवचनं विध्यन्तरकल्पनागौरवात् अवयुत्यानुवाद-
 इत्युक्तम् । तत्र रुचिरम् । नित्यशब्दोपादानानुपपत्तेः । अमावास्या

तिस्रोऽष्टका इत्यादि विष्णुत्पादिना केवलत्रयोदशां श्राद्धममा-
चाराच्च ।

ननु— पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।

तस्माद्द्यात् सदा युक्तो विदत्सु ब्राह्मणेयु च ।

इति शातातपवचने सदा शब्दोक्तावपि केवलमघार्था किमिति
श्राद्धं न क्रियते, इति चेदुच्यते । एतदपि तस्यां त्रयोदशां मघा-
योगस्य प्रायः सम्भवात् त्रयोदशीपरमेवेति बोध्यम् । केवलमघार्था
यच्छ्राद्धं तत्काम्यम् । तथा मघायुक्तत्रयोदश्यामपि काम्यम् ।
केवलत्रयोदशीश्राद्धन्तु नित्यमेवेति सर्व्व समञ्जसम् ।

गजच्छायायोगे तु फलाधिक्यम्, तथाच यमः,—

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥

कृत्यन्तरे,—

कृष्णपक्षे त्रयोदशां मघास्त्रिन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥

पितृदैवत्यं मघा, याम्या तिथिः त्रयोदशी, करः हस्तानक्षत्रं ।

मात्ये,— गयाश्राद्धसमयोगाः,

भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्त्तिता ।

तस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ॥

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥

आषाढ्या. पक्षमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

चयोदशी गजच्छाया गयातुल्ये तु पैटके ॥

इति महासूत्रे योगविशेषफलम् ।

शस्त्रहतस्य महासूत्राद्भविचारः ।

ब्राह्मे,— तर्पणीयाश्चतुर्दशां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

शस्त्रेण निहता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

वै इति नियमवाचकम् । तथाच “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीना
दधीत” इतिवदुभयनियमः । चतुर्दशां शस्त्रहतस्य एव श्राद्धम्,
नान्येषाम् । शस्त्रहतस्य चतुर्दशां नान्येषां तिथावित्यर्थः ।

तत्र तस्य श्राद्धमेव एकोद्दिष्टविधिर्नैव ।

तदाह मरीचिः,—

समलमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पितृणां तु महासूत्रे ॥

समलमागतस्य कृतपिण्डनस्यापीत्यर्थः ।

शस्त्रहतसंज्ञा पारिभाषिकी ।

तथाच भगवतौपुराणे,—

पश्चिमत्यमृतैर्घै तु शृङ्गिदंघ्रिनखैर्हताः ।

पतनानशनप्रायेर्वज्राग्निविषबन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः ।

वृहन्ननुः,—

सर्पैर्हता रणे व्याघ्रैः कुम्भीरैश्च गजैर्घृपैः ।

उत्पातेन च वज्रैश्च श्राद्धं तेषां चतुर्दशीम् ॥

मरीचिः,— विषशस्त्रापादादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ॥
घातमेधामकीति घातिनः, तैर्हतानामित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

आहवेषु विपन्नानां जलाग्निमृगुपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा क्षमावास्यां तु कामिकी ॥

अत्र कामिकी पूजा च षाट्पुरुषिकमपरपक्षग्राह्यम् ।

अपरपक्षप्रकरणे प्रतिपदादिषु प्रतितिथिफलकामना उक्तास्तत्र
'एकदिनकरणपक्षे शस्त्रहर्तापटकस्य पुत्रस्य नाधिकारः, कामना-
पेक्षायां चतुर्दश्यां ग्राह्यं कृत्वा दशैव दशैव काम्यं ग्राह्यं कुर्यादित्यर्थः ।

अमावास्यायां फलन्तु वायवीये,—

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्यमश्रुते । इति ।

एतेन मघाचयोदश्यां तस्य नाधिकारः ।

तथाच स्मृतिरपि,—

मघाग्राह्यं न कुर्वीत अकृत्वा शस्त्रघातिने ।

कृत्वा तु विधिवत्तस्मै शेषं दशैव समापयेत् ॥

विधिवदिति षाट्पुरुषिकग्राह्यं कुर्यात् इत्यर्थः ।

अशस्त्रेण हताः केचित् यद्य शस्त्रैर्निपातितः ।

तेभ्यः पिण्डचयं देयं कर्त्तव्यमपरेऽहनि ॥

इति शास्त्रान्तरात् । कर्त्तव्यमिति मातामहवर्गस्थापीति-
शेषः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इति गौतमोक्तेः । एवं च सति
“चतुर्दश्यां भूतिकाम” इति हारीतोक्तिः, चतुर्दश्यामायुर्द्धनर्द्धि-
रित्यापस्तम्बोक्तिः ।

जातिश्रेष्ठं^(१) चयोदशां चतुर्दशां वज्रप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरस्याच ये शस्त्रेण हता रणे ॥

इति मनुस्मृत्यपि पञ्चश्राद्धसङ्कल्पविषयैव । केचित्तु दशम्यादि
सङ्कल्पिनोऽपि चतुर्दशी निषिद्धैव इत्याहुः ।

तथाच मनुः,—

क्षणपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो यथैता न तथेतरा ॥ इति ।

इति महालयश्राद्धम् ॥

अत्यन्तनिर्द्धनस्य ^(१)नित्यश्राद्धकरणाग्रक्तौ,

अनेन विधिना श्राद्धं चिरब्दस्थेह निर्वपेत् ।

हेमन्तशीतवर्षासु पञ्चयज्ञिकमन्त्रं ॥

इति मनुना वर्षमथ्ये श्राद्धत्रयकरणेऽपि प्रत्यवायाभाव उक्तः ।

अत्र चतुर्थये मासस्यास्फुटत्वात् स्फुटमास मात्स्ये,—

अनेन विधिना श्राद्धं चिरब्दस्थेह निर्वपेत् ।

वान्याकुम्भपृष्ठस्थेऽर्के क्षणपक्षेषु सर्वदा ॥

तत्र दिनममावास्या इति प्रतिभाति ।

तत्तथाग्रक्तौ स्कान्दे,—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एकस्मिन्नप्यहोरात्रे तत्र श्राद्धं करोति यः ॥

तस्य समत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो भुवम् । इति ।

कन्यापरपञ्चश्राद्धप्रकारश्चतुष्टयात् पृथगेवमिति बोध्यम् ॥ इति ।

अथ प्रदीपाभावाभ्याश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं फलाश्रयणात् । कस्मिंश्चिदाक्ये फलोक्तेः काम्यमपि ।

वाक्यरत्नावल्याम्,—

तुलां प्रत्यागते सूर्य्ये अभावाभ्यातिथिर्भवेत् ।

उपास्तममये दीपान् पिबन् दद्याच्छुचिः शुचिः ॥

शुचिः शुचिरिति दिवोपोषितः इति स्मृतिरवमालायाम् ।

तुलास्ये भास्करे दर्शं श्राद्धं कृत्वा पराङ्गिकम् ।

दीपदानं ततः क्षुर्यादुपास्तममये रवौ ॥

उपास्तममयः चिमुहूर्त्तात्मकः प्रदीपकालः ।

तथाच ज्योतिषे,—

तुलासंख्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नराः क्षुर्युः पिबृषां मार्गदर्शनम् ॥ इति ।

तत्र पूर्व्यं शुद्धिं वा अभावाभ्याया अभावेऽपि उपास्तममये
तत्संग्रह्ये प्रदीपदानं तत्रैव । दर्शश्राद्धादिकं तु परदिने ।

अमा वसति यद्वाचौ तत्र दीपं प्रदापयत् ।

तर्पणं पिण्डदानं च श्राद्धं चैवापरेऽहनि ॥ इति स्मृतेः ।

यदोभयदिने प्रदोषव्याप्तिः, तदा परदिने दीपदानम् ।

दण्डके रजनीयोगे दर्शस्य स्वात्परेऽहनि ।

तदा विहाय पूर्व्यं परेद्युः सुखराचिका ॥

इति ज्योतिषवचनात् । उभयदिने प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि परत्र,
पूर्व्याक्तपारणानुरोधात् ।

भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणम् ॥

इति ज्योतिषवचनाच्च । दीपदाने सायंसमागम एव कास्तः,

उपास्तसमय इत्युक्तत्वात् ।

तदिधिव्य परिशिष्टे,—

तुलास्ये भास्करो दर्शो उपास्तसमये रवौ ।

एकैकस्य पितृस्त्रींस्त्रीन् प्रदद्यात्पितृयज्ञवत् ॥

शरत्पक्ष्मौहिपिष्टैरनुस्त्रिंशसु पूषकैः ।

आधारैर्हविषा दीपान् प्रदद्याद्गन्धलेपितान् ॥

रजसासङ्कृते देशे प्रस्तौर्णे तिलदर्भकैः ।

श्यामावल्लीजकुसुमैरर्चितैर्गन्धपुष्पकैः ॥

कार्पासवर्त्तिभिस्तैव शान्मल्यैर्विवर्जितैः ।

वसामेदोविरहितैर्न वेश्मनि कदाचन ।

दद्याद्दान्यञ्च च गृहे धूपं गुग्गुलु सर्पिषा ॥

ज्योतिर्लोकमवाप्नोति तुलास्ये दीपदर्शिते ।

पश्यन् वै दिग्गमाकाशं वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पितृन् पितामहानन्यान् दर्शयेच्च पृथक्पृथक् ।

आयुर्वर्षं धनं पुत्रमारोग्यं सुमनोरथम् ॥

दीप्यमानं प्रदीपं च दत्वा शंसन्ति दातारि ।

पितृयज्ञवत् तर्पणवत्, “पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति” कात्याय-
नोक्तेः । तेन विश्वेदेवानां प्रत्येकमेकैकं दीपान् दद्यात् । सनका-
दीनां द्वौ द्वौ । पितृणां त्रीन् त्रीन् । विमात्रादीनां पुत्ररहितानां
पितृयादीनां च एकैकम् । अत्र प्रमाणमस्मात्कृताचारसारे

स्निग्ध-पूपमय-धृताक्त-द्वलवर्त्तिकं दीपं प्रत्येकमेकमेकं पूर्वदिगाकाशं
 पश्यन् सर्वेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यात् । ततः सनक एतौ दीपौ
 हन्तेति उत्तरदिगाकाशं पश्यन् सनकादिभ्यः प्रत्येकं द्वौ द्वौ
 दीपौ दद्यात् । तदनन्तरं अमुकसगोच अस्मात्पितरमुकशर्मन् एते
 दीपास्तुभ्यं स्वधा नम इति दक्षिणदिगाकाशं पश्यन् पित्रादिभ्यः
 प्रत्येकं त्रौस्त्रीन् दीपान् दद्यात् । ततो विमाद-पितृव्यादिभ्य-
 स्वावाहनमन्तरेण प्रत्येकं एकैकं दीपं दद्यात् । अमुकसगोचे अस्मज्येष्ठ-
 मातरेष ते दीपः स्वधा नम इति दद्यात् । तत आर्द्रकनारिकेलेषु-
 खण्ड-क्रमुकखण्ड-श्यामाकलतापुष्पकपर्दिकादीनि सर्वत्र क्रमेण
 सव्यतया निवीतितया अपसव्यतया च समर्पयेत् । ब्राह्मण-
 भोजनम् । अष्टिद्रावधारणम् । तत उल्कादर्शनम् ।

तत्र ग्रहणमन्त्रः ब्राह्मे,—

अस्तग्रस्तहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवर्त्तिनाम् ॥

दानमन्त्रः,

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते शान्तु परमां गतिम्^(१) ॥

विसर्जनमन्त्रः,

पितृलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

(१) आत्मादिदेवताः सर्वाः पितरश्च महर्षयः ।

सर्वे ते शपथच्छन्तु धनया ज्वालयया सह ॥

कस्मिंश्चित् पुस्तके इदमधिकम् ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

ततो गृहदेवताभ्यो जीवद्भ्यश्च वन्धुभ्यो दीपान् दद्यात् ।

इति प्रदीपामावाद्याश्चाहुम् ॥

अथनवाक्षश्चाहुम् ।

तच्च नित्यं ।

तथाच शातातपः,—

नवोदके नवास्त्रे च गृहस्थादन एव च ।

पितरः स्मृदयन्त्यन्नमष्टकासु भघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्यु च ॥

इति सदाशब्दप्रयोगात् । नवोदके वर्षापक्रमे ।

अन्यत्र दीपोक्तिरपि,—

ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।

न तावाद्यौ महाराज विना आहुं कथञ्चनन ॥

तथाहि ब्रीहिपाककाले वृश्चिके, यवपाककाले मेषे च नवा-
न्नाशनार्हे यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विवसे नवाक्षश्चाहुदयम् । अत्रास्मद्देशे
यवगोधूमयोः सर्वत्र प्रचाराभावात् केचित् यवाक्षश्चाहुं न सुर्वन्ति ।

तच्च नवान्नतिथ्यादि, ज्योतिःशास्त्रे,—

भेषूद्याद्विजिवान्शेषु विभौमशनिवासरे ।

अन्नप्राशनवत् सुर्यात् नवान्नफलभक्षणम् ॥

नवाक्षं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्दने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि न तुलायां कदाचन ॥

द्रष्टव्यम् । अत्र^(१) पद्धतिः गृहादहिरङ्गणे मामान्यतो वेदीं कृत्वा
 गोमयेनोपलिप्य सिततण्डुलरजसा चतुरस्रमण्डलं कृत्वा पूर्वस्यां
 दिशि दश कोठाः, उत्तरस्यां प्रत्येकं मध्ये एकरेखायुक्ताः सप्त-
 कोठाः । दक्षिणस्यां प्रत्येकं मध्ये द्विरेखायुक्ता द्वादशकोठाः ।
 विमादपिद्वयाद्यर्थं एकैककोठाः । तत्र पूर्वस्यां प्रतिकोष्ठं सव्यो-भूत्वा
 दक्षिणत उत्तरसंस्थं एकैककुशस्थापनं कुर्यात् । उत्तरस्यां प्रतिकोष्ठं
 निवीती भूत्वा पश्चिमतः प्राक्संस्थं कुशद्वयस्थापनम् । दक्षिणस्यां
 प्रतिकोष्ठं अपसव्यः भूत्वा पश्चिमतः प्राक्संस्थं मोटकस्थापनम् ।
 पूर्वोत्तरकोष्ठेषु तण्डुलश्यामलतामुष्पादिप्रक्षेपः । दक्षिणपार्श्वे तिल-
 श्यामलतादिप्रक्षेपः, ततः ताम्रपात्रे जलं पूरयित्वा गन्धपुष्पतिल-
 कुशमोटकादिप्रक्षिप्य विष्णुं स्मृत्वा ओमित्युच्चार्य सक्तसर्वोपकरण-
 द्रव्यं प्रोक्षयेत् । ततः सङ्कल्पः, तत्र विशेषः । सव्यो भूत्वा देश-
 कालवाक्यमुच्चार्यापसव्यो दक्षिणामुखः सन् अथ कार्तिकामावा-
 स्यायां उपासकसमये रवौ ज्योतिर्लोकप्राप्तिकामो अमुकसगोत्राणां
 अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकामुकशर्मणां,^(२) अमुक-
 सगोत्राणां अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनां अमुकामुकामुकदेवीनां
^(३)अमुकसगोत्राणां अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां अमु-
 कामुकामुकशर्मणां, अमुकसगोत्राणां अस्मन्मातामहीप्रमातामही-
 वृद्धप्रमातामहीनां अमुकामुकामुकदेवीनां कृत्वादिदशविश्वेदेवापूर्वक-
 सनकादिसप्तमनुष्यसहितानां दौषदानमहं करिष्ये । इति । ततः
 प्राङ्मुखः “विश्वेदेवा स आगत इष्टुताम. इमं हवम् । एवं वर्हिर्निधौ-

(१) तत्र ।

(२) अमुकशर्मणाम् ।

(३) अमुकदेवीनाम् ।

दत्त" इति मन्त्रं पठित्वा पूर्ववत् पुष्पकुशाक्षतानि गृहीत्वा प्रथमतो दक्षिणकोष्ठे क्रतोऽचागच्छेत्यावाहनम् । तदुत्तरकोष्ठे दक्ष अचागच्छेति । एवमुत्तरसंख्यं । वसो अचागच्छ । सत्य अचागच्छ । काल अचागच्छ । काम अचागच्छ । धूरे^(१) अचागच्छ । रोषण अचागच्छ । पुष्टरवोऽचागच्छ । माद्रवोऽचागच्छ । इति विश्वेदेवानावाह्यं ॐ क्रतो एष ते गन्धः स्वाहा, नमः इति गन्धं दत्वा पूर्ववत् इदं श्याम-
लतापुष्पं तुभ्यं स्वाहा । एवं धूपं दीपं दद्यात् । एवं कलादिभ्यो-
दद्यात् । तत उत्तरदिक्कोष्ठेषु पश्चिमतः । पूर्वं प्रति प्रतिकोष्ठं कुश-
द्वयपुष्पाक्षतानि गृहीत्वा ॐ सनक अचागच्छ । सनद अचागच्छ ।
सनातन अचागच्छ । कपिल अचागच्छ । आसुरे अचागच्छ । वोढो
अचागच्छ । पञ्चशिख अचागच्छ । इति आवाहयेत् । सनक एष ते
गन्धो हन्त एवं पुष्पधूपदीपान्तं दद्यात्, एवं सनदादिभ्यो गन्धपुष्प-
धूपदीपान्तं प्रत्येकं दद्यात् । ततो दक्षिणदिक्कोष्ठे पश्चिमतः प्रतिपूर्वं
प्रतिकोष्ठं तिलकुशमोटकपुष्पाणि गृहीत्वा "ॐ उग्रान्तस्वा
निधीमक्षुषन्त सनिधीमहि । उग्रान्तगत आवह पिबन् हविषे
अन्ते", इति मन्त्रं पठित्वा ॐ अमुकसगोच अस्यात्पितरमुकशर्म्भन्
अचागच्छ, इत्यादिक्रमेण पितामहप्रपितामहौ साहपितामही-
प्रपितामहीः, मातामहप्रमातामहदृष्टप्रमातामहान्, मातामही
प्रमातामहीदृष्टप्रमातामहीरावाह्यं ॐ अमुकसगोच अमुकशर्म्भन्
एष ते गन्धः स्वधानमः इत्यादि क्रमेण दीपान्तं सर्वेभ्यः दद्यात् ।
ततस्तेनैव क्रमेण ॐ क्रतो एष ते दीपः स्वाहा नमः इति, वाक्यात्

वृश्चिके शुक्रपक्षे तु नवान्नं ग्रस्यते बुधेः ।

यत्कृतं धनुषि आर्द्धं मृगनेवासु रात्रिषु ॥

पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवाद्यामिषकांक्षिणः ।

पूर्वफाल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वभाद्रवमघादिजाश्लेषार्द्रावर्जितेषु

इत्यर्थः । नन्दाः प्रागुक्ताः ।

मृगनेवाराचयस्तु सूर्ये ज्येष्ठापरार्द्धगे ।

अन्नप्राशनवदिति रिक्ताः तिथयो वर्ज्याः । ला

तद्वज्रान्यत् किञ्चित् ।

अस्य आर्द्धस्य पार्वणत्वात् अपराहः कर्म

पिण्डादिरहितं चङ्गल्यश्चाद्धम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,—

ग्रहणे च व्यतीपाते नवग्रहसमागमे ।

युगादौ षड्शीत्यां च गृहाच्छादन ए

नित्यश्चाद्धे च सकान्त्यामपिण्डं आर्द्धमिष्य

तत्र श्रिष्टानां अग्निदग्धास्य ये जीवा येऽप्यदग्धाः सगृहकारिकाः,—

मघाव्यतीपातनिशाकरार्कौ पौर्णमासी युगादिकेषु ।

आर्द्धे गृहाणां नवग्रहसलामे आर्द्धे विशेष प्रवदन्ति धीराः ॥

नावाहनं नार्घ्यविधिर्न चाग्नौ क्रियाविकीर्णं न च चापि पिण्डाः ।

नाक्षय्यदानं न च मौमनस्य नैव स्वधावाचनदक्षिणे च ॥

“वर्षोपक्रमश्चाद्धन्तु हेमन्तपौष्णवर्षासु” इति वचनैः प्राष्ट-

कालाद्यदग्न्याद्धेनैव चरितार्थमिति पृथक् आर्द्धं न कुर्वन्ति । तत्र

अथ भीष्माष्टमीश्राद्धम् ।

माघमासे प्रकृत्य धवलसङ्गहे,—

अष्टम्यां च सिते पक्षे भीष्माय च तिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्दधुः सर्वे वर्षा दिजातयः ॥

अथ फलाश्रवणान्नित्यत्वम् ।

माघे मासि श्रिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्मणे ।

श्राद्धं च ये सदा कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

ते पुराणान्तरोक्तेः काम्यत्वमपि ।

नृपे,—

श्रिताष्टम्यां तु माघस्य दद्यात् भीष्माय भोजनम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥

जातय इति सम्बोधनम् । सर्वे वर्षा इति उक्तत्वात् ज्येष्ठवर्ष-

ब्राह्मणस्यावश्यकत्वं शूद्रस्याप्यधिकारो महालयादिष्विव

त्वात् ।

न । ब्राह्मणो ह्यन्यवर्णस्य यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।

तथा

तदर्णत्वमसौ याति इहलोके परत्र च ॥

इति मरीचिवचनम् ।

सर्वर्णभ्यो जलं देयं नासर्वर्णे कथंचन ।

इति वचनं च न भीष्मश्राद्धतपणयोर्वाधकम् ॥

ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्षा दद्युर्भीष्माय नोदकम्^(१) ।

संवत्सरकृतं पुण्यं तेषां नश्यति सत्तम ॥

इति स्मृतेः । भीष्मस्य वसुत्वाच्च ।

वसून् रुद्रान् तथादित्यान् नमस्कारस्त्रधाचितान् ।

एते सर्वस्य पितर एव्यायत्ता हि मानुषाः ॥

इति वसूनां पिबत्वस्मृतेः ।

तत्र तर्पणमन्त्रः,

वैद्यान्नपद्यगोत्राय^(१) सांस्ततिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सखिलं भीष्मवर्मणे ॥

आशंसावचनं तु,

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरङ्गिरवाप्नोतु^(२) पुत्रपौत्रांचितां क्रियाम् ॥

एतच्च आगन्तुकत्वात् सर्ववर्णानां पिबतर्पणान्ते कार्यम् ।

अत्र गौडैस्तिथितत्वकारैर्यदुक्तं ब्राह्मणस्य वर्षज्यैष्ठ्यात् अन्ते
कार्यं अन्येषां आदाविति, तद्युक्तिविरुद्धम् । भीष्मवर्मणो वसुत्वेन
ब्राह्मणस्यापि पिबत्वात् ।

अतएव हरिभक्तिविलासे वैष्णवकारिका,—

माघस्य चाष्टमौ शुक्लामारभ्य दिनपञ्चकम् ।

तर्पयेद्यवाष्टम्यां भीष्मं भागवतोत्तमम् ॥

नित्यतर्पणतः पश्चात् मलिलान्त उदङ्मुखः ।

निवीतितर्पणं कुर्यात् गाङ्गेयस्य महात्मानः । इति ।

अस्य आहुतस्य एकोद्दिष्टकालत्वात् एकोद्दिष्टकालेन व्यवस्था, वैष्ण-

(१) वैद्यान्नपद्यगोत्राय ।

(२) याप्नोति ।

देवानन्तरत्वं च । वैयाघ्रपक्षमगोच भीष्मवर्मन् इदमन्नादिकं तुभ्यं
स्वधा नमः इति अन्नोत्सर्गः कार्यः । इदं भीष्मवर्मणे इति त्यागः ।

जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ।

इति वचनात् जीवत्पितृकेणापि भीष्मतर्पणं कार्यम्, नित्य-
त्वाच्च । आहुस्य नित्यत्वेऽपि जीवत्पितृकस्य आहुस्त्वनधिकारात्
नैव आहुं कार्यम् ।

जीवत्पितृकस्य आहुनिषेधमाह कात्यायनः,—

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

सपितुः विद्यमानपितृकस्येत्यर्थः ।

क्रतुः,—

अष्टकादिषु संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।

चन्द्रसूर्य्यगहे पाते स्वेच्छया पूज्ययोगतः ॥

जीवत्पिता नैव कुर्यात् आहुं काम्यं तथाखिलम् ।

आमन्नाहुं गयाम्नाहुं आहुञ्चापरपक्षिकम् ॥

न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृण्वेत् तर्पणम् ॥

स्तथान्तरे,—

गयायानं कुह्नाहुं तिलैस्ताम्रैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वेत् पितृह्ना भवेत् ॥

अतएव,

जीवे पितरि वै पुत्रः आहुकालं विवर्जयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात् तेषामेके प्रचक्षते ॥

इति मरीचिवचनेऽपि करणपञ्चानादरः स्फुटएव । एके
इत्युक्तेः, इति ॥

अथ ग्रहणश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं काम्यं च ।

श्राद्धं प्रकृत्य कौर्मै,—

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव श्राद्धानि ग्रस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

महाभारते,—

सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राजदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्ति क्स्यात् पक्षे गौरिव सीदति ॥

अथ श्राद्धश्रातातपौ,—

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

विष्णुः,—

राजदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पित्राणामुपतिष्ठते ॥

सर्वस्त्रेणापि शुक्लेणापि । नात्र कालथयस्या । ग्रहणकाल एव
विधानात् । तच्च श्राद्धं आमेन हेद्यात् ॥ तच्च वचनं आमश्राद्ध-
प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

एतच्च अग्नौ चोऽपि कार्यम् । तच्च प्रमाणमग्नौ च प्रकरणे उक्तम्,
इति ग्रहणश्राद्धविधिः ।

तीर्थश्राद्धं तत्रैमित्तिकम् ।

देवीपुराणे,—

अकालेऽथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्नैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तु तच्छ्रुत्वा पितृणामतिदुर्लभम् ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ॥

अन्नार्चनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरन्नवीत् ।

सक्युभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन वा ॥

कर्त्तव्यमृषिभिर्दृष्टं पिण्याकेन गुडेन वा ।

देयन्तु तिलपिण्याकं भक्तिमद्भिर्नरैः सदा ॥

श्राद्धं तत्र च कर्त्तव्यमर्घावाहनवर्जितम् ।

शुद्धांश्चन्द्रकानां नैव दृष्टिस्तत्र यत् ॥

तथाच तर्पणं पृथक् तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं कार्यम् ।

तत्त्वान्नाश्रुं तर्पणन्तु न पृथक् तन्त्रेण तत्सिद्धेः । तर्पणश्राद्धयोः
तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वात् एकदिने अनेकतीर्थप्राप्तौ तयोः प्रतितीर्थं
करणम् । तीर्थप्राप्तिदिने तर्पणस्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वात् क्षान्ना-
श्रक्क्षापि मन्त्रक्षानादिपूर्वकं तर्पणमावश्यकम् । अत्र न काल-
व्यवस्था प्राप्तिकाल एव तद्विधानात् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत् ।

इति तदचनान्तराच्च । अत्राकाल इत्युक्तावपि रात्रौ तीर्थ-
प्राप्तावपि नैव श्राद्धम् ।

आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

इति यमशातातपाभ्यां यक्ष्णव्यतिरिक्तरात्रौ आद्धमात्रस्य
निषिद्धत्वात् पिण्डदानमात्रस्य नित्यश्राद्धासम्भवे विहितत्वेन नित्य-
काम्ययोस्तदप्राप्तावपि अत्राक्तेन पिण्डदानादिविधिना साद्गुण्य-
मिति बोध्यम् । तेन शक्तौ साङ्गश्राद्धकरणमिति सिद्धम् ।

इति पार्वणप्रसङ्गात् नित्यनैमित्तिकश्राद्धानि उक्तानि ।

अथ गोष्ठीश्राद्धम् ।

तत्स्वरूपमादौ व्याख्यातं । तत्र कालो अमावास्यांतरपार्वणकालः
तीर्थप्राप्त्यादिकालो वा ।

अथ शुद्धार्थश्राद्धम् । तत्र अमावास्यांतरपार्वणश्राद्धकालः ।

कर्माङ्गं श्राद्धं तस्य कालो विधीय दृष्टिश्राद्धवदिति पूर्व-
सुक्तमेव ।

अथ दैविकश्राद्धम् । तत्र पूर्वाह्णः कर्मकालः ।

पूर्वाह्णे दैविकं कर्म अपराह्णे तु पैथकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्दृष्टिनिमित्तकम् ॥

इति मात्स्येऽर्केः,

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धं कार्यमभ्युदयार्चिना ।

इति शातातपोक्तेः,

अथ याचाङ्गश्राद्धम् ।

तस्य याचापूर्वकालीनत्वात् न कालविशेषापेक्षा । तीर्थप्रसङ्गात्
तीर्थयात्रादिविधिरण्यते ।

महाभारते,—

अग्निष्टोमादिनियमैरिष्टा विपुलदधिणैः ।

Muntakhabu t Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs	5	10
Muntakhabu t Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol III Fasc 1 @ /1- each	12	0	
Muntakhabu l Lubab (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each	7	2	
Maasir i Alamgiri (Text) Fasc 1 @ /6/ each	2	4	
Nukhbatu l Fikr (Text) Fasc 1	0	6	
Nizami s Khuradnamah i Islandia (Text) Fasc 1 2 @ /1- each	1	8	
Riyazu s Salat n (Text) Fasc 1 @ /6/ each	1	14	
Ditto Ditto (English) Fasc 1-II	1	8	
Tabaqat i Nasir (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14	
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8	
Ditto Index	1	0	
Tar kh i Firuz Shahi of Zayan d d n Barni (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each	2	10	
Tar kh i Firuzshahi of Shama i Siraj Aif (Text) Fasc 1 6 @ /11/ each	2	4	
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0	
Wis n Ramin (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	1	14	
Zafarnamah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 8 @ /5/ each	6	8	
Tuzuk i Jahangiri, (Eng) Fasc 1	8	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII, Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	50	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (12) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (7) 1850 (6) 1851 (6) 1852 (6) 1853 (6) 1854 (6) 1855 (6) 1856 (6) 1857 (7) 1858 (7) 1859 (10) 1860 (11) 1861 (7) 1862 (8) 1863 (11) 1864 (8) 1865 (7), 1866 (8) 1867 (8) 1868 (8) 1869 (7) 1870 (8) 1871 (8) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (6) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7), 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
NB—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume		
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784 1883 A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878)	3	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E Blyth (Extra No J A S B 1870)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)	4	0
5 An s ul Masharrat n	3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Ho	3	0
8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 18/ each	22	0
9 Jawamila i alim riyaz 169 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10 Khizanatu l ilm	4	0
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13 Sharaya ool Islam	4	0
14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10	0
15 Ditto Grammar	8	0
16 haqm raqabdi rin Parts I & II @ 1/8/	3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C R Wilson	1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein Ph.D., JI Extra No 2 of 1899	4	0
No. 100 of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each	29	0
No. 101 of Buddhist Sanskrit Literature by Dr L. L. Mittra	5	0
NB—All Cheques Money Orders &c, must be made payable to the Treasurer, Asiatic Society, Calcutta		

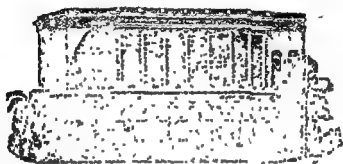
Books are supplied by V. P. P.

12-2 03

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1049.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

SADĀÇIVA MIÇRA

OF FUEL.

VOL. I, FASCICULUS VI.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

40, GREAT RUSSELL STREET LONDON W O AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahmasiddhā (Text) Fasc 1 & @ /6/ each	No	1	8
Advaitachintā Kautubho Fasc 1		0	
* Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitareya Brahmana Vol I Fasc 1 & 5 and Vol II Fasc 1 & Vol III Fasc 1 & Vol IV Fasc 1 & @ /6/		7	8
Anu Bhāṣyam (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sāṅkhya (English) Fasc 1		0	12
Ājñāśāstrika Prajñāparamita (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		2	4
Āgama Nyāsa (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1	14
Āvadhāna Kālpavāsa (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1 & Vol II Fasc 1 & @ /6/ each		10	0
* Bhāṣat (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1	14
Bhāṣya Dīpikā Vol I Fasc 1-4		1	8
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1	8
Bṛhadharmasūtra Purana (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		2	4
Bodhi caryāvatara of Candideva Fasc 1 & 2		0	12
Caṇḍakāśī Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 & 3 @ /2/ each		6	0
Caṇḍapāṇi a Brahmana Fasc 1-6		2	10
Caṇḍasāstrīka Prajñāparamita (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1	14
* Caturvarga Oṃ nāmāni (Text) Vols II 1 & 2 Vol III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1 & 10 @ /6/ each		18	14
Caṇḍasāstrī Fasc 1		0	0
Chakrasāstrīka (English) Fasc 1-3		2	4
* Chāṇḍīya Sūtra of Āpastamba (Text) Fasc 4 & 17 @ /6/ each		5	4
Dīpikā Cāṇḍīyāna (Text) Vol I Fasc 1 & 7; Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
Grī Bhāṣyam (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each		1	2
Dan Kriyā Saṁudā Fasc 1 & 2		0	10
Caṇḍadhara Paddhati Kāṇva Vol I Fasc 1-6		2	4
Kāṇva Madhura (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kāṇva Vireka, Fasc 1 & 2		1	14
Kāṇva (Text) Fasc 1 & @ /12/ each		4	6
Kāṇva Sarit Saṁgāra (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Kāṇva Purana (Text) Fasc 1 & 9 @ /6/ each		3	6
Kāṇva Vāstava (English) Fasc 1 & 3 @ /12/ each		2	4
Madana Parīkṣā (Text) Fasc 1 & 11 @ /6/ each		4	2
Kāṇva Bhāṣya prapādyōṭa (Text) Fasc 1 & 9 & Vol II Fasc 1 & 5 @ /6/ each		6	8
Manu Saṁgāraha (Text) Fasc 1 & 3 @ /6/ each		1	2
Māṇḍūkya Upaniṣad, (English) Fasc 1 & 6 @ /12/ each		4	8
* Māṇḍūkya Darśana (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each		4	14
Narada Smṛiti Text Fasc 1 & 2 @ /6/		1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc 1 & 5 @ /6/		1	14
* Nīlakaṇṭha (Text) Vol III Fasc 1 & Vol IV Fasc 1 & 5 @ /6/ each		5	4
Nyāyacarapaddhati Fasc 1 (Text) @ /6/		2	10
Nyāyabodhaṭṭha (Text)		0	6
Nyāyābhāṣyāṇi Prakarāṇa (Text) Vol I Fasc 1 & 6; Vol II Fasc 1 & 3 @ /6/ each		3	9

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

तथा,—

यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मोघतमाः स्मृताः ।

तथा पृथिव्यासुद्देशाः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादद्भुतात् भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।

परिरहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

तीर्थपदेन चेन्नसाध्यभिधेयत्वात् पुरुषोत्तमश्चेन्नकुर्वेच्चगथादिषु

तीर्थयात्राफलं तदवस्थानदानआद्यादिफलं च सर्वं साधारणमेव ।

तथाच कुरुक्षेत्रप्रस्तावे महाभारते,—

ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छति भारत ।

मनसाप्यभिकामश्च कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ॥

पापानि च विनश्यन्ति सूर्यलोक^(१) स गच्छति ।

मात्स्ये,—

देवेभिः सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतम मम ।

मङ्गलास्तत्र गच्छन्ति विष्णुभक्तास्तथैव ॥

तथा,—

तत्र चेष्टं ऊतं दत्तं तपस्तप्तं हत च यत् ।

सर्वमद्यमेवास्मिन्नविमुक्ते न संग्रहः ॥

एवमन्यान्यपि विस्तरमयात्र लिखितानि । अतएव कल्पतरौ

तीर्थकाण्डे वङ्गानि क्षेत्राणि लिखितानि । तीर्थादिस्नानादिफलात्

पृथगेव तदुद्देशयात्रायामपि फलम् ।

(१) स्वर्गलोक ।

तथा च शङ्खः,—

तीर्थे प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्^(१) ।

स्नानञ्च फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ॥ इति ।

अतएव महाभारते, तीर्थयात्रोपक्रमप्रसङ्गे,—

यस्य पादौ च हस्तौ च मनसैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

पादहस्तमनःसंयमाः क्रमेण अगम्यदेशगमननिवृत्त्यदत्तदानादि-
निवृत्तिकुसंस्कल्पनिवृत्तयः । विद्या तीर्थगुणविधिज्ञानम् । तपः उप-
वासतीर्थवासादि । कीर्त्तिः सचरितत्वेन प्रसिद्धिः ।

तथा,— प्रतिपदादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्मषो निरारम्भो खड्वाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्मषः दम्भरहितः । निरारम्भः अर्थोपाज्जनादिव्यापार-
रहितः । सर्वसङ्गः अविहितासक्तिः ।

तथा,—

कामं क्रोधश्च लोभश्च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थानुगमनाद्भवेत् ॥

तीर्थानि तु यथोक्तेन विधिना भक्ष्यन्ति ये ।

मवंदुःखमहा धीरास्ते नरा स्वर्गगामिनः ॥

दुःखमहाः शीतातपादिक्लेशमहिष्यावः ।

ब्राह्मे,— गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या-
 देवास्तथे पचिसंघास्य नित्यम् ।
 भावोच्छ्रितास्ते न फलं लभन्ते
 तीर्थाच्च देवायतनाच्च मुखात् ॥
 भावं ततो हृत्कमले निधाय
 तीर्थानि सेवेन समाहितात्मा ।

अकोपनस्य राजेन्द्र सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 आत्मोपमस्य भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥

पुनः शङ्खेन,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनसैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति यदुक्तं तत् तीर्थस्नानाद्यङ्गम् याचाप्रकरणमन्तरेणै
 बोक्तेः । कौर्त्तिद्युक्तस्य तीर्थयाचायां तीर्थस्नानादौ चाधिकारकथनात्
 अभिशङ्कस्य न तीर्थफलाधिकारः, केवलमभिशङ्कालदोषनिवृत्तिः
 स्यादेव ।

तथाच वायवीये—

तीर्थान्यतुषरन् वीर अद्विधानः समाहितः ।
 हतपापो विशुध्येत किं पुनः शङ्खिकर्मकम् ॥
 तीर्थगोनिं न गच्छेच्च कुदेशे नैव जायते ।
 स्वर्गे भवन्ति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दन्ति ॥
 अश्रद्धानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंग्रयः ।
 हेतुनिष्ठस्य पश्येते न तीर्थफलभागिनः ॥

ब्रह्मणेऽपि,— नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य संचयः ।

यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छान्तात्मनां नृणाम् ॥

ब्रह्मचारिप्रभृतीनां तीर्थयात्रायां विशेषोऽस्ति ब्राह्मे,—

या तीर्थयात्रा कथिता मुनीन्द्रैः,

कृता प्रयुक्ताण्यनुमोदिता च ।

तां ब्रह्मचारौ विधिवत् करोति

सुसंयतो गुरुणा चानुयुक्तः ॥

सर्वस्वनाशे स्वयंवा नृपस्तु,

स ब्राह्मणानयत एव कृत्वा ।

यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते,

विप्रस्तु तीर्थानि परिभ्रमेत ॥

तीर्थं फलं यज्ञफलं हि यस्मात्,

प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमरप्रभावैः ।

यद्यस्ति यज्ञेऽप्यधिकारितास्य,

वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ॥

एवं गृहस्याश्रमसंस्थितस्य,

तीर्थं गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।

सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोच-

तुन्यानि नैवेति वयं वदामः ॥

इति श्रौताग्निमतः तीर्थगमने निषिद्धेऽपि सपत्नीकतया अग्निं
गृहीत्वा गमने भवत्येव फलम् ।

यदाग्निमान् सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि यद्यतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥

इति वचनात् केवलं श्रौतकर्मविरोधेन तीर्थक्षेत्रयोः स्नान-
दर्शनादिकं कार्यम्, श्रौतकर्मणः सर्वतो बलवत्त्वात् ।

निचिष्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यज्ञानं विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित् ॥

इति कात्यायनोक्तेः,

अर्थार्थी प्रवसेद्विद्वान् न धर्मार्थी कदाचन ।

इति श्रिष्टस्मरणात् । आप्तु प्रोषितोऽग्निवेलायां वाग्यतः
प्रतिदिनमग्नीन् मनसा ध्यात्वा मन्त्रतो जुतं ज्ञात्वा व्रतयेत् इति
हारीतोक्तेः,

क्षुत्खिलीकृतवर्गस्य परिभूतस्य शत्रुभिः ।

दर्शद्वयं प्रवासोऽस्ति परतो नाहिताग्निवत् ॥

इति प्रमाणिकोक्तेश्च प्रवासस्य तीर्थस्नानाद्यर्थत्वाभावेन यज्ञ-
विरोधाभावात् । एवं उत्सवाग्नेस्तु तीर्थयात्रैव कार्या, अग्निहोत्रा-
भावात् । स्नानाग्नेस्तु निरग्निवत् यात्रा कार्यैव । तीर्थस्नानादेरपि
स्नानत्वेन समबलत्वात् । धर्मार्थप्रवासो यज्ञाधिकारवत् एव निषिद्धो-
न केवलं स्नानाग्नेः । तस्य यज्ञाधिकाराभावात् यज्ञपदस्य चेतान्नि-
साध्ययज्ञपरत्वात् । अन्यथा पञ्चयज्ञाधिकारस्य अन्यपङ्क्तादि-
साधारण्येन अव्यावर्त्तकत्वापत्तेः । एवं समाचारोऽपि । अब यत्
कैश्चिन्निखितम् तीर्थस्नानादिफललोभेन अग्निं विहाय तीर्थ-
स्नानादिकरणे तत्फलं स्यादेव । केवलमविहितप्रवासकरणार्थं
वैश्वानरी कार्या इति, तन्मन्दमेव ।

महाभारते,—

बह्वपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ।

प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव इत्याद्युक्त्वा,

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।

तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधांवर ॥

इत्यादिवाक्यपर्यालोचने यज्ञस्यैवाधिक्यप्रतीतिः, श्रौतकर्मा-
पेक्षया स्मार्त्तकर्मणो दुर्बलत्वाच्च । तीर्थस्नानादौ कुत्रचित् यज्ञा-
दप्याधिक्यमुक्तम्, तत् यज्ञौपम्यगमकमिति ज्ञेयम् । किञ्चाग्निं परि-
त्यज्य प्रवासे तदन्तर्मरणे महान्नमर्थं आपद्येत आचारविरो-
धश्च स्यात् ।

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

ब्राह्मे,— यो यः कश्चित्तीर्थयत्रान्तु गच्छेत्,

सुमंथतः स च पूर्वं स्नगेहे ।

हृतोपवासः प्रयतस्तुष्टचित्तः,

सम्पूजयेद्भक्तिमत्तो गणेशम् ॥

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांस्यैव साधून्

धौमाग्ं संप्रीणयेत् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।

प्रत्यागतस्यापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥

अत्र उक्तफलकामनया तीर्थयात्रां संकल्प्य स्नगेहे हृतोपवासो-
गणेशं पूजयित्वाभिष्टदेवं संपूज्य श्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणान् पूजयेत् ।

“पितॄन् वित्तशक्त्या”त्यनेन विशेषतो धनवता पितृपूजनं कार्यमिति

विधीयते प्रत्यागमनानन्तरमपि देवब्राह्मणपूजनं आहूय । एतच्च तीर्थयात्राङ्गं नित्यम् । येन तीर्थं एव स्वीयते, तेन तु पुनरागम्यते तस्य प्रत्यागमनोक्तदेवतापूजनाद्यभावः ।

गयायात्रायां तु वायवीये,—

उद्यतयेत् गयां गन्तुं आहुं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेशं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥

ततो ग्रामान्तरं गत्वा आहूशेषेण भोजनम् ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतियहविवर्जितः ॥

इत्याद्यधिकमङ्गं नान्यत्र । प्रत्यागम्यतिरिक्ततीर्थगमने यान-
निषेधे प्रमाणादर्शनात् न तीर्थान्तरे यानगमनेन विरोधः इति
कल्पतरुकाराः । “गङ्गायां भास्करो जेजे” इत्यादिवाक्यात् तीर्थ-
प्राप्त्युपवासः शिखावर्जं केशवपनात्मकमुण्डनञ्च कर्तृसंस्काररूपं
तीर्थस्नानदानआहुतादिरूपकमाङ्गम् । यत्तु देवसवाक्यं तीर्थान्त-
रुक्तं तदर्थमभिगम्य ग्रतोपवासनियमयुक्तस्य ह्रस्वगाहमानः चिरात्रं
उपिला सर्वपापैर्विमुच्यते स्वस्तिमांस भवतीति, तत्तीर्थयात्रा-
प्रकरण^(१) स्नानात् पृथगेव कार्यम् । एवम्,

अनुपोय चिराचन्तु तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्ता काञ्चनं गाक्ष दरिद्रो नाम जायते ॥

इति महाभारतौक्तौ तीर्थाभिगमनकाञ्चनगोदानचिरात्रोपोष-
णानि दारिद्र्याभावफलानीति ज्ञेयम् । जेजेतीर्थादिषु परकी-
यत्वाभावात् तत्र यत्र कुत्रापि आहुकरणे न दोषः ।

(१) तत्तीर्थयात्राप्रकरणात् पृथगेव कार्यम् ।

अट्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।

सर्वाण्यस्त्रामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ।

इति यमोक्तेः । पुण्याः पुण्यप्रदेशाः क्षेत्राणि इति यावत् ।

तेषु परिग्रहः प्रभुत्वं न कस्यचिदपीत्यर्थः । तीर्थे आहुतर्पणयोर्न
कालापेक्षा । अकालेऽप्यथवेत्यादि पूर्वोक्तदेवीपुराणोक्तेः ।

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

इति हारीतोक्तेः । तीर्थश्राद्धे जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः ।

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।

जीवन्तितापि कुर्वीत आहुं पार्वणधर्मवित् ॥

इति मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टोक्तेः ।

परार्थतीर्थेयाने प्रसङ्गात्तीर्थप्राप्तौ चापि फलमाह पैठीनसिः,—

पोद्ग्रांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अह्नें तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

प्रतिवृत्तिं कुग्रमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

तत्र मन्त्रः,

कुण्डोऽसि त्वं पर्वण्डोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नायात् यस्यार्थं यन्निबन्धनम् ॥ इति श्रुतिः ॥०॥

अथ पुण्यार्थं औपचारिकश्राद्धम् ।

तस्य शरीरोपचयनिमित्तरसायनादिप्रयोगकालीनत्वात् न
स्नतन्त्रः कालः, इति दादृशविधिश्राद्धकालाः तन्प्रासादिकश्राद्ध-
काशाय निरूपिताः ।

अथ जीवत्पितृकस्यापि आहुविशेषेऽधिकारः ।

मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टे,—

विवाहे पुत्रजनने पितृव्यां सौमिके मन्त्रे ।

तीर्थं ब्राह्मण आचारे षडेते जीवतः पितुः ॥

जीवत्पितृकस्य आहुकाला इत्यर्थः । पितृव्येष्टिः चातुर्मास्येष्टि-
विशेषः अत्र विवाहपदं द्वितीयविवाहपरम् । आद्ये विवाहे
पितुरधिकार इति पूर्वं निर्णीतत्वात् ।

अथ शरीतोऽपि,—

अनिष्टिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ आहुकर्मणि ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य पार्वणम् ॥

इति मातृभरणे तु तस्य मातृमृतान्तश्चाहुं कार्यमेव ।

आपद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवश्चाहुं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥

इति पितृतुल्यत्वेन यमदग्निनोक्तत्वात् ॥०॥

अथ आहुवैश्वदेवयोः क्रमविचारः ।

भविष्ये,— कृत्वा आहुं महावाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

आदित्यपुराणे,—

पितृन् सन्तर्प्य विधिवत् बलिं कुर्यात्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चात्ब्राह्मणभोजनम् ॥

यासोऽपि,—

यदा आहुं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

अट्यः पर्वताः पुण्या नक्षत्राण्यनि यानि च ।

सर्वाण्यस्त्रामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ।

इति यमोक्तेः । पुण्याः पुण्यप्रदेशाः चेचाणि इति यावत् ।

तेषु परिग्रहः प्रभुत्वं न कस्यचिदपीत्यर्थः । तीर्थे आदृतर्पणयोर्न
कालापेक्षा । अकालेऽप्यथवेत्यादि पूर्वोक्तदेवीपुराणोक्तेः ।

तीर्थद्रव्योपपत्तौ न कालमवधारयेत् ।

इति द्वारीतोक्तेः । तीर्थश्राद्धे जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः ।

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।

जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवित् ॥

इति मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टोक्तेः ।

परार्थतीर्थदाने प्रसङ्गात्तीर्थप्राप्तौ चापि फलमाह पैठीनसिः,—

घोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

तत्र मन्त्रः,

कुण्डोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नायात् यस्यार्थं ग्रन्थिवन्धनम् ॥ इति श्रुतिः ॥०॥

अथ पुण्यार्थ औपचारिकश्राद्धम् ।

तस्य शरीरोपचयनिमित्तरसायनादिप्रयोगकालीनत्वात् न
स्वतन्त्रः कालः, इति दादगविधिश्राद्धकाशाः तन्नामाद्विकश्राद्ध-
काशाश्च निरूपिताः ।

अथ जीवत्पितृकस्यापि आहुविशेषेष्वधिकारः ।

मैत्रेयस्मृत्युपरिशिष्टे,—

विवाहे पुत्रजनने पित्र्येष्वां सौमिके मखे ।

तीर्थं ब्राह्मण आयाते षड्भेते जीवतः पितुः ॥

जीवत्पितृकस्य आहुकाला इत्यर्थः । पित्र्येष्टिः चातुर्मास्येष्टि-
विशेषः अत्र विवाहपदं द्वितीयविवाहपरम् । आद्ये विवाहे
पितुरधिकार इति पूर्वं निर्णीतत्वात् ।

अत्र चारीतोऽपि,—

अमिष्टिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ आहुकर्मणि ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य पार्वणम् ॥

इति मातृमरणे तु तस्य मातृमृतताह्वाहुं कार्यमेव ।

आपद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवस्त्राहुं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥

इति पितृतुल्यत्वेन यमदग्निनोक्तत्वात् ॥०॥

अथ आहुवैश्वदेवयोः क्रमविचारः ।

भविष्ये,— इत्या आहुं महावाहो ब्राह्मणांश्च विमुञ्च च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यात्पराधिप ॥

आदित्यपुराणे,—

पितृन् सन्तर्प्य विधिवत् वलिं कुर्यात्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चात्ब्राह्मणभोजनम् ॥

याज्ञोपि,—

यदा आहुं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्ते आहुकर्मणि ॥

वृद्धगौतमः,—

पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

कार्ष्णाजिनिः,—

अकृत्वा पैदकं आहुं वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

पैठीनविः,—

पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेत्च्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

आहुं निर्वर्ण्य विधिवत् वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिर्वा ततो दद्याद्भु^(१)न्तकारादिकं तथा ।

मनुः,—

उच्छेषं तु उनिष्ठेत् यावदिमा विधर्जिताः ।

ततो गृहवसिं दद्यादिति धर्मा व्यवस्थितः ॥

गृहवलिशब्दो भूतयज्ञाभिधायको वैश्वदेवादिनित्यमहायज्ञी-
फलक्षणपरः इति कल्पतरुकाराः ।

श्रुत्यन्तरेऽपि,—

गृहामिश्रिश्वदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणां ।

पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डाश्च निर्वपेत् ॥

इत्यादि बद्धवाक्यपर्यालोचनया पार्वणैकोद्दिष्टरूपोभयपिद-
आह्वानन्तरमेव साग्निकैर्निर्ग्निकैरपि वैश्वदेवादिकं कार्यं ।

यत्तु परिशिष्टे,—

संप्राप्ते पार्वणे आह्वे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अयतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥

इति, तच्छान्दोग्यविषयमेव,—

आह्वे प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

ऐकादशाहिकं मुक्त्वा तच्च ह्यन्ते विधीयते ॥

इति साख्यकायनोक्तिरपि पूर्वोक्तिप्रमाणत्वात् तत्परमेव ।

एवं,—

याजुषाः सामगाः पूर्वे आहुमध्ये तु बह्वृचाः^(१) ।

अथर्वाः पाकशेषेण वैश्वदेव तु कारयेत् ॥

इति श्रौतकोक्तौ यद्यजुर्वेदिनामपि आहुपूर्वत्वं, तत् वाज-
सनेयीतरगाखिपरं इति निबन्धकतः ।

यदपि,—

वैश्वदेवाहुतौरगावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयात्^(२) भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा ततः स्मृतम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तौ अग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवः, तदनन्तरं
आहुब्राह्मणभोजनम् । तदुत्तरं भूतयज्ञादि इत्युक्तम् । तदपि
शाखान्तरविषयम्, अग्नौकाखोक्तकर्मक्रमविरोधात् । पितृन् सन्तर्प्य
इत्यादि बद्धवाक्यविरोधाच्च ।

यत्तु,—

पित्र्यं निर्वर्षेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्र्यं न दार्शं वैश्वदेविकम् ॥

इति (१) लोकाचिवाक्यम् । तद्देशविशेषे आहुपोकात् पृथक्पाके
वैश्वदेवं कुर्वतामेवादृतम् । दार्शं दर्शसम्बन्धीत्यर्थः दर्शश्राद्धस्य-
सर्वश्राद्धप्रकृतिकत्वात् सर्वश्राद्धपरत्वमेतस्य इति आचार्याः ।

यदपि लोकाचिवाक्यम्,—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्ष्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिष्टयज्ञं ततः कुर्यान्नतोऽन्वाहार्यकं बुधः । इति ।

तदपि शाखान्तरपरम् ।

पिष्टयज्ञं तु निर्वर्ष्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्नासानुमासिकम् ॥

इति मनूक्तिविरोधात् । पक्षान्तमन्वाधानम् । पिण्डान्वाहार्यकं
दर्शश्राद्धं एवमादिषु यत्साग्निकपदं तत् अनुवादमात्रं । न तु
साग्निकानग्निकयोः क्रमभेदार्थं इति बोध्यं ।

यत्तु,—

वैश्वदेवमहत्तैव आहुं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नौ ऊते श्रेयः पिष्टर्णा नोपतिष्ठते ॥

इति परिशिष्टवचनं, तदपि पूर्वोक्तव्यवस्थार्थम् ।

यत्तु कैयटिप्रिखितम् । सर्वैकोद्दिष्टानां वचनात् नित्यश्राद्धा-
नन्तरं करणम् ।

तथा च जावालिः,—

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् । इति ।

नित्यश्राद्धमपि पार्वणमिति । तत्र सर्वशब्दोपादानं चिन्त्यम् ।

तथाच जावालिना,—

यदेकच (१)भवेयातामेकोद्दिष्टं ॥ पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

इत्युक्तम् । तत्र एकोद्दिष्टपदेन मातृसाम्बत्सरिकादिपरिग्रहो-
न पितृसाम्बत्सरिक इति सर्वैर्थाख्यातम् । अस्माभिरपि वक्ष्यते,
तस्य पृथगनुष्ठानाभावात् इति । तथाच एतदाक्यं न पितृसाम्बत्स-
रिके प्रसरति । किं च नित्यश्राद्धस्य पार्वणमिति शास्त्रात् न
लभ्यते । मत्स्यादौ नित्यश्राद्धविधेः पार्वणमिन्नत्वात् कालभेदात्
वैश्वदेवहीनत्वाच्च । यदि अमावास्याश्राद्धस्य सर्वश्राद्धमकृतित्वात्
पार्वणत्वं नित्यश्राद्धस्यापि इति । तर्हि एकोद्दिष्टश्राद्धादीनामपि
पार्वणत्वं स्यात् । इत्यलमतिविस्तरेण ।

यत्तु,— विप्रमिश्रैरुक्तम्,—

विमर्जनं तु प्रथमं पितृपैतामहेषु वै ।

इत्यन्तं पार्वणश्राद्धमुक्त्वा,—

ततस्तु वैश्वदेवास्यां कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तौ पार्वणश्राद्धोक्तेर्नैकोद्दिष्टश्राद्धोत्तर-
काले वैश्वदेव इति, तत्र रुचिरम् । तत्र पार्वणश्राद्धपक्षोद्दिष्ट-

त्वात् तदनन्तरता उक्तेति प्रत्युत वैश्वदेवस्य आद्धोत्तरकालताविधे-
रुक्तत्वात् अनेकवाक्येषु अविशेषेण आद्धानन्तरोक्तेश्च ।

यद्यपि तैरन्यैरयुक्तम्, पिद्वन् सन्नर्थं पिद्वणां नोपतिष्ठत इति
वज्रवचनप्रयोगादेकोद्दिष्टस्य व्यावृत्तिरिति तदपि मन्दम् । तत्र
वज्रवचनस्याविवक्षितत्वात् । प्रत्युत एकवचनोपादाने तु पार्वणो-
त्तरत्वनिषेधः प्रसक्तः स्यात् वज्रवचनोपादानादुभयोरपि साधारण्येन
प्रतीतिरिति न काश्चिद्विरोधः । सर्वमेतत्पर्यालोच्य षट्त्रिंशत्त-
कारिकायां साधारण्येन आद्धपदमुपात्तम् ।

प्रातिवासरिको होमः आद्धादौ क्रियते यदि ।

देवा ह्यं न गृह्णन्ति कथानि पितरस्तथा ॥ इति ।

मात्स्येऽपि,—

निर्वर्त्यं प्रणिपद्याथ पर्युष्याग्निं समस्तवत् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं वस्तिमेव च ॥ इति ।

केवलं मातृआद्धस्य पार्वणत्वे एकोद्दिष्टत्वेऽपि वैश्वदेवानन्तर-
मेवानुष्ठानम् ।

पिचोः आद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पिद्वपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्नियोगतः ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेर्नैत्यआद्धस्यापि पिद्वसम्बन्धित्वेन वस्त-
वत्त्वात् । नवे पश्चाद्भवे पर्युषिते चिरन्तने पूर्वभवे इत्यर्थः ।
अन्यत्र मातापिद्वव्यातिरिक्तआद्धे, आसन्तिः आसन्नता अन्तरङ्ग-
त्वमिति यावत् । एवं च सुतरां पिद्वव्यादिआद्धात् पूर्वमेव
वैश्वदेवः कार्यः इति सिद्धम् । नन्वेवं सति मातृआद्धस्यादौ नैत्य-

आद्धादौ अनुष्ठानं भवतु आद्धानन्तरं वैश्वदेववलिकर्म कार्यमिति चेत्, उच्यते । वैश्वदेववलिकर्मोत्तरत्वमेव नित्यश्राद्धमेति सूत्रां आदौ वैश्वदेववलिकर्म इति सिद्धं । एतदस्मात्कृताचारसारे द्रष्टव्यम् । इति ।

अथ देवपूजाश्राद्धयोः क्रमः ।

आद्धदिने पाकस्य पिबुद्देशेन कृतत्वात् सिद्धमन्नं इत्यादिभूतवचनस्यापि तत्र विहितत्वात् आदौ आहुं कार्यमिति प्रतीयते । किञ्च पिण्डदानान्ते,—

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

आहुकाले,—

ततोऽन्नं वज्रसंस्कारं नैकधाञ्जनमचवत् ।

द्योत्यपेयममृद्धं च यथाग्रहपुष्पकल्पयेत् ॥

इत्यादिवचनैः आदौ आहुं कार्यमिति प्रतीयते ।

तथा,—

विष्णुपभुक्तशेषेण यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

तथा,—

पितृशेषं तु यो दद्याद्भरथे परमात्मने ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति इत्यादि ॥

तथा,—

हरेर्निवेदितं सम्यक् देवेभ्यो जुहुयाद्भुविः ।

पितृभ्यश्चापि तद्दद्यात् कस्यस्थानन्धमाप्नुयात् ॥

इति वचनैर्विष्णुपूजायाः प्राथम्यं प्रतीयते । एवं सन्देहात् सर्वपक्वद्रव्यं द्विधा कृत्वा आङ्गार्थमेकभागं देवार्थमेकभागं च सम-
कालमेव परिवेषयन्ति । पिण्डदानसमकालं विष्णुं पूजयन्ति च ।
केवलं येषामन्यदेवा अपि अभीष्टाः ते आङ्गपरिवेषणसमकालं
देवतोद्देशेन परिवेषणं कृत्वा पिण्डदानानन्तरं वैश्वदेवात् पूर्वं
पूजयन्ति । पितृश्रेष्ठस्य विष्णोरेव निषिद्धत्वात् । प्रतिदिनविहिता-
भीष्टदेवतापूजनं वैश्वदेवात् पूर्वमिति निर्णीतत्वाच्च ॥०॥ इति ।

अथ पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमः ॥

जावास्तिः,—

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं लभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

पार्वणं श्रमावास्यादिविहितं । एकोद्दिष्टं एकोद्दिष्टकुले
मातृसाम्बत्सरिकम् । सर्वेषां पितृव्यादिसाम्बत्सरिकं च मात्रान्तर-
साम्बत्सरिकं च । एकोद्दिष्टकुलेऽपि न पितृसाम्बत्सरिकम्, तस्य
पृथगनुष्ठानाभावात् । तत्र वचनं वक्ष्यते । यदिप्रमिश्रैरुक्तं मातृ-
साम्बत्सरिकं च तद्दिने पाकस्य तन्त्रत्वेऽपि एकोद्दिष्टिभिरमावास्या-
श्राद्धानन्तरं कर्त्तव्यम् । पार्वणिभिः पुनर्देवताभेदात् प्रागेव
श्रमावास्याश्राद्दात् पृथक् कर्त्तव्यम् । कालादर्शमते इतरपार्वणस्य
कालभेदान् इति । तत्र रुचिरम् । पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते इति
पितृश्राद्धस्य प्रथमत एव वाचनिकत्वाच्च ।

पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्धकर्मणि ।

इति कालादर्शप्रामाण्याच्च । कालभेद इति यो हेतुरप्यन्यतः

सोऽप्यप्रयोजकः । वाचनिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशात् । अन्यथा एको-
दिष्टस्य कालभेदात् पार्वणोत्तरत्वं तन्मतेऽपि न स्यात् ।

इति निपुणमतिभिर्विभावनीयम् ।

तथाच दर्शाष्टकायुगादिप्रेतपक्षेषु मातृमरणेऽगौचान्तविहितत्वेन
वा मातृमृतादय्याद्धे प्रसक्ते वा दर्शादियाद्भानन्तरं मातृमृतादय्याद्धं
कार्यम् । केवलमन्वष्टकायां मातृमरणे अन्वष्टकायाद्धेन तत्साम्ब-
त्सरिकयाद्धस्यापि तन्त्रेण सिद्धिः । एवममावास्यादियाद्धदिने
तन्त्रसिद्धं ।

प्रेतपक्षे च पित्रमरणे साम्बत्सरिकयाद्धं अमावास्यादिपार्वर्णेन
अमावास्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति शंखोक्तेः । अमावास्या इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

अमावास्यायामित्यर्थः । अमावास्यापदं अष्टकादिसर्वपर्वोपसृक्षणं ।

तथा च, गार्ग्यः,—

पर्वकाष्ठो मृताहस्य यदैव तद्वयं भवेत् ।

पार्वणं तच्च कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥ इति ।

(१)अत्र पार्वणिनामपि मातामहास्यधिकदेवताविषयत्वेन अमा-
वास्यायाद्धस्यैव तन्त्रत्वात्पुष्टरवोमाद्रवसारेव देवतात्वमिति कर्का-
चार्याः । तच्च केचिदाशंकन्ते, मृताहस्याद्धस्य नैमित्तिकत्वात् नित्यात्
नैमित्तिकस्य वलवत्त्वात्कालकामयोर्देवतात्वमिति, तच्च न्याय्यम् ।

नैमित्तिकस्य तन्त्रत्वे मातामहादीनां प्रवेशाभावः प्रसज्येत । किञ्च
 एकोद्दिष्टकुले विश्वेदेवाभावेऽपि अमावास्यादिवलेनैव पुरुरवो-
 माद्रवमोर्देवतात्वं, पार्वणिनां मृताहस्य वलवत्त्वात् कालकामयो-
 र्देवतात्वमिति सर्वानुगतो न्यायो न स्यात् । तस्मान्नात्र कालकामयो-
 र्देवतात्वं, स्रष्टुदनुष्ठितमनेकानुगतं तन्त्रम् इति सामान्यतन्त्र-
 लक्षणम् । यदा तु एकोद्दिष्टिनामपि अशौचादिनाऽमावास्यादिषु
 पितृसाम्बत्सरिककरणम् । तदाऽमावास्यापार्वणेन एकोद्दिष्टं प्रसङ्ग-
 सिद्धम् । ननु एकोद्दिष्टपार्वण्योः कालभेदात्कथं प्रसङ्गसिद्धि-
 रिति चेदुच्यते । हविःस्वासादितेषु (१)प्रसृत्तौ (२)प्रयाजनस्यानु-
 ष्ठानात्तिष्ठन्नं पशुं प्रयजन्तीति पशौ कालभेदेऽपि प्रसङ्गवत् ।
 अन्योद्देशेनानुष्ठितस्यान्यत्रोपकारसंपादनं प्रसङ्ग इति प्रसङ्गलक्षणम् ।
 अमावास्यादिषु षाट्पुरुषिकश्राद्धे कृतेऽपि षाट्पुरुषिकं नित्यश्राद्धं
 पुनः कार्यमेव ।

तथा च आहूतेतरकर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणे,—

नित्यक्रियां पितृणां तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक्पाके न वेत्यन्ये केचित्सर्वमपूर्ववत् ।

इति बहवः पक्षा उक्ताः । तत्र प्रथमपक्षस्यैवास्मद्देशे आदृतत्वात् ।
 तस्मात् विप्रमिश्रैरमावास्याश्राद्धदिने तदहर्विहितं षाट्पुरुषिक-
 नित्यश्राद्धं अमावास्याश्राद्धेनैव तन्त्रसिद्धत्वात् न कर्त्तव्यं इति

यस्मिंश्चितं । तदत्यन्ताचारविरोधात् मार्कण्डेयपुराणैकपञ्चाशयणा-
द्यानादरणीयमेव । इति ॥

अथ एकदिने बह्मश्राद्धनिर्णयः ।

दत्तः,—

नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कस्यचित् ।

न यज्ञं न वलिं चैव देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

इत्येतत् काम्यश्राद्धपरमिति वचनान्तरात् ।

तथाच जावालिः,—

श्राद्धं कृत्वा तु तस्मै पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदये^(१) ॥

क्रतुः,—

श्राद्धं कृत्वा पुनःश्राद्धं न कुर्यादेकवाधरे ।

यदि नैमित्तिक न स्यादेकोद्देशं^(२) भवेद्यदि ॥

संघातमरणे श्राद्धक्रमः ।

दृष्टव्यतिः,—

एकाहनि विनष्टानां बह्वनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपरं कृत्वा पृथक्पञ्च प्रकल्पयेत् ॥

कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।

द्वितीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं क्रमः ॥

बह्वनामेकोद्दिष्टानां सन्निपाते इति श्रेयः ।

क्रमज्ञानाभावे तु,—

भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तदा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्कमाच्छाद्भुमाचरेत् ॥ इति ।

सपिण्डपदोपादानात् इदं सर्वं मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

युगपन्मरणं च जले वा गृहदाहादिना वा इति ज्ञेयम् ।

मातापित्रोस्तु सहगमनेऽन्यप्रकारेण युगपन्मरणे वा एकदैव
ब्राह्मणभेदेन पूर्वमध्यमोत्तररूपाणां विविधानामपि क्रियाणां
करणम् ।

तथाच देवलः,—

पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियां कुर्युर्दयोरपि ।

अनुमृतौ च गान्धेयां संघातमरणेऽपि च ॥

अनुमृतौ सहगमने शूद्रस्त्रीणां दशाहमध्येऽनुगमने च ।

महाभारतादिषूभयथापि अनुमरणादिपदप्रयोगात् पितृश्राद्धयो-
र्युगपत् करणेऽपि आदौ पितृकर्म कृत्वा ततो मातृकर्म क्रियते,
इति । पितृपूर्वत्वमपि संगतम् । सहाग्निप्रवेशे तिथिभेदे तु
मातृसाम्बत्सरिकं यथातिथ्येव । सपिण्डान्तक्रियायामेव मातुः
तिथेरङ्गोऽप्यनादरात् । एतदगौचप्रकरणे लिखितम् ।

एवं सपत्न्यमातृणां बहूनामप्यग्निप्रवेशे बोध्यं । तत्र यस्याः पुत्रो
विद्येत तस्य विभक्तत्वे साम्बत्सरिकस्य तथाविधिकरणे अधिकारः ।
एवमपुत्रपितृव्यपत्न्याद्यग्निप्रवेशेऽपि । वैश्वदेवस्य स्वचन्त्रमातृसाम्बत्स-
रिके पूर्वानुष्ठाने भिद्वेऽपि अग्निप्रवेशे तु मातृसाम्बत्सरिकस्य पितृ-
साम्बत्सरिकाधीनत्वात् अश्वष्टकायामिव पश्चादनुष्ठानमविरुद्धम् ।

अमावास्यादिनित्यश्राद्धाशक्तौ संकल्पश्राद्धं कार्यम्,—

अश्रद्धया पार्वणश्राद्धं यथावत्कर्तुमशमः ।

पिण्डार्घादिविहीनं तु संकल्पश्राद्धमाचरेत् ॥

अग्नौकरणमर्घं चावाहनं चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत् ॥

स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्यैव क्षुण्यते ।

अक्षय्यदक्षिणास्त्रसिसौमनस्यं तथापि च ॥

इति वाक्यात् ।

अथ वा पिण्डमाचं देयम्,—

पिण्डमाचं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेन्निरग्नोऽपि वा ॥

इति धर्मोक्तेः । अमावास्यायां तु तत्रोक्तविधिना षट् पिण्डाः ।

अष्टकायामपि तथा । अष्टकायां तु कान्दोग्यव्यतिरिक्तानां नव

पिण्डाः । कान्दोग्यानां षट् पिण्डाः । जीवन्मातृकाणां च तथा ।

इति पिण्डमाचदानपक्षे व्यवस्था । • ।

पिण्डवलिपक्षे,— भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पच्यते गृहे ।

न भोक्तव्यं पिद्वर्णां तदनिवेश कथञ्चन ॥

इति श्राद्धप्रकरणे यमेनोक्तत्वात् नवभाण्डे पिष्टकादिकं

कृत्वा ददतीति समाचारः । पिण्डमाचदानासम्भावे उपवासः ।

सर्वक्षणापचाणां श्राद्धकालत्वं वैजवापः,— क्षणपक्षे श्राद्धं प्रकुर्वीत

अक्षं संस्कृत्य पक्त्वा,—

क्षणपक्षे दशम्यादौ वर्क्ययिता चतुर्दशीम् ।

आहुते प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

यथा चैवापरः पक्षः कृष्णपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा आहुतस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यते ॥

हारीतः— समत्तरः प्रजापतिः तस्योदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वा-
ह्णश्च देवानां दक्षिणायनं तमिश्रः रात्रिपरपराह्णश्च तत्पितृहर्णा
इति । शुक्लः शुक्लपक्षः । तमिश्रः कृष्णपक्षः ।

ब्राह्मे,—

पयोमूलफलैः श्राक्तैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।

पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन आहुते दद्यान्तिस्त्रोदकम् ।

माश्रन्ति पितरस्येति कृत्वा मनसि यो नरः ॥

आहुतं न कुरुते भक्त्या तद्देहाद्रुधिरं च ते ।

पिबन्ति सर्वनाशं च कुर्वन्त्यप्यपदे पदे ॥

तस्मात्तृभयेन (१) स्वपितृन् तर्पयेत् सततं बुधः ।

पशान्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराह्णे च वेदवित् ॥

अत्रोक्तं तिलतर्पणं अत्यन्तासम्भवविषयमेव ।

तथा विष्णुपुराणे,—

अन्नेन वा यथाशक्त्वा कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।

भोजयेताच्च विप्राग्र्यान् भक्त्या विभवतो नरः ॥

अश्वमर्घ्योऽन्नदानस्य धान्यदानं स्वशक्तिः ।

प्रदास्यति दिजाय्येभ्यः स्वर्णां वा पितृदक्षिणाम् ॥

(१) च पितृन् ।

तत्राप्यभामर्थयुतः (१) कराम्ग्रायस्थितांस्तिलान् ।

प्रणिपत्य द्विजाम्ग्राय कस्मैचित्तु प्रदास्यति ॥

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतान् जलाञ्जलीन् ।

भक्तिनमः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥

यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाङ्गिकम् ।

अभावे प्रीणयन्नस्मान् अद्वापूतः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे वनं गत्वा कलमूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितृभृतोऽस्ति ।

दृष्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मासृतस्य ॥

तत्राप्यन्नाद्युत्सर्गः पिबुद्येनैव कार्यः, अस्माकं समुद्दिश्येत्युक्तेः ।

स्तुत्यन्तरे,—

दृष्ट्वाभीष्टं गवे दद्यात् पिण्डान् वाऽप्यथ निर्वपेत् ।

तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेदिधिपूर्वकम् ॥

अग्निना वा दहेत्कचं आहुकाले समागते ।

तस्मिंश्चोपवसेद्वाङ्गि जपेद्वा आहुसंहिताः (२) ॥

अन्यत्र,—

किञ्चिद्द्यादशक्तस्य उदकुम्भादिकं द्विले ।

सर्वत्र (३) धोऽयममावास्यादिकालनियम उक्तः । य शक्तस्य

द्रव्यादियुक्तस्वारोगिणः । अभामर्थं तु वशिष्ठः,—आवण्यायावा-

यथोक्तं अन्वष्टकासु च पित्रभ्यो दद्यात् निगमा आहिताग्नेः
 पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेत् पूर्वश्रुतेः । अपरपक्षे
 यदहः सम्पद्येत, अमावास्यायां तु विशेषेण अष्टकातीर्थतिथि-
 ब्राह्मणद्रव्यसमस्तसु चिकीर्षेत । इति सर्वत्र कृष्णपक्षस्य यस्यां
 कस्यांचित्तिथौ यच्छ्राद्धमुक्तं तच्चाहिताग्नेर्नाधिकारः । न दर्शेन
 विनेत्यादिनान्यदिने निषेधात् । दक्षिणाम्युद्धरणस्य दर्शं विद्य-
 'मानत्वाच्चेति पूर्वमुक्तं । निरग्नेरपि दर्शं करणं तस्य सर्वोद्योगेन
 उक्तत्वात् ।

देवलेन तु,—

अनेन विधिना आहुं कुर्यात् सम्बत्सरं सहात् ।

दिशतुर्वा यथान्यायं मासि मासि दिने दिने ॥

इति सम्प्रदायसम्प्रवृत्तारतम्येन बहवः पक्षा उक्ताः । तत्र सहात्-
 करणपक्षः कन्यायामेव । तस्यां आहुः इति श्रुत्यात्, इति निबन्धकृतः ।

अथ गृहपाकपरित्यागकालाः ।

प्रश्नेता,—

काम्ये व्रते च यज्ञे च पित्राणां चैव वत्सरे ।

महोत्सवे व्यतीपाते पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

स्मृतिसारे,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

गृहे मृते प्रसूते च पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

श्रुतिप्रसङ्गम्,—

काम्ये व्रते तथा यज्ञे भावदुष्टं यदा भवेत् ।

मृतके मृतके चैव पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

शिष्टाः प्रेतकृत्ये,—

चिपचेऽवाऽथ यण्मासे सपिण्डीकरणे तथा ।

पूर्वपाकः परित्याज्यो मृताह्वात्द्वादशेऽहनि ॥

अथामावास्यादिआहुप्रकरणे देवलः,—

तथैवामन्त्रितो दान्तः स्वात्मा प्रातः सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पाचैरक्षारम्भं सवान्धवः ॥

अक्षारम्भं पाकारम्भमित्यर्थः । सहाम्बर इत्यनेन वस्त्रदय-
धारणमुक्तम् । एकवस्त्राभावे नग्नत्वप्रसङ्गा वस्त्रपरिधाने सिद्धेऽपि
सवस्त्रत्वोक्तेर्वैयर्थ्यात् । सवान्धव इत्यनेन सपिण्डानामपि पाका-
धिकार उक्तः । आमन्त्रितमामन्त्रणमस्यास्तीति आमन्त्रितः
कृतज्ञातिनिमन्त्रण इत्यर्थः । अत्र तिथितत्त्वकारैः आमन्त्रितो
निमन्त्रितः सुहृद्भिः स्वजनैश्चेति यद्वाख्यातं तन्न चारु । सुहृदादीनां
यजमानकामन्त्रणस्यासंलग्नत्वात् । अत्र वाक्ये पाकत्यागानुक्तेर्दर्शा-
दिआहुषु नवभाण्डेषु यक्त्वा आहुं कुर्वीत तद्भाण्डानि पूर्वपाके च
मिश्रयन्ति न तु पूर्वपाकं त्यजन्ति ।

अथ नित्यविहिततिलतर्पणनिषिद्धकालाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

पितृआहु रवौ शुके सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पुनस्तत्रैवापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं युगादौ पितृवासरे ॥

रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणम् ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

एवमर्थकानि मरीच्यादिवाक्यानि विस्तरभयात् न लिख्यन्ते ।
पितृवासर इत्यत्र मृतवासर इति मात्स्ये पाठः । अयने मकरकर्कट-
संक्रान्त्यां । युगादौ तत्तत्तुष्टये । पितृवासरे पितृमातृसाम्बत्सरि-
कयोः । तिथिविशेषे सप्तम्यां । तस्या एव तिथेः पूर्वमुक्तत्वात् । प्रेत-
पक्षो महालयपक्षः । तथाच यथायोग्यं अयनादिप्रेतपक्षान्तेषु
रविशुक्रवासरदियोगेऽपि तिलतर्पणं कार्यमेव । चन्द्रग्रहणे राचा-
वपि तिलतर्पणं कार्यम् । तद्ग्रहणस्य तत्रैव प्रवृत्तेः^(१) । अन्यत्र राचि-
सन्ध्ययोर्नैव तिलतर्पणं, अपवादाभावात् । अयनादियोगाभावे
तु रविवारादिजन्मदिनान्तेषु नैव तिलतर्पणम् । एतेन संक्रान्ति-
निषेधोऽयनविषयतिरिक्ताष्टसंक्रान्तिविषयः । पितृश्राद्धनिषेधः
काम्यश्राद्धादिविषयः । केचित्तु अष्टकान्वष्टकादर्शश्राद्धानां अप-
वादोक्तावनुपादानात् तद्विषयेऽपीति^(२) तच्च ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च चिन्ध्वष्टकास्त्रण्ययने दधे च ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत्पितरो नृपोचुः । इति
विष्णुपुराणोक्तौ अष्टकासु तिलतर्पणस्य विहितत्वात् ।

नीलपाण्डप्रमोचेण अमावास्यां तिलोदकैः ।

वषांसु दीपकैश्चैव पितृणामनृणे भवेत् ।

इति महाभारतमाख्ययोर्दर्शं तद्विधानात् पारम्पर्याचाराच्च ।
यच्च प्राचीनैरुक्तं अयने विपुले चैवेति वाक्यस्य प्रामाण्ये पितृ-
साम्बत्सरिके विकल्प इति तन्न । तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे मास्ये च
एतदाक्यदर्शनादप्रामाण्यशङ्काया अनुदयात् ।

उपाकर्मवृषोत्सर्गदुगादौ मृतवासरे ।

शुक्लसूर्यादिने चैव न दुयेत्तिलतर्पणम् ॥

इति मरीच्युक्तेषु ।

निषिद्धदिने तिलतर्पणे दोषः कृतौ,—

निषिद्धं दिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणं ।

रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥

एतत्तीर्थातिरिक्तविषयं ।

तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः ।

अन्यथा कारयेन्मूढः श्वविष्टायां भवेत्कृमिः ॥ इति कृतेः ।

अथ दन्तधावननिषिद्धकालाः ।

नारसिंहे,—

प्रतिपद्यर्घषष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासन्नमं कुलम् ॥

महाभारते,—

भक्ष्येष्वस्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि च वर्जयेत् ।

शास्त्रदृष्टानि काष्ठानीति सम्बन्धः । पर्वणि चतुर्दश्याष्टम्या-

वास्वारविसंक्रान्तयः । अत्र नित्यदन्तधावने काष्ठनिषेधात् काष्ठे-
नापि सुखार्थदन्तधावने भोजनोत्तरादृष्टार्थदन्तधावने वा न
कश्चिद्विरोधः ।

स्मृत्यन्तरे,—

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

प्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

तथा,—

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनो मद्भवेत् ॥

इति । केचिदत्र दौर्वाक्यमाङ्गत्वेन दानहोमप्रतिषेधवत् आद्धा-
द्यङ्गत्वेन काष्ठकरणकं दन्तधावनं यदि प्रतिषिध्यते^(१) । तर्हि पञ्चा-
वाज्यभागयोरिव विहितप्रतिषेधात् विकल्प आपद्येत इति भयेन
सुखार्थदन्तधावननिषेधः^(२) कल्पनीय इति, तत्र ।

प्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राग्य विशुध्यति ॥

इति कर्माङ्गभ्रंशप्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु तर्हि आद्धदिनेषु सुखार्थदन्तधावनं पूर्ववत् कार्यमिति
चेन्न । सर्वभोगविवर्जितः इति वाक्यात् आद्धे भोगत्वेन एव तस्य
निषेधात् । भोजनोत्तरदन्तधावनस्याप्यत्र निषेधः । विग्रिय पूर्व-
प्रायश्चित्तोक्तेः ।

निषिद्धदिनेष्वपि प्रकारान्तरमाहपैठौनसिः,—

अस्नाभे वा निषेधे^(१) वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णेन वा विशुद्धेन जिह्वोत्प्लेखं समाचरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,—

कुङ्कुमपद्मोर्नवम्यां च पश्चादौ दन्तधावनम् ।

पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोत्प्लेखः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अस्नाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धे^(२) दिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

तथाच दन्तकाष्ठनिषेधे द्वादशजलगण्डूषाणां शुद्धपर्णस्य च समो विकल्पः, अतएवास्माद्देशे सर्वदा आस्रपचैरेव दन्तधावनं कुर्वन्ति इति समाधारः । अथ^(३) गण्डूषपचे आयुर्ध्वलमिति मन्त्रेण वनस्पते इत्यत्र जलगण्डूष इत्यूहः कार्यः । धान्यमसि इत्यादि मन्त्रेषु तरसमसि इत्याधूहः कार्यः इति तरसमयाधिकरणन्यायात् । पर्णपचे तु नोहः । तस्यापि काष्ठवत् वनस्पतिजत्वात् । निषिद्धदिनेष्वपि जिह्वोत्प्लेखः कार्य एव, जिह्वोत्प्लेखः सदैव हि इत्युक्तेः ।

अथ प्रसङ्गात् आहपूर्वदिनकृत्याहर्दिनकृत्यनिर्णयः ।

तत्र निमग्नणैकभक्तादिविचारः देवलः,—

अच्छद्भो निभृतः स्वस्थः श्रद्धावानन्तरः शुचिः ।

समाहितमनाद्याच क्रियायामसक्तुं सदा ॥

शुः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सद्युक्ता सर्वभुक्तदिने^(१) गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत् ।

अज्ञाती न समानार्थी न युग्मानात्मशक्तिः ॥

निरामिषमित्यनेन हविष्यभोजन ।

सर्वकर्मध्वपि हारौतः,—

शोभूते दैवपित्र्ये औपवस्यमश्नाति इति । उपवस्यं उपवासः
तस्मै हितं औपवस्यं दृतभूयिष्ठं हविः ।

पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तावपि कर्तुः पूर्वेद्युर्हविष्यभोजनमेव साधारणं
इति कल्पतरुकाराः । सर्वे भुक्ता भुक्तवन्तो यस्मिन् तथा । असम्भवे
कुतश्चित् कारणात् निमन्त्रणासम्भवे । आर्षाः प्रवराः ।

वाराहे,— वस्त्रशौचोदककर्त्तास्तीति जामता,—

क्षानोदलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

दन्तकाष्ठं च विस्ृजेत् ब्रह्मचारौ शूचिर्भवेत् ॥

भूमिं कृत्वेति दक्षिणाश्रवणाददिगुणोपेतमिति शेषः ।

विस्ृजेद्ब्राह्मणादिभ्यो दद्यात् इति कल्पतरुकाराः ।

अत्र तदयायिभिरप्राचीनैर्यदन्तकाष्ठदानं लिखितं, तत् कल्प-
तरुकाराणां किमभिप्रायमिति यत् लिखितं, तन्न समीचीनं ।
निमन्त्रितब्राह्मणाय दन्तकाष्ठदानस्य वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वदिननिम-
न्त्रणपक्षे आङ्गकचूदन्तकाष्ठेनैव तदन्तधावनस्योचितत्वमिति तदभि-
प्रायात् । प्रातरेव दन्तधावनस्य काल इति पूर्वद्युर्दन्तकाष्ठदानं
उचितमेव इति सुष्टुतं कल्पतरुकारैः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

निमन्त्रयेत् पूर्वेषुः पूर्वाक्तान् द्विजसत्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रमद्भिः ॥

भौक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।

भोजयेत् पाणिपाचाद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

निमन्त्रणं प्रकृत्योशनाः,— चतुरवरान् इति । दौ दैव एकैकं
वा पितृमातामहवर्गयोः अपरेद्युः प्रातःकाले चामन्त्रणमिति ।

मनुबौधायनशातातपाः,—

दौ दैवे पितृकृत्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसम्पृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सन्निधां देशकालौ च ग्रौचं ब्राह्मणसम्पदः ।

पक्षैतान् विस्तरो हन्ति तस्माच्चेहेत विस्तरे ॥

ब्राह्मे,—

देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।

शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेष्टानि ॥

यस्माद्ब्राह्मणवाङ्मत्यादीषो बज्जतरो भवेत् ।

ह्रीविनाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्तृतिः ॥

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शः इत्यादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

मातामहानामप्येवं तन्त्रं (१) च वैश्वदेविकम् ।

अतएव सपिण्डीकरणव्यतिरिक्तश्राद्धेषु एकैकपत्र एवाद्वियते ।
 राजगृहे तु महालायादौ साक्षाद्वाह्मणाभावेन ह्रीविनाशादि-
 दोषाभावात् धनाधिकाच्च दैवे पञ्चदश पितृवर्गे पञ्चत्रयं मातामह-
 वर्गोऽपि पञ्चत्रयं कुर्वन्ति ।

मास्ये,— यः साधुभिः संनिमन्त्रयेत् इत्यनन्तरम्,—

तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।

अन्योऽन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥

तथा,—

ब्राह्मणैश्च सहाश्रन्ति पितरो ह्यन्तरीक्षगाः ।

वायुभृता न दृश्यन्ते भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

साधुभिः सन्निमन्त्रयेदित्यादि^(१) स्वयं ^(२) निमन्त्रणासम्भवे ।

भवितव्यं भवद्भिस्तु मया च श्राद्धकर्मणि ।

इति लिङ्गेन स्वनिमन्त्रणस्य मुख्यत्वात् ।

यमः,—

निमन्त्रितो दिजः पित्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च कृन्दांसधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥

सोऽपि नाधीयीत इत्यर्थः ।

हारीतः,—

^(१) पूर्वद्युर्मन्त्रितान् विप्रान् पितरः संविशन्ति वै ।

यजमानं च तां रात्रिं वसेयुर्निधतास्ततः ॥

(१) संनिमन्त्रयेदिति । (२) स्वयं निमन्त्रणस्य । (३) पूर्वद्युरामन्त्रितान् ।

कात्यायनसूत्रं,— तदहः शुचिरक्रोधेनोत्तरितो अग्रमत्तः सत्य-
वादी स्यात् अध्वमैशुनग्रमस्त्राध्यायान् वर्जयेत् । आ आवाहनात्
आ उपसर्गनात् आमन्त्रितस्यैवम् । आ उपसर्गनात् भोक्तृणां
अन्याचमनपर्यन्तम् । तथा अनिच्छेतामन्त्रितो नापक्रमेदामन्त्रितो-
ऽन्यदन्नं न गृह्णीयात् ।

यमः,—

केतितस्तु यथान्यायं ब्राह्मणो ह्ययकथयोः ।
कथञ्चिद्वद^(१)तिक्रामेत् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥
ब्राह्मणं तु सुखं कृत्वा देवताः पितृभिः सह ।
तदन्नं समुपश्रन्ति तस्मात्तन्न व्यतिक्रामेत् ॥
केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।
(१) ब्रह्मवध्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते ॥
आमन्त्रितस्तु यः आद्वे अन्यस्य कुर्वते क्षणम् ।
सम्बन्धरक्तं पूष्टं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

आमन्त्रित इति प्राप्यकर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । तथाचामन्त्रणेन
प्राप्तः स्वीकृतमन्त्रण इति यावत् । क्षणं आमन्त्रणं कुर्वते
स्वीकरोति, एतेन कृतमन्त्रणस्वीकारस्य तदतिक्रमे दोषः ।
न तु प्रथमतोऽस्वीकृतमन्त्रणस्य इति ज्ञेयं ।

ब्राह्मणे,—

आमन्त्रितस्त्विह नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।
देवतानां पितृणां च दातुरन्यस्यैव हि ॥

(१) यो ऽतिक्रामेत् ।

(२) ब्रह्मवध्यामवाप्नोति ।

चिरकारी भवेद्रोगी पच्यते नरकाग्निना ।

पुनर्यमः,—आमन्त्र्य ब्राह्मणान् यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिघोरास्तु कृच्छ्रास्तु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

शङ्खः,— निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्मर्त्तनसा ॥

अतएव देवसवाक्ये वृषलीं यदि गच्छति इति स्त्रीमाघोप-
लक्षणम् । अन्यनिमन्त्रणपक्षे ब्राह्मणार्थं शूद्रेण सर्वथा न निमन्त्र-
णीयम् । शूद्रार्थं ब्राह्मणेनापि न निमन्त्रणीयम् ।

तथा च यमशातातपौ,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणानां श्राद्धयोग्यत्वस्य प्रायोऽभावात् पश्चादनुकल्पपक्षं
मनुराह,—

एष वै प्रथमः पक्षः प्रदाने हव्यकथयोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं वन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥

एतेषां श्राद्धयोग्यत्वगुणराहित्येऽपि निमन्त्रणीयत्वमित्यर्थः ।

तत्र नियोगक्रमे हारीतः,—

विद्यातपोऽधिकानां वै प्रथमासनमुच्यते ।

ब्राह्मणाभावे विष्टरब्राह्मणकश्राद्धं तथा च श्राद्धसूचभाष्ये,—

ब्राह्मणानामसम्पत्तौ ह्यत्र दर्भमयान् दिजान् ।

आहुं कृत्वा विधानेन पश्चाद्विप्रेषु दापयेत् ॥

सत्यमतोऽपि,— निधाय दर्भविष्टरानासनेषु समाहितः^(१) ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

एतेषां आहुयोग्यत्वगुणराहित्येऽपि निमन्त्रणीयत्वमित्यर्थः ।

सालग्रामशिलाब्राह्मणकआहुं ।

तत्र स्मृतिः,—

सालग्रामशिलायां च आहुं यः कुर्वते दिवः ।

गयाद्यास्त्रिगुणं पुण्यं लभतेऽसौ न संशयः ॥

सैङ्गे,— सालग्रामशिलायां तु च आहुं क्रियते नृभिः ।

तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं दृष्ट्वा पितरो दिवि ॥

एतयोर्ब्राह्मणत्वपक्षे आहुकास्त एव निमन्त्रणं, न तत्पूर्वेषु,
तेषां नियमाद्यभावात् ।

यस्तु विप्रमित्रैः अनिन्देनामन्त्रितो नापकासेदित्यनक्रमणार्थत्वेन
अचेतनेऽपक्रमणाभावान्निमन्त्रणं न कार्यम् । निमन्त्रणस्य तु प्रेषत्वा-
भावेऽपि यदुत्कलदेशे तदनुष्ठानं, तत् किंनिवन्धनमिति न जानीमः,
इति लिखितं । तत्र विचारचारु । प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानमिति
सर्वश्रद्धेतिकर्तव्यतायां कार्यत्वेनोक्तत्वात् । अचेतने प्रेषानुप्रेषयोः^(२)
करणशङ्कायां तदयुक्तत्वमुक्तमिति तेनैव निमन्त्रणस्याप्युपलक्षणात् ।
भवन्तो मया निमन्त्रणीयाः निमन्त्रिताः स्म इति प्रेषानुप्रेष-
सङ्गावाच्च । इति ।

(१) एतत् वचनं पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

(२) प्रेषानुप्रेषयोरकरणशङ्कया तदयुक्तत्वमिति तेनैव ।

अथ आङ्गुष्ठानविचारः ।

याज्ञवल्क्यः,— परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ।

यमः,— अक्षं क्षमियुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् ।

देशं चानिष्टशब्दश्च वज्रयेच्छाङ्गकर्मणि ॥

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिदेशं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

विविक्तेषु च देशेषु दृष्यन्ति पितरः सदा ॥

पारक्ये भूमिभागे तु पिद्वर्णा निर्वपेत्तु यः ।

तद्भूमिस्त्राभिपिद्वभिः आङ्गकर्म विहन्यते ॥

तस्माच्छाङ्गानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च ।

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्नभूमौ च प्रयत्नतः ॥

उपकरे नितम्बेषु तथा पर्वतशानुषु ॥

गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ।

क्लिन्नं पङ्क्तिं । उपकरणं पर्वतान्तिकं । एतेन पुण्यायतनादौ
न परकीयत्वशङ्का । एतच्च तीर्थं आङ्गप्रसङ्गनिखितायामटवीत्युक्तौ
स्फुटमेव ।

भूतशुद्धेरावश्यकता, आद्ये,—

जघान दानेवौ विष्णुः पूर्वं तु मधुकैटभौ ।

वृत्तं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदमावृता ॥

ततोऽयं मेदिनी सा च लोके विगीयते जनैः ।

तस्माच्छाङ्गे पञ्चगव्यैर्लेप्या गोध्या तथोष्णकैः ॥

गौरमृत्तिकयाच्छसा प्रकीर्णतिलमर्पया ।

उक्तस्थानागामसम्भावे परगृहे आद्धे प्राद्यो,—

परकीयगृहे यस्तु स्नान् पितृन् तर्पयेज्जडः ।

तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वस्त्रान् ॥

अयभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूत्रं च जीवताम् ।

अयभागो अत्र आद्धीयद्रव्यस्य । तेभ्यः तद्भूमिस्वामिभ्यः । तद्भूमिस्वामिषु जीवत्सु आनतिकरं किञ्चिद्रव्यं तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । जीवतामपि दूरस्थानां अयभागदानं कार्यम् । मूत्रदानायभाग-
दानयोर्हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्वात् । आद्धविघातनिवर्त्तकत्वेन तदज्ञत्वात् ।

आद्धेऽपराङ्गतिलादीनां प्राशस्यम् मनुः,—

अपराङ्गतिष्ठा दर्भा वास्तुसम्पादनं तथा ।

सृष्टिः सृष्टिर्दिजाद्याद्याः आद्धकर्मसु सम्पदः ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाङ्गे हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं पञ्च पूर्वाङ्गं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥

वास्तुसम्पादनं दक्षिणाश्रवणत्वाद्युपलेपनादिकरणम् । सृष्टिः अकार्षणेन अन्नव्यञ्जनसम्पादनम् । सृष्टिः अन्नादेः स्नादुत्पत्तिसम्पा-
दनं । प्रथमपवित्रपदं मन्त्रपरम् द्वितीयं श्रद्धाचारादिपरम् । हव्यमत्र वैदिकं कर्म ।

दर्भाः तिला गजच्छाया दौहित्रं मधुसर्पिणी ।

कुतपो नीलकण्ठश्च पवित्राण्यह पैत्रके ॥

नीलकण्ठो नीलवृषः, सोऽत्र पैत्रककर्मप्रसङ्गादुक्तः ।

महाभारते,— वर्द्धमानतिलं आद्धमचयं मनुरग्रवीत् ।

वर्द्धमानतिलं तिलवज्जलं ।

पैठीनसिः,— तिला दौहित्रकुतपा इति पवित्राणि आद्धे सत्यं
चाक्रोधं शौचं चात्तराञ्च प्रशंसन्ति ।

विष्णुः,— कुतपः कृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाचतानि पवित्राणि
रक्षोघ्नानि च दद्यात् ।

वायुपुराणे,— कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्धनं पशून् पुत्रांश्च दापयेत् ॥

हारीतः,— दर्भैरङ्घ्रिस्तिलैर्दत्तं तृष्णीमप्याप्नुते दिवम् ।

विधिना त्वानुपूर्व्येण अक्षयं परिकल्प्यते ॥

काञ्चनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत् प्रतिपादिताः ।

पितृणामक्षयं धान्यमृतं भूत्वा महोर्मिभिः ॥

तृष्णीं आद्धमन्त्रवर्जितं । इयं च दर्भादीनां विधानुपूर्व्यादि-
सहितानां स्तुतिः । काञ्चनादिषु पात्रेषु इति शेषः । प्रतिपादिता-
श्राप इति शेषः । इति कल्पतरुसङ्ख्याख्यानं ।

हारीतः,— तिला रक्षन्ति दैतेयान् दर्भा रक्षन्ति राक्षसान् ।

रक्षन्ति ओषध्याः पङ्क्तिं च्छातके दत्तमक्षयम् ॥

धर्मः,— वेदविद्रुचति त्वत्तं धतये दत्तमक्षयम् ।

विष्णुः,— तिलैश्च सर्षपैर्वापि यातुधानान् विवर्जयेत् ।

उग्रनाः,— कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपा वृषयस्तथा ।

दुहितुद्यैव ये पुत्रास्ते दौहित्राः प्रकीर्त्तिताः ॥

शयिः आसनविशेषः ।

शातातपः,— दौहित्रं खड्गमित्याङ्गुलंजाटाद्यद्वि जायते ।

तस्य षट्क्षस्य यत्पात्रं दौहित्रमपि तदिदुः ॥

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतयो नाम पितृणां दत्तमलयम् ॥

पैठीनधिः,— कुतोऽपि आङ्गवेलायां ओचियो यदि दृश्यते ।

आङ्गं पुनाति वै तस्मात् कुतपस्तेन संज्ञितः ॥

अथ च दौहित्रकुतययोरनेकार्थत्वात् एकतमोपादानेऽपि आङ्ग-
समृद्धिर्भवतीति कल्पतरुकाराः ।

प्राङ्गे,— यतिस्त्रिदण्डः करुणी राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रं कुतयः कालम्हागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तपारण्यास्तथैव चिविधास्तिलाः ।

पितृणां हस्तये सृष्टा दगैते ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तथा,— दर्भैर्मन्त्रैस्त्रिदण्डैश्च रजतेन विना जलम् ।

दत्तं हरन्ति रक्षाधि तस्माद्दद्यान् केवलम् ॥

मात्स्ये,— मध्याह्नः खड्गपात्रश्च यस्य नेपालकमलः ।

कूप्यं दर्भास्तिस्राम्हागो दौहित्रश्चाष्टमः स्वतः ॥

पापं कुत्सितमित्याङ्गुलस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतया इति विश्रुताः ॥ इति ।

अथ आङ्गकाले आतिथ्यविचारः ।

थमः,— भिक्षुको ब्रह्मचारी च भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमपि भोजयेत् ॥

यस्य वै यजमानस्य नागे भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

रजस्वलाश्च^(१) षण्डस्य नेत्रेरन्वश्रतो दिजान् ॥

होमप्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितम् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च तद्गच्छत्ययथायथम् ॥

घ्राणेन सूकरो हन्ति पचवातेन कुक्कुटः ।

या तु दृष्टिनिपातेन स्वर्गनावरजस्तथा ॥

अयथायथं । यदर्थं क्रियते तदिपरीतं । कुक्कुटः पचवातेनेत्या-
देरर्थः, यावति देगे कुक्कुटादीनां पचवातादि सम्भाव्यते । तावतो
देगादपनेय^(२) इत्यर्थः । अवरजः शुद्धः ।

आद्धकाले वर्ज्येषु यमः,—

कुक्कुटो विद्धराहस्य काकः या च विडालकः ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डो नारी रजस्वला ॥

कुक्कुटः पचवातेन हन्ति आद्धमसंहृतम् ।

घ्राणेन विद्धराहस्य वायसश्च हतेन तु ॥

या तु दृष्टिनिपातेन मार्जारः श्वणेन तु ।

वृषलीपतिः प्रदानेन चतुर्भा वृषलस्तथा^(३) ॥

ह्ययथा हन्ति वै षण्डः स्वर्गेन तु रजस्वला ।

खञ्जः काणः कुणिः शिबी राजप्रेष्यकरो भवेत् ॥

ऊनाङ्गो मातिरिक्ताङ्गस्तमाशु न मयेत्ततः ।

देवलः,— हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी ब्रण्णी पुक्कमनाशिकौ ।

कुक्कुटः शूकरः श्वानो वर्ज्याः आद्धे तु दूरतः ॥

वीभक्तुमशुचिं भयं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।

(१) रजस्वला च ।

(२) दपनेया इत्यर्थः ।

(३) वृषली ।

नीलकण्ठायवधनं क्षिप्रकर्णं तु वर्जयेत् ॥

शस्त्रं कालायसं सौमं मल्लिनाम्बरवाससम् ।

अन्नं पर्युषितं वापि आद्वेषु परिवर्जयेत् ॥

वीभत्सुसुदेगकरः । मल्लिनाम्बरं वस्त्रे आच्छादयतीति मल्लि-
नाम्बरवासाः तं ।

महाभारते,— रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कन्यकाश्रया^(१) ।

निवापेनोपनिष्ठेत संपाद्या नान्यवंशजा ॥

निवापे आहूकर्मपाकारम्भे । अन्यवंशजा मातापितृवंशासम्बन्धा ।

न संपाद्या न व्यापारयितव्या इत्यर्थः ।

विष्णुः,—समृते आहू कुर्यात् रजस्वलां न पश्येत् न श्यामं न
विड्वराहं न घामकुक्कुटं प्रयत्नाच्छ्राद्धमजय द्रष्टव्यम् ।

मुनर्विष्णुः,—न स्त्रीनाम्नाः आहू पश्येयुः न शूद्रा न पतिता न
महारोगिणः ।

उग्रनाः,—विड्वराहनकुलमाजार्कुक्कुटशूद्ररजस्वलाशूद्रौभर्तारश्च
दूरमपनेतव्याः ।

हारीतः,—दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुरापी यत्तु संस्पृशेत् ।

रजस्वला पुंसली वा रचसां गच्छते हि तत् ॥

वायुपुराणे,—नग्नादथो न पश्येयुः आहूमेवं व्यवस्थितम् ।

• गच्छन्ति तैस्तु दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥

सर्वेषामेव भूतानां चपासंवरणं^(२) कृतम् ।

तां त्यजन्ति तु ये मोहात्ते वै नग्नादथो दिजाः ॥

अनिष्टमहुतं तस्य हरते रक्षसाङ्गणः ॥

कागलेयः,—

पूजयेच्छाद्वकालेऽपि यतिं ब्रह्मचारिणम् ।
 विप्रातुद्धरते पापात् पितृन् मातृगणानपि ।
 भुञ्जते यत्र यत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ॥
 गृह्णन्ति पितरो देवाः स याति परमाङ्गतिम् ।
 अर्चयन्ति च दातारं पुत्रान् दारान् पितृन्स्तथा ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयेद्दत्तमागतम् ।
 अस्त्राभे (१) ध्यानभिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ॥
 तदभावेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ।
 ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थगतैरपि ॥
 गृहस्थानां सहस्रेषु यतिरेको विशिष्यते ।
 गन्धमाद्यफलैश्चैव भोजनैः क्षीरसंस्कृतैः ॥
 संपूजयेत् यतिं आद्वे पितृणां तुष्टिकारकम् ।
 ब्रह्मचारौ तपस्वी च पूजनीयो हि नित्यशः ॥
 तत्कृतं सुकृतं यस्मान्नस्मात्षड्भागमाप्नुयात् ।
 जायं योगश्च यज्ञश्च यतस्तस्मिन्स्वयं स्थितम् ॥
 तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति चाक्षयम् ।
 गृहस्थस्याग्रसं गच्छेद्ब्रह्मचारौ यतिस्तथा ॥
 स्वाद्यं पानं फलं पुष्पमात्मानमपि वेदयेत् ।
 सन्ततं योगयुक्तानां वीतरागतपस्विनाम् ॥

(१) ध्यानभिक्षूणां ।

सर्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमक्षयम् ।
 यतये वीतरागाय दत्तमन्नं सुपूजितम् ॥
 न क्षीयते श्रद्धयापि कल्पकोटिशतैरपि ॥
 ब्रह्मचारी यतियैव पकाश्रस्त्रामिनावुभौ ।
 पवमानाः युनन्येते नागरः यवते युनः ॥
 योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।
 न तत्फलमवाप्नोति गोचं सर्वं प्रतापयेत् ॥
 योगिनं समतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परम् ।
 दाता भोक्ता च नरकं गच्छन्ति सह बान्धवैः ॥
 अपरस्परदानानि लोकयात्रा न धर्मतः ।
 तस्माद्यत्नेन दातव्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥

सब्रह्मचारिणं ब्रह्मचारिसहितं, वेदयेत् निवेदयेत्, गोचं कुलं
 प्रतापयेत्, अतिक्रान्तो यतिरिति शेषः । न धर्मतः न धर्म इत्यर्थः ।
 प्रथमान्तात्तद्विलम्बित्ययः ।

ज्ञातातपः,—अतिथिर्यस्य नाश्राति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।

श्रुतवृत्तविहीनैश्च भुक्तमशोचिष्यैश्च यत् ॥

तथा,— आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते न बुधा द्विजाः ।

वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

मनुः,— ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥

अथ श्राद्धे निरसनीयाः ।

मनुः,— चण्डालश्च वराहश्च कुङ्कुटश्च तथैव च ।

वृद्धश्रावकके^(१) ग्रन्थाः शाक्यजीवककापिलाः ।
 ये धर्मान्नानुवर्तन्ते ते वै नग्रादयो जनाः ॥
 वृथाजटी वृथामुण्डौ वृथानग्राश्च ये नराः ।
 महापातकिनो ये च ते वै नग्रादयो जनाः ॥
 कुलत्वमानिकाः शाक्या आधा मुष्टिकमल्लकाः ।
 कुकर्मसंश्रितास्ते ते कुपथाः परिकीर्त्तिताः ॥
 एभिर्निर्दूतदृष्टं वै आह्वं गच्छति दानवान् ।
 देवतानामृषीणाञ्च पापवादरताश्च ये ॥
 असुरान् यातुधानांश्च दृष्टमेतैर्ब्रजत्युत ।
 अपुमानपविद्धश्च कुक्कुटो ग्रामसूकरः ॥
 आ चैव हन्ति आह्वानि दर्शनादेव सर्वशः ।
 अविद्यूकरसंस्पृष्ट दीर्घरोगिभिरेव च ॥
 पतितैर्मलिनैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।
 अक्षं पश्येद्युरेते यत्तन्नस्याद्वयकथयोः ॥
 अतृप्तपृथग् प्रधानार्थं संस्कारस्यापविस्मृतः ।
 हविषां संकृतानां तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥
 मृतसंयुक्ताभिरङ्घ्रिस्तु प्रोक्षणन्तु विधीयते ।
 सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चैवावकीरणम् ॥
 गुरुसूर्याग्निवस्त्राणो दर्शनं वापि यत्नतः ।

वृद्धस्यतिः— स्वपाकपण्डपतितश्चानः सूकरकुक्कुटाः ।

रजस्तना च चण्डालः आह्वे कार्यास्त्वदर्शनाः ॥

(१) वृद्धश्रावककेर्यश्या ।

परिश्रिते प्रदद्याच्च तिलैर्वा विकिरेन्महीम् ।

शमयेच्चोपविष्टस्तु तं दोषं पङ्क्तिपावनः ॥

कुसुमलमानिकाः सत्कुलाभिमानेन त्यक्ताचाराः रुद्धश्रावकादयः ।

पाषण्डविशेषाः । मुष्टिकमल्लको मागधः ।

अपविष्टस्तु,— मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तथोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं प्रतिगृहीयादपविष्टः स उच्यते ॥

इति मनुक्कलक्षणपुत्रविशेषः । वस्त्रः क्लृप्तः । असम्भवे उक्तदोष-
दुष्टमपि आद्वीयद्रव्यं मृदुक्कलसमार्जनादिकागदर्शनान्तं कृत्वा
नियोज्यमिति समुदायार्थः । प्रधानार्थे आद्वीये स्त्रियाः अन्य-
जजातिविशेषः ॥०॥

अथ विश्वेदेवाः ।

वृक्षस्पतिः,— कर्तुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।

(१) धुरिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवाः ॥

माद्रवाश्च तथैते तु विश्वेदेवा प्रकीर्त्तिताः ।

इष्टिआद्वे कर्तुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ॥

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिरोचनौ ।

पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ ॥

उत्पत्तिं नाम वै तेषां ये विदुर्न हिजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वायमन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्र (१) विहिताः आद्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

इष्टिश्चाद्धमत्र द्रव्यमाह्वयसम्पत्ताविष्कृता यत्क्रियते तदेव ।

शातातपः,— उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणमुखः ।

प्रदद्यात् पार्वर्णश्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

शातातपः,— नित्यश्चाद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ।

मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ॥

योजयेद्दैवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि चततः ।

स दैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ॥

अन्यथा त्वलुप्यन्ति सदैव्यासुरराक्षसाः ।

तत्पूर्वं दैवपूर्वं ।

वायुपुराणे,— नामोक्त्य स्पर्शयेत्किञ्चिच्छ्राद्धे दैवेऽथवा पुनः ।

उत्तरेणाहरेद्देवा दक्षिणेन विस्पर्शयेत् ॥

वेदिरत्र दक्षिणाप्रवणदिश्राद्धदेशः । दैवे दैवश्राद्धे ।

मनुः,— दैवकार्याद्विजातीयां पितृकार्यं विप्रियते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाषायनं सूतम् ॥

तेषामारचभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विजुग्यन्ति श्राद्धमारचवर्जितम् ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पिवाद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पिवाद्यन्तं लीहमानः शीघ्रं नश्यति साम्बयः ॥

आषायनं पितृश्राद्धप्रधानभूतस्य समृद्धिकरं अद्भुतं न तु
सूतः प्रधानम् । आरचभूतं न तु सर्वतो रक्षाकरम् । दैवाद्यन्तं
दैवे आद्यन्तौ आरभावधाने यस्य तत्तथोक्तम् । एतेनैतदुक्तं भवति,
निमग्न्यादि दैवपूर्वं विस्पर्शनं विपरीतं कार्यम् ।

देवसः,— यदेष क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्यपूर्वकम् ॥ इति ।

अथ विधिपरिभाषां ।

मनुः,— प्राचीनावीतिना सम्यगपस्यमतन्त्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

अतन्त्रिणा अनलसेन । अपस्यं वामपार्श्वं । आनिधनात्
आसमाप्तेः ।

कात्यायनः,— दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन् सदा ॥

आहुसूचम् कात्यायनः,— आवाहनादिवाग्यत उपसर्गनादा-
मन्त्रिणश्चैव^(१) आहुं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः । पित्र्ये दिगुणांस्तु
दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्ने पङ्क्तिमूर्द्धन्यं वृच्छति,
सर्वान् वा पित्र्ये इति वचनात् तर्पणाद्यपि पित्र्ये दिगुणैः कुग्रैरेव
समाचरन्ति न तु हजुभिरेव ।

अथ कुशाः ।

वायुपुराणे,— रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पित्र्यतीर्थेन संश्रुताः ।

उपमूले तथा लूना प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः ॥

तथा,— शुभाः आह्वे वीरकुशा बल्यजाः चार्थकी तथा ।

वीरणाद्योलपाश्चैव लम्बा वर्ज्याश्च नित्यशः ॥

संयुताः संस्पृष्टाः, प्रस्तरोऽत्र पिण्डप्रस्तरः । प्रस्तरः कुशमुष्टिः ।

शुभाः भद्रमुत्तकः । वीरकुशाः प्रत्ययजाताः । चार्थकी चार्थद्विष्टाः ।

उत्तपः कुग्रसदृशः दणविशेषः । सन्धाः उक्तप्रमाणादधिकाः ।
हारीतः । शोभते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणायायतान् समूलान्
दर्भान् आहरेत् ।

आपस्तम्बः,— समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य च महात्मनः ॥

ब्राह्मे,— गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सलच्छिन्नाः समूलकाः ।

पितृतीर्थेन देयाश्च दुर्वाः श्यामलमेषकाः ॥

काशाः कुशा वल्यजाश्च तथा ये तीक्ष्णशूककाः ।

मौञ्जलं^(१) श्राद्धसम्यैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

श्राद्धे वर्ज्याः प्रयत्नेन ह्यनूपाः सगवेधूकाः ॥

दूर्वाद्याः कुशाभावे प्रतिनिधित्वेनोक्ताः ।

तथाच गोभिलः,—

तेयामभावे शूकदणशरशीर्षवल्यजसुतवनल^(२) गुणद्वर्जं सर्वदणानि
शूकदणं शूकयुक्तधान्यदणं । शीर्षसुतवणवा जातिविशेषास्तत्तद्देश-
प्रसिद्धाः । पिञ्जलः पवित्रम् तत्समाः प्रादेशमाद्याः साद्या इति
यावत् । समाहिताः मिर्दोषाः ।

अथ मण्डलार्थं धूर्षविशेषाः ।

ब्राह्मे,— मण्डलानि च कार्याणि नैवारैसूर्नकैः शुभैः ।

गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥

पाषाणधूर्षमह्वीर्षमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

अथ आद्वे अर्धादिपात्राणि ।

प्राज्ञे,— अस्तभाण्डानि वर्ज्याणि पितृदैवतकर्मणि ।

सुवर्षताम्ररौप्यामृत्पाटिकमङ्गलशुक्लयः ॥

भिन्नान्यपि हि योज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि ।

पृथिवी पितृभिर्दुग्धा पात्रे रौप्यमये पुरा ॥

स्वधामृतञ्च तस्मात्तत्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।

रौप्यपात्रेऽर्घपाद्यादि^(१) तस्मात् ^(२)सूक्ष्मेऽपि कारयेत् ॥

दत्त्वा हेममये पात्रे भगवान् स्यात् स मानवः ।

दत्त्वा रत्नमये पात्रे सर्वरत्नाधिपो भवेत् ॥

यस्मात्ते ब्रह्मवर्चस्वी आश्रित्ये राज्यमाप्नुयात् ।

पात्रे औदुम्बरे दत्त्वा सर्वभूताधिपो भवेत् ॥

दत्त्वा न्यघोधपात्रे तु प्रज्ञां पुष्टिं श्रियं लभेत् ।

रक्षोघ्ने काश्मरीपात्रे दत्त्वा पुष्टं लभेत सः ॥

सौभाग्यं वायु वाधूके फल्गुपात्रे च सम्पदम् ।

श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ॥

विश्वपात्रे धनं बुद्धिं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।

अथ पद्मपुटे दत्त्वा मुनीनां वल्लभो भवेत् ।

सिक्ते मधुघृताभ्यां च यथासम्भवमेव वा ॥

अस्तभाण्डं विष्णौर्लभाण्डं । कलशपात्रं जाकोदुम्बरपात्रम् ।

वायुपुराणे,— तथापि^(३) पिण्डभोज्येषु पितृणां रजतं मतम् ।

अमङ्गलं प्रयत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

(१) प्राजादि । (२) सूक्ष्माणि । (३) तथार्घपिण्डभोज्येषु ।

अथ चन्दनादि विचार्यते ।

अन्यत्र,— येतचन्दनकपूर्कुकुमानि शुभानि च ।

त्रिलेपनायं दद्यात्तु यच्चान्यत् पितृवक्ष्यमम् ॥

विष्णुः,— चन्दनकपूर्कुकुमागुरुपद्मकाष्ठानि अनुलेपनानि इति ।

आद्धे देयादेयपुष्पविचारः ।

ब्राह्मे,— शुक्राः सुमनसः श्रेष्ठान्तया पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि हृत्स्वयः ॥

जवादि कुसुमं भाण्डौ रूपिका^(१) च कुरुण्डिका^(२) ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि आद्धे कर्म्मणि नित्यशः ॥

जवादीत्यादिशब्दादेवं रक्तकुसुमम् । रूपिका अर्ककुसुमं,
कुरुण्डिका पीतझिण्डीति कम्पतरुकाराः । *

वर्ज्येषु ब्राह्मे,— उषगन्धीन्यगन्धीनि दुष्टानि च विवर्जयेत् ।

शङ्खः,— उषगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यहचोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णान्यसारिणः ॥

रक्तेऽपवादः तेनेवोक्तः,—

जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः उषगन्धान्यगन्धानि कण्टकिजातानि
रक्तपुष्पाणि च । सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि ।

जलजानि रक्तान्यपि दद्यात् ।

अन्यत्र,— आद्धे जात्यः प्रशस्ताः सुर्मन्त्रिका श्वेतपुष्पिका ।

जलोद्भवानि सर्वानि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

तुलसीगन्धमाघाय पितरस्तुष्टमानसाः ।

प्रयान्ति गरुडाच्छात्पदं चक्रपाणिनः ।

आद्धे च तुलसीदानात् पितॄणां तृप्तिरक्षया ॥

जातीपुष्पस्य सामान्यतो विशेषतश्च आद्धे विहितत्वात् “जाती-
दर्शनमार्चणं निराशाः पितरो गताः” इति वाक्यस्य प्रामाण्येऽपि
पौतजातिपरत्वमेव ॥०॥

धूपः ।

ब्राह्मे,— चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोगौरपद्मकम् ।

तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव दत्ताक्तं युगपद्देत् ॥

दत्तं न केवलं दद्याद्युष्टं वा तृणगुग्गुलुम् ।

विष्णुः,— मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् । तुरुष्कं सिङ्गकरसः तृण-
गुग्गुलुं गुग्गुलुभेदः ॥

अथ दीपः ।

शङ्ख,— दत्तेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ।

वमामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

विष्णुः,— वसा मज्जाद्यं दीपार्थं न दद्यात् ।

अथ वस्त्रदानस्यावश्यकता ।

ब्राह्मे,— अनङ्गलम् यद्वस्त्रं वितरेत्तद्युगं शुभम् ।

वायुपुराणे,—

वासो हि सर्वदेवतं सर्वदेवेस्वभिष्टुतम् ।

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा विद्यास्तपांसि च ॥

तस्माद्वस्त्राणि देयानि आद्धकास्ते विशेषतः ।

अथ नानाद्रव्यदानफलानि ।

वायुपुराणे,—

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् ।
 सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाचयमिच्छता ॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ।
 दिव्यास्सरोभिः संपूर्णमक्षदो लभते चयम् ॥
 आच्छादनं च यो दद्यादहतं श्राद्धकर्मणि ।
 आयुः प्राकाशमैश्वर्यं रूपं च लभते सुखम् ॥
 यन्नोपवीतं यो दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्मवित् ।
 पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ॥
 कृते विप्राय यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 मधुक्षीरश्रवा^(१) धेनुर्दातारमनुगच्छति ॥
 शक्रवर्द्धनं^(२) यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 धेनुं च लभते दिव्यां घण्टापद्मदोहनाम् ॥
 त्वलपूर्णं तु यो दद्यात् पादुके श्राद्धकर्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥
 यजनं तालवृत्तं च दत्ता विप्राय संस्कृतम् ।
 प्राप्नुयात् सार्गयुक्तानि प्रदानानि मृदूनि च ॥
 श्राद्धेषूपानक्षौ दद्यात्ब्राह्मणेभ्यः सदा बुधः ।
 दिव्यं च लभते चक्षुर्वाजियुक्तांस्तथा रथान् ॥

श्रेष्ठं च यो दद्यात् पुण्यमाप्ताविभूयितम् ।
 प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 शरणं रत्नसंपूर्णं सुशय्यासनभोजनम् ।
 आद्वे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकष्टे महीयते ॥
 मुक्तावैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वाहनानि च सुखानि अयुतान्यर्बुदानि च ॥
 विमानं पुण्यकप्रख्यं सर्वकामसमन्वितम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रभं दिव्यं विमलं लभतेऽक्षयम् ॥
 अक्षरोभिः परिवृतं कामगन्तु मनोजवम् ।
 सगन्धर्वैर्विमानार्थैः स्त्रियमात्रः समन्ततः ॥
 दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति जलवृष्टिभिरेव च ।
 गन्धर्वाप्सरसस्तत्र गायन्त्यो वादयन्ति च ॥
 कन्यायुवतिमध्यस्था हसिताभरणस्त्रियैः ।
 सुस्ररैस्ते विबोधन्ते सततं हि मनोरमैः ॥
 अथदानसहस्रेण रथदानशतेन च ।
 दन्तिनां च सहस्रेण यत्फलं लभते नरः ॥
 दद्यात्पवित्रं योगिभ्यो जन्तु^(१)वारणमकसः ।
 स्वर्णनिष्कसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्य^(२) दानं विशिष्यते ।
 तस्मात् सर्वप्रथमेन देयं दानाभिरक्षयम् ॥

अहिंसा सर्वदैवत्यं पवित्रं सोमपायिनाम् ।
 दानं हि जीवितस्याङ्गदानानां परमं बुधाः ॥
 स्वर्णेन सुपूर्णानि आद्वे पात्राणि दापयेत् ।
 रसास्तमुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
 तिलानिचुस्तथा भोज्यं आद्वे सत्कृत्य दापयेत् ।
 मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ॥
 पात्रं च तैजसं दद्यान्मनोज्ञं आद्वभोजने ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानां च धनस्य च ॥
 रजतं काञ्चनं चैव दद्याद्वाह्वेषु यः पुमान् ।
 दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
 धेनुं आद्वेषु यो दद्यात्गृष्टिं कुम्भोपदोहनाम् ।
 गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥
 दद्यात् यः शिखरेष्वग्निं बल्लकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कामाग्निदीप्तं प्राकाम्यं सौभाग्यं रूपमेव च ॥
 इन्धनानि च यो दद्यात् दिवेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति सयामे श्रिया युक्तश्च दीप्यते ॥
 सुरभीणि^(१) तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव च ।
 पूरयित्वा तु पात्राणि आद्वे सत्कृत्य दापयेत् ॥
 गन्धवाहा महानघः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

शयनासनदानानि भूमयो वाहनानि च ।
 आद्वेष्टेतानि यो दद्यात् सोऽथमेधफलं लभेत् ॥
 ... .. गोसवमश्रुते ।
 तस्मिन् लोके वसन् भोदेत् सन्दनैस्तु सवाहनैः ॥
 राजभिः पूज्यते वापि धनैर्द्वान्यैश्च वर्द्धते ।
 वर्णकौशेयपर्णैर्^(१) तथा प्रावारकम्बलम् ॥
 अजिनं क्षौमजं षट् प्रवेणीं मृगलोमिकाम् ।
 दत्त्वा चैतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ॥
 प्राप्नोति अद्धानस्तु वाजपेयस्य यत्फलम् ।
 वज्रो गार्ह्यः सुरुपास्तु पुष्यत्याश्च किङ्कराः ॥
 वशे तिष्ठन्ति भूतानि अस्मिंस्लोके त्वनामयम् ।
 क्षौमकौशेयकार्पासं दुकूलमहतं तथा ॥
 आद्वेष्टेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोत्यनुत्तमान् ।
 अलक्ष्मीं नाशयत्याशु तमः सूर्यादयो यथा ॥
 भ्राजते च विमानाद्ये नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ।

प्राकाम्यं ऐश्वर्यविशेषः, गृष्टिः प्रथमप्रसूता गौः, वर्णकौशेयं
 पीतवर्णादि^(१)रञ्जितकौशेयं, प्रावारकम्बलं आच्छादनयोग्यः सूक्ष्म-
 कम्बलः । अजिनं कटि^(२)सूचं, क्षौमजं अतिसूक्ष्मपट्टनिर्मितं शमि^(३)
 इति प्रसिद्धं । प्रवेणी गजास्तरणकम्बलः ।
 तथा,— राजतं रजतान्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ।

(१) मर्गे च ।

(२) पीतवर्णादिकौशेयं ।

(३) कटिचं ।

(४) चर्म ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं राजतं दानमुच्यते ॥

एवमन्यान्यपि फलान्युक्तानि विस्तरभयादिरम्यते । इति ।

अथ आद्धे देयद्रव्यविचारः ।

शङ्खलिखितौ,— धर्मेण वित्तमादाय पित्रभ्यो दद्यात् ।

मनुः,— यद्विचित्रकालाय यच्चानन्याय कल्पते ।

पित्रभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

तिलैर्ग्रीहिर्वैमाषैरतिमूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मास्यमासेन चीन् मासान् हारिणेन तु ।

शौरभेणाय चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥

षण्मासान् शाश्व^(१)मासेन पार्वतेनाथ सप्त तु ।

अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु दध्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥

सप्तत्सरं तु गच्छेन पयसा पायसेन वा ।

वर्द्धीणस्य मासेन द्वात्रिंदादशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशलां खड्गं गोधामिषं मधु ।

आनन्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

शौरभं भेषमांसं । पृषतः चित्रमृगः । एणः क्षणमारः । वरुः
शम्बरः । गव्यपदं पयःपायसयोरपि विशेषणम् ।

वार्द्धीणमस्य लक्षणं निगमे,—

त्रिपिवं त्रिन्द्रियवीणं श्रेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्द्धीणसं तु तं प्राङ्गुर्याञ्जिकाः पितृकर्माणि ॥

हृष्ययीवो रक्तगिराः श्रेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वार्द्धीणसः प्रोक्त इत्योषा नैगमी सृतिः ॥

त्रिभ्यां सुखेन कर्णाभ्यां च जलं पिवतीति त्रिपिवः । जलपान-
काले सुखवत् वृद्धत्वेन विलुलितकर्णयोरपि जलमध्ये प्रवेशान्तथा
कथनम् । महाशक्ता रोहिताकारा मत्स्यविशेषाः । वृहच्छक्ताः
कामरूपेषु प्रसिद्धाः पामराणामपि महाशास्त्रा इति व्यवहार्याः ।
“महाशक्ता मत्स्या” इति यमोक्तेः ।

यमः,— गावयं रुद्रसंमितान् ।

आनन्त्याय प्रकल्पेत खड्गमांसं पितृक्षये ।

पितृक्षयो मया क्षेया तत्र दत्तं मद्याफलम् ॥

तथा,— यत्किञ्चिन्मधुना युक्तं तदानन्त्याय कल्पते ।

उपाकृतं तु विधिना मन्त्रेणान्नं तथाकृतम् ॥

गावयम् । गवयमांसं रुद्रसंमितान् एकादशमासानित्यर्थः । उपा-
कृतं मन्त्रविहितं संकृतं अन्नं । तथाकृतं उपाकृतमेव ।

कात्यायनसूत्रम्,— अथ वृश्चिर्गाम्याभिरौषधीभिर्मांसं वृश्चिः,
तदभावे मूलफलैरङ्गिर्वा सहान्नोत्तरास्तर्पयन्ति कागोक्ष्णमेषा
आलव्याः श्रेयाणि क्रीत्वा वा स्वयं मृतानाहत्य पचेत् ।

उत्तराः तिस्रः फलमूलादयः उक्ष्णः अनङ्गान्^(१) आलव्याः कृतालम्भाः ।

विष्णुः,— शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मुद्गैर्गाधूमैश्च मांसं प्रीयन्ते । तथा कालशाकं महाशल्का, वाङ्मैत्र्यसमांसं खड्गमांसमित्युच्यते ।

पैठीनसिः,— दृतेन मांसं प्रीणाति कालशाकेन दिमांसं यवागूप-
हगरेण चिमांसं इत्यादि ।

उग्रनाः,— चतुरोमासान् छण्णसारङ्गेण ।

शङ्खः,— आसान् पारेवतानिचून् मृद्वीकाभ्यदाडिमान् ।

विदार्थाश्च भारु^(१)ण्डांश्च आड्डकालेऽपि दापयेत् ॥

लाजान् मधुघृतान् दद्यात् सकृत्पून् शर्करया सह ।

दद्याच्छाङ्गे प्रथमेन शृङ्गाटविग्रकेतुकान्^(२) ॥

पारेवतं जम्भीराकारं फलं, काश्मीरदेशे तु आड^(३) आड
इति प्रसिद्धं, मृद्वीका द्राक्षा भव्यपदस्य कर्मरङ्गफलवाचकत्वात्,
उआड इति प्रसिद्धफलवाचकत्वाच्च, अविरोधात् समाच्चाराच्चो
भयमपि शाङ्गं इति वडनिबन्धकतः । विदार्थाश्च जलप्रभवाः
कन्दविशेषाः । भारुण्डो जलप्रभवः कन्दविशेषः । केवुकं तद्वत्
जलप्रभवः कन्दविशेषः ।

भगुः,— सुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्मृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

देवसः,— धानाद्य मधुमंयुक्ता इक्षुंश्चैव सगोरमान् ।

शर्कराः फलमूलञ्च सर्वं दद्यादमत्सरः ॥

गोरमपदोपादानात् आमिक्षाभारप्रकृत्यानां गयानामेव देयत्वं

महाभारते,—

सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितृन् ।

वायुपुराणे,—

श्यामाकैरिचुभिश्चैव पितॄणां सर्वकामिकम् ।
 कुर्यादाश्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 श्यामाका हस्तिनामानो वर्द्धितान् यजनिःसृतान् ।
 प्रसीतिका प्रियङ्गुश्च शङ्खाः स्युः श्राद्धकर्मणि ।
 एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां सदा गुणैः ॥
 कृष्णा मापास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवगास्तयः ।
 मध्याथवा ब्रीहियवास्तयैव च मधूस्तिकाः ॥
 कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च शङ्खाः स्युः श्राद्धकर्मणि ।
 विश्वामलकमृदौकापनसामातदादिमम् ॥
 भव्यपारेवताषोडं खर्जूरसफलानि च ।
 कशेरुकोविदार्यश्च तालकन्दं तथा विषम्^(१) ॥
 तमालं गतकन्दश्च मध्यालुं शीतकन्दकम् ।
 कालेयं कालशाकश्च सुनिषणं सुवर्चला ॥
 मांसं शार्कं दधि क्षीरं जेधुर्वैचाकुरस्तथा ।
 कट्फलं कङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ॥
 कर्कन्दुश्रावकं वारं तिन्दुकं मधुमाह्वयम् ।
 वैकङ्कतं नारीकेलं शृङ्गाटककटीफलम् ॥
 पिप्पली मरीचं चैव पटोलं वृद्धतीफलम् ।

सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च कलायाः सर्वएव च ॥

एवमादीनि चान्यानि खादूनि मधुराणि च ।

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

प्रसीतिका मध्यदेशप्रसिद्धं धान्यं, मद्दायवा वेणुयवाः, मधूलिका धान्यविशेषः, योनालभेदो देवधान्यमिति गौड़ाः । अस्थैव विशेषणं कृष्णाः श्वेता लोहिताश्चेति । आचोडं काश्मीरप्रसिद्धफलं । कोविदारः श्वेतकाञ्चमारसदृशः । तालकन्दः तालमूलीति प्रसिद्धं । शतकन्दं शतावरी । शीतकन्दं ग्राह्यकं । कालेयं तिक्तः शाकविशेषः, कालाख्यं ग्राकं कराळाख्यमिति गोविन्दराजः । सुनिषणं चाङ्गेरी^(१)-सदृशं जलप्रभवं ग्राकं । सुवर्चला सूर्यभक्तग्राकं, सूर्यावर्त्ता इति गौड़ाः । चेषुः चक्षु इति प्रसिद्धं ग्राकं मण्डगाकमिति गौड़ाः । कटफलं कटफलवृक्षफलमेव । कङ्कणी द्राक्षा अक्षरसा द्राक्षा । मोषः कदलीफलं । कर्कन्दुः वदरीविशेषः । नागरं स्रण्डी, स्रण्डी आर्द्रकप्रकृतिकत्वादार्द्रकस्यापि देयत्वं । मूलकं द्विविधं, पिण्ड-मूलकं दीर्घमूलकं चेति ।

तत्र वक्ष्यमाणग्रहोक्ता पिण्डमूलकस्यैव निषेधात् ।

वायुपुराणे,—

दीर्घमूलकस्य देयत्वेनोपादानादीर्घमूलकं देयमेव ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यत्रग्रीहिमगोधूमौ तिलमुद्गाः समर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदाराः निष्पावाद्यात्र शोभनाः ॥

निष्पावा सिन्धौमदृशा दक्षिणपथप्रमिद्धाः । तत्सादृशास्त्रिमस्य
दानसमाचारः स्वादुमधुरत्वाच्च ।

(१) आदिपुराणे,—

मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरीचं शुभम् ।

आद्रुकर्मणि शस्तानि सैन्धवं चपुयं तथा ॥

रामठं हिङ्गुं । चपुयं सुखासिकापरनामिका कर्कटी मधूरत्वा-
त्तज्जातीयत्वाच्चान्यकर्कटीनां दानसमाचारः । अतस्तदलाभे फलमूलै-
रङ्गिरिति कात्यायनसूत्रे, आपोमूलफलानि चेत्यापस्तम्बोक्त्या, अङ्गि-
मूलकलेन चेति मनुक्त्या च निषिद्धेतरस्वादुमधुरमूलफलमात्रस्य
सामान्यतो विहितत्वादानुप्रभृतीनां दानसमाचारः ।

अथ वर्ज्याणि ।

हारौतः,— विषहृद्ग हतं मांसं व्याधितिर्यगतं च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै आद्रे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

वायुपुराणे,— वर्जनैयानि वक्ष्यामि आद्रुकर्मणि नित्यशः ।

करम्भधान्यान्यन्यानि हीनानि रसगन्धतः ॥

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्युषराणि च ।

दुर्गन्धि फेनिलं चैव तथा वै पन्वलोदकम् ॥

न लभेद्यच्च गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ।

आविकं मार्गमौष्टं च सर्वमेकशफञ्च यत् ॥

माद्दिपं चामरं चैव प्रायो वर्ज्यं विजानता ।

पप्पलं अक्षयः ।

रपि न स्वरूपेण दानम् । यस्यान्वयश्चादेः समीपे चतुं कृतं
तदवचुतं । चतुं त्रिका । एवं रुदितं बोध्यं ।

शङ्खः,—भूतृणं सरमं शिषु पालङ्ग्या सुमुखं तथा ।

कुभाण्डालावुवार्त्ताकौकोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

पिप्पली मरीचं चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।

कृतञ्च लवणं सर्वं वंशाद्यञ्च विवर्जयेत् ॥

राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।

लोहितान् वृचनिर्यासान् आङ्गकर्मणि वर्जयेत् ॥

मरीचादिनिषेधोऽपि हिङ्गुवत्स्वरूपेण दीयमानस्यैवेति बोध्यं ।
वंशाद्यं वंशकरीरं । कोरदूषको वनकोद्रवः । राजमाषो झुडुङ्ग
इति गौडाः । पिण्डमूलकशब्दस्य पिण्डसारु इति प्रसिद्धमूलपरत्वं
केचिद्वदन्ति । कोचित्तु स्वरूपपरत्वं । तदुभयमपि विचारासहं
तयोर्मूलशब्देन व्यवहाराभावात् । तथा कोषाद्येभावाच्च । वर्तुल-
मूलकदीर्घमूलकयोरेव मूलकशब्दप्रसिद्धेऽर्थे । अत्र कल्पतरुकाराः,—

ततोऽन्नं वज्रसंस्कारं इति वक्ष्यमाणशङ्खोक्त्या विहितस्याव्यव-
(१)हरणीयद्रव्यस्य यथालाभमुपकल्पितस्य आङ्गस्वरूपसम्पादकत्वं, तद-
भावे तु अविहिताप्रतिषिद्धं विहितसदृशमुपादातव्यम् । यत्तु आङ्ग-
प्रकरण एव प्रतिषिद्धं तत् प्रतिनिधित्वेनापि बोपादेयम् । यच्च तु
फलविशेषसंयोगः तस्य आङ्गस्वरूपसम्पादकत्वे सति तत्फलविशेष-
सम्पादकत्वमपि । यच्च न फलविशेषसंयोगः तेषां नित्यवदङ्गत्वान्नै-
र्विना आङ्गाङ्गानिप्यत्तिरेव । यत्तु निषिद्धं गोमहिषमांसादिफल-

विशेषार्थं विहितं, तत् तत्फलार्थिनैवोपादेयं, न तु आह्वयस्वरूप-
सम्पादकत्वेन । यत्तु यस्मिन्नेव द्रव्ये पितृदत्तिकांशोऽप्यस्त्वं भूयस्त्वं
वा^(१) । तत्तस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषापेक्षया बोद्धव्यमिति ।

आलुफलकदलीकुसुमहरितक्यादीनां कषायवज्जलत्वाद्दानाभाव-
एव । कोमलतालफलस्य मधुरत्वाद्देयत्वमिति केचित् । तदन्ये न सहन्ते ।

फलं तालतरुणान्तु भुक्त्वा नरकमृच्छति ।

इति वचने पक्षापक्षसाधारण्येन निषेधात् । छिद्रमोचाग्राकादे-
र्हविष्यत्वेऽपि तिक्तत्वाददेयत्वमेव । ^(१)चाङ्गेरिशाकं, श्रीशृङ्गेरिप्रसिद्ध-
नामकटभालेभु^(२)जम्बीरवीजपूरनागरङ्गप्रभृतयोऽश्चरसत्वान्न देयाः ।
पक्वतिन्निडौनां^(३) माधुर्यसाहित्याद्दानसमाचारः । लवणत्वात् समुद्र-
जलप्रभृतयो न देयाः ।

अथ परिवेषणविचारः ।

परिवेशस्तु ग्रस्तः स्यात् भार्यया पितृदत्तये ।

पितृदेवमनुष्याणां साहाय्ये सा यतः स्थिता ॥

मनुवृहस्पती,—

पाणिभ्यां त्वपसंगृह्णा स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् ग्रनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

मुक्तं क्षुमाभ्यां हस्ताभ्यां यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रं लुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

गुणानूपपन्नाकाद्यान् पथो दधि घृतं मधु ।

(१) च ।

(२) गा ।

(३) लेम्बाडदेलेम्बाड ।

(४) तिन्निडौफलस्य ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

पितृर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यथाप्युपाक्षतम् ।

वर्जनीयं सदा मङ्गिस्तत्पथः श्राद्धकर्मणि ॥

दुर्गन्धि फेनिलं चाम्बु तथा न प्रदरोदकम्^(१) ।

यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यथाभोज्यनिपानजम् ॥

तद्वज्रं मलिलं तात सदैव पितृकर्मणि ।

अभोज्यं निपानजं पतितादिकारितपुष्करिण्यादिजलं ।

भाष्ये,—मसूरपणनिष्पावा राजभाषाः कुलथ्यकाः ।

पद्मविज्वकधूसूरपारिभद्राटरूपकाः ॥

न देयाः पितृकार्येषु पयश्चात्राविकं तथ

कोद्रवो द्वारविवरं कपिथ्यं मधुकातसी ॥

एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः प्रियमिच्छता ।

पारिभद्रं पानिहृद इति प्रसिद्धं ।

ब्राह्मे,— दधिशाकं तथा भक्ष्यं मूलं वावधि^(१)वर्जितम् ।

वर्जयेच्चैतथा चान्याम् सर्वानभिषवानपि ॥

दधिशाकं शाकविशेषो दहिदहिश्चा इति प्रसिद्धम् ।

हारौतः,— पालङ्का^(२)नालिकापोतिकाशिगुस्समुकवात्ताकुभृत्सृणक-
फेलुमाषमसूरकतलवणानि च श्राद्धे न दद्यात् ।

नालिकाऊलपौति मगधादौ प्रसिद्धः शाकविशेषः । स्समुकं
बीजपूर्णं । भृत्सृणं रामकपूर्णं कफेलु जलप्रभवं शाकं ।

हारौतभाष्यकारस्तु,—भृत्सृणकफेलू ग्राम्यारण्यौ शाकविशेषौ काश्मीर-

(१) प्रसरोदक ।

(२) दधिवर्जितं ।

(३) पलङ्का ।

प्रसिद्धावित्युक्तवान् । माघनिषेधोऽच गौरमाघपरः कृष्णमाघाणां
देयत्वेनोक्तत्वात् ।

विष्णुः,— पिप्पलीस्रमुकभूसृणासुरीसर्वपसुरभकुभाष्टालावुवार्त्ताकी-
पालङ्घातण्डुलीयककुसुमापिण्डमूलकमहिषीचौराणि वर्जयेत् ।
राजमाघमसूरपर्युषितकृतलवणानि च ।

आसूरीसर्वपो राजसर्वपः । सुरसं तुलाम्रीगाकम् ।

महाभारते,—

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकाक्षया ।

हिङ्गुद्रव्येषु सर्वेषु अलावु लसुनं तथा ॥

पलाण्डुशोभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ।

खुरखण्डकान्यलावूनि^(१) कृष्णं लवणमेव च ॥

याम्यं वराहमांसं यत् यच्चैवाप्रोक्षितं^(२) भवेत् ।

कृष्णाजीनी विड्मैव ग्रीतपाली तथैव च ॥

अङ्गुरार्थास्तथा वज्या इह शृङ्गाटकानि च ।

वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥

अवसुतुच्च रुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ।

अथ हिङ्गोर्निषेधः स्वरूपेण दीयमानस्य । द्रव्यान्तरसंस्कार-
कत्वेन तस्य पूर्वं विहितत्वात् । गृञ्जनं गाजर इति पश्चिमदेशप्रसिद्ध-
मूलभेदः । खुरखण्डकानि क्वाकसमानप्रकृतिकद्रव्याणि पिण्डोप-
मानि । कृष्णलवणं सुवर्चला । कृष्णा^(३)जीनी कृष्णाजीरकं । ग्रीतपाली
काकजङ्घा । सर्वशब्दोपादानात् मैत्रविलवणमासुद्रलवणयोर्द्विविध्ययो-

(१) खुरखण्डकानि । (२) यच्चैव प्रोक्षितं । (३) कृष्णाजीरकं ।

विन्यस्य प्रयतः सम्यक् भूमायेव समाहितः ॥
 भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
 दद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥
 उपनीय तु तत्सर्वं शनकेः सुसमाहितः ।
 परिवेषयेत्तु परितो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥
 यद्यद्वोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याय कथाः कुर्यात् पितृणामेतदौषितम् ॥

अन्नस्येति तृतीयार्थं यष्टौ । वर्द्धितं पूरितं । उभाभ्यां सुक्तं
 हस्तद्वयेनासम्बद्धम् । गुणान् अप्रधानानि इत्यपूपादिविशेषणं,
 भोजनेऽन्नस्यैव प्राधान्यात् अपूपादीनां गुणत्वं । द्वितीयगुणानीत्यत्र
 साधुर्यादिगुणान् कथयन्नित्यर्थः ।

देवलः,— स्थित्वैव निभृतः कर्त्ता मुदितः सादरः शुचिः ।

ततो विषदभानीय भोजयेत्प्रयतो दिजाम् ॥

विषदं विमलं ।

शङ्खः,— उष्णमन्नं दिजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥

भोजयेद्विधिवत् पश्चात् गन्धमाख्योज्ज्वलान् दिजान् ।

अन्यत्रेति उक्तफलमूलान्येवानुष्णानि देयानि ।

(१) वक्ष्यमाणं याज्ञवल्क्यः,—

अन्नमुष्णं हवियश्च दद्यादक्रोधनोऽलरः ।

आपस्तम्बः,— नैयामिकन्तु^(१) यच्छ्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ।

(१) देववक्ष्यमाणं ।

(२) नैयामिकं च ।

सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः, अभावे तैलं शाकमिति । मघासु
चाधिकं आह्वकल्पेन सर्पिः ब्राह्मणान् भोजयेत् । मासिकआह्वे
तिलानां द्रोणं येनोपायेन शक्रुयात् तेन भोजयेत् । समुदितान्
सम्भोजयेत् । अस्यार्थः, नैयामिकं अमावास्यादि आह्वं । तत् स्नेहं
विना न दद्यात् । अधिकं सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् आह्वकल्पेनेत्य-
न्वयः । आह्वे वैकल्पिकमपि तैलं न देयमिति तात्पर्यं । तिलानां
द्रोणमुपयोजयेदिति ब्राह्मणभूयस्त्वपत्ते । येनोपायेन शक्रुयादिति
मोदकादिप्रकारेण समुदितान् गुणवत इति ।

ब्राह्मे,—उष्णान्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलोहितम् ।

शर्करीकौटपाषाणैः केजैर्यक्षाषुपद्रुतम् ॥

पिण्याक^(१)मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षं लवणीकृताः ॥

वाग्दुष्टा भावदुष्टाश्च दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।

वाससा वाऽवधूतानि वर्ज्याणि आह्वकर्मणि ॥

उष्णान्नमित्यत्र अत्युष्णान्नमित्यर्थः । उष्णान्नदानस्य वज्रवाक्ये-
षूक्तत्वात् । शीतलान्नदानस्य वक्ष्यमाणनिषेधाच्च । अग्रावलोहितं
(१)उपयुक्तायभागं । सिद्धाः कृता इत्यादेरर्थः, येषु सिद्धेषु उत्तर-
काक्षं प्रत्यक्षलवणमक्षेपः कृतः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

भक्ष्यान्नानि करम्भाश्च दृष्टका धृतपूरकाः ।

छग्रं दधि सर्पिश्च पयः पायममेव च ॥

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ।

दधिगव्यमसंसृष्टं लेह्यान्नानाविधानपि ॥

दत्त्वा न गोचरति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ।

घृतेन भोजयेदिष्टान् घृतं भृमौ समुत्सृजेत् ॥

शर्कराः क्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

सुय्य समत्सरं प्रीता श्रीरभैर्मैषकैणकैः ॥

मवधून् लाजान् तथा पूषान् कल्माषान् व्यञ्जनैः सह ।

सर्पिः सिद्धानि सर्वाणि दध्ना संस्कृत्य भोजयेत् ॥

करभो दधिमिश्रिताः सक्यवः । इष्टकाः कामारखण्डाः । घृतं

भृमौ समुत्सृजेत् तथा घृतेन पात्रं पूरणीयं यथा घृतं चरतीत्यर्थः ।

पृथुकाः चिपिटकाः ।

विष्णुः,— न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् ।

शातातपवशिष्टवृहच्छातातपाः,—

हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणव्यञ्जनानि च ।

सैन्धवं लवणं यच्च तथा मानसमश्ववम् ॥

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि नित्यशः ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥

तस्मादन्तरित देय पर्णेनैव दृष्टेन वा ।

प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥

वृद्धशातातपलघुहारीतौ,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं सम्यदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता तु नरकं व्रजेत् ॥

यमशातातपौ,—

सुतं नखैश्चतुर्भिश्च यो दद्यात् प्राणिना दत्तम् ।

दाता पुण्यं न चाप्नोति भोक्ता पापगतिं व्रजेत् ॥

तथा,— मासिकं फाणितं शाकं गोरसं क्षवणं दत्तम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा च दत्त्वा सान्त्तपनं चरेत् ॥

हस्तदत्ता च या भिक्षा सल्लिख्यञ्जनानि च ।

भुक्त्वा त्वशुचितां याति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

मनुः,— राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

वार्यपि अद्भुता दत्तमक्षयायोपपद्यते ॥

हारीतः,— काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्यकृतेन च ॥

आर्य्यकृतमत्र वैवर्णिकनिर्मितमन्यदपि पात्रमभिमतम् ।

विष्णुः,— दृतादिदाने तैजसानि पात्राणि फल्गुपात्राणि
प्रशस्तानि वा ।

वृद्धशातातपः,— पात्रे तु मृण्मये यस्तु आद्रे भोजयते पितृन् ।

तत्र दाता पुरोधस्य भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

अथञ्जीयं प्रकृत्य पेठीनसिः,— लोहानां सिसकायसपाषाणहीन-
पात्राणि तीक्ष्णपात्राणि वा । लोहानामपि सौमकायसापेक्षया
निर्द्वारणं । हीनं अतिचुद्रं ।

मनुः,— नासमा (१)पातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतद्वधूनयेत् ॥

अस्मि^(१) गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रचांसि दुष्कृतानवधूननम् ॥

दुष्कृतान् पापकारिणः ।

देवस्तः,—अथ न पातयेत् आद्धे न जल्पेन हसेन्मिथः ।

न विभ्रसेच्च च क्रुध्येत् नोब्धिजेच्चाच कुत्रचित् ॥

प्राप्ते हि कारणे आद्धे नैव क्रोधं समुत्सृजेत् ।

आश्रितः स्त्रिन्नगाचो वा न तिष्ठेत् पितृमन्त्रिधौ ॥

न चाच श्वेनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिपेधयेत् ।

तद्रूपाः पितरस्तच्च समायान्तीति वेदिकाः ॥

कारणे क्रोधस्येति शेषः । समुत्सृजेत् अभिव्यज्यात् । आश्रितः
उपाश्रितः । विष्णुः,— नात्रमासनमारोपयेत् न पदा स्पृशेत् न वा
युतं कुर्यात् ।

इष्टं निवेदितं त्वन्नं भुक्तं अन्नं तपः श्रुतम् ।

यातुधानाः प्रलुग्नान्ति शौचभ्रष्टदिजन्मनः ॥

यथा क्रोधेन यद्दत्तं भुक्तं यत्त्वरया पुनः ।

उभयं तदिलुग्नान्ति यातुधानाः सराचसाः ॥

पितृन्नावाहयित्वा तु नायुक्तप्रभवो भवेत् ।

तस्यां नियम्य वाचञ्च अद्धया आद्धमाचरेत् ॥

तथा, अक्रुद्धपरिविष्टं हि आद्धं प्रीणयते पितृन् ।

अयुक्तप्रभवः अयुक्तस्य असम्बन्धप्रलापादेः प्रभवः कारणं तच्च
भवेदित्यर्थः ।

वौधायनः,—

अश्रद्धाः परमः पाप्मा पाप्मा तज्ज्ञानमुच्यते ।

अज्ञानो लुप्तधर्मः स्वात्तुप्तधर्मोऽधमः स्रुतः ॥

अद्वया शोधते^(१) बुद्धिः अद्वया शोधते^(१) मतिः ।

अद्वया प्राप्यते ब्रह्म अद्वया पापप्रमोचिनी ।

तस्मादश्रद्धाधनस्य हविर्नाश्रन्ति देवताः ॥

मतिरवेष्टा । बुद्धेः पृथगुपादानात् ।

मनुः,— यद्यदुददाति विधिवत् सम्यक् अद्वासमन्वितः ।

तत्तत्पितृणां भवति परवान्तमवयम् ॥

यमः,— यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथा आद्वेषु मिष्टान्नं मन्त्रः प्रीणयते पितृन् ॥

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तृणैर्भोजयेत् ब्राह्मणांश्चनैः ।

अन्नाद्येनासकृत् चैतान् गुणैश्च परिवेदयेत् ॥

भक्ष्यभोज्यगुणानुक्ता भोजयेत् ब्राह्मणान् शनैः ।

आख्यानैः सेतिहासैश्च पूर्ववृत्तैश्च हर्षयेत् ॥

आपस्तम्बः,— प्रयतः प्रसन्नमनाः स्पृष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ।

स्पृष्ट उत्साहयुक्तः ।

यमशातातपौ,—

यावद्विविधं भवति यावच्छिष्टः प्रदीयते ।

तावदश्रन्ति पितरो यावन्नाहं^(१) ददाम्यहम् ॥

(१) शोधते ।

(२) शोधते ।

(३) वदाम्यहम् ।

ब्राह्मणाग्रं ददच्छुद्रः शुद्राग्रं ब्राह्मणो ददत् ।

तयोरन्नमभक्ष्यं स्यात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

हस्तेन यद्धृतं शौद्रं तत्किमानीयतामिति ।

तदपि शौद्रं शीतलं अन्नं शौद्रम् । शुद्रैः परिवेष्टितं भवति
शौद्रं । शौद्रं शुद्रस्येव अद्धायोग्यमित्यर्थः । किमानीयतामिति
पृष्ट्वा यदानीतमन्नादिकं तदपि शौद्रं ।

शरीतः,—पंत्था^(१) चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादि भोजनम् ।

न पंत्था विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

याचिता दापिता दाता न ते स्वर्गस्य भागिनः ।

लुब्धादा दग्धरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

तस्माद्विद्वान् नैव दद्यात् नाभियाचेत् न दापयेत् ।

एकपंक्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ॥

दुष्कृतं हरते पंत्था अन्नं गृह्णाति यस्य तत् ।

कुनदीसेतुकारस्य कन्याविघ्नकारस्य च ॥

पंत्था विषमकारस्य निष्कृतिर्नापपद्यते ॥

कुनदी स्वल्पजला । सेतुना तत्प्रवाहस्य विच्छेदान्तदुपजीविनां
बहूनां पीडा जायते ।

शरीतः,— यस्त्वेकपङ्क्त्या कुरुते विशेषम्,

छेदाद्गयादा यदि वार्यहेतोः ।

अपिप्रणौतमृतिवेददृष्टाम्,

तां ब्रह्महत्यामृषयो वदन्ति ॥

याज्रवसवः,—

निरङ्कुष्ठश्च यच्छ्राद्धं वह्निर्जानु च यत्कृतम् ।

वह्निर्जानु च यद्गुह्यं सर्वमेवासुरं व्रजेत् ॥

मनुहारीतविष्णुशातातपोशनसः,—

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्वाहुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ।

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाता^(१) पृष्टा हविर्गुणान् ॥

वाग्यता इत्युक्तावपि पुनर्हविर्गुणानभिधानोक्तिर्हस्तसंज्ञादिना-
ऽपि हविर्गुणप्रतिपादननिषेधपरा ।

देवतः,—ब्राह्मणश्च तथा शुद्धः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।

पैतृकान्नमुपाश्रीयादसंक्रान्तः प्रसन्नवान् ॥

प्रसन्नवान् प्रसन्नः ।

तथा,— अन्नपानकशीतोदविधिभ्यो ह्यवलोकितः ।

वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना ॥

अन्नादिदानायै दाताऽवलोकितः संज्ञां हस्तादिना मङ्केतं कुर्यात् ।

एवं वक्तव्ये कारणे स्वीकारे^(२) हेतौ शङ्खलिखितौ,—

ब्राह्मणा अन्नं गुणदोषैरभिवदेयुरन्योऽन्यं न प्रशंसेयुः अन्नदानं
न प्रभूतमिति ब्रूयुः अन्यत्र हस्तसंज्ञया यावद्भूमौ यावदप्रशस्तं
यावत् मोक्षं तावदश्नन्ति पितरो अन्यत्र फलमूलैर्भ्यः । अप्रशस्तं
अस्मत्प्रशंसं । यावद्भूमौ भूमौ भोजनपात्रं यावन्तिष्ठतीति शेषः ।
तेन भोजनपात्रं नोद्धर्त्तव्यं ।

वाराहे,—उद्धरेद्यदिपाचन्तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

हरन्ति रातमास्तस्य भुञ्जानोऽन्नं च सन्दरि ।

यमः,— यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सवायुं तथाश्रुते ।

न तस्य पितरोऽश्रन्ति यद्यैवाग्ने प्रशंसति ॥

आद्वे नियुक्तो भुञ्जानो न पृच्छेन्नवणादिषु ।

उच्छ्रिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संग्रयः ॥

दातुश्च पतते बाहुर्जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते ।

सवायुं फुत्कारसहितं ।

विष्णुः,—अन्नीयुर्ब्राह्मणाश्च वाग्यताः न वेष्टितगिरसो न सोपानत्काः

न पीठोपहितपाणयः ।

मनुशातातपौ,—

यदेष्टितगिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तदै रत्नांसि भुञ्जते ॥

देवसः,—

योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः ।

प्रस्तापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥

प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते स च नाप्यायते पितृन् ।

यो वेष्टितगिरा भुङ्क्ते यो वा भुङ्क्ते विगर्हितान् ॥

यमः,—

यदेष्टितगिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दृषलीपतिः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते यत्तु दत्तं तिरस्कृतम् ॥

तत्सर्वं दानवेन्द्राय ब्रह्मभागमकल्पयत् ।

उद्धृत्य पाणिं विदधन्सक्रोधविषयान्वितः ॥

आङ्गकालेषु यद्भुङ्क्ते न तत् प्रीणाति वै पितृन् ।
 आसुरं विस्मयान्नं स्यात् क्रोधान्नं राक्षसं विदुः ॥
 असत्कृतमविज्ञातं पैशाचं परिचक्षते ॥

ज्ञातातपः,—

उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्याद्वाचानुलेपनम् ।
 एकवारस्य योऽग्नौयान्निरागाः पितरो गताः ॥
 उपवीती ततः कुर्याद्भुतः आङ्गेऽनुलेपनम् ।
 न निःशुक्तः शिखावर्जं मातुं शिरसि धारयेत् ॥
 मथादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् ।
 एकवस्त्रं तु तं विद्याद्भुदेवेष्वपि विवर्जयेत् ॥

यमः,— अयासनोपविष्टस्य यो भुङ्क्ते प्रथमं दिजः ।
 बहूनां पश्यतां सोऽन्नं पङ्क्त्यां हरति किल्बिषम् ॥
 अयासनोपविष्टः पङ्क्तिमूर्द्धन्युपविष्टः ।

ज्ञातातपः,—

हस्तं प्रक्षाल्य यथापः पिवेद्भुक्ता दिजः सदा ।
 तदन्नमसुरैर्भुक्तं निरागाः पितरो गताः ॥
 भुक्त्वा भोजनं ममाप्य । आपोऽत्र भोजनान्तचलुकगताः ।
 यस्य भुक्तं पुनर्भुक्ते यस्य तैलाभिधारितम् ।
 रजस्वलाभिर्यद्वृष्टं तदै रक्षांसि गच्छति ॥
 केशकीटविषत्रयं क्षुतं अभिरवेक्षितम् ।
 रुक्षितं चावधूतञ्च तदै रक्षांसि गच्छति ॥
 दूतसम्भवे तैलाभिधारितं दुष्टं । अवधूतं वासुसेति शयः ।

उशना,—

नियुक्तश्चैव ॥ आद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् ।

पितरस्तस्य त मास नैराग्र्य प्रतिपेदिरे ॥

यत्किञ्चित्परिविष्टमरोचमानमपि यथाशक्ति किञ्चिदपि भक्षणीयमित्यर्थः ।

अथ नियुक्तस्य मासभक्षणभक्षणविचारः,— चतुर्दशादिपर्वस्वपि देवात् कृतनिमित्तणस्वीकारेण मास भक्षणीयः । पर्वसु मासभक्षण-दोषापेक्षया आद्धीयमासत्यागे दोषगौरवात् ।

तथा च मनु,—

यथाविधि नियुक्तसु यो मास नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविशतिम् ॥

यमहारीतौ च,—

नियुक्तसु यदा आद्धे यस्तु मास न खादति ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमश्नुते ॥ इति ।

किन्तु,—वर्षिणा हि वधो यच्च तच्च साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्च सारस्वतो द्विजैः ॥

इत्यत्र यथा सत्योक्तौ वर्षिण्यधो दोषभूयस्त्वात् कूटसाक्षिणम् कृत्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं, तथात्रापि वैदिकप्रायश्चित्तं कार्यम् ।

ननु अरुच्यादिप्राप्तमासवर्जनप्रतिषेधोऽयं, न तु पर्वविहित-मासवर्जनप्रतिषेधविधिः,

विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्तिः^(१) इति चेन्न । यथा हि दीक्षि-

(१) विकल्पापत्तेरिति ।

तस्य कत्वर्थदानहोमपाकप्रतिषेधः पुरुषार्थलौकिकवैदिकसर्वहोमा-
दिप्रतिषेधकः सोमाङ्गत्वेन विधीयते ।

तद्वत्कत्वर्थमांसभक्षणस्य च पुरुषार्थमांसनिषेधबाधकत्वात् । यथा
वा वैधमवेधं च मांसादि पवाङ्गत्वेन न निषिध्यते, एतदेवाभिप्रेत्य-
कल्पतरुहृद्भिर्हृतम् ।

यत्तु मांसवर्जनात् फलं तद्देवपिवर्चनशेषमांसस्य । न तु नियु-
क्तस्य आङ्गद्वयमांसविषयं । तच्चाभक्षणे दोषश्रवणात् इति । अत्र
ब्रह्मचारियतिब्राह्मणकआङ्गे तु मांसं मधु च सर्वथा न देयं ।

विना मांसेन मधुना विना दक्षिण्याग्निषा ।

सम्पूर्णं आङ्गकर्म स्यात् यतिषु आङ्गभोजियु ॥ इति स्मृतेः ।

ननु एतदुक्तेः कल्पतरुकारादिभिरनादृतत्वात् सन्धिग्नप्रामाण्यक-
मिति चेदुच्यते । मधुमांसयोः आङ्गे दामाभावे दोषप्रतिपादकवचनं
नैवास्ति । किन्तु फलार्थमेवोक्तम् । यत्यादिब्राह्मणकआङ्गेऽपि
वज्रफलप्राप्तिरुक्ता इति, तन्मोमेन मधुमांसयोरदानमेव ।

योगीश्वरेण,—

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छाङ्गे व्रतमपौडयन् ।

इति मांसभोजनं यत्यादेर्निषिद्धमेव ।

पात्रे पतितमश्रीयान्मधुमांसविवर्जितम् ।

यतिधर्मेषूक्तमित्यलं प्रपञ्चेन । ननु हतनित्यमांसवर्जनमङ्गल्येन
निमन्त्रितेन गृहस्थेन मांसादिकं भक्ष्यं न वेति चेत्, उच्यते ।
हृच्छ्रचान्द्रायणादिकर्तुरिव हतनित्यमांसवर्जनमङ्गल्यस्य निमन्त्रणा-
नङ्गीकरणमेव श्रेयः । स्त्रीकारानन्तरमपक्रमण एव दोषस्य निर्णी-

तत्वात् । यदि कृतनित्यमांसवर्जनमङ्गन्येन गृहस्थेनापि भ्रान्त्यादिना निमन्त्रणं स्वीकृतं । तदा यन्निवाद्याणकश्राद्धवत् मांसरहितं श्राद्धं यजमानेन कार्यम् ।

ननु यतेः प्रायश्चित्ताधिकाराभावात् तद्ब्राह्मणकश्राद्धे फला-
धिक्याच्च तथा निर्णीतं । कृतनित्यमांसवर्जनेन गृहस्थेन तु भक्षणस्य
क्रत्वर्थत्वात् भक्षणनिवृत्तिनियमस्य पुरुषार्थत्वात् प्राग्नेत वा यज्ञार्थ-
त्वात् इति न्यायेन भक्षयित्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यम्, यथा
मन्वे दीक्षितानामेव कृत्विजां पृष्ठपङ्कजममाप्तौ मन्व्यते पृष्ठपङ्कजे
मध्वाग्रेत् इति कर्माङ्गं मधु अग्नित्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं तददिति
चेत् न ।

भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं महद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

इति यमोक्तेर्वर्जनीयमेव मांसम् । वर्जनदोषस्य त्वनियमपर-
त्वात् मधुमांसयोः फलसम्बन्धेन विहितत्वात् ।

हविष्यान्नेन वै मांसं पाचयेन तु वत्सरम् ।

इति योगिद्याज्ञवल्क्योक्तेः कांस्यभोजिन्यायेन मांसरहितश्रा-
द्धस्याप्यङ्गीकरणात् । शास्त्रग्रामशिलानाद्याणकश्राद्धे तु मांसं देय-
मिति केचिद्वदन्ति । युक्तिं चाहुः । शास्त्रग्रामशिलाचक्रस्य भक्षण-
प्रसङ्गाभावात् विष्णवे मत्स्या न देया इति वाक्याभावाच्च इति,
तदस्मभ्यं न रोचते भक्षणाभावादिति यदुक्तं स हेतुः पूजाग्रामपि
वक्तव्यः स्यात् । तथापि तैर्यदुक्तं शिलाचक्रस्याहवनीयवत् प्रति-
पत्तिस्थानीयत्वं न देवत्वमिति तदपि न शारम्, श्राद्धस्य याग-

त्वमुक्त्वा ब्राह्मणास्त्वाहवनीयम्यानीया इति तैरेवोक्तम् । तथा च
मति यतिब्रह्मचारिब्राह्मणकआद्धे तयोरपि प्रतिपत्तिम्यानत्वेन
मन्यामित्वाद्यभावात् मांसदानं प्रसक्तं, किमिति तैर्नाङ्गीकृतम् ।
किञ्च अन्नान्नते आद्धस्य नैव यागरूपत्वमित्युक्तं । वाक्याभावादिति
यो हेतुर्दन्तः सोऽपि नादरणीयः ।

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च कलौ मांसेन चार्चनम् ।

राजः त्रियं कुलं हन्ति तस्मात् तत्परिवर्जयेत् ॥

एवं यत्यादिब्राह्मणकआद्ध इव शास्त्रयामशिलाचक्रब्राह्मणक-
आद्धे गयाधिकफलोक्तेर्मांसाभावे दोषानुक्तेश्च फलसम्बन्धविहितमां-
सदानमनुचित इत्यस्माकं सिद्धान्तः । कर्तुः पर्वमांसागनादिकं
प्रतिपत्तिकर्मावसरेण^(१) लेख्यं ॥०॥

अथ आद्धोच्छिष्टदानविचारः ।

आपस्तम्बः,— न चातहुणायोच्छिष्टं दद्युः । अतहुणाय आद्ध-
भोक्तृगुणरहिताय ।

मनुः,— आद्धं कृत्वा च उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

न मूढो नरकं याति कालसूचमवाकुशिराः ॥

आद्धभोजी स्वमुच्छिष्टं वृषलाय ददाति चेत् ।

न मूढोऽनिष्कृतिः प्राह प्रायश्चित्तेन शुद्ध्यति ॥

प्रायश्चित्तं दिना तस्य निष्कृतिर्नास्तीति प्राह इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—स्त्रीशूद्रायानुपेताय आद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।

यो दद्याद्वागममोहाच्च तद्वच्छति वै पितृन् ॥

तस्मान्नदेयमुच्छिष्टमन्नाद^(१) आद्रुकर्मणि ।

अन्यत्र दधिसर्पिर्भां शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधिसर्पिर्भामिति दधिसर्पिव्यतिरिक्तं उच्छिष्टं न कस्मैचिदपि दातव्यम् । दधिसर्पिषोस्तु शिष्यपुत्रयोरपि आद्रुभोक्तृ-
गुणोपेतयोरभ्यनुज्ञा इति कल्पतरुकाराः ॥०॥

अथ जपविधिः ।

कात्यायनः,—

“अश्रुत्सु^(१) जपेत् व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सप्रणवां सप्ततिवां ।
रक्षोघ्नान् पितृमन्त्रान् पुरुषसूक्तमन्यानि च पवित्राणि च” ।
रक्षोघ्ना. कृणुष्वपाद इत्याद्या इष्य, पितृमन्त्रा उदीरितामवर-
इत्यादयः, पवित्राणि शतद्रौयादीनि ।

बौधायनः,—

रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूषि च ।

मध्वोर्चात्^(२)पवित्राणि आद्रुकाले पठेच्छनै ॥

मनुः,—स्वाध्याय आवयेत्पितृव्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च ॥

खिलानि हरिवंशदीनि ।

भाष्ये,—ब्रह्मविष्णुवर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रेशमोमसूक्तानि पावनानि स्वशक्तितः ॥

इन्द्रश्चन्तरे तदज्ज्येष्ठमामसुरौवरः ।

(१) अश्रुत्सु ।

(२) अश्रुत्सुजपेत् ।

(३) मध्वोर्चात् ।

तथैव शान्तिकाध्याय मधुब्राह्मणमेव च ॥
मण्डलब्राह्मणं तदन् प्रीतिकारि च यत्पुनः ।
विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत् ॥

ब्राह्मे,—

घीणावेणुध्वनिं वायुं विप्रेभ्यस्तु निवेदयेत् ॥०॥
अथ पिण्डविधिः ।

ब्राह्मे,— तत्र दक्षिणपूर्वस्थां कार्यां वेदिस्तथा दिशि ।
हस्तमात्रा^(१) आहूभूमिस्तुरङ्गुलमुच्छ्रिता ॥

तथा,—

मध्वाज्यस्यासिसंयुक्तं सर्वव्यंजनसंयुतम् ।
उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् ।
दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ।

तथा,—

दद्यात् क्रमेण वार्भासि श्वेतवस्त्रभवा दद्याः ।
गते वयसि रुद्धानि स्त्रानि लोमान्यथापि वा ॥
क्षौमं सूत्रं नवं दद्यात् क्षौणं^(२) कार्पासमेव च ।
कृष्णानि नीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

वायवीये,—

पञ्चोर्णपटसूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ।
वर्जयेच्च दद्यात् प्राज्ञो यद्यप्यहृतजा^(३) भवेत् ॥

(१) हस्तमात्रार्द्धभूमिश्च । (२) घाणं । (३) यद्यप्यहृतजा ।

अत्र दशावर्जनं श्वेतवस्त्रदशाव्यतिरिक्तविषयम् । “श्वेतवस्त्रभवा”
इति—देयत्वेन ब्राह्मणोक्तेः ।

पित्रादिस्वरूपञ्च मनुः,—

वसून् वदन्ति च पित्रन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।
प्रपितामहान् तथादित्यान् श्रुतिरेषा मनातनौ ॥

याज्ञवल्क्यः,—

वसुरुद्रादितिभ्यः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पित्रन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो यद्यपि श्राद्धे वस्त्रादीनां देवतात्वं प्रतीयते ।
तथापि “अमुकस्य गोच एतत्तुभ्यममु” इत्यादिवाक्येभ्यः पित्रे पिता-
महाय प्रपितामहाय इत्यादि श्रुतेषु गोचरानामसबन्धविशेषकीर्त्तनेन
स्वजनकादीनां चतुर्थ्यन्तेन अवणात् देवतात्वमिति अतएव वस्त्रादि-
रूपेण धेयाः । “य एवं विद्वान् पित्रन् यजते” इति पैठौनस्युक्तेः ।

मनुविष्णु,—

असंस्कृतप्रभूतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्नाद्भेषु विकिरस्य यः ॥

उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वास्याश्रयश्च ।

दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥

पित्र्ये पित्रकर्मणि । कुलयोषितां त्यागिनामकरणेऽपि
कुलस्त्रीत्यागवतां । (१) पत्रस्य मत्रं असंस्कृतप्रभूतानां । भूगतमुच्छिष्टं
दासवर्गस्य ।

धारीतः,—

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुत्रदः स्मृतः ।

षट्द्विप्रदस्तृतीयो वै तस्मान्मध्यममाशयेत् ॥

या पत्नी पुत्रकामा स्यात् मध्यमं पिण्डमश्रीयत् ।

प्राजापत्येन विधिना च तस्मात् पुत्रदः स्मृतः ॥

“प्राजापत्योविधिरपां त्र्योपधीनां रभं प्राश्यायनीभूतं गर्भं धत्स्व” इति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति इति आपस्तम्बोक्तेः ।

मनुः,— एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदपु वा क्षिपेत् ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खादयन्त्येतान् प्रक्षिपन्त्यनिलेऽपु वा ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पित्रपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक्सुतार्चिनौ ॥

आयुष्मन्तं सुतं विद्यात् यशोविद्यासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सत्त्विकं तथा ॥

प्रक्षिपन्तीत्यादि पूर्वोक्तजलानिलयोरनुवादः पक्षिण्यादिविधानार्थः ।

बृहस्पतिः,—

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तथा तं जीर्णवृषभश्चागो वा भोक्तुमर्हति ॥

तं मध्यमं पिण्डं ।

वायवीये,—प्राथम्यं दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

इत्युक्तत्वात् मनुक्तपक्षिपदं वायसरम् ।

दक्षिणा ब्राह्मे,—

सुवर्णरूपपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।

हस्त्यश्वरथयानानि, समृद्धानि गृहाणि च ॥

उपानद्पादुकाश्च चामराण्यजिनानि च ।

यज्ञेषु दक्षिणां पूण्यामिति सञ्चिन्तयन् इदि ॥

दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ।

वृहस्पतिः,—

हस्तमग्नौचिद्यं श्राद्धं हता यज्ञास्त्वदक्षिणाः ।

तस्मात्पणं काकिनीं वा फलं पुष्पमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा समफलो भवेत् ॥

ननु,— यतिब्राह्मणकथाद्धे कथं दक्षिणादानं,

स्त्रेणं गावो हिरण्यञ्च यतेर्यस्य प्रतिपद्यः ।

तादृशं कस्तप्यं दृष्ट्वा प्रेताग्नौचं समाचरेत् ॥

इति यतेः प्रतिपद्याधिकाराभावात् इति चेत् सत्यं ।

श्राद्धदक्षिणायां सुवर्णे रजतं वा न नियम्यते । तस्मात् फलादिदानस्य अभादगुण्यसम्पादकत्वात् हरीतक्यादिफलमात्रस्य श्राद्धकमूलस्य कौपीनयोग्यवस्त्रस्य वा दाने प्रतिपद्ये च न कश्चित् विरोधः । “अघोराः पितरो नः सन्तु, दातारो नो हि वद्धंतां,” इत्याग्नीर्वादान्तं नियमेन श्राद्धाङ्गत्वेन आमन्त्रणस्वीकारविधिनैव तेषां स्वीकृता इति । आग्नीर्वादाकरणस्य पुष्पार्थत्वेन दुर्वलत्वात्

आशीर्वादस्य क्लृप्तत्वेन वलवत्त्वात् नियुक्तैर्यतिभिरपि नियमेना-
शीर्वादाः कार्या एव । इति साग्रदायिकाः । इति ॥

अथ आद्धोत्तरकर्मा ।

देवनः,—निवृत्ते पितृभेदे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।
आचम्य हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातौ श्रेष्ठेण भोजयेत् ॥
ततो ज्ञातिषु वृत्तेषु स्वान् भृत्यान् प्रतिपूजयेत् ।
एकोद्दिष्टे तु श्रेष्ठं तत् ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ॥
ततः स्वयं तद्भुञ्जीत पुनर्भोजनवर्जनम् ॥

प्रच्छाद्य, निर्वाप्य ।

यमः,— ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ।

वृक्षस्यति,—

एवं देवान् पितॄन् तांस्व तर्पयित्वा विधानतः ।
पुत्रभृत्यादिषद्वितो गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥
श्रोत्रिया भोजनीयाः स्त्रु नव सप्त चयोदश ।
ज्ञातयो बान्धवा निःस्त्रास्तयैवातिथयः परे ॥
प्रदद्यात् दक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

ग्रातातपः,— शेषमन्नमनुष्ठातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्द्धं तु विधिवत् बुद्धिमान् सुसमाहितः ॥

वाह्ये,— भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः आद्धेषु च सदैव हि ।

वन्दिमागधसूताश्च तौर्यचिकविदस्तथा ॥

अलम्बलाभाः आद्धेषु नाशयन्ति महद्यशः ।

तस्मात्तेऽपि विभक्त्याः सकलश्च विभज्य च ।

आपस्तम्बः,—

“सर्वतः समुपादाय आसावराद्धं प्राश्नीयात् यथोक्तं” । आसा-
वराद्धं यसादन्यूनं । यथोक्तं गृह्योक्तं ।

चतुर्यादिनवश्राद्धादिषु न शेषभोजनम् ।

न च आद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ॥

दम्पत्योर्भुङ्क्तश्चिष्टञ्च न भुञ्जीत कदाचन ॥

इति विज्ञानेश्वरोद्धृतोक्तोः ।

वशिष्टः,— आद्धे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।

द्योतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिवन्त्यकृतोदकाः ॥

उच्छिष्टं न प्रमृन्याद्वि धावन्नास्तमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततो घान्त्यक्षयाः सञ्चरभागिनः ॥

द्योतन्ते वरन्ति । नोदासनीयानि भूमिष्ठोच्छिष्टानि इत्यर्थः ।

“सञ्चरभागिनोऽन्यस्मैदन्तमश्रं सञ्चरति यत् तत् सञ्चरः, तत् ये
भुञ्जते दासादयः” इति कल्पतरुकाराः ।

ब्राह्मे,— अश्रं याति ततः सूर्यं विप्रः^(१) पात्राणि चान्मसि ।

निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां क्षालनं तथा ।

अग्न्या जायते दक्षिः पितृणां येन सर्वदा ॥

अथ यजमानस्य ब्राह्मणानां च नियमाः ।

मनुदेवलदृष्टतयः,—

तां निशां ब्रह्मचारी स्वात्श्राद्धभोक्ता तथैव च ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां नरकगामिनौ ॥

तथा,—

तस्मात् प्रदाता भोक्ता च आद्धे नियमितो भवेत् ।

अर्चकश्चार्चितस्योभौ भवेतां नाकगामिनौ ॥

वशिष्टदृष्टशातातपौ,—

आद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं यः प्रयच्छति ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं रेतसो भुजः ॥

यस्ततो जायते गर्भो दत्त्वा भुक्त्वा च पैत्रकम् ।

न च विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥

मात्स्ये,—

पुनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासमैथुनम् ।

आद्धकृत् आद्धभोक्तैव सर्वमेतत् विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलचस्यैव दिवास्वप्नञ्च सर्वदा ।

अध्वगमनमाक्रोशोपरि न कार्यम् । “अध्वगमनमाक्रोशपूरणं”

इति हारीतोक्तेः । ऋतुकालप्राप्तमपि मैथुनं न कार्यम् । “ऋतु-

स्नातामहोरात्रं परिहरेत्” इति शङ्खलिखितोक्तेः ।

निगमः,— “न क्रुधेयात्” इति ॥ ० ॥

आद्धकर्तुं; परगृहभोजनादिनिषेधः ।

दन्तधावनताम्बूलं चौराम्यङ्गमभोजनम् ।

रत्यौषधपराशञ्च आद्धकर्त्ता विवर्जयेत् ॥

आद्धं कृत्वा परआद्धे भुञ्जते ये च विकृताः ।

पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

ननु “सर्वतः समुपादाय” इति आह्व्यगेषपक्षद्रव्यमावस्य कर्तृ-
भोजनं प्रतिपत्तित्वेनोक्तम् ।

प्रदक्षिणमनुब्रूय भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

इति याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं । तत्र आह्व्यगेषस्य काकादिस्पर्शे शेष-
भक्षणं कार्यं न वेति चेत् ? उच्यते । “पुरोडाशकत्वर्थकपालेन
तुष्टानुपिवति” इतिवत् परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेन अप्रयोजकत्वात्
द्वितीयानिर्द्देशेन प्रतिपत्तित्वाच्च काकादिस्पृष्टशेषस्य भक्षणलोप एव ।
तद्वैगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणमेव कार्यम् ।

ननु अमावास्यादिपर्वसु मांसभोजनस्य निषिद्धत्वात् सर्वशेष-
भक्षणस्य प्रतिपत्तित्वेनावश्यकत्वात् कर्त्ता भक्ष्यं वा न वेति ? सन्देह-
प्रतिपत्तिकर्मापेक्षया “अर्थकर्मणोवल्लवत्वमिति” वस्त्रावस्त्राधिकरणे
निर्णयात् । आह्व्यगेषमांसभक्षणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वक्षत्वात्
सर्वमांसभक्षणनिषेधस्य अर्थकर्मत्वेन वल्लवत्वमिति शेषमांसभक्षणं न
कार्यं, इति प्राप्ते ब्रूमः,—

पर्वनिषेधस्य पुरुषार्थत्वात् शेषभक्षणविधेस्तु कत्वर्थत्वात् पुरुषार्थ-
कत्वर्थयोः कत्वर्थस्य वल्लवत्वात् आह्व्यगेषमांसं श्रग्निर्गैर्निरग्निर्गैश्च
भक्षणीयमेव । “मा हिंसात् सर्वाणि भूतानि” इत्यादिनिषेधस्य
“अग्निषोमीयं पशुमाहमेत” इत्यादिना विहितेतरविषयत्वेन
निर्णयवत् “(१) केवलपिण्डदाया मांसं न भक्षणीयं” मांसदाना-
भावात्, इति सम्यदायविदः ।

(१) “केवलपिण्डदानविषये तु मांसं न भक्षणीयम्” ।

ननु तर्हि महासयपचआह्लादौ सर्वआह्वपूर्वदिनेषु “निरामिषं-
सकृद्भुक्त्वा” इत्युक्तस्य निरामिषभोजनस्य आह्लाद्गोपमांसभक्षणस्य
च कथं व्यवस्येति चेत् ? उच्यते ।

उपयुक्तस्य संस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

गरीयसी प्रशान्तिस्तु^(१) तेन दृष्टं प्रयोजनम् ॥

इति मैत्रावरुणदण्डाधिकरणन्यायेन निरामिषभोजनमेव कार्यं,
विहितनिरामिषभोजनात् कर्तृसंस्कारात्^(२) वा उपयोक्ष्यमाण-
संस्कारात् आह्वगोपभक्षणस्य उपयुक्तसंस्कारत्वेन दुर्बलत्वात् । कृत-
नित्यमांसवर्जनसङ्कल्पेन कर्त्ता गोपमांसं भक्ष्यं न वेति चेत् ? उच्यते ।
आह्वे मांसदानं काम्यमेवेति कृतमांसवर्जनसङ्कल्पेन मांसं न देयम् ।
यदि भ्राज्यादिना आह्वे मांसं दत्तं स्यात् तदा ^(३) “पुरुषार्थसमा-
सत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकं” इति न्यायेन क्लृप्त्यमवाधेन गोदोह-
प्रवेशवत् सङ्कल्पस्य बलवत्त्वाच्च मांसं वर्ज्यम् । किञ्च आह्वगोपमांसं
भक्षयेत् इत्याहत्यविधिरपि नास्ति ।

ननु “सर्वतः समुपादाय” इति सर्वपदस्य का गतिरिति चेत् ?
उच्यते । सर्वपदस्य सर्वनामत्वेन विशेषरूपेण उपस्थापकत्वेऽपि
मांसस्य काम्यत्वेन नियतबुद्ध्याकूटताभावात् मांसातिरिक्तद्विः-
प्राशने प्रतिपत्तिश्च्यवात् ।

“ज्ञातिप्रार्थं प्रकल्पयेत्” इति मनूष्या मांसस्य ज्ञातिभोजनादौ

(१) प्रशान्त्युत्तरम् ।

(२) कर्तृसंस्कारार्थात् ।

(३) पुरुषार्थं समासत्तेः ।

ननु,— अमुकामुकगोचैतत्तुभ्यमसं स्वधा नमः ।

इत्यादि ब्रह्मवचनं, “वैयाघ्रपद्यगोत्राय” इत्यादि वचनञ्च कथं सङ्गच्छत इति चेत्, उच्यते । तत्र धर्मवाचिगोचपदस्य व्यक्तौ लक्षणा । यदा मध्यपदलोपिसमासेन सकारस्य परित्यागः । तथा इति देशान्तरौयसकाररहितप्रयोगोऽपि कथञ्चित् सङ्गच्छते ।

गोभिलः,—

गोचं स्वरानां सर्वत्र गोचस्याव्ययकर्मणि ।

गोचस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता चैवं न मुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरव्ययकाले तु अवयां तन्निमित्तता ॥

शर्मन्कर्त्तादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽव्ययकालेऽपि पितृर्षा दत्तमवयवम् ॥

तत्र ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां शर्मान्तत्वादिविचारः ।

यमः— शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा राजा च भूयतः ।

गुप्तो दत्तस्य वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

तथा च ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वा इति विकल्पः । एवं चण्डियस्य वर्मा राजेति । वैश्यस्य गुप्तो दत्त-
इति । शूद्रस्य दास इत्येव । नाथ विकल्पः,

शर्मानां ब्राह्मणस्योक्त वर्मानां चण्डियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तमयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मम् ॥

इति वाक्यान्तरादिति केचित् । वस्तुतस्तु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तत्वं, स्त्रीनाम्नो देव्यन्तत्वं । एवं चण्डियवैश्ययोरपि व्यवस्थितो-

विकल्पः । तथा च ब्राह्मणस्य अमुकग्रमां अमुका देवीति प्रयोगः ।
चत्रियस्य अमुकवर्मा अमुकराज्ञीति प्रयोगः । वंशस्य अमुकगणो-
ऽमुका दत्तीति प्रयोगः । शूद्रस्य तु अमुको दामोऽमुका दामीति
व्यवस्येति वदामः ।

यत्तु अमुकदासग्रमां इति ब्राह्मणैरपि प्रयुज्यते, तत्र दास-
इति दानपात्रत्वसूचिका लौकिक्येव संज्ञा, न शास्त्रीया । “दासो-
भृत्ये दानपात्रे” इत्यादिविश्वप्रकाशादिकोषात् । एवं कररथ-
धरादि संज्ञाः कुलविशेषेषु ज्ञेयाः । एवं च देवग्रमां इति यत्
कुलविशेषे प्रयुज्यते । तत्र देवपदस्य देवतुल्यत्वप्रतिपादकत्वेन
लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्विरोधः ।

इति तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्षत्रार्का तत्र कर्त्तव्यविशेषाणां च निर्णयः ।

सम्पूर्णतिथिवत् सम्पूर्णनक्षत्रे न सन्देहः ।

खण्डनक्षत्रे तु विष्णुधर्मात्तरे,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमितो^(१) रविः ।

युज्यते यत्र वा राम निशीथे शशिना सह ॥ इति

अस्तमययोगो निशीथयोगश्च इत्युभयमुक्तं । तत्र अस्तमय-
योगो मुख्यः कल्पः । निशीथयोगोऽलुकल्पः । तत्रोभयत्र योगोऽति-
प्रशस्तः । यदा तु पूर्वद्युः केवलनिशीथयोगः, परेद्युः केवलास्तमय-
योगः, तदा परेद्युरेवोपवासः । अस्तमययोगस्य मुख्यत्वात् प्रातः—

प्रतिपत्तेर्यथाकथञ्चिन्निर्वाहात् कृतमांसवर्जनमङ्गल्येन मांसं वर्ज्यमेव ।
अत एव विज्ञानेश्वरैः,— “यजमानस्य मांसे तु यथावृत्ति” इति
यदुक्तं, तेनैव ज्ञायते कृतवर्जनमङ्गल्येन त्याज्यं अन्येन भक्ष्यमिति ।

एकादशुपवासदौ तु “उपवासो यदेति” एकादशीप्रकरण
लिखितवचनादाजर्जनशेषवदाघ्राणमात्रप्रतिपत्तिरिति ॥ ० ॥

अथ आह्लादौ^(१) गोचनामपदाद्युच्चारणविचारः ।

पारस्करप्रचेतसौ,—

अर्घ्यदानेऽन्यमङ्गल्ये^(२) पिष्टदाने तथा चये ।

गोचसम्बन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

विष्णुः,— “नामगोचाभ्यामुदङ्मुखेषु” इति ।

ब्राह्मे,— प्रदक्षिणञ्च निर्मज्ज्यात् गोचनामानुमन्वितम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

गोचनामभिरामग्व्य पितृमर्घ्यं प्रदापयेत् ।

शङ्खलिखितौ,— सख्येन पाणिना दक्षिणं पाणिमुपसमाधाय एकैकं
चिभिरामग्व्य असावेतत् इति । चिभिः गोचसम्बन्धनामभिरिति ।
एवमन्यान्यापि बहूनि वाक्यानि सन्तीति । आदौ नामप्रयोगो यद्वा
गोचप्रयोग इति सन्देहे,

नामगोचे समुच्चार्य अथवा गोचनामनी ।

इति विकल्प इति केचित् । ^(३)वस्तुतस्तु नागृहीतविशेषणे

(१) आह्लादियु ।

(२) उन्नसंकन्ये ।

(३) बह्वस्तु ।

विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायेन विशेषणस्य पूर्वपाठमिद्वेः गोचस्यादौ
प्रयोग एवेति, समाचारस्येवमेव बहूनां ।

किन्तु,

सम्बोध्य नामगोचाभां प्रेतकृत्यं दशाहिकम् ।

शेषं समापयेत् सर्वं गोचसम्बन्धपूर्वकम् ॥

इति स्मृतेः, प्रेतकृत्ये पश्चात् गोचप्रयोगः । सर्वेषां दशाहिक-
मिति सपिण्डीकरणान्तक्रियोपलक्षणम् । अथ “सन्ततिर्गोत्रजननकु-
लानि” इति पर्यायपाठात् सा च विशेषरहितेति विशेषलाभाय
तदादिभूतपुरुषेण कुशिकादिना अपिषावच्छिन्नो गोचशब्दार्थः ।
यद्यप्यनादिसंस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षे अनादिपुरुषसम्भवः । तथापि
कौशिकस्य ये पित्रादयः पूर्वं, ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाक्षः ते सर्वे
कौशिकेन गोचान्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलक्षितपुत्रपौत्रपर-
म्परात्वेन गोचशब्दाभिधेयाः । एवं च गोचशब्दस्य परम्परारूप-
धर्मवाचित्वात्^(१) तद्वर्धविशिष्टव्यक्तिलाभाय सगोच इति ।-तेनाव-
च्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्पराक इत्येव विशेषणविशेष्यभावात्
कौशिकसगोच इत्यादिनिर्देशो भवति ।

अत एव स्मृतिः,—

सगोचां मातुरथ्येके नेच्छन्त्युदाहकर्मणि ।

“अमगोचा च या पितुः” इत्यादि ।

महाभारते,— पराशरसगोचस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।

इत्यादिनिर्देशः ।

(१) परास्परारूपधर्मविशिष्टव्यक्तिलाभाय ।

सङ्कल्पकाले नचचमत्तात् । यदा दिनद्वयेऽप्यस्तमययोगाभावः,
पूर्वद्युः केवलनिशीथयोगः, तदा पूर्वद्युरपवासः । निशीथयोगस्य
अतुकल्पत्वेनापि ग्राह्यत्वात् ।

यच्चाद्वैरात्रादवाङ्क् तु नचचं प्राप्यते तिथौ ।

तच्चचचतं कुर्यादतीते पारणं भवेत् ॥

इति स्मृतेः, व्रतमत्र उपवासः । इति नचचोपवासनिर्णयः ॥०॥

अथ नचचैकभक्तमक्तविचारः ।

‘नात्र तिथिवन्मध्याह्नप्रदोषव्याप्तिव्यवस्था, किन्तु पूर्वोक्तोपवास-
वदत्र व्यवस्था ।

तथा च स्कान्दे,—

तथैवोपवसेदुचे यन्निशीथादधो भवेत् ।

उपवासे यदुचं स्यात्तद्धि नक्तैकभक्तयोः ॥

इति नचचैकभक्तनिर्णयः ॥०॥

अथ तत्र व्रतनिर्णयः ।

व्रतादौ त्वदवस्थास्यैव व्यवस्था ।

तथा च तिषुधर्मोत्तरे,—

मा निषिक्तञ्च नचचं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वन्त द्वाभ्युदयौ न कारणम् ॥

अथ यद्यपि सूर्योदयकाल एव प्रतीयते, न तु परिमाण-
विशेषः, तथापि तिथिवत् त्रिमुहूर्तव्याप्तिरत्रापि ग्राह्या । तस्याः
मर्मसाधारणेन प्रवृत्तत्वात् ।

‘ननु, तर्हि नचचैकभक्तनक्षत्रोपवासेष्वपि न न्यायो ग्राह्य इति

चेत्^(१) । तेषु कालविशेषस्य प्रातिखिकत्वेनोक्तेः । यदोभयदिने
नक्षत्रस्योदये त्रिमुहूर्त्तस्याग्निः, तदा व्रतदानयोः पूर्वदिनेऽनुष्ठानम् ।
सर्वकर्मकालव्याप्तेः । खनचत्रपूजायाः व्रतान्तर्गतत्वात् व्रतवद्भवत्वात् ।

या तु कालमाधवौये उपाकर्मविषये,—

श्रवणं त्वत्तरं याज्ञं उपाकरणकर्मणि ।

इति कारिका । सा वङ्गचविषयैवेति पूर्वमेव निर्णीतम् ।

तत्र विचारान्तरं । कर्म द्विविधं । अहोरात्रसाध्यं दिनसाध्यं
चेति । तत्रोपवासोऽहोरात्रसाध्य इति न तत्रानुपपत्तिः । एक-
भक्तनक्षत्रयोरपि अल्पकालनिष्पाद्यभोजनरूपत्वेऽपि तस्मिन्नहोरात्रे
भोजनान्तरपरित्यागसहितभोजनस्य एकभक्तादिरूपत्वात् अहोरात्र-
साध्यत्वमुपपन्नं । दानव्रतश्राद्धानां अहन्त्येव कार्यत्वाद्दिनसाध्यत्वं । तत्र
नक्षत्रे कथमहोरात्रसाध्यत्वं, कथं वा दिनसाध्यत्वं इति चेत् ? उच्यते ।
तल्लक्षणं पारिभाषिकं । तथा च मार्कण्डेयः,—

तत्रचत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्त्वमितो रविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तत्रचत्रं दिनं भवेत् ॥

तथा च उपवासादौ नाक्षत्राहोरात्रो याज्ञः । अहोरात्रस्य
नाक्षत्रत्वं सूर्यास्तमयकाले नक्षत्रव्याप्ता भवति । दिनस्य तु नाक्षत्रत्वं
सूर्योदयव्याप्तेति निर्णयः ॥०॥

नक्षत्रे श्राद्धकालनिर्णयः ।

वौधायनः,—

मा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

(१) इति चेत्, न ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ तत्समयं प्रति ॥ इति ।

तथा च तिथिवक्त्रवश्चाद्भव्यस्या ॥०॥

अथ योगनिर्णयः ।

विष्णुभादित्योगानां उभयदिनव्याप्तिर्नि उपवासादिकं पूर्वद्युः ।
योगो यदा निग्रीयमात्रं व्याप्नुयात् तदा तदन्तापेक्षायां पारणस्या-
सम्भवात्, रात्रौ च पारणस्य निषिद्धत्वात्, “ततोऽहन्त्येव पारणं”
इति पूर्वद्युरेवोपवासः । दानप्रतयोस्तु उदयत्रिभुङ्गर्तव्याग्निर्घाह्या ।
आह्ने तु कर्मकालव्याप्तिर्घाह्या ॥०॥

अथ करणनिर्णयः ।

वधादिकरणानां तिथ्यर्द्धपरिमितत्वेन दिनद्वयव्याप्तिमन्देशोऽपि
नास्ति । तस्मादुदयेऽस्तमये वा यस्मिन् दिने करणसद्भावः
तस्मिन्नेव दिने कर्मानुष्ठानं । यदा तु पूर्वद्युः सायंसन्ध्यामारभ्य
परेद्युः उदयात् प्रागेव करणं समाप्यते । तदा कयमिति चेत् ?
उच्यते । करणेषु निर्णयस्थानुक्तत्वेऽपि भद्रान्यायो द्योत्यः ।

तथा च भद्राविषये भविष्योत्तरे,—

यस्मिन् दिने भवेद् भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्याच्चारौ नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेदिष्टिरेकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं येनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः ॥

प्रहरणोपरि यदा स्यादिष्टिः प्रहरद्वयम् ।

उपवासस्तदा कार्यमेकभक्तं ततोऽन्यथा ॥

Muntakhabu t Tawar kh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Rs	5	10
Muntakhabu t Tawar kh (Engl sh) Vol I Fasc 1 7 Vol II, Fasc 1 5 and 3 Indexes Vol III Fasc 1 10 /12 each	12	0	
Muntakhabu t Lubab (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each	7		
Ma'arir Alamgiri (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	0	6	
Nakl batn i F kr (Text) Fasc 1	1	8	
Nizam u Kh radnamah i Iskandar (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	14	
R yazu s Balat n (Text) Fasc 1 1 @ /6/ each	2	4	
Ditto Ditto (Engl sh) Fasc 1 3	1	14	
Tabaqat i Na m (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	10	8	
Ditto (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each	1	0	
Ditto Index	2	10	
Tarikh i F rus Shah of Ziyau d d n Barin (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each	2	4	
Tarikh i F rozahab of Shams i Enraj Afif (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	3	0	
Ten Ancient Arab c Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	1	14	
Was o Ram n (Text) Fasc 1 1 @ /6/ each	6	6	
Zafarnamah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each	0	12	
Tuzuk i Jahangir (Eng) Fasc 1			

ASIATIC SOCIETY ■ PUBLICATIONS

- 1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each
- 2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1860 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No
- 3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1813 (12) 1814 (12) 1815 (12) 1816 (6) 1817 (12) 1818 (12) 1819 (12) 1820 (12) 1821 (12) 1822 (12) 1823 (12) 1824 (12) 1825 (12) 1826 (12) 1827 (12) 1828 (12) 1829 (12) 1830 (12) 1831 (12) 1832 (12) 1833 (12) 1834 (12) 1835 (12) 1836 (12) 1837 (12) 1838 (12) 1839 (12) 1840 (12) 1841 (12) 1842 (12) 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (12) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (12) 1850 (12) 1851 (12) 1852 (12) 1853 (12) 1854 (12) 1855 (12) 1856 (12) 1857 (12) 1858 (12) 1859 (12) 1860 (12) 1861 (12) 1862 (12) 1863 (12) 1864 (12) 1865 (12) 1866 (12) 1867 (12) 1868 (12) 1869 (12) 1870 (12) 1871 (12) 1872 (12) 1873 (12) 1874 (12) 1875 (12) 1876 (12) 1877 (12) 1878 (12) 1879 (12) 1880 (12) 1881 (12) 1882 (12) 1883 (12) 1884 (12) 1885 (12) 1886 (12) 1887 (12) 1888 (12) 1889 (12) 1890 (12) 1891 (12) 1892 (12) 1893 (12) 1894 (12) 1895 (12) 1896 (12) 1897 (12) 1898 (12) 1899 (12) 1900 (12) 1901 (12) 1902 (12) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members
- 4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883
- 5 A sketch of the Turk language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878)
- 6 Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1869)
- 7 Catalogue of Mammals and Birds of Burma by E Blyth (Extra No J A S B 1875)
- 8 Introduction to the Malth Language of North Bahr by G A Grerson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)
- 9 Annual Musharrat
- 10 Catalogue of Fossils Vertebrata
- 11 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Bon
- 12 Inayah a Commentary on the Ilayah Vols II and IV @ 18/ each
- 13 Jawan ul ilm i r yez 168 pages with 17 plates 4to Part I
- 14 Khazana i Alm
- 15 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each
- 16 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Part I III with 5 coloured Plates 4to @ 6/ each
- 17 Sharayaool Islam
- 18 Tibetan Dictionary by Csoma de Körös
- 19 Ditto Grammar
- 20 haqm raqabdin jta Paris I and II @ 1/8/
- 21 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by H L Wilson
- 22 Memoirs on the History, the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein 1873 31 Extra No 2 of 1899
- 23 Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 7 @ 1/ each
- 24 Nepalese Hinduist Sanskrit literature by Dr H L Mitra
- 25 V B—All Cheques Money Orders &c must be made payable to the Asiatic Society only

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1088.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLAŚĀRA

BY
GADĀDHARA RAJAGURU.

EDITED BY
SADAÇIVA MIČRA
OF PURI
VOL I, FASCICULUS VII

CALCUTTA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUTAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON W C, AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each	Rs	1	8
Advaitacharya's Kaustubha Fasc 1		0	8
*Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Ataraya Brahmana Vol I Fasc 1 5 and Vol II, Fasc 1 5 Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1 5 @ /6/		7	8
Ann Bhayam (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	8
Aphorisms of Sandilya (English) Fasc 1		0	12
Ashtasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Açvarya dyaka (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1-5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		10	0
Bala Bhett Vol I Fasc 1		0	6
Dandhayana Sranta Sutra Fasc 1-2 @ /6/ each		0	12
*Dhamat (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1	14
Elottia D pika Vol I Fasc 1 4		1	8
Brahmadevata (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Brahmadharma Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Both caryavartas of Caitanyadeva Fasc 1-2		0	12
Cetadanana Fasc 1		0	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-4 @ 2/ each		8	0
Catapatha Brahmana Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1-2		3	6
Catasahasrika prajnaparamita (Text) Part I Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols II 1 25 III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		19	14
Çlokavartika (English) Fasc 1 4		3	0
*Çranta Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		5	4
Ditto Çankhyana (Text) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
Çri Bhāṣyam (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Dau Kr ya Kaumud Fasc 1 2		0	12
Gadadhara Paddhat Kainsara Vol I Fasc 1 6		2	4
Lala Medhava (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kala Vivoka Fasc 1-6		2	4
Katantra (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	8
Katha Sarit Sagara (English) Fasc 1 14 @ /12/ each		10	8
Kurma Purana (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	6
Lalit Vistara (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
Ladana Parjaya (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each		4	2
M 1 1 bharya prad podyōta (Text) Fasc 1 3 & Vol II Fasc 1-11 @ /6/ each		7	8
Manukta Suktatna (Text) Fasc 1 2 @ /6/ each		1	0
Merrandhya Purana (English) Fasc 1 8 @ /12/ each		0	0
*M 1 mma Darcana (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each		4	14
Nyayavartika (Text) Fasc 1 6 @ /6/		2	4
N 1 kta (Text) Vol III Fasc 1 6 Vol IV Fasc 1 6 @ /6/ each		0	4
N 1 cecara; nilheta Fasc 1 - (Text) @ /6/		2	10
N 1 acara; rad pl Fasc 1-4		1	8
Nya ubi dya (Text)		0	10
N 1 ya hua manukta Prakarapa (Text) Vol I Fasc 1 6 Vol II Fasc 1 2 & 11 each			

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 966, 981, 994, 1026, 1033, 1049, 1088

GADĀDHARA-PADDHATAU PRATHAMAM KHAṆḌAM KĀLASĀRAH

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

PAṆḌIT SADĀŚIVA MIŚRA

VOL I

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1904.

कालसारस्याशुद्धिशुद्धि-निर्घण्टः ।

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	शङ्काङ्कः ।	पङ्कजम् ।
तुल्योर्वंशान्त् ...	तुल्योर्वंशान्त् ...	१ ...	६
सिद्धान्तशिरोमणौ	सिद्धान्तशिरोमणौ	४२ ...	१८
ध्यात्र	मध्यात्र ..	४७ ...	२२
सह	सह ...	४८ ...	१७
पूष्य	पूष्यं	५३ ...	२
शुद्धति	शुध्यति ..	५४ ...	१४
प्रतान्तक	प्रतान्तर .	५५ ...	७
मुख्याकाल	मुख्यकाल	५८ ...	८
पाणकै	पाणकै	१०६ ...	६
अष्टाष्टात्मक	अष्टाष्टात्मक	१११	२१
हृष्टै	हृष्टे .	११३ ...	१३
विश्वामित्र	अनावश्यकोऽयमत्र .	१२० ...	१६
कलाकाष्ठ	कलाकाष्ठा इति	१२८	१६
मद्दीनं	मद्दिनं .	१४०	१४
द्वादशी	द्वादश्या ..	१५०	३
त्रिमुहूर्तस्यासैव	त्रिमुहूर्तस्यासैव	१५६ ..	२०
अन्तवेध	अन्तवेध .	१६३	२२
पुजा	युजा ...	१६६ ...	१३
चतुर्दश्यामावास्या	चतुर्दश्यामावास्या	१८२	१६
गुण्डिका	गुण्डिका ...	१८७ ..	१०

शब्दः ।	शब्दः ।	प्रमाणः ।	पङ्क्तिः ।
दोलायात्रा ...	दोलायात्रा ...	१८६	२१
आद्धमुक् ...	आद्धमुक् ...	१६५	२
मरुदेशस्यः ...	मरुदेशस्यः ...	२००	१३
घापिठकस्य ...	घापिठकस्य ...	२००	२२
विह्वराह ...	विह्वराह ...	२०१	७
दूर्वाभिः ...	दूर्वाभिः ...	२०७	११
दूर्वा ...	दूर्वा ...	२०७	१५
एवमित्यारम्भाद्विद्यतइत्यन्तं	अनावश्यकोऽयमत्र	२०६	१४
दादशेऽहनि ...	दादशेऽहनि ...	२१८	११
वराजेन्द्र ...	राजेन्द्र ...	२१८	११
भूयश्चत्वा ...	भूयश्चत्वा ...	२२२	१५
दक्षिणात्य ...	दक्षिणात्य ...	२२४	२२
प्रतिप्रसवाद्भूलां	प्रतिप्रसवाद्भूलां	२२६	२२
दित्येवेत्य ...	दित्येवेत्य ...	२३३	१७
दित्येवेत्य ...	दित्येवेत्य ...	२३३	२१
इत्यर्थः ...	इत्यर्थः ...	२३६	१८
केवलाधिमासवर्षे	केवलाधिमासवर्षे	२३७	८
वर्ष्यावर्ष्यानि ...	वर्ष्यावर्ष्यानि ...	२३७	१६
निष्कृताः ...	निष्कृताः ...	२३८	१
तस्करतो ...	तस्करतो ...	२४८	३
ज्योतिर्वचनेन ...	ज्योतिर्वचनेन ...	२४८	६
माण्डव्य ...	माण्डव्य ...	२४८	१४
मयाश्राद्ध ...	मयाश्राद्ध ...	२५०	२१
यथाह ...	यथा ...	२६०	५
याज्ञवल्कीय ...	याज्ञवल्कीय ...	२६३	६

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	प्रमाणः ।	पङ्कादः ।
प्रेयान् ...	प्रेयान् ...	... २८३	... ११
चित्राचं ...	चित्राचं ...	... २८६	... ६
दिवसेः ...	दिवसेः ...	... ३०२	... ७
चित्राचोशौचं ...	चित्राचोशौचं ...	... ३१०	... २०
याज्ञवल्क्यः ...	याज्ञवल्क्यः ...	... ३१३	... २१
दुश्चिकित्से ...	दुश्चिकित्से ...	... ३१७	... १७
घनादि ...	घनादि ...	... ३२०	... १२
यमायमादीनां ...	यमायमादीनां ...	... ३६४	... १०
प्रतियहोत्वड्यि ...	प्रतियहोत्वड्यि ...	... ३६५	... १३
अपराङ्गः ...	अपराङ्गः ...	... ३८०	... ११
वाधित्वा ...	वाधित्वा ...	... ३८६	... ११
तदनुष्ठेयं ...	तदनुष्ठेयं ...	... ३८८	... १३
यत्कर्मार्थं ...	यत्कर्मार्थं ...	... ४०२	... २२
आहिताग्निं ...	आहिताग्निः ...	... ४०५	... २२
प्रतिभावमापन्ना	प्रतिभावमापन्ना	... ४०७	... १
इष्टं ...	इष्टं ...	... ४२६	... ६
समिष्टीकरणावधारः	समिष्टीकरणाविधारः...	... ४२८	... १७
अश्वमेधफलं ...	अश्वमेधफलं ...	... ४३०	... ५
सर्वश्रेष्ठं ...	सर्वश्रेष्ठं ...	... ४३२	... १५
अथर्वन्तं ...	अथर्वन्तं ...	... ४३८	... ३
ज्ञासस्यादत्तत्वात्	ज्ञासस्यात्तत्वात्	... ४३८	... २१
इत्युक्ते ...	इत्युक्तेः ...	... ४४१	... २१
माध्वयज्ञिक ...	माध्वयज्ञिक ...	... ४६७	... ११
प्रदाययेत् ...	प्रदाययेत् ...	... ४६८	... १५
कथयन्तं ...	कथयन्तं ...	... ४७३	... १६

अप्रतिः ।	अप्रतिः ।	प्रकाशः ।	पञ्चाङ्गः ।
मध्याह्ने ...	मध्याह्ने ...	... ४८०	... १४
प्रमाणिकोक्तेः ...	प्रमाणिकोक्तेः ...	... ४८५	... १५
प्रतिषिध्यते ...	प्रतिषिध्यते ...	... ५०८	... १९
दानेवौ ...	दानेवौ ...	... ५१६	... १६
वृत्तं ...	वृत्तं ...	... ५१६	... २०
सौभाग्यो ...	सौभाग्ये ...	... ५२६	... १४
शङ्ख ...	शङ्खः ...	... ५३९	... १३
मधुरत्वात् ...	मधुरत्वात् ...	... ५४९	... ६
तथा ...	तथा ...	... ५४२	... १०
प्राणिन ...	प्राणिना ...	... ५४६	... २
विद्याम् ...	विद्याद् ...	... ५५५	... १०
शान्तिकाध्याय ...	शान्तिकाध्याय ...	... ५६१	... ९
अङ्गं ...	अङ्गं ...	... ५६४	... १०
वैश्यस्य ...	वैश्यस्य ...	... ५७३	... ३
विष्णु ...	विष्णु ...	... ५७४	... १८
खन्दति ...	खन्दति ...	... ५७६	... २
उर्ध्वं ...	उर्ध्वं ...	... ५८०	... ४
परदिनस्य ...	परदिनस्य ...	... ५८०	... ८
उभयाद्या ...	उभयाद्या ...	... ५८०	... १७
चन्द्रार्कयुग्मे ...	चन्द्रार्कयुग्मे ...	... ५८०	... ७
प्रतिपन्निश्च ...	प्रतिपन्निश्च ...	... ६०४	... १४
पुद्गत ...	पुद्गत ...	... ६१२	... १२

कालसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताश्च अनुक्रमणी ।

नामानि

पनेषु

व्यगस्य संहिता २०, ११६, ११७, ११८, ११९ ।

व्याहिराः ११९, १२८, १५७, २६६, २७३, २७५, २७७, २८१, २८२,
२८६, ३०१, ३०३, ३०७, ३१७, ३२०, ३२६, ३१४, ३६३ ।

व्याप्तिः २८१, ३०५ ।

व्यामेषपुराणं ७०, १२६, १४८, २८५, ३०५, ३२२, ३२६, ३५२, ३५७,
३०६, ३०७, ६०२ ।

व्याचार्थः १२४, २१६ ।

व्याधर्व्यं स्मृतिः २७४ ।

व्याधिरपुराणं ५३, ५५, ८७, १०५, २५५, २५८, २७१, २७०, ३६१,
३८६, ६१० ।

व्यादिपुराणं २६६, ३०६, ३६२, ५४१ ।

व्यापस्तम्बः १८, ५०, ६७, ६८, १५४, २००, २००, २१३, २२५, २६४,
२७७, २७४, ३२३, ३६३, ३७७, ३८८, ३८४, ३४२, ३६६, ५२८,
५४६, ५५१, ५५६, ५६६ ।

व्याम्रलायनः ३०२, ३१६, ३२० ।

वैश्वानरसंहिता १६०, १६१, १६४ ।

उत्तरसौरं २३० ।

उपहारसंहिता ७१ ।

उग्रनाः ६६, ३०२, ३२८, ३१६, ३२७, ३२८, ३३०, ५१८, ५२३, ५३८,
५५३, ५५६ ।

नामानि

पद्य

ऋष्यशृङ्गः २४२, २६४, ३५४, ३८८, ४१२, ४२६, ४७८ ।

एकाम्रपुराणं ११६, १६१, १६२, १६३ । "

कण्वः १२७, ३७८, ४१२ ।

कर्काचार्यः ३६६, ३७७ ।

कल्पतरुः २२, २७, १५२, १८०, १६७, २११, २१८, २२३, २२४, २६१,
२७५, २७६, २८७, ३५३, ३७७, ३८३, ३८६, ४०१, ४०२, ४१६,
४३६, ४३६, ४४५, ४५५, ५१०, ५४४, ५५७, ५६०, ५६६ ।

काश्यपः २२२, २२६, २३० ।

काठकाट्टा २३४, २३८, २४६, २४३ ।

कात्यायनः ५२, १०१, १२६, १२१, १२२, १२३, १४४, २२६, २४४,
२५६, २८६, २६२, ३११, ४००, ४१०, ४२८, ४३१, ४३६, ४३७,
४४१, ४४२, ४५५, ४६३, ४७७, ४८५, ५१३, ५२७, ५३७, ५६० ।

कामिकः १६२ ।

कार्ष्णिजिनिः २७६, ३८६, ३६०, ४१०, ४१७, ४५४, ४६०, ४६४ ।

कालमाधवीर्यं ५७५ ।

कालादशः ४२, ७४, १५३, २६३, ३८६, ४१८, ४४८, ४६६ ।

कालादर्शय संयहकारिका २४१, २४३, ३२५ ।

कालिकापुराणं १०८ ।

कालिदास चयनौ २६०, २७७, ३११, ३१८ ।

काशीखण्डं २६ ।

कूर्मपुराणं ३, ५४, ८४, ११५, १२७, १२६, १३२, १४०, १४१, २०४,
२१०, २५५, २६४, २६६, २६७, ३११, ४०४, ४७८, ५६३,
६००, ६०३ ।

कृत्यकौमुदी १३३, २८७, २८८, ५८० ।

कृत्यमहाशयः ५६७ ।

मामानि

पथेय

छण्डहृत्पण्डितमहापात्रः १०१, १२३, २०८ ।

कैयटः ४५५ ।

कोषः ४३१ ।

कौथुमिः २४२ ।

क्रतुः ४७७, ४६६ ।

गभक्तिः ४११ ।

गयडपुरायं वा तार्क्ष्यपुरायं ५४, ८६, १००, ११०, १२६, १४०, १४६,
२६६, ३२६, ६०७, ६०८ ।

गार्ग्यः ३५, ४४, ४५, ४७, २०३, २३८, ४५३, ४५७, ४६७, ५६६ ।

गालवः ३६८, ३८६, ४०४, ४१७, ४२६ ।

गृह्यपरिशिष्टं २३३, २३६ ।

गृह्यप्रायश्चित्तं ३२५ ।

गृह्यसूत्रमाध्यं २०८ ।

गोमिलः ४८, १३४, १७२, १६८, ३८२, ३८७, ३८८, ४००, ४०४, ४०५,
४०८, ४१७, ४१८, ४२०, ४२१, ४३४, ५२८, ५७२ ।

गौडः १२१, ३२१, ६१२ ।

गोडसंघत्सरप्रदीपः ८२, २६२ ।

गौडीय चिन्तामणिः ४४३ ।

गौतमः २००, २०१, २१२, २४०, २८६, ३१६, ३५७, ३७४, ४००, ४४८,
४५५, ४५७, ४६६ ।

हामलेयः ५२० ।

हन्दोगपरिशिष्टं २०, २०८, २५८, २६६, २७७, ३१०, ३१३, ३१६,
३३६, ३५५, ३६६, ३७१, ३६५, ३६८, ४००, ४०१, ४०४, ४०५,
४१३, ४१७, ४२४, ५७०, ५८६ ।

जातूकार्यः २५७, २७८, २८६, ३२४, ४०४, ४०५, ४१० ।

नामानि

पञ्च

जावालिः ६०, १७७, २३६, २४२, २६०, २६४, २७७, २७६, २६७,
३०८, ४१३, ४२३, ४५४, ४६३, ४६६, ४८८, ५८८ ।

जैमिनिः ११२, १३२, २४६, २७७, ३७४, ३८१ ।

जैमिनीय शमायणं ३२१ ।

ज्योतिः पितामहः २३४ ।

ज्योतिःशास्त्रं ३, ६, १२, ४४, ४७, ६८, १२३, २०६, २१७, २१६, २२७,
२२८, २२६, २३१, २३३, २३५, २३६, २४८, ४३८, ४५८, ४६८,
४६६, ४७३, ५०८, ५८६ ।

ज्योतिःसामरः २५४ ।

ज्योतिःसिद्धान्तः २३५ ।

तिथितत्त्वकारः १०६, १०६, १०७, ११८, २२४, ४२१, ४६३, ४७६,
५०५, ६१२ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ५ ।

दक्षः २६६, ३०७, ३१४, ३७१, ४६६, ५६४, ५६७ ।

दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका २२४ ।

दुर्गाकल्प १०३ ।

देवल ५१, ५५, ५७, ६५, ८१, १२०, १३७, १४८, १६१, २१०, २१५,
२५५, २८२, ३०३, ४१३, ५००, ५०४, ५०५, ५२२, ५२७, ५४८,
५४६, ५५०, ५५३, ५५४, ५६५, ५६६, ५७८, ५८०, ५८७, ५६३,
६१३ ।

देवीपुराणं ८, ८०, ८३, ८८, १०३, १०४, १०६, १११, ११२, ११४,
१५७, २०३, २३०, २८४, ४६२, ४६६, ४७६, ४८८, ५०८, ५८०,
५८२, ५८३, ५६२ ।

धर्मा ५०१ ।

धवलसंग्रहः ६२, ८२, १५३, १८१, १८२, ४४६, ४७५ ।

घौम्यः २७३ ।

नन्दिपुराणं २६, ५८४ ।

नरसिंहपुराणं १४५, ३२३, ५०७ ।

नागरखण्डं २४३ ।

नारदः १०२, १२७, १३०, १३३, १३६, १६१, २२६, ३३०, ३३१, ५६८ ।

नारदीयपुराणं २४, २५, २६, ३३, ३६, ४०, ४५, ४८, ७७, ८३, ८६, १२६, १२७, १२८, १२९, १३७, १४६, १८५, ३८२, ४३६ ।

नारायणभाष्यम् ३६१, ३६६, ४०१, ४०३, ४२५, ४२६, ४२७, ४३२, ४३७ ।

निगमः ४६, ८८, १२८, १५२, १५४, ५३७, ५६७, ५६५ ।

निबन्धकृत् २०१, २२४, २४६, २५६, ३०६, ४०६, ४१५, ५०४ ।

निर्णयामृतं २०२ ।

नीतिरत्नाकरः ८०, १०१, १२६ ।

ऋसिंहतापनीयं २१४ ।

मखाननः ३००, ३०२ ।

मङ्गपुराणं १३, १६, १७, १८, ३७, ३८, ३९, ४१, ६६, ६७, ७६, ८७, ११५, १३५, १४३, १४४, १५१, १६५, १६७, १७०, ४१५, ६०६ ।

मराश्रुतः ४६, १६२, १६६, २११, २८६, ३१५, ३१६, ३३८, ३४८ ।

मरिणियं ४६६, ४६१, ४६२ ।

मारुतारः १०२, २१४, २१५, २१६, २१८, २२१, २६०, २७३, २७६, २७८, २८२, २८३, ३०१, ३०५, ३२२, ३२३, ३२६, ३७१, ३७४, ४२६, ४४७, ५७० ।

मितामहः ३२, १४१ ।

पिष्टवरणाः १६, २८८, २९० ।

नामानि

पदेषु

पुराणं ७८, ८२, ८४, १६२, १६४, १८१, ३१६, ४७५ ।

पुरुषोत्तमपुराणं १८४ ।

पुलस्त्यः १३२, २६० ।

पुष्करपुराणं ६०१ ।

पृथ्वीपार्थ्याः २८ ।

पैठीनसिः ४६, ४६, ५२, ६५, ८५, २२१, २२४, २३०, २४०, २४५,
२६५, २६८, २८६, ३०५, ३०६, ३२८, ३८८, ४०४, ४०५, ४०६,
४०६, ४११, ४१६, ४२२, ४८८, ४६०, ५०६, ५१८, ५१६, ५२६,
५६२ ।प्रचेताः ३१५, ३२६, ३५६, ३६०, ४२६, ४३३, ४३६, ४४०, ५०४,
५७०

प्रजापतिः १७३, २४६, २६०, २७६ ।

प्रकृषपदिशिष्टं १७२ ।

रुद्रगार्ग्यः ६, २३, ३५, २०२, २०४, २४१, २५८, ५८१, ५८८ ।

रुद्रगौतमः ३८०, ४६०, ५६० ।

रुद्रमनुः २०३, २८६, ३०४ ।

रुद्रमिष्टिरः १४५ ।

रुद्रयाज्ञवाल्क्यः ६१ ।

रुद्रयाज्ञातपः २१०, ४४१, ५४८, ५४६, ५६० ।

रुद्राग्निः ३०३ ।

रुद्रवृषचेताः १८२, २६४ ।

रुद्रवृषिष्ठः वा रुद्रवृषिष्ठः ८२, ५८६, ५८१, ५८४, ५८६, ६०३, ६०४ ।

रुद्रमन्दिकेश्वरपुराणं १५१ ।

रुद्रमनुः २८५, २७८, २६०, २६३, २६४, ३०३, ३२५, ३८६, ३८०,
४५३, ४६५, ६१० ।

भामाणि

पक्षेय

वृहस्पतिः ५७, ६३, ८७, २३८, २७१, २५३, २५५, २५६, २६८, २८०,
२८८, ३११, ३२२, ३५८, ३५८, ३६०, ३६१, ३०८, ३१८, ३६६,
५२७, ५२५, ५७५, ५६३, ५६७, ५६५, ५६६, ५८६ ।

बौधायनः ७२, ५७, ६५, १५७, १६८, २१०, २२५, ३२०, ३७६, ३८०,
३८३, ३८७, ७१५, ७२८, ७३६, ७७७, ५११, ५५१, ५६०, ५७५,
५८७ ।

ब्रह्मपुराणं १३, १७, ३१, ३२, ३५, ५३, ५६, ६७, ६६, ६७, ७०, ७६,
८७, ८३, ८५, १०१, १०८, १०६, ११६, १२०, १३६, १७२, १७८,
१७६, १८७, १८५, १८६, १८६, १८०, २२१, २६६, २७०, २७१,
२८०, २८२, २८३, २८६, २८२, २८३, २८८, २८६, ३००, ३१०,
३१२, ३२१, ३२८, ३२६, ३५२, ३५६, ३५८, ३५६, ३६६, ३६७,
३००, ३०१, ३२७, ३२६, ३७६, ३५२, ३५७, ३५७, ३६२, ३६२, ३६५,
३७२, ३८३, ३८७, ३८६, ५०२, ५११, ५१३, ५१६, ५२८, ५२६,
५३०, ५३१, ५७२, ५७७, ५६१, ५६२, ५६७, ५६५, ५६६, ५७०,
५८२, ५८७, ६०० ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणं ५५, ६६, ७१, ७८, ८३, ८७, ८७, १००, ११६, १३०,
१७१, १५२, १६८, १८१, ३८२, ५८७ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः १०, ११, २३२, २३५, २५७, ५८८ ।

ब्रह्माण्डपुराणं ३०, ३८, १३८, १३६, १५०, १७६, १८५, १८०, ३५५,
३६०, ३६१, ५०५, ५१६, ५१७, ५५६, ५६३, ६०२, ६०७, ६०६,
६०८, ६१२ ।

भगवतीपुराणं १०३, १०६, ३६५, ६१० ।

भगवदुक्तिः १६५, ३१६ ।

भगवद्गीता ७ ।

भट्टः ३०२ ।

नामानि

पद्येय

भरद्वाजः ३६४, ४११, ४१५, ४२३ ।

भविष्यपुराणं १४, १५, ३३, ३६, ४६, ५८, ५९, ६२, ६६, ७२, ७३,
 ७८, ७९, ८०, ८५, ८६, ८८, ८९, ९५, १०२, १०६, १०७, १११,
 ११५, १२०, १२१, १२६, १४७, १५२, १५३, १७४, १८२, १८३,
 २११, २१८, २२२, ३६०, ३६६, ३७५, ३७६, ३८०, ३८३, ४०१,
 ४०२, ४१०, ४१६, ४१७, ४३०, ४५२, ४५३, ४५७, ४५८, ४८६,
 ६१३ ।

भविष्योत्तरपुराणं ७, २०, ३१, ३७, ६४, ७१, ८१, ८२, ८४, १०१,
 १०४, १०६, १०७, ११२, ११३, १२८, १२९, १४५, १४८, १५०,
 १५६, १५७, १७७, १८२, ४०६, ४०७, ४७५, ५७६, ५७७, ५८१,
 ५८३ ।

भागवतं १०५, १६६ ।

भृगा वा भृगुस्मृतिः ६७, १४४, ५८७ ।

भोजराजशैवागमसंग्रहः ४ ।

मण्डनाचार्यः ३८५ ।

मत्स्यपुराणं १६, २०, २७, ३३, ४१, ८६, १३२, १३३, १४५, १४६,
 १४८, २१०, २१४, २३६, २४२, २४८, २५६, २६३, २६८, २८५,
 ३५४, ३७७, ३८१, ३८३, ३८४, ४००, ४०१, ४०८, ४३०, ४३१,
 ४३२, ४५२, ४५३, ४५४, ४६४, ४८०, ४८१, ४८४, ५०७, ५१२,
 ५१६, ५४२, ५६३, ५६७, ५६८, ५८६, ६०२, ६०४ ।

मदनपारिजातः २२४, ४६३ ।

मनुः ३०, ५२, ५४, १०१, १८४, १८६, २०१, २०४, २०५, २०६, २१७,
 २१८, २१९, २२०, २२२, २२३, २२७, २५६, २७०, २७२, २७८,
 २८०, २८२, २८४, २८८, २८९, ३०१, ३०३, ३०७, ३१४, ३१७,
 ३२०, ३२४, ३२५, ३५१, ३५३, ३५६, ३६३, ३६६, ३६७, ३७२,

नामानि

पत्रे

यमदग्निः ३७६, ४८६ ।

याज्ञवल्क्यः ६३, १७०, १६८, २००, २०१, २०५, २०६, २०८, २१२,
 २१४, २१६, २२०, २२३, २२५, २४२, २६३, २६६, २६४, २६६,
 २६६, ३००, ३१३, ३१४, ३१५, ३१८, ३२०, ३२१, ३२३, ३५२,
 ३५८, ३६५, ३६७, ३६८, ३८५, ३८२, ४०३, ४१३, ४२६, ४३०,
 ४६२, ५११, ५१६, ५५३, ५५८, ५६२, ५६८, ५६५ ।

याज्ञिकाः २५१ ।

योगीश्वरः ८५, ४५६, ५५७ ।

रत्नमाला २२८ ।

राघवभट्टः २६७ ।

राजमार्तण्डः २८, ८३, १०२, १६८, २०२, २५३, ४०६, ६०६ ।

रामायणं १३०, १६६, ३०४, ३०६, ४०५ ।

रत्नधराः २६६ ।

रत्नयामलतल्लं १०६, १०७ ।

रत्नोदरः ३६८, ५८६ ।

रत्नचारीतः ११, २३४, २४४, ३१५, ३५१, ३६६, ४४५, ५४८ ।

लिङ्गपुराणं ६७, ७३, ८४, ८६, १५५, १६०, १७६, १७७, १८२, २६०,
 २६५, २६८, ५१५ ।

लोकाक्षिः ४६२ ।

लोपाक्षिः १६६, ३८६, ४२२, ४२८ ।

वटेश्वरसिद्धान्तः २३७ ।

वत्सः ६० ।

वराहपुराणं १५, ३३, ७५, १३२, १५८, २११, २६५, २६७, ३२६, ३४४,
 ५१०, ५५३, ६०७ ।

वराहसंहिता ४०८ ।

मामानि

पनेषु

वशिष्टः ६, ६६, ८३, ६६, १५२, १६७, २२३, २६१, ३११, ३१४, ३५७,
३८८, ४२८, ४५८, ५४८, ५६६, ५६७, ५८०, ५८० ।

वसिष्ठपुराणं १४८, ४०७, ४५६ ।

वाक्यरत्नावली ४६८ ।

वायुल' १११ ।

वामनपुराणं ३ ।

वायुपुराणं १३०, १५३, १६१, १८५, २४५, ३७६, ३८६, ४४६, ४४८,
४६१, ४६३, ४६६, ४८३, ४८७, ५१८, ५२३, ५२६, ५२७, ५२६,
५२९, ५२२, ५३६, ५४०, ५४१, ५६१, ५६४, ६०६, ६०७ ।

वाल्मीकिः १२१, १२३ ।

वाशिष्ठरामायणं ४ ।

विज्ञानेश्वरः २२, २०६, २१२, २२४, २५७, २६३, २६४, ३०१, ३०३
३०६, ३०७, ३१४, ३६५, ३७७, ३८२, ४२६, ५६६, ५७० ।

विष्णुमिश्रः २८७, ४०१, ४५०, ४५२, ४६३, ५१५ ।

विलाससंग्रहकारिका १३६, १४०, १४१ ।

विश्वनाथमिश्रः ३८७ ।

विश्वरूपनिबन्धः १०५ ।

विद्यामिश्रः १२०, १२१, २२०, २८४, २८६, ३६६ ।

विष्णुः २७, ४०, ४२, १२६, १७६, २१३, २६८, २६८, २७१, २८८,
३०८, ३१५, ३३०, ३५८, ३६१, ३६१, ४०१, ४२३, ४३०, ४६४,
४७८, ५१८, ५२३, ५२०, ५२१, ५३८, ५४३, ५४८, ५४८, ५५३,
५५४, ५६२, ५७० ।

विष्णुधर्मः १४६, ४५६, ५८५, ६०८ ।

विष्णुधर्मोत्तरं ७, ६, १०, १२, २१, ३०, ४६, ४८, ५४, ६५, ७०, ८२,
८०, ८५, ८७, ८८, १२४, १२६, १३२, १३४, १४१, १४७, १५०,

नामानि

पत्रेषु

१५१, २३३, २३६, ४०६, ४०८, ४११, ४३५, ४५६, ४६१, ४६३,
५७३, ५७४, ५८३, ५८६ ।

विष्णुपुराणं ११, ८५, ६१, १३६, २०८, २२२, २५६, ३१६, ३५२, ३५७,
४६५, ३६७, ४६६, ४४५, ४६३, ५०२, ५८२ ।

विष्णुरहस्यं १५, २५, ३२, ३३, ३४, ६१, ६६, १२८, १३१, १३३, १३४
१३८, १४४, ५८५, ६०१ ।

विष्णुसूक्तिः १७, ३७३, ४०७, ४४७, ४५१ ।

वैशम्पायनः ३०८ ।

वैश्वानरसंहिता ७ ।

व्याघ्रपादः २७८, २८५, ३०८, ३२७, ३५७, ३८४, ५८७, ५६१, ५६७ ।

व्यासः १३, ४७, ४६, ५६, ६१, १५३, १७४, २११, २२३, २६०, ३१५,
३२६, ३७८, २८२, ३८४, ४०४, ४२१, ४२६, ४८६, ५०६, ५६०,
५६२, ५६५, ६११ ।

प्रतसारः १०१, ६०२ ।

शङ्खगीता ५०, ५६६ ।

शङ्खः वा शङ्खलिखितौ ३६, ४७, २१५, २१६, २१७ २१८, २१६, २६१,
२६३, २७६, २८७, २८८, २६०, २६१, २६५, २६८, ३०२, ३१६,
३१७, ४११, ४२४, ४६१, ४८२, ४८३, ४८४, ४६७, ५१४, ५३०,
५३१, ५३६, ५३८, ५४४, ५४६, ५५३, ५६७, ५७०, ५६१ ।

श्रीतानन्दः २२२, २३०, २४०, २४६, २५१, २५३ ।

श्रीतानन्दसंग्रहः ३१, ७२, ७३, ८०, १२१, १५३, १६७, १७३, १७४,
१७६, १७६, १८०, २१५, २५४, ३७६, ५८४, ६०५ ।

शिवरसामी १७१ ।

श्रीतातपः २२५, २३४, २५१, २८४, ३१५, ३१८ ३७४, ३८७, ३८६,
३६८, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४१४, ४१५, ४१६, ४२०, ४२१,

४२४, ४४३, ४५४, ४६४, ४७३, ४७८, ४८०, ५११, ५१४, ५१६,
५२१, ५२६, ५४८, ५४९, ५५१, ५५३, ५५५, ५६५, ५७८, ५७९,
५८८, ५९२ ।

शाम्बपुराणं १२५ ।

शास्त्रं २०६, ४६६ ।

शिवपुराणं ३५, ३६, १५६, १७७, १८१, १८२, १८३, २०३ ।

शिवरहस्यं ४६, ११२, १६०, १६२, १६३, १६४, ३८२ ।

शिववाक्यं वा श्रियाः २०४, २३०, २६५, ३१८, ३३७, ३७६, ३८१,
३८२, ४०२, ५०५, ६०६ ।

शुद्धिगुच्छकारः ३०० ।

शुद्धिसारः २८८ ।

शुद्धिसारकारिका २२९, ५६८ ।

सुनःपुच्छः ३५६ ।

सूक्तपाणिः ४१८ ।

सौनका २५१, ४४७, ४८१ ।

आह्विवेकज्ञातु २१३, ४१९, ४५७ ।

आह्वसूत्रभाष्यम् ५१४ ।

श्रुतिः ५, ६, ७, ८, ९, १३७, १५१, २७४, २८१, ३२८, ३६६, ३७५,
३८०, ४०७, ४११, ४१७, ४३१, ४३२, ४३३, ४३७, ४४०, ४४५,
५६२ ।

श्रीधरस्वामी ३१३ ।

यट्त्रिंशन्मतं २६, ४२, २७१, ५७२, ३०३, ५६३ ।

संग्रहकारः ११२, १६०, २२५, २४२ ।

संग्रहकारिका १४२, १६६, १८३, ४३९, ४७४ ।

सत्यतमाः २०३ ।

मामानि

पनेषु

सत्यव्रतः ७, ४६, ८३, २१५, २४४, ४०५, ५१५ ।

सत्याचार्यः २३१ ।

सनतकुमारसंहिता १२६, १२७, १२०, १२२ ।

संवत्सः १५३, २१३, २२२, २७६, २८१, ३५६ ।

साध्यायनः ३४६, ४४६, ४५३ ।

सातकायनः ४६१ ।

सिद्धान्तशिरोमणिः १०, ४२ ।

सुमन्तुः ५६, ५७, ६२, २२४, २७६, ३१२, ३१३, ३५६, ३७३, ४१८,
४२४, ४६०, ५८४ ।

सौरपुराणं ५१ ३८२ ।

सौर्धर्मीः १२६ ।

शान्दिल्लरायं १२, १६, २१, २२, २३, २४, २५, ३०, ३३ ३४, ३६, ४०,
४५, ४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५५, ५७, ५८, ५९, ६२, ६६, ७१,
७३, ७४, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९२, ९६, ९८, ९९, १०६, १०७,
१११, ११५, १२०, १२७, १२८, १२९, १३१, १३७, १३८, १३९, १४०,
१४६, १५२, १५४, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६४, १६६,
१६८, १८१, १८३, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, २१४, २६७,
३८४, ४०६, ४५७, ४६७, ४६८, ५७४, ६००, ६०५, ६११, ६१४ ।

स्मृतिः ६, १४, ६०, ६२, ६४, १६०, १८२, २०२, २०८, २१६, २२७,
२३७, २४८, २६२, २६४, २६७, ३०६, ३०८, ३२३, ३४१, ३६४,
३८३, ३८२, ३८६, ४०६, ४१६, ४२४, ४२७, ४३७, ४४३, ४४४,
४४७, ४५५, ४५६, ४६६, ४७६, ५१५, ५७१, ५७४, ५८६, ६११ ।

स्मृतिमोक्षा ५८२ ।

स्मृतिरत्नमाला ४६८ ।

स्मृतिमहाशब्दः १७१ ।

स्मृतिसंग्रहः २४०, २७६, ४१८ ।

स्मृतिसमुच्चयः ८०, ८५, ४५८, ४६३, ५०४ ।

स्मृतिसारः ५०४ ।

स्मृत्याचारा २८८ ।

स्मृत्यन्तर् ५२, ५३, ५६, ५६, ६३, ७७, १२८, १४५, १६१, १६६, १७१,
२१४, २१६, २३८, २४५, २६०, २७०, २७४, २८१, २८५, २८७,
३०६, ३१६, ३२२, ३३०, ३७२, ३८६, ३८०, ४०२, ४५६, ४६४,
४७७, ४८०, ५०३, ५०८, ५०८, ५८०, ५८३ ।

हयग्रीवपञ्चरात्रं २६७ ।

हरिभक्तिविलासः ११८, १४०, १६५, १७६ ।

हरिवंशः १५०, १५१ ।

हरिहरसमुच्चयः ३७६ ।

हारलताकृत ३०३ ।

हारोतः ५४, ७८, १६७, १६८, १६८, २००, २१५, २४३, २४४, २८६,
२८०, २८३, ३१४, ३२२, ३२५, ३५२, ३६३, ३७८, ३८०, ३८६,
३८६, ४१४, ४२१, ४२७, ४४१, ४४६, ४८५, ४८८, ४८८, ५०२,
५१०, ५१२, ५१४, ५१८, ५२३, ५४१, ५४२, ५४६, ५५२, ५५३,
५५६, ५६३, ५६७ ।

हेमाद्रिः ४१६, ४२१, ४२२ ।

कालसारस्य विषयानुक्रमणी ।

—:०:—

अ ।

अक्षयवृत्तीया ...	६६, १६०	अभावास्यादिपार्वशश्राद्धं ...	४३०
अगस्त्यार्चविचारः ...	५८५	अयननिर्णयः ...	७
अघोराख्याचतुर्दशी... ..	१५७	अयनयोः कर्मविशेषेषु	
अङ्गाशौचविचारः ...	२८१	उपयोगिता ...	७
अज्ञातमृताह्लादिनिर्णयः ...	३६०	अयाचितनिर्णयः ...	६३
अत्यन्तनिर्झनपक्षेऽष्टादशमा	४६७	अर्द्धोदयामावास्या ...	६०४
अधिमासपातेऽपि गृहविचारः	४२०	अक्षभ्ययोगाः ...	५६६
अनङ्गभयोदशी ...	१५३	अशक्तौ सङ्कल्पश्राद्धं ...	५०१
अनन्तव्रतं ...	१५६	अशुद्धिकालेषु कर्मकरणा-	
अनध्ययनकालाः ...	१६४	करणविचारः ...	२२६
अनुपनीताविवाहितयोर्दाह-		अशोकाष्टमी ...	८६
विचारः ...	३३६	अशौचप्रकरणं ...	२५४
अन्तर्जलादेरनन्तरं पुनर्जीवने		अशौचे अध्ययननिषेधः ...	३२३
प्रापश्चितं ...	३२६	अशौचे गुरुक्षत्रविचारः ...	३०३
अन्नप्राशनं ...	२१८	अशौचे चाग्नादिग्रहणविचारः	२७०
अपक्षय्यसपिण्डनन्तरं		अशौचे कर्त्तव्या कर्त्तव्यविचारः	२५६
कर्त्तव्यविचारः ...	४२६	अशौचे स्मार्त्तादिकर्मविचारः	२७५
अपराजितादशमी ...	१२१	अष्टकान्वष्टकाश्राद्धं ...	४४७
अपुत्रस्यापि सपिण्डनं ...	४२२	अष्टमी ...	८८
अभावास्या ...	१७६	असंस्कृतप्रेतह्वयं ...	४३७

आ ।

आकामा वै पौर्णमास्यः ...	१६६
आमआङ्गनिरूपणं ...	३८६
आरण्यकपट्टी ...	८३
आवश्यककार्येषु सद्यःशौचं...	३१४
आन्विदमासकृत्यं ...	२४
आषाढमासकृत्यं ...	२३

इ ।

इन्द्रपौर्णमासी ...	१७६
---------------------	-----

उ ।

उत्तरायणं ...	१८६
उत्सवाभिदाहः ...	३४६
उत्थापनैकादशी ...	१८८
उपनयनकालः ...	२२०
उपवासनिर्ययः ...	५०
उपाकर्मकालः ...	१७०

ऊ ।

ऊर्तुनिर्ययः ...	८
ऊर्तुप्रभृतिकालाः ...	२०५
ऊर्मिपक्ष्मणी ...	८०

ए ।

एकदिने बहुआङ्गविचारः ...	४६६
एकभक्तविचारः ...	५६

एकादशीद्वये निर्णयः ...	१२३
एकादशीविचारः ...	१२६
एकादशपुष्यवासाधिकारि- निर्णयः ...	१२६
एकादशाष्टादिआङ्गं ...	४०४
एकाब्दमध्ये पुनर्दुहिर्नोन्नत- विवाहविचारः ...	२२०
एकोद्दिष्टआङ्गकालाः ...	४७८

क ।

कन्याया गौरीत्वादिविचारः	२२२
करतोयायां योगः ...	६११
करणनिर्ययः...	५७६
कर्मकालव्याप्तिविचारः ...	४५
कर्माङ्गआङ्गं ...	४८०
कामदेवत्रयोदशी ...	१५२
काम्यआङ्गकालः ...	४६१
कार्तिकमासकृत्यं ...	२४ - ३१
कुक्कटोन्नतं ...	८५
कुशनिर्ययः ...	५२०
कुष्माण्डदशमी ...	१२५
कृष्णजन्माष्टमी ...	६०
कोणार्कक्षेत्रे माघसप्तम्यां विशेषफलं ...	८७
कौमुदीपौर्णमासी ...	१७६
क्रियाकर्तृविचारः ...	२५१

ग ।

गङ्गायां योगः...	...	...	६११
गङ्गायामस्थितोपविचारः	...	...	३६१
गङ्गायाश्चाङ्गविचारः	...	...	४६४
गङ्गायाश्चसमयोगाः	...	...	४६४
गर्भस्वावायशौचविचारः	...	...	२६२
गर्भाधानकालः	...	...	२०५
गर्भिणीदाहः...	...	...	३२५
गर्भिणीपतेःक्षौरनिषेधादि-			
विचारः	...	...	२१६
गुण्डिचायात्रा	...	...	१८६
गुर्वादित्येवर्षावर्णविचारः	...	...	२४६
गोचनानामपदाद्युच्चारणविचारः	...	...	५७०
गोविन्ददादशौ	...	...	६०७
गोष्ठाष्टमी	...	...	११५
गोष्ठौश्चाङ्ग	...	...	४८०
गौरीगणेशचतुर्थी	...	...	७३
गौरीव्रतं	...	...	७२
ग्रहणं	...	...	५८८
ग्रहणश्राद्धं	...	...	४७८
ग्राह्यतिथिनिर्णयः	...	...	६५

घ ।

घोटकपञ्चमी...	...	...	८०
---------------	-----	-----	----

च ।

चतुर्थी	...	...	७२
चन्दनधूपदीपबस्त्रादि-			
विचारः	...	...	५३०
चम्यकदादशौ	...	...	१४७
चतुर्दशी	...	...	१५३
चातुर्मास्यव्रतं	...	...	३३
चातुर्मास्यकर्त्तव्याकर्त्तव्य-			
विचारः	...	...	३४
चूड़ाकर्मकालः	...	...	२१६
चैत्रकृष्णचतुर्दशी	...	...	१६७
चैत्रमासकृत्यं...	...	...	१३
चैत्रयुक्तप्रतिपत्तिर्नियः	...	...	६६

ज ।

जपविधिः	...	...	५६०
जन्ममरणयोःश्रवणावध्येव-			
अशौचनिमित्तं	...	...	२५४
जयन्तीपारख्ये विशेषनियमः	...	...	६६
जाग्रदगौरीपञ्चमी	...	...	७८
जातकर्मकालः	...	...	२१५
जीवत्पितृकस्यापि श्राद्धा-			
धिकारिता	...	...	४८६
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठेमासि			
व्रतविवाहविचारः	...	...	२२८
ज्येष्ठमासकृत्यं	...	...	२३

त ।

तिथिनिर्णयः	....	४२
तीर्थयात्रा	...	४८६
तीर्थयात्राविधिः	...	४८६
तृतीया	....	६८
चतुर्दशी	...	१५२
चन्द्रस्य	...	६००

द ।

दक्षिणायनं	...	१८४
दक्षिणाविधिः	...	५६७
दन्तकालादिनिरूपणं	...	२६६
दन्तधावननिमित्तकाला	...	५०७
दमनकचतुर्दशी	...	१६०
दमनकचतुर्दशी	...	१५४
दशमी	...	११६
दशहरादशमी	...	१२०
दशहरायां गङ्गास्नानविधिः	१२०	
दशाहानन्तरं पित्रादिभ्यः		
अवले चतुर्दशीविचारः	...	३०४
दशाहानन्तरकार्यविचारः	...	३५७
दाहप्रकरणं	...	३३१
दिवसस्य विभागविचारः	...	४७
दीपावली	...	१८२
दुर्गाशयनाष्टमी	...	१०२

दुर्गाशयनकाले सर्वदेवता-

शयननिर्णयः	...	१०२
दुर्गेत्सवविचारः	...	१०३
दुर्गाष्टमी	...	१०१
देवपूजायाद्वयोः क्रमः	...	४६५
दैविकायात्रा	...	४८०
दोलायात्रा	...	१७६
दोलायात्रा	...	१८६
द्वादशी	...	११६
द्वितीया	...	६७

न ।

नक्षत्रभोजननिर्णयः	...	६२
नक्षत्राणां तत्रकर्तव्यविशेषाणां		
च निर्णयः	...	५७३
नक्षत्रैकभक्तविचारः	...	५७४
नक्षत्रे अतपूजादिनिर्णयः	...	५७
नक्षत्रे आश्वकालनिर्णयः	...	५७५
नदीनां रजस्वलात्वविचारः	...	५८६
नरसिंहचतुर्दशी	...	१५५
नवमी	...	१६६
नवाम्याद्विचारः	...	४७३
नागचतुर्थीविचारः	...	८१
नागपञ्चमी	...	८०
नानाद्रव्यदानफलं	...	५३२
नामकरणकालः	...	२१६

नित्यविहिततिलतर्पण-

नियिद्धकालाः ...	५०५
निरग्निदाहः	३४१
नैमित्तिकश्राद्धकालाः ...	३०५
नैमित्तिकश्राद्धे योगविशेषः	३६०

प ।

पक्षनिर्ययः	४२
पतितप्रेतहृत्यं	६३७
पञ्चमी	८७
पर्यग्नरदाहविधिः	३३६
पर्यग्नदाहशौचविचारः ...	३१०
परिवेषविचारः	५४५
पाकपरित्यागकालाः ...	५०४
पारणाविचारः	५५
पार्श्वपरिवर्त्तनं	१८८
पारण्यविशेषः	१३७
पार्वणश्राद्धकालाः	३८०
पार्वण्यैकोद्दिष्टयोः क्रमविचारः	४६६
पाषाणचतुर्दशी	१५७
पिण्डविधिः	५६१
पिण्डवन्धादिविचारः	२२४
पिण्डमृतौ ब्रह्मचारिपुत्र- कर्त्तव्यानि	३१३
पिण्डसदगे पुत्रीप्रसवनिबन्ध- नाशौचं	३११

पिण्डाद्यशौचपालनविचारः ... २८३

पुत्रिकापुत्रकर्त्तृकसमिग्री-

करणविचारः	४०६
पुंसवनकालः	२१४
पुत्रयोत्तमोत्प्रेक्षादश-	

यात्राकालाः	१८३
पुष्करदाहः	३५१
पुष्करविचारः	४०८
पुष्ट्यर्थश्राद्धं	४८८
पुष्ट्यवन्दापना	१७८
पुष्ट्याभियेकः	१८६
पृथ्वीरजस्तलात्काल-	

निर्ययः	५८४
पौर्णमासी	१६८
पौषमासहृत्यं	३७
प्रथमाष्टमी	११५
प्रदीपामावास्याश्राद्धं ...	४६८
प्रावरणघण्टी	८४
प्रावरणोत्सवः	१८६

प्रेतस्पर्शादौ ग्रामप्रवेश-

समयः	३२१
प्रेतहृत्यानन्तरं प्रत्यागमने- तु संस्कारविधिः	३२४

फ ।

फाल्गुनमासहृत्यं	४१
-------------------------	----

व।

मासकमरणे दाहविचारः ... १००

वालस्य पञ्चमाब्दमध्ये मातरि

गर्भिण्यां घृडाकरणाभावः २१६

माघमासलोणां कर्मविशेषेवैदिक-

मन्त्रपाठे अधिकारः ... २१४

भ।

भद्रायुसौयोगः ... ६०५

भाद्रमासकृत्यं ... २४

भौमद्वादशौ ... १५१

भोगपञ्चकं ... ४१-४२

भोगायुसौम्याङ्गं ... ४०५

भुवनेश्वरदेवस्य चतुर्दश-

यात्राकाकाः ... १६०

भूतयुद्धे रावणकता ... १२६

भैरवैकादशी ... १४६

म।

मघात्रयोदशी ... ४६१

मण्डलार्धचूर्णविशेषाः ... ५२१

मन्वादिश्राद्धनिर्णयः ... ३६२

मलमासमृतानां श्राद्ध-

विधिः ... ३८८

मलमासेत्याज्यात्याज्य-

विचारः ... २३३

मलमासनिरूपणं ... २३१

महायमौ ... १०८

महागवमौविचारः ... ११३

महालयश्राद्धं ... ४५३

महालयैऽधिमासपाते-

विचारः ... ३५६

महोदधमावास्या ... ६०३

माघमासकृत्यं ... ४०-४१

माघसप्तमी ... ८५

मातामहादिनिबन्धनाशौचं ४१८

मार्गशीर्षमासकृत्यं ... ३६

मासविचारः ... १०

मासविशेषविहितकाम्य-

स्नाननिर्णयः ... १४

मासानां चैत्रादित्वनिर्णयः ... १२

मासिकश्राद्धं ... ४०६

मृतशिशूत्पन्थाद्यशौच-

विचारः ... २६३

य।

यमद्वितीया ... ६७

यमलयोरेकमृतावशौचं ... २६५

यात्राश्राद्धं ... ४८०

युगादिनिरूपणं ... ४५१

योगनिर्णयः ... ५७६

र।

रक्षापञ्चमी ... ७८

संघातसरण आद्वयमः ... ४६६	सुखरात्रिः ... १८१
सम्बन्धननिर्णयः ... ६	सूतिरजस्तुल्योदाहेविशेषः ४३३
संवत्सरभेदेषु कर्त्तव्यविचारः ६	सौरनक्षत्रवस्था ... ६१
सहगमनविधिः ... ३२६	स्कन्दपत्नी ... ८४
सहगमनेऽशौचनिर्णयः ... ३०८	खानगात्रा ... १८४
सांनिहिकदाहः... ३४४	कुक्षोक्षतुर्दशौ ... १६८
सांनिहिकनिर्घ्निकभेदेना- शौचविचारः... २५७	स्त्रीणामुपनयनभावः ... २२०
सांनिहिकदम्पत्योदाह- विचारः ... २५८	स्त्रीशूद्रयोरपि पौराणिक- मन्त्रेऽधिकारः ... २२१
सामान्यतो दानव्रतयोः कालादिनिर्णयः ... ६४	सार्त्ताग्निमहाहविधिः ... ३४३
शालग्रामप्रिलाप्राच्छादक- आहं ... ५१५	ह ।
सावित्रीव्रतं ... १८०	हरितालिका ... ७६
सिंहवृद्धस्यतौ कर्त्तव्य- विचारः ... २५०	हरिश्रयनं ... १८०
सौमन्तोन्नयनकालः ... २१५	हरिश्रयनदक्षिणायनयोःकर्मणा विधिविवेधविचारः ... २४७
	हरिश्रयनपार्श्वपरिवर्तनो- त्थापनकावाः... १४५

भद्रेति विष्टेः संज्ञान्तरं । उदयादारभ्य यावदक्षमयं विष्टि-
सत्तायां नास्त्युपवासे सन्देहः । यदा तु प्रहरमात्रं विष्टिर्नास्ति ।
तस्योपरि प्रहरत्रयं विष्टिर्भवति । तदा कृत्स्नदिनव्यापिविष्टेरभावे
ऽप्येकदेशव्याप्तेः सदुभावात् तस्मिन्नेव दिने उपवासः । अन्यथेत्यनेन
एकदेशव्याप्तेरभावो विहितः । तस्मिन् पक्षे समनन्तरातीतव्याक्योक्तं
कार्यं । यस्तु भद्राश्रितं सङ्कल्प्य अक्षोरान्नमुपोषितुं न शक्नुयात् ।
असौ भद्रायुक्तघटिकासु न भुञ्जीत ।

तथा च भविष्योत्तरे,—

प्रातः संपूज्य तामेव बाह्यणञ्च स्वशक्तिः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा न जायते ॥

अथवान्तेऽपि भद्रायाः काम्यतोवाग्यतः शुचिः ।

न किञ्चित् भक्षयेत् प्राज्ञो यावद्भद्रा प्रवर्त्तते ॥ इति ।

अङ्गः चरमभागे यदा भद्राप्रवेशः । तदानीं एकदेशभद्रा-
योगिनोदिनस्य पूजाद्यनर्हत्वात् अशक्तस्य भद्राप्रवेशात् प्रागेव भोजने
प्राप्ते सति अभुक्तेन पूजादेरनुष्ठेयत्वात् भद्रारहितेऽपि काले पूजा-
दिकं न विरुध्यते । यदा तु भद्राया अन्ते भुङ्क्ते । तदा कर्म-
कालव्यापिशस्त्रात् भद्रोपेतकाल एव पूजादिकं कर्म कार्यं । पक्ष-
द्वयेऽपि यदि घटिकासु न किञ्चित् भक्षयेत् ; तावत् भद्रोपवासः
पूर्यत-इति यदि ववादिकरणेषु कस्यापि विगेषस्य शास्त्रेणानादृ-
तत्वात् भद्रायां कृत्स्नस्य न्यायस्यातिक्रमे, कारणाभावाच्चायं निर्णय-
प्रकारः सर्वोऽपि योज्यः । एवं तिथिनक्षत्रयोगकरणानां काल-
निर्णयः कृतः ।

रक्षिकावन्धन	१७४	विनायकव्रतदिग्दर्शनादि	७५
रज शुद्धिकाला	२६१	विधिनिषेधयोः काल	
रटन्याचतुर्दशी	१५७	विचार	४५
रम्भाष्टमी	७१	विपत्पातेऽशौचमध्ये	
रविसंक्रान्तिकालनिर्णय	५७८	कर्त्तव्यनिर्णय	२६८
रामनवमी	११६	विवाहकाल	२०२
रोहिणीरक्षितजन्माष्टमी	६६	विवाहयोग्यकन्याविचार	२२५

व ।

वकुलामावास्याश्राद्ध	४४६	विष्णुशुद्धिज्ञा	१४६
वरदाचतुर्थी	७०	वृद्धिश्राद्ध	३६४
वराहद्वादशी	१५१	वसोत्सर्गविधि	४०६
वसुदेवपूजा	१६६	वैशाखमासज्ञाप	१५-२३
वसुत्सव	६७	वैष्णवैकादशी	१२६
वह्निर्निष्क्रमणकाल	२१८	व्यतिपातयोग	६१०
वज्रत्सवपौर्णमासी	१७८	व्रतविशेषे कालनिर्णय	६६
वामनजन्म	१४७	व्रतिना वज्रार्थ	५४
वायुयादियोग	६११	व्रतोपवासनियमा	५३
वालमरणाशौचविचार	२६५		

विदग्गताना वार्त्तानुप्रगमे

श ।

शुद्धिविधि	३२४	शक्रध्वजोत्थापन	१५०
विज्जतिथिविचार	४१	शवदाहादौदाहकाद	
विज्जापरनामकखण्डतिथि		शुद्धिविचार	३१६
निर्णय	४५	शस्त्रहतिनिरूपण	४६५
विधिपरिभाषा	५२७	शस्त्रादिहतस्य चतुर्दश्या	
विनायकव्रत	७३	मेव महालयः	४६५

शिवचतुर्थी ७३

शिवरात्रिव्रतं १५८

शिवरात्रिपारणे विशेषत्वं ... १६४

शुक्रास्तसमये वर्ज्यावर्ज्य-

विचारः २५०

शुद्धनासविचारः १०

शुद्धापरनामकसंपूर्णतिथि-

निर्णयः ४५

शुद्धिआहं ४८०

शूद्राणामप्युपनयनाभावः ... २२१

श्रवणद्वादशी १४८

आह्नेऽर्धादिप्राण्यि ... ५२६

आह्नेऽपराहृतिकादीनां

प्राशस्त्यं ५१७

आह्नकर्तुं परशुहभोजनादि-

निषेधविचारः ... ५६७

आह्नकालेऽतिथ्यविचारः... ५१६

आह्ने देयद्रव्यविचारः ... ५३६

आह्ने नक्षत्रफलं ३६२

आह्ने निरसनीयाः ५२१

आह्नप्रकरणं ३६२

आह्नपूर्वापरदिनकृत्यं ... ५०६

आह्ने योगफलं ३६३

आह्नवर्ज्यद्रव्याणि ५४१

आवणमासकृत्यं २४

आह्नविज्ञे पुनःआह्नविधिः ... ३८६

आह्नवैश्वदेवयोःक्रमविचारः ४८६

आह्नस्वरूपं ३६१

आह्नस्तुतिः ३६२

आह्नस्थानविचारः ५१६

आह्नोच्छिष्टदानविचारः ... ५५६

आह्नोत्तरकर्म ५६५

औषधमौ ८२

य ।

यक्षी ८२

यक्षीदेवीपूजा ८४

स ।

सतीदाहः १११

सधवास्त्रीणां व्रतादिषु व्यङ्ग-

नादियङ्गं ५४

सन्धासिनां क्रियाविचारः ... ३५६

सन्धासिमहालयआह्न-

विचारः ४६१

सन्धासिमृतौ पुत्रादीनां-

कर्त्तव्यता ३१२

सप्तमी... .. ८४

सप्तपिष्टकामावास्या ... १८१

सप्तपिष्टकामावास्याआह्नं ... ४४५

सपिण्डीकरणविचारः ... ४१५

सपिण्डसमानोदकत्व-

विचारः २५६

रविवारादीनां सप्तानां अहोरात्रपरिमितत्वनिरूपणेन मन्देशा-
भावत्तद्व्यवस्था न कृता । इति ।

अथ रविसंक्रान्तिकालनिरूपणः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

मेघो वृषस्य म्रियुमं कर्कटः सिंह ईरितः ।

कन्या तुला वृश्चिकस्य धनुर्मकरकुम्भकौ ॥

मीनश्चेति द्वादशैवं रविसंक्रान्तयो मताः ।

तत्र विशेषान्तरं वा,

अयने विपुवे द्वे च चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपदस्य संक्रान्त्यो द्वादश स्यताः ॥

मृगकर्कटसंक्रान्तौ द्वे वृद्धगृध्रिणायने ।

विपुवती तुलामेघौ^(१) गोक्षमधौ ततोऽपराः ॥

धनुर्म्रियुमकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्यता ॥

तासां नैमित्तिकत्वात् खानदानादिकमवश्यं कार्यम् ।

तथा च शातातपः,—

संक्रान्तौ यानि दत्तानि ह्यथकथानि दाहभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥

रविसंक्रमणे सुष्ठे न स्थायात् यदि मानवः ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगौ दुःखमागौ च जायते ॥

संक्रान्तिकालस्तु देवीपुराणे,—

स्वस्ये नरे सुखामौने यावत् खन्दति लोचनम् ।

तस्य विंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥

तत्पराशक्तभागस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते ।

चुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः ॥

तत्र विशेषमाह देवलः,—

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्लभः पिशितेष्वपैः ।

तद्योगतोऽप्यधश्चोर्द्धं विंशन्नाद्याः पवित्रिताः ॥

इदं संक्रान्तिपूर्वापरकालौनवष्टिदण्डात्मकतदुपलक्षिताहोरात्र-

परि^(१)मिततद्दिन एव उपवामस्त्रैलस्त्रीमांसचौरादिवर्जनं च ।

स्नानदानयोस्तु विशेषः, तत्र वृद्धवशिष्ठः,—

अतीतानागते पुण्ये हे त्वदगदक्षिणायने ।

विंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ॥

वृहस्पतिदेवलशातातपाः,—

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्तुभयतो दश ॥

पुनर्देवलशातातपौ,—

षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक्पश्चादपि षोडश ॥

वर्त्तमाने रवाविति शेषः । एतत् सर्वत्र सम्यज्यते । तेन

कर्कटके रवौ^(१) वर्त्तमाने पूर्वा विंशतिर्नाष्टः पूषा इत्यर्थः । उभय-
चेति तुलामेषयोरित्यर्थः, न तु पार्श्वद्वये इति छत्यकौमुदीकाराः ।

वशिष्टः,— अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

उद्धं संक्रमणे चोद्धंमुदयात् प्रहरद्वयं ॥

तथा,— संपूर्णं चेदर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवन्तु ।

प्राह्णर्दिनद्वयं पुण्यं सुक्ता मकरकर्कटौ ॥

यस्मिन् दिने अर्द्धरात्रादधः संक्रान्तिः, तद्दिन इत्यर्थः । दिन-
द्वयं दिनाद्धद्वयं पूर्वदिनस्य उत्तराद्धं परदिनस्य पूर्वाद्धमित्यर्थः ।
अर्द्धरात्रादित्यादि पूर्ववाक्यात् ।

देवीपुराणे,—

आदौ पुण्यं विजानीयात् यदभिज्ञा तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयञ्चापरेऽहनि ॥

तथा च संक्रान्तिकालीनतिथिर्यदा अभिज्ञा पूर्वदिनगामिनी ।
तर्हि आदौ पूर्वदिने पुण्यं विजानीयात् । अर्थात् तिथिभेदे
उत्तरदिने पुण्यं विजानीयात् । एवं संपूर्णाद्धरात्रे संक्रमणे
तत्कालीनतिथिर्यदि पूर्वदिनगामिनी उभयदिनगामिनी वा,
उभयाथापि पूर्वदिनमध्याह्नाद्धं पुण्यं विजानीयात् । संक्रान्ति-
कालीनतिथिर्यदि परदिनगामिनी, तर्हि परदिनाद्धमेव पुण्यं ।
आदौ पुण्यमिति वाक्यस्य दिनद्वयव्यापितिथिकेऽपि प्रवृत्त्यविशेषात् ।
अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तौ यदि तिथिरेकैव, तदापरेऽहनि पुण्यं
विजानीयात् इत्यर्थः ।

वृद्धगार्ग्यः,—

यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा खानं दानं परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं याज्ञं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

भविष्योत्तरेऽपि,—

मिथुनात्कर्किसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा सूर्यादहनि पूर्वतः ॥

यद्ययमाचारः कल्पतरुकारैर्न लिखितः, तथापि सर्वदेशीय-
ग्रिष्टपरिग्रहीतत्वात् अस्मद्देशीयैः सर्वे रण्यादृत एव ।

ननु,—

अङ्गि संक्रमणे पुष्यमहः कर्कः प्रकीर्तितम् ।

इति वृद्धवशिष्ठेन सर्वस्याङ्गः पुष्यत्वमुक्तं । “अयने विंशतिः
पूर्वाः” इत्यादिषु कालविशेषाणां पुष्यत्वमुक्तं ।

देवलेन तु,—

या याः सन्निहिता नाड्यः तास्ताः पुष्यतमाः स्यताः ।

इति सन्निहितनाडीनां पुष्यत्वमुक्तं । तत्कथमिदं सर्वं सङ्ग-
च्छते ? इति चेदुच्यते । सन्निहितनाडीनां पुष्यतमत्वं, व्यवहित-
नाडीनां पुष्यतरत्वं, कृत्स्नस्याङ्गः पुष्यत्वमिति, वृद्धवशिष्ठदेवल्-
वाक्ययोः पुष्यतमत्वस्य स्पष्टत्वात् । अर्थात् “अयने विंशतिः पूर्वाः”
इति तद्व्यवहितनाडीनां पुष्यतरत्वं सिद्धं । यथोक्तद्वादशसंक्रान्तीनां
यथोक्तपुष्यकालेषु मन्वादिनामभिः प्रत्येकं सप्तधा ।

विशेषो देवीपुराणेऽनुसन्धेयः,—

अयने कोटिगुणितं सत्त्वं विष्णुपटौफलम् ।

पडग्रीति महसन्तु पडग्रीत्यां स्रुतं बुधैः ॥

विपुवे शतसाहस्रमिति ।

ब्राह्मणे,— नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्यदणयोर्यतिपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोचितं^(१) धानं आर्द्रं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं फलम् ॥

इति च उपवास उक्तः, स गृहस्तेतरेषां ।

तथा ॥ स्रुतिमीमांसायां,—

आदित्येऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं द्दतीयकम् ।

तदा चण्डं विजानोयात् कृत्तिकाग्निरसि स्थितम् ॥

कृत्तिकायां यदा सूर्यः प्रथमांशञ्च गच्छति ।

विशाखायां द्दतीयांश्च तदा ज्येष्ठो दिवाकरः ॥

तदैव विषुवाखायां^(२) पुण्यकालो विधीयते ।

तदा दानानि देयानि विप्रैः प्रयतात्मभिः ॥

(१) अहोरात्रोचित ।

(२) विषुवाशोऽयं ।

इति पारिभाषिकोऽन्यः पुण्यकालः । न तु मेघतुलापरभाम-
कविपुवकालः ।

देवीपुराणे,— संक्रान्तिषु चानविशेषा लिखिताः ।

तादृशकाम्यकर्माणि तत्र तत्र दृष्ट्वा कार्याणि ।

मेघसंक्रान्तौ विशेषः, विष्णुधर्मोत्तरे,—

मेघसंक्रमणे भानोर्मेघदानं महाफलं ।

तथा,—

यथा तथा प्रपां दत्त्वा नागलोके महीयते ।

इत्यादौ प्रपाख्यान^(१)तदुपलक्षणरज्जुवारिधानीकुम्भशरावदान-
परिचारकजननियोजनेषु फलान्युक्तानि ।

भविष्योत्तरे,—

प्रपां दातुमशक्तौ च विशेषाद्धर्ममाप्नुयात्^(२) ।

प्रत्यहं धर्मघटकः कर्पटीवेष्टिताननः ॥

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ।

तस्मैवोद्यापनं कार्यं मासि मासि नरोत्तम ॥

मण्डलैरिष्टकाभिश्च पक्वान्नैः सर्वकामिकैः ।

उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणं वासवं तथा ।

सलिलं^(३) प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥

एष धर्मघटो दन्तो ब्रह्माविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः ॥

(१) प्रपाख्यान ।

(२) प्रपां दातुं मशक्तौ च विशेषाद्धर्ममिच्छति ।

(३) सलिलं ।

तदसम्भवे अश्वत्थतरुमूलसेचनं मासचतुष्टयपर्यन्तं तच्चैव लिखितं ।
नन्दीपुराणे,— केवलजलदानमप्युक्तम्,

योऽपि कश्चित्पार्त्ताय जलपानं प्रयच्छति ।

स नित्यदृष्टो भवति स्वर्गे युगशतं नरः ॥ इति ।

सुमन्तुः,—

विप्रेभ्यः पादुके^(१) क्वचं पितृभ्यो विपुवे पुमान् ।

सक्यंश्च शर्करामिश्रान् दद्यात् सजलकर्करौम् ॥

शरास्त्रापर्य्य^(२) पानीयं स्नानं दद्यात् प्रपासु च ।

मन्त्रीणनाय मासांस्त्रीन् मम स्तोके महीयते ॥

इत्यादि । ग्रामनगरमार्गादिषु प्रपादाने कपिलाकोटिदानादि-
फलं लिखितं । विस्तरभयात् न लिख्यते ।

इति संक्रान्तिनिर्णयः ।

पृथ्वीरजस्वलात्कालः ।

ग्रतानन्दसंग्रहे ।

मृगर्क्षे^(१) निदाघस्य तन्मध्येऽपि दिनत्रयम् ।

रजस्वला स्यात् पृथिवी कृषिकर्षविगर्हिता ॥

निदाघस्य शीघ्रर्क्षोः सौरस्यैवेति विज्ञेयं । सूर्य्ये मृगर्क्षे मृग-
शिरोनक्षत्रगते वृषान्ते मिथुनादौ चेत्यर्थः । मृगशिरोनक्षत्रस्य वृष-
मिथुनोभयराशिभोग्यत्वात् । तथा च वृषान्तदिनं मिथुनसंक्रान्ति-
दिनं तत्परदिनं चेति दिनत्रयमित्यर्थः । योग्यत्वात् ।

वृषान्ते मिथुनस्यादौ तन्मध्येऽपि दिनत्रयम् ।

(१) पादुकं ।

(२) सरासवर्यपानीयं स्नानं ।

इति वाक्यान्तरात् । तन्मध्ये मिथुनमध्ये मिथुनद्वितीयदिन इत्यर्थः । षष्ठौ दिनत्रयस्य निरन्तरत्वात् ॥०॥

अथागस्त्यार्धविचारः ।

अगस्त्यस्य दक्षिणाशास्थितिमुपक्रम्य श्रीभगवदचनम् विष्णु-
रहस्ये,—

ये त्वां तत्र स्थितं भक्ता नार्चयिष्यन्ति मानवाः ।

तेषां साम्बत्वरं पुण्यं मत्प्रसादाद्भवेत्तव ॥

ये त्वां महाविधानेन पूजयिष्यन्ति वारुणे ।

द्यौतद्वीपं गमिष्यन्ति ते नरा मत्प्रसादतः ॥

इत्यगस्त्यार्धस्य नित्यकाम्यत्वेऽपि,

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सचिभागैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय ये च सन्ति महोदये ॥

इति वाक्यान्तरात् ।

महोदयस्थानमुपक्रम्य,

यस्तु भाद्रपदस्थाने उदिते कलशोद्भवे ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः ॥

इति भीमपराक्रमोक्तेस्तु नास्मद्देशे तत्समाचारः । सचिभागेः
त्रिभिर्दिनैः त्रयोदशदिनैः नूने सिंह इत्यर्थः ।

महोदये तन्नामकस्थानविशेषे भाद्रपदशब्दोऽपि सौरमास-
विषयः ।

एतकम्वलं विष्णुधर्मम्,—

अलिङ्गदेवपर्यन्तं यो दद्याद्दुष्टकम्वलम् ।

जागरं नृत्यगीताद्यैः सहस्रं कृत्वा च पर्वणि ॥

मन्वन्तरसहस्राणि शिवलोके महीयते ।

पर्वणि मकरसंक्रान्तौ “मृगं यच्च रविर्भजेत्” इति वाक्या-
न्तरात् । मृगं मकरं “मकरो मृगाक्षः” इति व्योतिः शास्त्रात् ॥ ० ॥

नदीनां रजस्वत्तावविचारः ।

इन्द्रोपपरिशिष्टे,—

यद्यद्वयं आवणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाः ॥

धनुःसहस्राण्यष्टौ च^(१) गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीश्चन्द्रवद्वा गच्छांस्तो परिकीर्त्तिताः ॥

तदपवादः पुनस्तत्रैव,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यायहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

यद्योमासः । समुद्रगाः साक्षात् समुद्रप्रविष्टाः ।

अन्यथा,

यथा नदी नदाः सर्वे समुद्रं यान्ति संक्षितिम् ।

इति मनूक्तेः, सर्वासां नदीनां परम्परयाऽन्विप्रवेगात् दोषा-
भावः प्रसज्येत ।

धनुः परिमाणं विष्णुधर्मोत्तरे,—

द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुसहस्रञ्च शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं कोशो धनुःसहस्रिकः ॥

शयो हस्तः । अयं दोषाभावो जलान्तरासम्भव एव । एवं "न-
दूष्येत्तौरवासिनां" इति मदनपारिजातधृतायां श्रुतावपि बोध्यम् ।

अत एव व्याघ्रपादः,—

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्रते ।

रजोदुष्टेऽपि पचसि ग्राम्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि घटादिना, आवणादिद्वयं सौरमासविषयम् ।

तथा च कर्कटमिषुनयो रजोदोषः,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

चिदिनस्य चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः सुजाङ्गवी यथा ॥

इति स्मृतौ सौरमासे एवकारेण समुद्रगानां नदीनामपि
(१) शुद्धित्वकथनात् । दिनचयेऽपि गङ्गायां दोषः, अस्या वृष्टान्तत्वे-
नोपादानात् ।

अत एव देवलः,—

गङ्गा च यमुना चैव स्रजजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंश्रिताः ॥

स्रजजाता सरस्वती कुरुचेचगता सरस्वती । नदाः शोणादयः ।

ते च,—

शोणः सिन्धुर्हिरण्याख्यकोकलोद्दीतपर्पराः ।

प्रतद्रूक्ष नदाः सप्तपावना ब्रह्मणः सुताः ॥

(१) शचित्वकथनेनयस्त्रीकृतत्वात् ।

यत्तु,

भागीरथी च कालिन्दौ नर्मदा च मरुखती ।

विशोका च वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ।

तुङ्गभद्रा भीमरथी^(१) तापी चैव पयोष्णिका ।

द्वादशैता महानद्यः पापिनः पावयन्ति ताः^(२) ॥

इति वाक्यात् समुद्रगापदं महानदीपरमिति प्राचीनाः । तच्च,
समुद्रगापदस्य धौगिकार्यत्यागेन अप्रमिद्धरूढकल्पनायां मनाभावात् ।
इति सौरमासकार्याणि ॥०॥

अथ ग्रहणं ।

तत्र वृद्धगार्ग्यः,—

पूर्णिमाप्रतिपत्तन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम् ।

पक्षते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदन्तरा ॥

पूर्वान्तिमभागः सार्धकालः । प्रतिपदाद्यभागो मोक्षकालः ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

यावत्कालः पर्वणोऽन्ते तावत् प्रतिपदादिमः ।

रवौन्दुग्रहणानेहाः सम्पूर्णो मिश्रितो भवेत् ॥

अनेहाः कालः । विशेषोऽन्यो ज्योतिःशास्त्रे द्रष्टव्यः ।

जावालिगतातपौ,—

संकान्तेः पुर्वकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचरः ॥

(१) भीमरथ्या ।

(२) ताः ।

तत्र । “चन्द्रसूर्यग्रहे स्थायात्” इत्यादौ स्नानादौ नैमित्तिके चन्द्रसूर्योपरागमात्रस्य निमित्तत्वश्रवणेऽपि वाक्यान्तरेण यावद्दर्शन-
गोचर इति निमित्तस्य विशेषणान्तरमुपादीयते । “यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयात्” इति जीवनस्य निमित्तत्वश्रुतावपि सायं
प्रातर्जुहोति इति वाक्यान्तरेण सायं प्रातःकालावच्छिन्नजीवनस्य
निमित्तत्ववत् संक्रान्तिपुण्यकालसाहचर्यादेवमेवं निर्णयः । दर्शनं
चाक्षुषज्ञानं दिचिच्छणस्थायित्वात्सवरूपेण निमित्तविशेषं, दर्शन-
काले स्नानादौदेरसम्भवात् ।

अत एव लक्ष्मीधरः,— “चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता ।
चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वात् । तेन सेवाच्छ्रयतायां न
स्नानादिकं कार्यं इति । तेन चाक्षुषज्ञानविषयस्य मनुष्याधिकारं
श्रुत्वा इति स्वपरसाधारण्येन निमित्तत्वादभ्यादेरपि स्नानादा-
वधिकारः ।

एवं,

जन्मभे जन्मनक्षत्रे सप्तमे चाष्टमे तथा ।

चतुर्थे द्वादशे चैव न कूर्याद्राहुदर्शनम् ॥

इति निषिद्धनक्षत्रेषु दर्शनाभावेऽपि स्नानादिकरणभावशकम् ।

ननु,

नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरमं न वारिस्थं नो मध्यं नमसोगतम् ॥

इति मनुस्मृतौ राजग्रन्थे सूर्यदर्शनस्य निषिद्धत्वात् कथं राज-
ग्रहणं चक्षुर्ग्राह्यं स्यात्, इति चेत्, सत्यं । सूर्यग्रहणे ज्ञातेऽपि

यदपरं दर्शनं प्राप्तं तदेवानेन निषिद्धं । न तु प्रथमदर्शनं । अतो न
कश्चित् विरोधः ।

दर्शनसन्देहे वशिष्ठः,—

यामदर्शनमात्रेण यदि हानिः^(१)र्महद्भयम् ।

जायते यदि सन्देहस्तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

कृत्यन्तरे,—

चन्द्रर्कग्रहणे चैव यो न छातीं मानवः ।

स सप्तजन्म कुष्ठो ह्याद्दुःखभागी च सर्वदा ॥

व्यासः,—

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं तथा ।

गङ्गातोये तु संग्रामे इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटिषहस्रस्य यत् फलं क्षमते नरः ।

तत्फलं जाग्रवीतोये राज्ञ्यस्ते निशाकरे ॥

दिवाकरे तु क्षान्तस्य दशसहस्रमुदाहृतम् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाग्रवीन् ॥

स छातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

अन्यकालखानादिन्दुग्रहणे लक्षगुणं । सूर्यग्रहणे तद्दशगुण-
मित्यर्थः ।

मात्स्ये,—

गङ्गाकनखले पुण्ये प्रयागः पुष्करं गया ।

कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ॥

कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।

कृत्वा सूर्य्यग्रहे खानं विमुञ्चति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं पापं खानाश्रयति पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसङ्गमे ॥

जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।

तत्सर्वं सन्निहत्यायां राजपक्षे दिवाकरे ॥

सन्निहत्या कुसुमे तौर्यविशेषः ।

महाभारते,—

महानदीषु चान्यासु खानं कुर्यात् यथाविधि ।

यथाविधुक्तेः सार्द्धं खानमदृष्टार्थमिति बोध्यम् । ब्राह्म्याद्युक्त-

महामघोऽस्मात्कृताचारसारे द्रष्टव्याः ।

असम्भवे शङ्कः,—

नदीकूपतडागेषु नदप्रसवणेषु च ।

नद्यां नदे देवखाते सरसीषूद्भृताम्बुनि ॥

उष्णोदकेऽपि वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

उष्णोदकमातुरस्यैव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वज्रिना ।

अतो ^(१)वाधातुरः स्नायाद्ग्रहणे ^(२)चन्द्रसूर्ययोः ॥

इति व्याप्नोक्तेः ।

(१) वाधातुरः ।

(२) उष्णवादिना ।

एवञ्च,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्वायादुष्णवारिणा ॥

इति निषेधो नातुरविषयः ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य व्यासः,—

सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं ब्रह्मासमा द्विजाः ।

सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

श्रीतमुष्णोदकात्पूष्णं अपारक्यं परोदकात् ।

इत्यादिमार्कण्डेयोक्तिर्नित्यस्थानेऽस्मत्कृताचारसारे द्रष्टव्या ।

यद्देवीपुराणे,—

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुपघङ्गमे ॥ इति

तत्सर्वं गङ्गासममित्यनेनैव चरितार्थमिति विस्तरभयात् न
लिखितं । ग्रहणे नदीषु रजोदोषाभावः पूर्वं लिखितः ।

व्यासः चूडामणियोगमाह ।

रविग्रहे सूर्यवारे शोमे शोमग्रहे तथा ।

चूडामणिरितिख्यातस्तत्रानन्तफलं भवेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पूष्णं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

तत्पूष्णं कोटिशुण्ठितं ग्रहे चूडामणौ स्मृतं

ग्रहणनिमित्तकं श्राद्धं नित्यं काम्यमिति न
लिखितम् ।

यमशातातपौ,—

ज्ञानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राज्ञः

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

देवसः,—

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

कौर्म्ये,—काम्यानि चैव आहुतानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

ग्रहणदिनपतितवार्षिकआहुतादीनि ग्रहणनिमित्तकआहुतं च
हेन्ना आमद्रथेण वेति पूर्वमुक्तं । ग्रहणे आमआहुतपक्षे पिण्डवर्जनमि-
त्यपि लिखितं । नवआहुतादिसपिण्डान्तप्रेतकृत्यानि पक्वान्नेनैव इति
सपिण्डीकरणप्रकरणेऽप्युक्तं ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

वाय्वानां च भरणे राजस्पर्शं विग्राहते ॥

रवेरपि ततः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः ।

ग्रहणे श्रावमाशौचं विमुक्तौ सूतकं सूतम् ॥ इति

श्रावमुक्तोरपि स्नाननिमित्तत्वमुक्तं ।

षट्चिंशन्मते,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राजद्रव्येण ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं परित्यजेत् ॥

शृतं पूर्वपक्षं ।

सुक्तावपि स्नानं, कृत्यन्तरे,—

(१) ग्रसमाने भवेत् स्नानं यस्ते होमो विधीयते ।

(१) ग्रसमाने ।

सार्द्धप्रथमयामादूर्ध्वं सुहृत्तचतुष्टयं महानिजेति लक्ष्मीधरः ।
पूर्वकाले भोजनविधेर्विज्ञेयमाह वृद्धवशिष्ठः,—

ग्रहणं चेद्भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेश्चावर्त्तनादूर्ध्वमवागिव निशीयत ।

चतुर्थप्रहरे चेत्याश्चतुर्थप्रहरादधः ॥

रात्रौ प्रथमयामात्पूर्वं^(१) चन्द्रग्रहणं चेत्, तदावर्त्तनान्मध्याह्ना-
त्पूर्वं भुञ्जीत । रात्रौ पश्चिमे चेत्, रात्रिप्रथमयामादवाक् भुञ्जीत
इति । सूर्यस्य तु दिवावर्त्तनान्मध्याह्नादूर्ध्वं ग्रहणं चेत्, तदा निशी-
यतोऽर्द्धरात्रादवाक् भुञ्जीत । अर्द्धचतुर्थप्रहरे चेत्, रात्रिचतुर्थप्रह-
रादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । चन्द्रग्रहणे यामचयेण व्यवधानं । सूर्यग्रहणे
यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः ।

तथा च स्मृतिः,—

सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वालवृद्धातुरैर्विना ॥

वालवृद्धातुरविषये तु मात्स्ये,—

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सप्तमे ।

भुञ्जीत सप्तमे चेत्यान्म पूर्वं भुक्तिमाचरेत् ॥

अग्निग्रहे ग्रस्तोदये वृद्धवशिष्ठः,—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् ।

उभयोर्ग्रस्तास्तमये मृगुः—

यस्तावेवाप्तमानं तु रवीन्द्र प्राप्नुतो यदि ।

तयोः परेद्युर्दये खात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥

समर्थस्य ग्रहणनिषेधकाले भोजने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः,—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिराच्चेष्टैव शुध्यति ॥

नगु मुक्तिं दृष्ट्वापरेऽन्दि भुञ्जीतेत्युक्तं; मेघाद्याच्छन्ने भोक्तव्य-
मिति चेन्न ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय खात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥

इति वृद्धगौतमस्य वचने शास्त्रज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ।

अतएव छत्यमहार्णवधृते कृत्यन्तरे,—

नेघमालादिदोषेण मुक्तयोरनवेक्षणे ।

आकलय्य ततः कालं भुञ्जीत खानपूर्वकम् ॥

एवं तर्हि परेद्युर्दयात् प्रागपि शास्त्रज्ञानसम्भवात् तदैव भोजनं
प्रसज्येत इति चेन्न । तयोः परेद्युर्दये खात्वाभ्यवहरेद्दहोरात्रं न
भोक्तव्यं इति वचनद्वयेन तदप्रसङ्गात् ।

नन्वग्रौचान्तरे सर्वस्मार्त्तकर्म निषिद्धं, अत्र तत्कार्यं न वा ?
इति सन्देहे व्याप्रपादः,—

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं खातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

दृष्टः,—अयने विपुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

सुच्यमाने भवेद्दानं मुक्तौ (१) होमो विधीयते ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

स्नानं स्यादुपरागान्ते मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

शिवरहस्ये,—

सूर्य्यन्दुग्रहणं यावत्तावत् सूर्य्याब्जपादिकम् ।

न सपेक्षं च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

दृढवशिष्ठः,—

सर्वेषामेव वर्णानां निमित्तं राज्जदर्शने ।

सचेष्टं च भवेत्स्नानं सूतकाक्षं च दर्शयेत् ॥

ग्रहणकाले ततः पूर्वं यावत् पक्षं, तत्सर्वं सूतकान्नं, तत्तु
पश्चादपि न भुञ्जीतेत्यर्थः इति माधवाचार्याः ।

ब्राह्मे,—

उपमर्दं सप्तगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

पुण्यं कौटिल्यं मध्ये (१) मुक्तिकाले त्वनन्तकम् ।

बौधायनः,—

श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वापात्रमेव वा ।

विप्रब्रुवो वा विप्रो वा ग्रहणे दानमर्हति ॥

दक्षः,—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

श्रोत्रिये शतसाहस्रं पात्रे त्वानन्त्यमश्नुते ॥

पात्रलक्षणं याज्ञवल्क्यः,—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥

महाभारते,—

भूमिर्गाविः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदिष्णितम् ।

तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

चन्द्रसूर्ययो रात्रिदिवसविपर्यायेन यद्यग्रहणम् । तत्र स्नाना-

दिकं न कार्यम् ।

तदुक्तं निगमे,—

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत तदा दानं न कुचचित् ॥

ग्रहणे भोजनाभावमाह भट्टः—

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥

ग्रहे ग्रहणे, स्पर्शकालमारभ्य मोक्षकालपर्यन्तं ग्रहणकाल इति

माधवाचार्याः ।

ग्रहणात् पूर्वमपि भोजनाभावमाह व्यासः,—

नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमङ्गि सायं शशिशहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयत्स्नात्वा^(१) ग्रहविमुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि मुञ्जीत यदि न स्थान्महानिशा ॥

अमुक्तयोरस्तगयोरद्याहृद्वा परेऽहनि ॥

अहोरात्रोषितः स्नातः मर्वपापैः प्रमुष्यते ॥

अतः (१) एव लैङ्गादौ यदुपवासचयमुक्तं, तत्सर्वं पुत्रिणा न कार्यं ।

सङ्कान्त्यामुपवासश्च कृष्णैकादशौवामरे ।

चन्द्रसूर्य्यगृहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति नारदोक्तेः । ग्रहणस्नानाद्याह्लादिकं (१) सूतकमृतकाशौच-
योरपि कार्यं इत्यशौचप्रकरणे लिखितं । किन्तु लैङ्गोक्तौ सूतक-
मृतकयोरुपादानात् आर्त्तवाशौचक्रियाकर्त्तव्यशौचेषु स्नानादीनामभाव-
समाचारः । ग्रहणे स्नानमन्त्रः,

स्नानं गम्यतां राहो त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः ।

परमचण्डालयोने त्वं मम पापक्षयं कुरु ॥

ग्रहणकाले तीर्थस्नानमन्त्रं वाधित्वाचैव प्रवेशः ।

वैश्वदेवनिमित्तपाञ्चदश्वधैमिक्तिकत्वाच्चिरवकाशत्वाच्च ।

मुक्तिस्नानमन्त्रः,—

यथापदो विमुक्तोऽभिराहोर्वदनमङ्कटात् ।

तथा त्वं रोहिणीमाथ आपदो मां विमोचय ॥

सूर्य्यगृहे तु प्रथममन्त्रे सूर्य्यसङ्गम इत्यूहः ।

मुक्तिमन्त्रे सञ्ज्ञाया नापेत्यूहश्च । ग्रहणयोरपि दिनत्रयमन-
धाय इति अनध्यायप्रकरणे लिखितम् ।

ग्रहणविषयेऽस्मात्कृतशुद्धिसारकारिकाः,—

पूर्वे स्नात्वाशयामादनग्रनमधमपुष्पारक्षेत्रतुष्कं,

यामानां ग्रीतरक्षेत्रितयमभिहितं शययामादधस्तात् ।

(१) एवं ।

(२) आह्लादानादिकं ।

गङ्गादारे च वैशाखी ज्यैष्ठी च पुरुषोत्तमे ।
 आषाढी वै कनखले केदारे आवणी तथा ॥
 वदर्घ्यां च प्रौष्ठपदी कुजाद्रौ च महाश्विनी ।
 पुष्करे कार्त्तिके काण्वकुजे मार्गशीर्षे तथा ॥
 अयोध्यायां महापौषी कृता च सुमहाफला ।

विशेषतो महावैशाखी, स्कान्दे,—

मेघेऽर्के कार्मुके जीवे मकरस्येऽथवा दिज ।
 पूर्णिमा रविवारेण तुलाम्ये च शनैश्चरे ॥
 वरीयोयोगयुक्ते च विशाखर्चे यदा शशी ।
 महाशब्दा तदा ज्ञेया कोटिसूर्य्यपहाधिका ॥
 कोटिजन्महत पापं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 महावैशाख्यां मुच्यन्ति स्नान कृत्वा महोदधौ ॥

महाज्यैष्ठी, कौर्मे,—

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यगते रवौ ।
 पौर्णमासी गुरौ ज्यैष्ठी महाज्यैष्ठीति सा स्मृता ॥
 महाज्यैष्ठ्यां च यो गच्छेत् चैव श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 ब्रजेत् पदानि यावन्ति क्रतुतुल्यानि तानि तु ॥
 तच्च गत्वा हरेर्धाञ्चि गत्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।

विश्वस्य विधिवत् स्नायात् प्रतितीर्थेषु वै क्रमात् ॥

प्राजापत्य रोहिणीनक्षत्र । प्रकारान्तरं तु फलान्पत्वाज्ञाद्रियते ।

अथ योगो गङ्गायामपि ।

तथा च ब्राह्मे,—महाज्यैष्ठ्यां तु य पश्येत् पुरुष पुरुषोत्तमम् ।

प्रकारान्तरं ब्रह्माण्डे,—

कुम्भस्ये भास्करे राजन् मकरे चाङ्गिरःशनी ।

द्वादशी शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे जायते यदि ॥

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ।

तस्यां ह्यत्रोदधिघ्नानं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

(१) श्वेतसन्निहिते गङ्गामवगाह्य विधानतः ।

चयोदशमहाज्यैष्ठ्याः फलमाप्नोति मानवः ॥

अथ प्रकारद्वये योगतारतम्यात् फलतारतम्यं । एतत्प्रकार-
द्वयं श्रीपुरुषोत्तमचेत्र एव ।

यत्तु,—यत्र कुत्र हरेः स्थाने चः कुर्यात् व्रतमीदृशम् ।

इति, तत्चेत्रे यत्र कुचापि इति ज्ञेयं । अन्यथा “पञ्चतीर्थं(१)
नरः कुर्यात्” इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । सामर्थ्यं उपवासः, असामर्थ्यं
हवित्थं ।

तथाच तार्क्ष्यं,—

वालवृद्धातुराः कन्या येऽसमर्था उपोषितुम् ।

हविष्यभोजनं कृत्वा विष्णुपूजनतत्पराः ॥

पुनः प्रकारान्तरं विष्णुधर्म,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥

तस्यामुपोष्य विधिवत् नरः प्रचीणकल्मषः ।

माप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

गङ्गाद्वारे च वैशाखी ज्यैष्ठी च पुरुषोत्तमे ।
 आषाढी वै कनखले केदारे श्रावणी तथा ॥
 वदर्घ्यां च प्रौष्ठपदी कुजाद्रौ च महाश्विनी ।
 पुष्करे कार्त्तिकी काष्णकुब्जे मार्गशीर्षी तथा ॥
 अयोध्यायां महापौषी कृता च सुमहाफला ।

विशेषतो महावैशाखी, स्कान्दे,—

मेघैर्के कार्मुके जीवे मकरस्येऽथवा द्विज ।
 पूर्णिमा रविवारेण तुलास्ये च शनैश्चरे ॥
 वरीयोयोगयुक्ते च विशाखर्चे यदा शशी ।
 महाशब्दा तदा ज्ञेया कोटिसूर्य्यशहाधिका ॥
 कोटिजन्मकृतं पापं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 महावैशाख्यां मुञ्चन्ति स्नानं कृत्वा महोदधौ ॥

महाज्यैष्ठी, कौर्म,—

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यगते रवौ ।
 पौर्णमासी गुरौ ज्यैष्ठी महाज्यैष्ठीति सा स्मृता ॥
 महाज्यैष्ठ्यां च यो गच्छेत् स्रवं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 ब्रजेत् पदानि धावन्ति क्रतुतुल्यानि तानि तु ॥
 तत्र गत्वा हरेर्धासि गत्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।

विश्रम्य विधिवत् स्नायात् प्रतितीर्थेषु वै क्रमात् ॥

प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं । प्रकारान्तरं तु फलाख्यत्वान्नाद्रियते ।
 अयं योगो गङ्गायामपि ।

तथा च ब्राह्मे,—महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

प्रकारान्तरं ब्रह्माण्डे,—

कुम्भस्ये भास्करे राजन् मकरे चाङ्गिरःशनी ।

द्वादशी शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे जायते यदि ॥

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ।

तस्यां कृत्वोदधिस्नानं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

(१) श्वेतसन्निहिते गङ्गामवगाह्य विधानतः ।

चयोद्गमहाज्यैष्ठ्याः फलमाप्नोति मानवः ॥

अत्र प्रकारद्वये योगतारतम्यात् फलतारतम्यं । एतत्प्रकार-
द्वयं श्रीपुरुषोत्तमचेत्र एव ।

यत्तु,—यत्र कुत्र हरेः स्थाने यः कुर्यात् प्रतमीदृशम् ।

इति, तत्चेत्रे यत्र कुत्रापि इति ज्ञेयं । अन्यथा “पञ्चतीर्थं(१)
नरः कुर्यात्” इत्याद्यमङ्गलं स्यात् । सामर्थ्यं उपवासः, असामर्थ्यं
हविर्यं ।

तथाच तार्क्ष्यं,—

बालवृद्धातुराः कन्या येऽसमर्था उपोषितुम् ।

हविर्यभोजनं कृत्वा विष्णुपूजनतत्पराः ॥

पुनः प्रकारान्तरं विष्णुधर्म,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥

तस्यामुपोष्य विधिवत् नरः प्रक्षौण्णकच्छाषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

(१) श्वेतसन्निहिते ।

(२) पञ्चतीर्थं ।

एतेन पापं दशजन्मभिः कृतम्

जेष्ठीयते तस्य महत्समागुह तत् ॥

वाचवीये,—

कुम्भे वा यदि वा मीने फाल्गुनैकादशी शिता ।

पुण्यर्चगुहसंयुक्ता महापापप्रणाग्निनी ॥

गाराहे,—

एकादश्यां शिते पक्षे पुण्यर्चं यत्र सत्तम ।

तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाग्निनी ॥

तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम् ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

यद्योपवासं कुरुते तिथौ तस्यां दिजोत्तम ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

दानं घटीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

होमो वा क्रियते तस्यामक्षयं कथितं फलम् ॥

गोविन्ददादशी ।

तार्क्ष्यपुराणे,—

फाल्गुनस्यामले पक्षे कुम्भस्ये दिवसाधिपे ।

जीवे धनुषि योगे च शोभने रचिवाचरे ॥

पुण्यर्चं यदि सपूर्णं गोविन्ददादशी स्मृता ।

गोविन्ददादशीं प्राप्य गच्छेत् श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

अतमापूर्य्य तत्रैव विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।

महाव्यैष्ट्याद्दशगुणं फलमाप्नोति मानवः ॥

तस्यां तस्यां महापुण्या अहो भद्रेति कीर्तिता ॥

तस्यां दानं तथा स्नानं तर्पणं दिव्यभोजनम् ।

मत्प्रीतये कृतं देवि दशमाहसिकं भवेत् ॥

महामाघी, वायुपुराणे,—

मेघपृष्ठे यदा श्रौरिर्गुरुः सिंहे च चन्द्रमाः ।

भास्करे अवलामध्ये महामाघीति सा स्मृता ॥

राजमार्त्तण्डे,—

पौर्णमासो भवन्त्यन्याः कामं न च चयोगतः ।

माघ एव तु माघी स्यात् मकरस्ये दिवाकरे ॥

वायवीये,—

फाल्गुने पापनाशिन्येकादशी ।

मङ्गलाण्डे,—पुनर्वसौ देवशुरौ निशाकरे,

निशेश्वारेऽमरपूज्यकेऽथवा ।

कुम्भे रवौ मत्स्यगते बृहस्पतौ,

एकादशी स्यात् खलु पापनाशिनौ ॥

जपञ्च तपञ्च तपोऽर्चितं^(१) ऊतम्,

यत्किञ्चिदस्यां किल धर्मसञ्चितम् ।

अनन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य वै,

सूर्यग्रहात् कोत्थधिकं फलं तथा ॥

क्षीरोदके वा क्षवगाह्य यो नरः,

भूपूज्यं कृष्णं रजनौमुपोषितः ।

तस्मिन् काले तु राजेन्द्र गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ।
 सागरे विधिवत् स्नात्वा दृष्ट्वा नारायणं प्रभुम् ॥
 कोटिजन्माश्रितं पापं नाशयेत् तत्तृचनाद्भुवम् ।
 ज्ञानं दानं तथा जप्यमव्ययफलभाग्भवेत् ॥

व्यतीपातयोगः, स्कान्देः,—

माघ इन्दुचये पाते वारेऽर्के श्रवणं यदि ।
 अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः^(१) समः ॥
 दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ यद्दानम् ।
 नान्यः पुण्यतमः कालो योऽर्द्धोदयसमो भवेत् ॥
 तावत् गर्जन्ति पापानि सुबह्वनि महात्म्यपि ।
 यावदर्द्धोदयोऽभ्येति सर्वपापप्रणाशनः ॥
 अदत्ता छद्मिती चेन प्राकृताभ्युदयस्य हि ।
 अर्द्धं हरत्यतः प्राञ्जलर्द्धोदयमिमं बुधाः ॥
 अर्द्धोदये च संप्राप्ते मुनिदेवगणार्जिते ।
 पापान्भकारान्मुच्यन्ते भवेयुर्विमला नराः ॥
 अर्द्धोदये महापुण्ये सर्वं गङ्गासमं जलम् ।
 यत्किञ्चित् कुरुते दानं तद्दानं मेरुसममितम् ॥
 इत्यादि । पातो व्यतीपातः । विधिरक्षतकृतव्रतसारे द्रष्टव्यः ।

* अथ भद्राष्टमीयोगः ।

शतानन्दसङ्ग्रहे,—

पौषे मासि यदा विप्रः शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तथा मैत्रगते भानौ षड्गुणं फलमश्रुते ॥

तथैवात्र गते सूर्ये षड्गुणात् षड्गुणं फलम् ।

सोमवारे विशेषेण साचख्यफलदा कुहः ॥

तथा,—तस्यां मोक्षोत्तमे ज्ञेये देगे श्रीपुरुषोत्तमे ।

इत्यादि ।

प्रविश्य मन्दिरं रामं सुभद्रां च सुरारणीम्^(१) ।

कृष्णं च पूर्ववज्रप्रा प्रणवं च प्रणम्य च ॥

इत्यादि पुरुषोत्तमेऽधिको विधिः कौर्म द्रष्टव्यः ।

तथा,—महाज्यैष्ठ्यां तु यत्पुण्यमस्यामेव हि तत्समम् ।

तत्र शिनीवालीलक्षणम्, दृष्टव्यमिष्टः,—

दृष्टचन्द्राममावास्यां शिनीवालीं प्रचक्षते ।

एतामेव कुहमाहुर्नष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

तथा चतुर्दशीमिश्रा शिनीवाली । प्रतिपन्मिश्र कुहः ।

मास्यब्रह्माण्डयोः,—

कुक्किति कोकिलेनोक्ते यावत्कालः समाप्यते ।

तत्कालसंज्ञिता चैषा अमावास्या कुहः स्रता ॥

अर्द्धोदयामावास्या ।

महाभारते,—

अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पुण्यमार्घयोः ।

अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिमन्त्रिहितं फलम् ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः ।

रश्मनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥

वृद्धवशिष्ठः,—

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीदयं विदुः ।

राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलोनानुमतिः स्मृता ॥

राचिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कौर्त्तिता ॥

अन्यत्र,—

पूर्वोदिते कलाहोने पौर्णमास्यां निशाकरे ।

पूर्णिमानुमतिर्ज्ञेया पश्चादस्तमितार्कका^(१) ॥

यच्च त्वस्तमियात् सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् ।

युगपत् सोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा ॥

महोदधमावास्या ।

कौर्म,— मार्गमासि शिनीवास्यां सागरे यच्च कुचचित् ।

स्नात्वाश्मन्नेधावभ्यस्नानस्य स्रभते फलम् ॥

तथा,— सागरस्योदकं पीत्वा प्रतिगण्डूषसङ्ख्याया ।

सोमपानसमं पुण्यं वारिणा हृद्गतेन तु ॥

तथा,— सागरस्योत्तरे तीरे भूस्वर्गस्य च दक्षिणे ।

तत्र स्नात्वा तु सन्नर्थं कृत्वा श्राद्धादिकाः^(२) क्रियाः ॥

इत्यादि ।

तथा तत्रैव,—

विशाखायास्तुरीयांशे सचन्द्रे च गते रवौ ।

(१) पश्चास्तमितभास्करा ।

(२) पूजादिकाः ।

मन्दे चार्कं गुरौ वापि वारेष्टेतेषु च त्रिषु ।
 त्रीण्येतानि च ऋचाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥
 तत्राश्वमेधिकं पूष्णं स्नातस्य च भवेन्नृप ।
 दानमक्षयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

रोहिणीप्रतिपत्, आग्नेये,—

अनुमत्यामतीतायां प्रतिपद्रोहिणीं गृही ।
 यदा भवति संयोगः कार्तिकान्ते विशेषतः ।
 सुहर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तोऽपि लभ्यते ॥
 रोहिणी प्रतिपच्चन्द्रे अर्घ्यदानं महाफलम् ।
 वृश्चिकस्थो यदा भानुः पचादौ च प्रजायतिः ॥
 षष्टिषन्निहितं पुष्पं भौमे वा यदि वा रवौ ।
 तस्मिन् काले नृपश्चेष्ट कुरुचेत्राधिकं फलम् ॥
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ।
 एवं ज्ञात्वा विशेषेणं गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ॥
 कोटिषन्निहितं पुष्पं स्नात्वा चैव महोदधौ ।

अथ विधिरस्मत्कृतव्रतसारे द्रष्टव्यः ।

तत्रानुमतिस्वरूपं कठशाखायां,—“या पूर्वा पौर्णमासी भानु
 मतिः योत्तरा सा राकेति” ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा मता ।

अनुमतिराकाशब्दौ मात्स्यब्रह्माण्डयोः,—

यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥

चित्राक्षचतुर्दशी, पुष्करपुराणे,—

कार्तिके भौमवारे तु यदा क्षणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेत् शिवपुरं ध्रुवम् ॥

यां काञ्चित्मरितं प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतं तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

श्रौदुम्बराय दध्याय नीलाय परमेष्ठिने ॥

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् चीसु दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

महाकार्तिकी, विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यस्वरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चन्द्रं^(१) विजानीयात् कर्त्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

कर्त्तिकायां यदा चन्द्रः प्रथमाङ्गौ भवेत् कश्चित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया चानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यान्तु भवति तिथौ तस्यान्तु कुचचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

विष्णुधर्मोत्तरोक्ते तु न पुरुषोत्तमचेचगमननियमः, तत्रानुक्त-
त्वात् । राजमार्त्तण्डोक्तप्रकारचयेऽपि एवं बोध्यं ।

तथा च,—

संयोगो द्वादशीपुण्ये कुम्भसंस्थे दिवाकरे ।

तथा,—

कुम्भे तीक्ष्णमयूखमालिनि निशानाधोपगूढे गुरौ ।

द्वादश्यां विधिवत् विधाय विविधां पूजां हरेः अद्भया ।

पूर्णं प्राञ्च हविष्यमभ्युतकथां शृण्वन् व्यपोहत्यघम् । .

द्वादश्यां विधिरेष पुण्यविगमे कार्यो बुधैः अद्भया ॥

द्वादश्यां शृङ्गपक्षे शशिनि गुरुयुते कुम्भसंस्थे खरांशौ,

पूजां कृत्वा मुरारेर्विधिविहितहविः प्राञ्चयेत् मन्त्रपूतम् ।

पुण्यां हृत्^(१) न चेत्स्यात्तदपि विधिममुं वासुदेवस्य कृत्स्नम्,

द्वादश्यामेवकुर्यान्न हि विहितविधिद्वादशीमन्तरेण ॥

पुरुषोत्तमव्यतिरिक्तस्थलेऽपि योग उक्तः । तथा च, गोविन्द-

द्वादशीयोगो गङ्गायामप्युक्तः ।

महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।

गोविन्दद्वादशीं प्राण्य तानि मे हर जाह्नवि ॥

इति पद्मपुराणीयमन्त्रलिङ्गात् ।

श्रिष्टाः,—

पुनर्वसुबुधोपेता चैवे मामि श्रिताष्टमी ।

तस्यां नदीषु खानेन वाजपेयफलं लभेत् ॥

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥

चित्रारुणचतुर्दशी, पुष्करपुराणे,—

कार्तिके भौमवारे तु यदा रुणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्याणुर्नयेत् शिवपुरं ध्रुवम् ॥

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य रुणपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतं तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

श्रौदुम्बराय दध्याय नीलाय परमेष्ठिने ॥

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् चीस्तु दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

महाकार्तिकी, विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चन्द्रं^(१) विजानीयात् कर्त्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

कर्त्तिकायां यदा चन्द्रः प्रथमाद्वौ भवेत् कश्चित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया खानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यान्तु भवति तिथौ तस्थान्तु कुत्रचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

सप्तमी रविवारेण बुधवारेण चाष्टमी ।

शुद्धारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥

सोमवारे तृमावास्या सूर्यपर्वणताधिका ॥

वेशाखमासमधिष्ठत्यादित्यपुराणे,—

गुरुवारेऽथमावास्यामथत्यङ्कायवारिणा ।

स्नानं प्रयागस्नानेन समं पातकनाशनम् ॥

अथ व्यतिपातयोगः ।

वृहन्नलुः,—

अवणाश्विधनिष्ठाद्भागदेवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतं अश्लेषा । मस्तकं मृगशिराः ।

भगवतीपुराणे,—

स्नानं दानं तथा होमं आहुं देवार्चनम् तथा ।

व्यतीपातेषु यत्पुण्यं कोटिसन्निहिताधिकम् ॥

इत्यादिविधिसूत्रैव द्रष्टव्यः ।

अथ व्यहस्पत् ।

तिथिस्त्रिस्त्रिंशद्द्विंशद्दिनचयमुदाहृतम् ।

व्यहस्पत्ति तत्र दिने स्नानञ्च जप एव च ॥

सहस्रगुणितं प्राङ्गरिदमेव दिनचयम् ।

प्रथमे वाजिनो यान्ति द्वितीये सारथिस्तथा ॥

तृतीये सविता तेन पुण्यं तत् स्यात् दिनचयम् ।

एवमादियोगेषु न तीर्थविशेषनिबन्धः ।

कालसारः ।

कर्तोयायां योगः ।

स्मृतिः,—

कर्तोयाजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुहः ।

अरुणोदयवेलायां सूर्य्यग्रहेः समाः ॥

तत्र स्नानमन्त्रः,—

कर्तोये सदानौरे सरित्श्रेष्ठे सुविस्तरे ।

पुण्यान् श्रावयसे नित्यं पापं हरकरोद्भव ॥

पुण्यान् देवविशेषान् ।

गङ्गायां योगः ।

व्यासः,—

अमावास्यां भवेदारो यदि भूमिसुतस्य वै ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥

श्रिनीवाली कुहवापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

वारुणादियोगाः ।

स्कान्दे,—

वारुणेन समायुक्ता मधुकृष्णत्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभेत कोटिसूर्य्यग्रहेः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥

वारुणं शतभिषा । मधुः चैवमासः । कुलं पुरुषः ।

अत्र प्राचीनगौडैः,—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्य्यन्त्रे शतभिषाङ्गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता विधवा दुर्भगा भुवम् ॥

त्रयोदशां तृतीयायां दशम्याश्च विग्रेषतः ।

शूद्रविट्चवियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

इति प्रचेतोजावालिवाक्याभ्यां स्त्रीशूद्राणां वारुण्यादौ स्नानं निषिद्धं, स्त्रीणां तु महादोषश्रवणदकरणे प्रत्यवायाभावाच्चेत्युक्तम्, तत्र । तादृशवाक्यानां यादृच्छिकस्नानपरत्वात्, केवलमत्रपरत्वाच्चेति सिद्धान्त इत्येके ।

अत्र यन्निधितत्त्वकारैः रात्रावपि वारुण्यादिस्नानम् ।

दिवारात्रौ च गङ्गायां सन्धायाश्च विग्रेषतः ।

स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धततज्जलैः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे ।

गन्धर्ववाक्यञ्च,—

अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो वनाः ।

गर्हयन्ति जनान् सर्वान् वनस्थान्नृपतीनपि ॥

अत्रार्जुनस्य प्रतिवाक्यम्,—

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्थां च दुर्मते ।

रात्रावहनि मन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

असम्वाधा देवनदीं स्वर्गसम्पादिनीं तथा ।

कथमिच्छसि^(१) तां रोद्धुं नैष धर्मः मनातलः ॥

अनिवार्यमसम्बाधं तत्र वाचा कथं वयम् ।

न स्पृगेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

इति रात्रिचराधिकारमुपक्रम्यादिपर्वणि ।

सर्व एव शुभः कालः सर्वो देगस्तथा शुभः ।

सर्वो जनस्तथा पात्रं स्नानादौ जाङ्गवीजले ॥

इति भविष्यपुराणे च सामान्यतः प्रतिप्रसवात् । पात्रमधिकारी ।

देवलः,—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥

अत्र महानिशायांमपि काम्यनैमित्तिकस्नानं प्रतीयत इति लिखितं । तत्र विचारचारु, प्राचीनाचारविरुद्धं च ।

तथाहि, यदि दिवारात्रौ चेति सामान्यं वाक्यं काम्ययोगेऽपि प्रवर्तते । तर्हि तदाक्यैकदेशोक्तोद्धृतजले न वारुण्यादिस्नानमपि दुर्निवारं । यदि तु आदिपर्वोक्तसामान्यवाक्याद्योगेऽपि गङ्गास्नानं

कार्यं, तर्हि समुद्रेऽपि सर्वयोगे रात्रौ स्नानं केन वार्यते । यज्ञो-
दाहृतं सर्व एव शुभ इत्यादि तत्र सर्व एव शुभः काल इत्यादौ

स्वस्य स्वारस्यं सामान्यत इत्यादिना तैरेव सूचितं । तथाहि, सामान्यवाक्यादिग्रिथ्य सर्वकालस्य यदि स्नानार्हत्वं, तर्हि पित्रादि-

मरणकालेऽपि योगस्नानमनिवार्यम् । नापि तथाचारो दृश्यते । यदपि महानिशेति देवलवाक्यमुपात्तम् । तत्र काम्यपदं काम्यव्रत-
परं न तु सर्वकाम्यपरं । नैमित्तिकपदं चन्द्रग्रहणादिपरं । तथा-
चेत्तदाक्यस्य व्याख्यानार्थं देवलस्यैव वाक्यान्तरम् ।

राजदग्धनसंकान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

नद्यां स्नानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥ इति ॥

तस्मात् सर्वथा न रात्रौ योगस्नानम् । दिवैव योगः शस्त इति ।
स्कान्दोक्तौ स्फुटमेव । सङ्कल्पवाक्ये त्रियुल्लेखानन्तरं वारुणीयोग-
इत्याद्युल्लेखं “निमित्तानां च सर्वशः” इत्याद्युक्तेः ॥ ० ॥

श्रीनीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातो चरेत्क्षणाभूनाथ-
प्राप्तगजातपत्र उदभूद्यो याजयूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कौशिको-
यस्य संशयनाशकं रचितवान् श्रीकालसाराभिधन् ॥

इति कालसारः समाप्तः ।